

Dr Milovan Vuković

Dr Aleksandra Vuković

SOCIOLOGIJA

Bor, 2009. godine

Dr Milovan Vuković

Dr Aleksandra Kostadinović

SOCIOLOGIJA

Bor, 2009. godine

SOCIOLOGIJA

Autori:

Dr Milovan Vuković, docent, Tehnički fakultet u Boru Univerziteta u Beogradu
Dr Aleksandra Vuković, profesor strukovnih studija, Viša železnička škola
strukovnih studija, Beograd

Recenzenti:

Prof. dr Dragoljub Đorđević, redovni profesor, Mašinski fakultet, Niš
Prof. dr Andon Kostadinović, redovni profesor, Šumarski fakultet, Beograd

Za izdavača:

Prof. dr Desimir Marković, dekan

Odlukom Naučno-nastavnog veća Tehničkog fakulteta u Boru rukopis se štampa
kao udžbenik

Korice:

Zaviša Munćan

Lektor:

Danica Milošević, dipl. filolog

Sva prava zadržava izdavač

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

ISBN: 978-86-80987-72-9
Tiraž: 300 primeraka
Štampa: Grafomed.Trade, Bor

Predgovor

Tokom poslednje dve decenije nastava sociologije na visokim školama i fakultetima u Srbiji, kao i u drugim zemljama, prošla je kroz niz promena, prilagođavajući se novonastalim okolnostima. Premda je na delu više činilaca koji utiču na ovu promenu, treba, kao posebno značajne procese i pojave u ovom smislu, pomenuti: (1) nastanak velikog broja privatnih visokih škola i univerziteta u zemlji; (2) prilagođavanje svih nastavnih planova i programa zahtevima Bolonjske konvencije; (3) krupne promene na društvenom i političkom planu u većem delu Evrope koje se ogledaju, u prvom redu, kroz izgradnju i jačanje svih institucija demokratskog društva što, s druge strane, doprinosi pojačanom interesu za društveno-humanističke nauke; (4) status sociologije kao izbornog predmeta u mnogim programima; i (5) oblikovanje sadržaja sociologije za potrebe nastave za svaki program ponaosob.

S obzirom na gore navedeno, nastavni planovi i programi za predmet „Sociologija” razlikuju se od fakulteta do fakulteta tako da je teško doći do jednog opšteprihvaćenog udžbenika koji bi zadovoljio potrebe svih korisnika; u prvom redu, studenata različitih nauka. Pitanje je da li je tako nešto i neophodno. Takav napor bi, po svoj prilici, rezultirao nekom vrstom preobimnog udžbenika, neprimerenog smanjenom broju časova za nastavu sociologije na većini visokoškolskih ustanova.

Tekst udžbenika *Sociologija*, čije stranice upravo otvarate, pripremljen je vodeći računa da se navedene okolnosti uzmu u obzir, koliko god je to moguće u izlaganju kompleksne i heterogene sociološke literature. Ovaj tekst je pripremljen, uglavnom, na osnovu nastavnih programa za predmet „Sociologija” na Tehničkom fakultetu u Boru Univerziteta u Beogradu. Razume se da je time udžbenik ograničen na samo predmetno, već i „prostorno” jer je *Sociologija* pripremljena, pre svega, za potrebe studenata tehničkih usmerenja. Upravo zbog njih, u ovom udžbeniku posebna pažnja je posvećena naučnom metodu (posvećeno mu je posebno poglavlje), kao i metodama naučnog istraživanja. U ovom tekstu ovi sadržaji se detaljno razmatraju; detaljnije nego što je to uobičajeno u udžbenicima ove vrste.

U pisanju udžbenika vodilo se dosta brige i o tome da *Sociologija* budu od koristi i studentima sve popularnijih programa u okviru menadžmenta. Tako su, na primer, u okviru poglavlja o naučnim metodama maksimalno korišćeni primeri iz teorije i prakse nauke o upravljanju. Koncepti Maksa Vebera, jednog

od tri klasika sociologije, posebno su aktuelizovani u svetlu teorije i prakse menadžmenta itd.

Pojedina poglavlja u knjizi (na primer prvo, drugo i treće) pisao je isti autor, dok je druge pisalo više autora. To je verovatno doprinelo nesrazmeri koja postoji po obimu razmatranja pojedinih tematskih oblasti. Ipak, više se vodilo računa o potrebama studenata pojedinih nauka: u prvom redu, tehničkih i nauka o menadžmentu. Uprkos tome, smatramo da će knjiga poslužiti, ne samo studentima za pripremanje ispita, već i ostalima koji se interesuju za sociologiju i sociološku interpretaciju društvenih pojava i problema. (Naime, svako poglavlje sadrži kraće i šire izvode iz dela eminentnih teoretičara, kao i spisak odgovarajuće literature.) S obzirom na višedimenzionalne razmere sveopšteg savremenog procesa (globalizacije), interes za sociologiju se pojačava iz dana u dan. Autori će biti zahvalni za svako dobronamerno ukazivanje na eventualne propuste, kao i na predloge, u cilju poboljšanja drugog izdanja *Sociologije*.

Autori

SOCIOLOGIJA

SADRŽAJ

I Poglavlje	
UVOD U SOCIOLOGIJU	1
1.1. Začetak sociologije	1
1.1.1. Osnivači sociologije	2
1.1.1.1. Sen-Simon	3
1.1.1.2. Ogist Kont	4
1.2. Problem definisanja sociologije	7
1.3. Etape u razvoju sociologije	10
1.4. Klasifikacija nauka	12
1.5. Odnos sociologije i drugih nauka	14
1.5.1. Odnos sociologije i drugih društvenih nauka	16
1.5.1.1. Sociologija i istorija	16
1.5.1.2. Sociologija i filozofija	18
1.5.1.3. Sociologija i politička ekonomija	19
1.5.1.4. Sociologija i psihologija	21
1.5.1.5. Sociologija i antropologija	22
1.5.1.6. Sociologija i etnologija	22
1.5.1.7. Sociologija i političke nauke	23
1.5.1.8. Sociologija i socijalna ekologija	23
1.5.2. Odnos sociologije i posebnih sociologija	25
1.5.2.1. Sociologija rada	26
1.6. Sociologija kao kultura	29
1.7. Sociologija pred izazovima savremenog društva	29
1.7.1. Videnja globalizacije	31
1.7.2. Stara i nova sociologija	32
Literatura	33

II Poglavlje	
NAUKA I NAUČNI METOD	35
2.1. Statička i dinamička priroda nauke	36
2.2. Karakteristike naučnih saznanja	39
2.3. Metodologija	41
2.4. Metod	41
2.4.1. <i>Komponente naučnog metoda</i>	42
2.4.2. <i>Podela naučnih metoda</i>	43
2.4.3. <i>Kvantitativno i kvalitativno istraživanje</i>	45
2.6. Faze metodološkog postupka	46
2.6.1. <i>Istraživačko pitanje</i>	47
2.6.1.1. Kriterijumi za izbor istraživačkog pitanja	48
2.6.2. <i>Teorija</i>	52
2.6.2.1. Hipoteze	53
2.6.2.2. Verifikacija hipoteza	54
2.6.3. Podaci	56
2.6.4. Upotreba podataka	57
2.7. Istraživanje kao ciklus	57
Literatura	58
III Poglavlje	
METOD SOCIOLOGIJE	61
3.1. Opšte metode	61
3.1.1. <i>Osnovne posebne metode</i>	62
3.2. Opšte metode sociologije	62
3.2.1. <i>Istorijski metod</i>	62
3.2.2. <i>Komparativni metod</i>	63
3.2.3. <i>Studije slučaja</i>	66
3.2.4. <i>Psihološki metod</i>	67
3.3. Metode prikupljanja, sređivanja i klasifikacije podataka	67
3.3.1. <i>Posmatranje</i>	68
3.3.2. <i>Ispitivanje</i>	70
3.3.2.1. Izvođenje intervjua	73
3.3.2.2. Prednosti i nedostaci ispitivanja	74
3.3.2.3. Uzorak u sociološkim istraživanjima	76
3.3.3. <i>Eksperiment</i>	78
3.3.4. <i>Statistički metod</i>	81
3.3.5. <i>Analiza sadržaja</i>	83
3.3.6. <i>Sociometrija</i>	85
3.3.7. <i>Klasifikacija i merenje</i>	86

3.3.8. <i>Tehnike skaliranja</i>	87
3.4. Izbor metode istraživanja	88
Literatura	89

IV Poglavlje

RAZVOJ MISLI O DRUŠTVU KROZ ISTORIJU	93
---	----

4.1. Antička misao o društvu	94
4.1.1. <i>Sofisti i Sokrat</i>	95
4.1.2. <i>Platon</i>	96
4.1.3. <i>Aristotel</i>	98
4.1.4. <i>Helenistički period</i>	100
4.2. Srednjovekovna misao o društvu	102
4.3. Socijalna misao novog veka	104
4.3.1. <i>Teorije društvenog ugovora</i>	105
4.3.2. <i>Teoretičari zakonitosti razvoja društva i prava</i>	108
4.3.3. <i>Hegellovo shvatanje istorije</i>	110
4.3.4. <i>Učenje socijal-utopista</i>	110
4.3.5. <i>Ekonomska učenja</i>	112
Literatura	114

V Poglavlje

NASTANAK RAZLIČITIH TEORIJA	115
------------------------------------	-----

5.1. Građanski smer u sociologiji	118
5.1.1. <i>Škole naturalističkog pravca</i>	118
5.1.1.1. Mehanicističke teorije	119
5.1.1.2. Geografske škole	120
5.1.1.3. Biologističke teorije	122
5.1.2. <i>Psihološke škole</i>	124
5.1.2.1. Individualno-psihološke teorije	125
5.1.2.2. Kolektivno-psihološke teorije	127
5.1.2.3. Socijalno-psihološke teorije	128
5.1.3. <i>Škole sociološkog pravca</i>	128
5.2. Marksistički smer u sociologiji	129
5.3. Savremene sociološke teorije	135
5.3.1. <i>Funkcionalističke teorije</i>	135
5.3.2. <i>Konfliktološke teorije</i>	139
5.3.3. <i>Teorije društvenog delanja</i>	142
5.3.3.1. Fenomenologija	143
5.3.3.2. Simbolički interakcionizam	143

5.3.3.3. Etnometodologija	145
5.3.4. Jedna društvena pojava, više uglova gledanja	146
Literatura	147

VI Poglavlje

DRUŠTVO I DRUŠTVENE POJAVE 149

6.1. Nastanak ljudskog društva	149
6.2. Sociološki pojam društva	151
6.3. Društveno delovanje	153
6.4. Društvene pojave	154
6.4.1. Klasifikacija društvenih pojava	156
6.5. Društveni procesi	157
6.6. Društveni odnosi	157
6.7. Društvene tvorevine	159
6.8. Društvene grupe	159
6.9. Odnos prirode i društva	161
Literatura	162

VII Poglavlje

STRUKTURA DRUŠTVA 163

7.1. Elementi globalne strukture društva	163
7.2. Globalne društvene grupe	165
7.2.1. Horda	165
7.2.2. Rod	166
7.2.3. Pleme	167
7.2.4. Narod	167
7.2.4.1. Istočni put nastanka naroda	167
7.2.4.2. Zapadni put nastanka naroda	168
7.2.4.3. Odlike naroda	168
7.2.5. Nacija	169
7.5.2.1. Činioci u razvoju nacije	170
7.5.2.2. Teorije o naciji	171
7.2.5.3. Nacionalno buđenje i odnos klasnog i nacionalnog pitanja	172
7.2.5.4. Nacionalizam	173
7.2.5.5. Predrasude i stereotipi o drugim narodima i nacijama	175
7.3. Porodica	176
7.3.1. Teorije o porodici	178
7.3.1.1. Funkcionalizam	178
7.3.1.2. Feminizam	179

7.3.2.	<i>Porodica u savremenom društvu</i>	179
7.4.	Klase i klasni odnosi	181
7.4.1.	<i>Marksističke teorije o nastanku klase</i>	182
7.4.2.	<i>Pojam klasa u građanskoj sociologiji</i>	184
7.4.3.	<i>Klase u poređenju s drugim sistemima stratifikacije</i>	187
7.4.4.	<i>Nejednakosti u međunarodnoj zajednici</i>	187
7.5.	Država	189
7.5.1.	<i>Teorije o nastanku države</i>	190
7.5.2.	<i>Funkcije države</i>	191
7.5.3.	<i>Osnovni tipovi i oblici države</i>	192
7.5.3.1.	Nacionalna država	193
7.6.	Političke partije	194
7.6.1.	<i>Pojam i suština političkih partija – stranaka</i>	195
7.6.2.	<i>Nastanak i razvoj političkih partija</i>	195
7.7.	Interesne grupe	198
7.8.	Politički pokreti	199
	Literatura	200

VIII Poglavlje

OBLICI DRUŠTVENE SVESTI	203
--------------------------------	-----

8.1	Religija	203
8.1.1.	<i>Nastanak religije</i>	206
8.1.2.	<i>Istorijski razvoj religije</i>	206
8.1.3.	<i>Funkcije religije</i>	211
8.2	Moral	212
8.2.1.	<i>Nastanak morala</i>	213
8.3.	Filozofija	215
8.3.1.	<i>Nastanak i razvoj filozofije</i>	215
8.3.2.	<i>Osnovni filozofski pravci</i>	216
8.4.	Umetnost	217
8.5.	Nauka	218
	Literatura	219

IX Poglavlje

LJUDSKI RAD KAO SOCIOLOŠKA KATEGORIJA	221
--	-----

9.1.	Pojam ljudskog rada	222
9.2.	Činioci društvene proizvodnje	225
9.2.1.	<i>Proizvodne snage i proizvodni odnosi</i>	226
9.2.1.1.	Oblici svojine	227
9.2.2.	<i>Društveno-ekonomske formacije</i>	227

9.3.	Podela rada	228
9.3.1.	<i>Vrste podele rada</i>	229
9.3.2.	<i>Društvena i tehnička podela rada</i>	231
9.4.	Vrste rada	232
9.4.1.	<i>Odnos rada i stvaralaštva</i>	233
9.5.	Sadržaj i karakter rada	234
9.6.	Oblici organizacije rada	235
9.7.	Humanizacija rada	236
9.7.1.	<i>Neki aspekti dehumanizacije rada</i>	236
9.7.2.	<i>Humanizacija rada i naučno-tehnološka revolucija</i>	239
9.8.	Osnovne sociološke i ekonomske kategorije	243
9.8.1.	<i>Rad</i>	243
9.8.2.	<i>Roba</i>	244
9.8.3.	<i>Robni fetišizam</i>	247
9.8.3.1.	Robni fetišizam u Veberovoj teoriji	248
9.8.4.	<i>Novac i fetišizam novca</i>	249
9.8.5.	<i>Zakon vrednosti</i>	251
9.8.6.	<i>Zakon vrednosti i opšti društveni zakoni</i>	252
9.8.7.	<i>Višak vrednosti</i>	252
	Literatura	254

X Poglavlje

SOCIOLOGIJA RADA I SAVREMENO DRUŠTVO 255

10.1.	Neki sociološki pogledi na savremeno društvo	255
10.2.	Tehnički progres – pojmovno određenje	258
	Literatura	261

XI Poglavlje

EKOLOGIJA I DRUŠTVO 263

11.1.	Ekološke discipline	264
11.1.1.	<i>Humana ekologija</i>	264
11.1.2.	<i>Socijalna ekologija</i>	265
11.1.3.	<i>Socijalna ekologija i druge nauke</i>	267
11.2.	Zaštita i unapređenje čovekove radne i životne sredine	269
11.2.1.	<i>Održivi razvoj</i>	270
11.2.2.	<i>Ekološka svest</i>	272
11.2.2.1.	Ključne vrednosti u zaštiti životne sredine	273
11.2.2.2.	<i>Činioci razvoja ekološke svesti</i>	275
	Literatura	277

I Poglavlje

UVOD U SOCIOLOGIJU

Počeci sociologije kao najopštije društvene nauke vezuju se za specifične društvene promene koje su se javile u Evropi tokom XVII i XVIII veka. Eho tih promena kroz razvoj modernog društva trajao je duže od dva veka, a prisutan je u strukturi i dinamici savremenog društva. Ove promene imale su trostruki karakter: (1) *ekonomski*, koji se ogledao u industrijskoj revoluciji i rastu kapitala, tržišta, odnosno liberalne ekonomije; (2) *politički*, koji se ogledao u razvoju nacionalne države, republike, birokratije, građanskog društva i demokratije i (3) *metodološki*, oličan u filozofiji prosvetiteljstva, razvoju nauke, odnosno, bitno drugačijem odnosu nauke prema tradiciji i religiji.

Svaki od ova tri vida promene ispoljavao se kao izazov za neke druge modele razvoja društva. Kada je o ekonomskom aspektu modernog društva (moderne) reč, razvoj kapitalizma predstavljao je izazov za socijalizam, hrišćanstvo, islamsku civilizaciju ili neko drugo kulturološko obeležje. Politički talasi moderne, sa svoje strane, pretili su i prete da razbiju oslonac različitih diktatura (proleterijata, buržoazije, vojske). Konačno, metodološki aspekt moderne doveo je do „kontra-prosvetiteljstva” kroz preispitivanje pozitivističkog pristupa u nauci, odnosno do njegove zamene interpretativnim pristupom, razumevanjem, hermeneutikom i kritičkim mišljenjem. Prema tome, sociologija je nastala kao odgovor na gore navedene tri „revolucije” iz kojih je proisteklo moderno društvo sa prepoznatljivim industrijskim, političkim i naučnim karakteristikama. Sociologija, takođe, nastaje u vreme podele znanja kada dolazi do značajne specijalizacije među akademskim disciplinama. Ovo su ključna sociološka pitanja koja se uzajamno prožimaju i predstavljaju glavni sadržaj ove knjige.

1.1. Začetak sociologije

Šta predstavlja osnovu sociologije kao prepoznatljive nauke, odnosno, od čega ona polazi u proučavanju društvene stvarnosti? Odgovor na ovo pitanje nije jednoznačan. Naime, tradicija sociologije može se sagledavati iz različitih

uglova. Jedan od načina je da se pođe od osnovnih teorijskih kategorija, kao što su: *društvena akcija, društveni sistem, funkcija, konflikt* itd. Drugi način je da se pravi razlika između osnovnih pristupa, perspektiva ili škola, kao što su, recimo: marksistička, veberovska, dirkemova, funkcionalistička, evolucionistička itd. Konačno, može se poći od porekla i istorije sociologije. U ovom poglavlju se najpre daje osvrt o osnivačima moderne sociologije, a potom se izlaže istorijat razvoja ove naučne discipline.

1.1.1. Osnivači sociologije

Sociolozi nisu saglasni po pitanju osnivača sociologije. Nejedinstvo po ovom pitanju proističe iz kriterijuma koji se uzimaju za merenje doprinosa pojedinih teoretičara u konstituisanju sociologije kao nove oblasti saznanja, odnosno, samostalne akademske discipline. Pri tome se kao najvažnije odrednice uzimaju *predmet izučavanja sociologije* i *metod sociologije* kao posebne naučne discipline. Profesor Radenović (1995, 96) prepoznaje tri različita mišljenja i opisuje ih na sledeći način:

Tako, prema jednom shvatanju, koje polazi od činjenice da je Ogist Kont ovaj nauči dao naziv i da je eksplicitno i šire govorio o osnovnim kategorijalnim oblicima sociologije: predmetu i metodi, on se smatra osnivačem sociologije. Po drugom shvatanju polazi se od činjenice da je Ogist Kont sistematizovao ideje i *doslovce preuzeo metod sociologije* (naglašeno od strane autora ovog udžbenika) od Sen-Simona, te da se skupa mogu smatrati osnivačima sociologije. Najzad, po mišljenju trećih, koje, čini se, već danas postaje vladajuće, polazi se od činjenice da je Sen-Simon prvi dao ceo kompleks socioloških kategorija: predmet, metod, socijalni sistem, društvenu strukturu, društveni razvitak, ideju progressa, pokretačke snage ljudske istorije, pojam klase i dr. – dakle ceo teorijski sadržaj nove nauke, i da se objektivno mora smatrati faktičkim osnivačem sociologije (socijalne fiziologije).

Trebalo bi dodati da se prema izvesnim sociolozima Đan Batista Viko i Šarl Monteskiye mogu smatrati osnivačima sociologije, tako da se početak ove discipline izmešta iz moderne epohe u XVII vek. Ponekad se i zemlja nastanka sociologije (uglavnom je to Francuska) dovodi u pitanje. Tako nemački sociolog Leopold fon Vize tvrdi da je uporedo sa razvojem Kontove sociologije u Francuskoj tekao i proces obrazovanja jedne posve nove nauke o životu u Nemačkoj, poznate kao nauke o državi (*Staatswissenschaft*). Vizeov zemljak Verner Zombart pak smatra da su radovi Sefsblerija, Templa i Kamberlenda s kraja XVII veka u Engleskoj označili, u stvari, početak sociologije.

1.1.1.1. Sen-Simon

Premda Ogista Konta (Auguste Comte) većina sociologa smatra utemeljivačem sociologije, čini se opravdanijim njenim osnivačem smatrati Sen-Simona (1760-1825). Štaviše, Anri Klod de Sen-Simon (Claude Henri de Saint-Simon) je, u stvari, osnivač sociologije. To mišljenje iznose, među ostalima, Emil Dirkem (Durkheim, jedan od tri klasika moderne sociologije), Žorž Gurvič (Gurvich), Ante Fiamengo, Veljko Korać i Predrag Radenović.

Ante Fiamengo, na primer, identifikuje oba elementa u delu Sen-Simona – i predmetno određenje sociologije i njen poseban metod. U svom delu „Saint-Simon i Auguste Comte” A. Fiamengo (1966, 27) ukazuje na ova dva momenta, odnosno, na potrebu ispitivanja društva i ustanovljenja „pozitivne nauke” o društvu koja bi, po ugledu na prirodne nauke, proučavala „organizovana tela”:

...Sen-Simon uočava razliku između države i društva (koja će nestajati, gubeći neke funkcije u industrijskom društvu) konstatujući da je upravo zadatak nove nauke da izučava društvo koje se kontinuirano razvija. Značajno je da Sen Simon naznačuje i pojam socijalnog sistema i njegove takođe promene kao totalne društvene pojave u istoriji civilizacije.

... Potom je govorio o problemu klasifikacije nauka, o novoj nauci o društvu koja u svom pristupu polazi od činjenica, itd. Najzad, ističe ulogu nauke, koja mora zameniti religiju i postati osnova društvenog života. Metod nauke o „socijalnoj filozofiji” morao bi, prema Sen-Simonu, biti isti kao i za fizičke nauke.

Ideju o „socijalnoj fiziologiji” Sen-Simon je razvio u svojim spisima „Istorija čoveka” (1810), „Podsetnik o nauci i čoveku” (1813) i „Socijalna fizika”. Dirkem je smatrao da Sen-Simonov termin „socijalne fiziologije” prikladnije opisuje društvo budući da, za razliku od socijalne morfologije, razmatra dinamiku (zakonitosti transformacije) društva.

U svom viđenju strukture društva, Sen-Simon izdvaja dve osnovne klase, i to, najpre, *vlasnike* i *nevlasnike* nad sredstvima za proizvodnju, a u kasnijoj fazi svog rada, u bipolarnoj strukturi društva prepoznaje *proizvođače* i *parazite*. Prva klasa podrazumeva fabričke radnike, poljoprivrednike, trgovce, bankare, fabrikante, zanatlije, naučnike i umetnike i dr. U drugu klasu su svrstani plemstvo, sveštenstvo, vojska i birokratija. Kako se Sen-Simon zalagao za to da društvom upravlja inteligencija polazeći od naučnih stavova, ovaj francuski mislilac se može smatrati pretečom potonjih teorija o tehnokratiji. Sen-Simon je po značaju posebno izdvajao industriju:

Društvo u potpunosti počiva na industriji. Industrija je jedina garancija njegove egzistencije, jedini izvor svega bogatstva i svakog prosperiteta. Stanje

najpovoljnije u industriji samim time je dakle najpovoljnije za društvo. Eto u isti mah i polazne tačke i cilja svih naših napora (citirano: Fiamengo 1987, 32).

Socijalnoj dinamici Sen-Simon prilazi sa pozicija ideja progresa. Napredak, međutim, nije pravolinijski već se svodi na smenu dveju faza – *organske* i *kritičke*. Tokom istorijskog razvoja, po Sen-Simonu smenjuju se (1) legalistička (militarističko društvo) i (2) pozitivna (industrijsko društvo) faza. Organska epoha se karakteriše socijalnim jedinstvom i relativnom harmonijom između društvenih klasa, što je preduslov za stvaralaštvo u razvoju ljudske istorije. Kritička epoha, s druge strane, karakteriše se velikom socijalnom rezjedinjenošću i sukobima društvenih klasa, što dovodi do nereda i kriza. Društvo se, kako je isticao Sen-Simon, nikako ne može urediti na kritičkoj osnovi. Ipak, kritička epoha je, u stvari, priprema za novu, organsku epohu.

Sociološko učenje Sen-Simona predstavljalo je izvorište za kasnije razvijena dva različita pravca u sociologiji: (1) *građanski* ili konzervativan (Kont, Spenser, Dirkem, Veber) i (2) *marksistički* ili radikalni (Marks). Građanski stavovi Sen-Simona se prepoznaju u njegovom zalaganju za održavanje postojeće strukture društva i uviđanju potrebe za društvenim reformama. Ovakva Sen-Simonova orijentacija je odgovor na visedecenijski dug talas revolucionarnih promena, otvoren Velikom francuskom revolucijom kojoj se nije nazirao kraj. Krajnji rezultat revolucionarnih događanja – dugotrajna sveopšta društvena kriza – naprosto je zahtevala nastanak jedne nove društvene nauke koja će iznaći rešenja za do tada najjaču krizu. U tom smislu, Sen-Simon se može smatrati istinskim rodonačelnikom sociologije, dok Kontu i Spenseru treba priznati zasluge za osnivanje sociologije građanskog pravca.

Sen-Simonovo poimanje klasne strukture društva, viđenje države kao aparata nasilja vladajuće parazitske klase i isticanje posebnog značaja industrije u strukturi društva utrlo je, s druge strane, put konstitisanju sociologije marksističkog pravca.

1.1.1.2. Ogist Kont

U konstituisanju sociologije doprinos Ogista Konta (1798-1857) ogleda se u nekoliko oblasti. Pre svega, Kont je dao naziv novoustanovljenoj nauci – sociologiji – i formirao njen prvi program. U sociologiji je video poseban put za izlazak iz moralne anarhije u koju je zapalo moderno (industrijsko) društvo u usponu, izbegavajući povratak na staro (restauracija) i radikalna rešenja (revolucija). U kasnijim fazama života Kont se zalagao za uspostavljanje religije čovečanstva, koja bi napustila religiju i dogmatsko mišljenje u korist naučnih saznanja. Sociologija bi predstavlja srž te nove religije. Kada je umro, 5. septembra 1857. godine u Parizu, bio je ubeden da će se njegova doktrina, izražena sloganom „Poredak i napredak” (*Ordre et Progrès*), nezadrživo širiti kao što je to nekada uspelo hrišćanstvu.

Kont je postavio temelje sociologije kao nauke, eksplicitno određivši njena tri bitna elementa; naime, njen (1) *predmet*, (2) *mesto u sistemu nauka* i (3) *metod* (Radenović 1995, 99).

Predmet istraživanja sociologije je, prema Kontu, ljudsko društvo, ali shvaćeno kao celina koja se sastoji od socijalne statike i socijalne dinamike. Ove dve oblasti „socijalne fizike” opisuju se teorijama reda (ili poretka) i teorijama progressa. Kont u svom sociološkom učenju prednost daje teoriji reda kao poželjnom izrazu organizacije društva. Osnov teorije reda je princip raspodele funkcija koji je otelovljen u specijalizaciji i podeli rada u društvu.

Socijalna statika se bavi proučavanjem najvažnijih sastavnih delova društva i proučava funkcionalnu povezanost između tih delova. Kroz socijalnu statiku se određuje anatomija društva, njegova struktura i svi faktori koji podržavaju tu strukturu. Osnovni element društvene strukture je porodica koja je, istovremeno, i osnovna društvena institucija. U porodici se, po Kontu, ostvaruju svi odnosi koji izražavaju prirodu svih ostalih društvenih procesa i pojava.

Strukturu društva Kont vidi kroz društvene grupacije – klase. Za razliku od Sen-Simona, Kont razlikuje tri klase, odnosno: (1) spekulativnu klasu (naučnici), (2) praktičnu industrijsku klasu (bankari i trgovci) i (3) klasu poljoprivrednika i radnika. Država, po Kontu, treba da jača.

Kada je o dinamičkom aspektu društva reč, Kont uvodi zakon o tri stupnja intelektualnog napretka koji odgovaraju sledećim fazama u razvoju društva: (1) *teološkoj*, (2) *metafizičkoj* i (3) *pozitivno-naučnoj*. Dok u prvoj fazi razvoja društva presudan značaj imaju religiozna viđenja društvene stvarnosti i prirode, dotle se pozitivno-naučna etapa razvoja oslanja na dostignuća nauke i tehnologije. Metafizičko doba, pak, karakteriše oslonac na pravno-filozofske apstrakcije u razvoju društva i objašnjenju prirode.

U prvoj fazi istorije čovečanstva – teološkoj – ljudi su u razmatranju svoje egzistencije polazili od pitanja: *Zašto?* Stvarali su vanzemaljska božanstva da bi od njih dobili izvesna znanja, do kojih se na Zemlji nije moglo doći. Tokom metafizičke etape razvoja čovečanstva ljudi su pokušavali da proniknu u tajne sveta, ali bez oslonca na onostrane instance. Međutim, još uvek su postavljali pitanje: *Zašto?* Tek kada se odustane od ovog pitanja, kako je smatrao Kont, čovečanstvo može da stupi u poslednji, pozitivni stadijum razvoja, tražeći odgovore na pitanje: *Kako?* Rečju, istraživaće se funkcionalni odnosi, a neće se tražiti poslednji uzroci.

Drugi bitan element Kontove sociologije – određenje sociologije u sistemu nauka – izložen je u njegovom obimnom delu „Kurs pozitivne filozofije” (*Le cours de la philosophie positive*). U ovom delu, Kont je predložio klasifikaciju nauka u nizu:

matematika < astronomija < fizika < hemija < biologija < sociologija,

a koji je dat prema rastućoj složenosti. Matematika, prema Kontu, ima najveću opštost (operiše čistim formama ili brojevima apstrahovano od svakog sadržaja), dok je predmet sociologije najsloženiji. Sociologija se, po Kontu, bavi ne pojedincem, već totalitetom (sveukupnošću) društvenih procesa i pojava. Pri razvijanju ovakve klasifikacije nauka Kont se oslanjao na mehanicizam – pristup koji, shvaćen u najširem smislu, zagovara mogućnost primene zakonitosti o odnosima u prirodi i na ljudska bića, mišljenje i celokupno društvo. Zbog toga je Kont prvobitno delio fiziku na anorgansku i organsku, a ovu drugu na fiziologiju i socijalnu fiziku. Fiziologija se, prema Kontu, bavi pojedinim živim bićima, dok je predmet socijalne fizike društvo. Mesto sociologije neposredno posle biologije prema mehanicističkom pogledu nije slučajno. To će kasnije usloviti nastanak različitih teorija o društvu koje se zasnivaju na analogijama koje postoje između biološkog organizma i društva (vidi primer u odeljku 5.1.1.3).

Kao što se vidi, u Kontovoj sistematizaciji nauka nema mesta za ostale oblike naučnog saznanja. Druge nauke Kont ne prepoznaje, ili ih svrstava u neku od navedenih šest naučnih disciplina. Tako on, recimo, ne prepoznaje samostalnost psihičkih pojava koje, po njemu, predstavljaju deo predmeta biologije (psihofiziologija), odnosno, sociologije (socijalna psihologija)

Konačno, treći (možda i najvažniji) element Kontove sociologije, a koji neposredno proizlazi iz njegove klasifikacije nauka, odnosi se na metod sociologije. Zalažući se za korišćenje metoda prirodnih nauka, Kont je razvio pozitivistički metod kojim bi se društvo objašnjavalo na osnovnu prikupljenih podataka o stvarnim, pozitivnim činjenicama (pojavama). Taj empirijski materijal može se prikupljati različitim istraživačkim tehnikama: posmatranjem, eksperimentom, metodom upoređivanja i istorijskom metodom (ove tehnike se razmatraju u III poglavlju). Svaka nauka se, naime, u Kontovom istorijskom redosledu pojavljivanja, karakteriše nekim osnovnim metodom:

Sociologija (istorijski metod)
Biologija (uporedni metod)
Hemija (klasifikacija)
Fizika (eksperiment)
Astronomija (posmatranje)
Matematika (logika)

Prema tome, Kontov pozitivizam ne upada u zamke „čistog empirizma” ili „totalnog misticizma”, već se pre radi o jedinstvu empirijskog i racionalnog saznanja (Fiamengo 1965, 105).

Suštinu klasičnog pozitivizma moguće je izraziti maksimom: „Znati da bi se predvidelo, a predvideti da bi se nešto moglo učiniti” (Marjanović i Markov 2003, 23). Kont je smatrao da je svrha novouspostavljene „pozitivne

nauke o društvu'' da građansko društvo, koje je posle Velike francuske revolucije zapalo u krizu, reformiše na naučnim osnovama, što bi dovelo do smanjenja socijalnih napetosti. Ipak, kada se radi o mogućnosti da se pronikne u naučne zakone – osnove za predviđanje – u okviru klasičnog pozitivizma treba imati u vidu dve glavne struje, a to su: (1) *mehaničko-matematička* (Džon Stjuart Mil, glavni predstavnik) i (2) *organicističko-evolucionarna* struja (glavni predstavnici su Kont, Spenser i Dirkem).

Suština prve struje klasičnog pozitivizma je da se neka društvena činjenica (pojava) može objasniti tek ako se podvede pod neki *zakon uzročnosti* i dokaže da je ona pojedinačni slučaj ispoljavanja te uzročnosti. Tako se sve pojave mogu izvesti – redukovati (otuda naziv *redukcionizam* za ovo shvatanje naučnog zakona) – iz objektivne stvarnosti višeg nivoa apstraktnosti. Drugim rečima, društveni zakoni se mogu izvesti iz psiholoških zakona koji važe za individue, a psihološki zakoni iz osnovnih bioloških zakona. Konačno, do bioloških zakona može se doći iz osnovnih fizičko-hemijskih zakona.

Nasuprot Milu, Kont je izrazit antiredukcionist, koji se protivio nedopustivim determinističkim pojednostavljivanjima. Njegovo shvatanje naučnog zakona zasniva se na fenomenalizmu, odnosno opisnom shvatanju naučnih zakonitosti. Rečju, nauku, po Kontu, zanima *kako se* a ne *zašto se* nešto događa.

Kao redukcionist, Kont je smatrao da se već u biologiji a onda i u sociologiji mora koristiti pojam celine, koji nije neophodan za ostale prirodne nauke. Funkciju bilo kog dela organizma ili društva ne možemo razumeti izvan te celine kojoj pripadaju. Zato je on smatrao da, sem sociologije, nisu moguće druge društvene nauke, jer ne poseduju pojam celine. Drugim rečima, on je, svakako preterano, poricao mogućnost analitičkih ili posebnih nauka o društvu (Marjanović i Markov 2003, 23).

1.2. Problem definisanja sociologije

Mnogi strani i domaći teoretičari pokušavaju tokom više od vek i po duge tradicije sociologije da iznađu njenu opšteprihvatljivu definiciju. Ipak, oko određenja predmeta sociologije i danas se javljaju razmimoilaženja. Ako postoji nešto oko čega se svi sociolozi slažu onda je to, svakako, stav da se sociologija nalazi u stanju neprekidnog traženja same sebe (Aron 1959). Prema Ogistu Kontu, podsetimo ponovo, zadatak novoformirane discipline bio je:

da razmatra svaku pojavu sa dvostruke tačke gledišta, tj. njene harmonije sa pojavama među kojima egzistira i njene povezanosti sa ranijim i kasnijim stanjem ljudskog razvoja; ona nastoji i na jednom i na drugom planu da toliko koliko je moguće otkrije istinske opšte odnose koji vezuju sve društvene činjenice među sobom; svaku od njih ona smatra objašnjenjem u naučnom

smislu te reči, kada se može prikladno vezati bilo za celokupnu odgovarajuću situaciju, bilo za ukupno prethodno kretanje, odstranjujući neprestano i brižljivo sva nekorisna i nedostižna istraživanja unutrašnje prirode i suštinskog načina nastajanja neke društvene pojave (Šajković 1962, 22).

Mnogi su posle Konta predlagali definicije sociologije izvedene iz njegovog shvatanja. Ipak, sveobuhvatna analiza postojećih definicija bi dobrano prevazišla potrebe ove knjige. Umesto toga sledi osvrt na novije definicije sociologije iz pera uglednih sociologa sa prostora Jugoistočne Evrope. Među njima su prof. dr Petar Kozić, prof. dr Ante Fiamengo, prof. dr Predrag Radenović i prof. dr Radomir Lukić.

Profesor Kozić, posle identifikacije problema koji otežavaju pojmovno određenje sociologije, konstatuje da se radi o nauci o društvu, odnosno najopštijoj nauci o društvu. Dr Petar Kozić posebno ističe način na koji sociologija dolazi da saznanja o društvu:

Sociologija, za razliku od ostalih društvenih nauka, istražuje i opisuje društvo u njegovom jedinstvu, bez obzira što se to društvo ispoljava u različitim oblicima (kao migracija, kriminal, kao umetničko stvaralaštvo, pravne norme itd). Sociologija pokazuje da je društvo skup pojava (processa, odnosa) koje, međutim, nisu mehanički odvojene, apsolutno ograđene jedna od druge, već predstavljaju dijalektički skup (jedinstvo), što znači da su one međusobno povezane (posredno ili neposredno), makar bile i različite, pa čak i protivrečne. A da bi to pokazala, sociologija mora utvrditi koje su to karakteristike društvenih pojava koje ih povezuju međusobno. Utvrđujući naučne zakone društvenog razvoja, zakonitost društva, sociologija, u stvari, utvrđuje najopštija svojstva pojava (ljudskih ponašanja) koja govore o zajedničkim karakteristikama tih pojava (Kozić 1993, 9).

Pojmovno određenje sociologije po prof. dr Anti Fiamengu sadrži elemente Kontove „socijalne fizike”. Naime, Fiamengo u svojoj definiciji uključuje i statičke i dinamičke elemente društva:

Sociologija je nauka koja se bavi proučavanjem zakonitosti strukture, razvitka i funkcionisanja pojedinih društveno-ekonomskih formacija, kao i prelaza jednih formacija u druge. Tek pri izučavanju života i rada ljudi i društvenih grupa, odnosno društvenih oblika, odnosa, processa i tekovina u totalitetu određene epohe društva, tj. datog sistema, može se uočiti uzajamna povezanost, interakcija društvenih pojava u njihovom strukturalnom i u dinamičkom vidu.

Konačno, sociologija na temelju proučavanja onoga što je opšte u društvenim pojavama, onoga što je tipično za određene vrste društvenih pojava, kao i na bazi proučavanja zakonitosti strukture, funkcionisanja i razvitka pojedinih društveno-ekonomskih formacija kroz istoriju – treba da uoči celinu strukture i

razvitka ljudskog društva, odnosno izučava zakone razvitka društva uopšte (Fiamengo 1973, 95).

Profesor Predrag Radenović u razmatranju problema operacionalizacije sociologije stavlja naglasak na istorijske korene konstituisanja sociologije polazeći, naravno, od Ogista Konta. Po Radenoviću (1995, 60), sociologija je najopštija teorijska nauka o društvu sa raznim idejno-teorijskim pravcima, kao što su građanski i marksistički (i razne škole i orijentacije u njima), a, sociologija bi kroz svoj predmet trebalo da: (1) utvrdi opšti pojam društva, osnovne zakonitosti postanka, kretanja i razvoja svih istorijskih oblika ljudskog društva uopšte, kao i moguće komponente opštosti društva (na primer, društvenu organizaciju); (2) odredi opštu strukturu i zakonitosti strukture globalnog društva i odnosa drugih užih oblasti društvenog života; (3) odredi subjekte društvenih akcija (individue, grupe); i (4) utvrdi i ispita nastajanje i razvoj posebnih društvenih pojava, oblika društvenih tvorevina, grupa, institucija i organizacija.

Pomenuti autori dali su, nesumnjivo, veliki doprinos određenju predmeta sociologije. Ipak, čini se da je akademik Radomir Lukić „najinspirativnije i najprikladnije” odredio pojam sociologije (Kostadinović 2004, 25). Njegovo viđenje sociologije podrazumeva sledeće:

Sociologija proučava pojam društva i njegov sastav iz raznih elemenata – društvenih pojava, i to je ono što bi se moglo nazvati društvenom statikom, jer se ovde društvo proučava, uglavnom, u stanju mirovanja, daje se presek društva bez obzira na njegovo kretanje. Drugi deo sociologije proučava društveno kretanje, dinamiku društva, tj. on proučava odnose, veze, međuuticaj, s jedne, društva i vandruštvenih pojava (priroda, pojedinac), a, s druge strane, društva kao celine i njegovih sastavnih delova i, najzad, samih tih elemenata međusobno. Ona proučava kako se i zašto društvo kreće, menja. Ovaj deo se, opet, prirodno deli na dva uža odeljka – na proučavanje opštih zakonitosti društva tokom celog njegovog postojanja, s jedne strane, i glavnih etapa kroz koje ono prolazi (istorijski tipovi društva), s druge strane. U ovaj drugi deo spada i proučavanje eventualnih posebnih zakonitosti prelaza iz jedne etape razvoja, jednog istorijskog tipa društva, u drugi (Lukić 1975, 26-27).

Prisutne teškoće u određenju pojma sociologije nastaju kao rezultat postojanja različitih pravaca u razvoju sociologije tokom minula dva veka. Osnovnu liniju podele povukle su građanska i marksistička sociologija. Po Marksu, na primer, konstituisanje ljudske zajednice počivalo je na procesu rada – centralnoj kategoriji njegove teorije. Poznati francuski sociolog Pjer Nevil je takođe težište svoje analize društva usemeravao na rad.

Međusobni odnos između građanske i marksističke sociologije se menjao tokom vremena. U jeku „zlatnog perioda sociologije”, koji je trajao od 1945. do 1965. godine, R. Aron je dao preimućstvo marksizmu, tvrdeći:

„Sociologija Ogista Konta pripada prošlosti, a Marksova – hteo to neko ili ne – sadašnjosti” (Aron 1959, 17). Inače, marksizam je dugo bio odbojan prema novom terminu „sociologija”. Ime nove nauke prvi je upotrebio Antonio Labriola, poznati italijanski marksist u svom delu „O istorijskom materijalizmu” (Korać 1976, 2). Neke od navedenih činjenica o heterogenom razvoju sociologije objašnjavaju, prema tome, nemogućnost postizanja njenog jedinstvenog predmetnog određenja. Teorijska razuđenost se odražava i na prisutne razlike na području metodologije.

Konačno, analizirane definicije sociologije ukazuju na sledeći skup problema: (1) polazište u istorijskoj analizi, (2) protivrečnosti, nedoumice i teškoće u definisanju sociologije, (3) teorijska heterogenost, (4) potreba za empirijskom zasnovanošću i (5) izbegavanje dogmatskog pristupa.

1.3. Etape u razvoju sociologije

Iz dosadašnjeg izlaganja moglo se uočiti da razvoj sociologije nije tekao pravolinijski budući da je razvijen veliki broj teorija kojima se objašnjava sveukupna društvena stvarnost. Ipak, korisno je, usled potrebe sistematizacije postojećih teorija, prepoznati karakteristične etape u razvoju ove discipline. U ovom udžbeniku obrazlaže se periodizacija sociologije (obuhvata pet faza) koju je predložio profesor Radenović (1995, 45-46). Osnovna obeležja različitih faza u razvoju sociologije, uz navođenje glavnih predstavnika (kako stranih, tako i domaćih), data su u tabeli 1.1.

Jačanje sociologije krajem 1960-ih, a posebno njenog građanskog krila, može se objašnjavati na različite načine. Entoni Gidens otkriva prave uzroke ovog razvoja, a oni se ogledaju u sledećem (Radenović 1005, 46):

Tabela 1.1. Etape u razvoju sociologije.

Period	Predmet izučavanja/odlike	Predstavnici
Sredina XIX veka	Razvojne zakonitosti i tendencije društva kao složenog totaliteta; Istoričnost.	Kont, Marks
Kraj XIX veka	Pojmovna analiza pojedinih delova društvene realnosti oslonjena na prirodne i društvene nauke; Teorije socijal-demokratije.	Dirkem, Veber Plehanov, Kaucki, Lenjin, Marković S.

Tabela 1.3. Etape u razvoju sociologije (nastavak).

Period	Predmet izučavanja/odlike	Predstavnici
Međuratni period:		
1920-e	Empirijska sociologija; Težište na metodu, posebno empirijskim istraživačkim tehnikama.	Lipman, Lasvel, Gosnel
1930-e 1920-1940	Sociološki funkcionalizam. Marksistička orijentacija.	Parsons i Merton. Buharin, Lenjin, Gramši, Lukač, Korš, Luksemburg, Filipović, S.
1945-1965	Opadanje empirizma a jačanje teorijske orijentacije; Dominiraju funkcionalizam, formalizam, strukturalizam i dr.; Obilje marksističkih ideja.	Parsons, Merton, Nevil, Bauman, Fridman, Mahonjin, Šćepanski, Osipov, Lukić, Fiamengo, Korać, Pečujčić, Šuvar
1965-	Jačanje građanske sociologije; Širenje sociologije; Nastanak mnogih posebnih sociologija; Blago napuštanje funkcionalizma; „Društveni inženjering” (uloga učenih ljudi u vlasti); „Refleksivna sociologija” (proučavanje savremenih evropskih društava); Mikrointerakcionizam (proučavanje malih grupa).	Gofman, Garfinkel Guldner Mid, Kuli

1. Razvijanje kritičke svesti o tome kako društva deluju;
2. Razvijanje povećane brige za društvenu reformu i preuređenje društva;
3. Razvijanje povećane svesti o drugim društvima i načinima života; i
4. Veći zahtevi od ljudi koji rade u upravi, industriji i socijalnim službama da imaju neku vrstu specijalnog znanja o društvu, te da na toj osnovi budu bolje obučeni da zadovolje zahteve svoga rada.

1.4. Klasifikacija nauka

Razvoj ljudskog saznanja teče po određenom toku koji se hronološki sastoji iz tri stupnja: (1) ljudsko saznanje koje odgovara neizdiferenciranim oblicima društvene svesti, (2) saznanje koje se izražava kroz klasifikaciju nauka i (3) proces integracije (jedinstva) nauka. Da bi se detaljnije sagledao predmet sociologije (kao i problem njenog odnosa sa ostalim naukama) potrebno je sagledati i njeno mesto u sveopštem sistemu postojećih nauka.

Sve do XVII veka sve nauke – prirodne, društvene i humanističke – bile su u okrilju filozofije. Filozofija je, kao poseban oblik društvene svesti, obuhvatala sva naučna saznanja i discipline. Međutim, u to vreme dolazi do najopštije podele nauke, odnosno do obrazovanja prirodnih nauka, na jednoj, i do obrazovanja filozofskih nauka, na drugoj strani. Ova bifurkacija je, između ostalih faktora, bila podstaknuta: (1) potrebama društva i (2) zakonom društvene podele rada i njegovim delovanjem, pri čemu o ovom procesu prof. dr Andon Kostadinović ističe sledeće:

Nastanak i razvoj prirodnih nauka je proizašao iz potrebe da se objasni i utiče na prirodu, i što je to iziskivala čovekova potreba. A društvene nauke su postale i razvijale se zahvaljujući, pre svega, nastanku društvenih zajednica i pravno-političkog regulisanja života u njima. A nastanak, podela i njenu diferencijaciju uslovlili su zakoni i njihovo delovanje, podela rada i u sferi naučne oblasti. To je, takođe, uslovlilo i diferenciranje naučnih disciplina u prirodnim i društvenim naukama (tako da je došlo do konstituisanja sociologije), i pronalaženja kriterija za njenu podelu i odnose koji vladaju među njima (Kostadinović 2004, 26).

Pri raščlanjivanju prikupljenih naučnih saznanja uglavnom se polazi od dva principa, a to su: (1) „princip objektivnosti” i (2) „princip subordinacije” (Marković 1993, 20). Pod prvim se misli na potrebu podele nauka prema predmetu proučavanja, dok se drugo odnosi na utvrđivanje veza i prelaza između datih disciplina. Ovaj drugi, dinamički princip klasifikacije, Fridrih Engels (1820-1895) poima na sledeći način:

Klasifikacija nauke, od kojih svaka analizira neki pojedini oblik kretanja ili niza kretanja koji su srodni i prelaze jedno u drugo, jeste klasifikacija, raspoređivanje samih ovih oblika kretanja po njihovom inherentnom redosledu, i u tome je njena važnost ... Kako se jedan oblik kretanja razvija iz drugog, tako i njihovi odrazi, različite nauke, moraju nužno jedna iz drugih da proizlaze (Engels 1951, 254).

Tako su, sve nauke, kao što je istaknuto ranije, proistekle iz filozofije. Hemija se, kasnije, izdvojila iz fizike, primenjene nauke iz fundamentalnih (osnovnih) itd. Primenjene nauke su one čiji rezultati imaju neposrednu primenu u praksi, što nije, međutim, slučaj sa osnovnim naukama.

Kada se radi o „principu objektivnosti”, nauke se dele na filozofske, matematičke, psihološke, prirodne i društvene. Po obimu fenomena koje istražuju, nauke (prirodne i društvene) mogu da se podele na opšte i posebne (recimo, sociologiju je moguće podeliti na opštu i čitav niz posebnih sociologija). Bez obzira na to koji se princip klasifikacije uzima, trebalo bi imati u vidu relativni karakter ovakvih podela.

Nauke se mogu klasifikovati na različite načine. Već je ukazano na Kontovu podelu nauka koja počiva na linearnosti u razvoju naučnih saznanja s obzirom na njihovu opštost, odnosno kompleksnost. U nizu od šest apstraktnih nauka sociologija se nalazi na poslednjem mestu – ona je nasloženija.

Nalik Kontovoj je i klasifikacija Vilhelma Osvalda (1853-1932), poznatog nemačkog fizikohemičara. On je ponudio klasifikaciju u obliku piramide. Bazi piramide, kao stepeniku najveće opštosti, odgovara matematika, dok se prema vrhu smenjuju jedna za drugom fizika, mehanika, biologija, psihologija da bi, na kraju, vrh piramide pripao grupi društvenih nauka.

Herbert Spenser (1820-1903), Kontov savremenik, izvršio je podelu nauka na tri oblasti: (1) apstraktne nauke (koje uključuju formalnu logiku i matematičke discipline), (2) apstraktno-konkretne (fizika i hemija) i (3) konkretne nauke (psihologija, sociologija i biologija). Vilhelm Vundt (1832-1920), nemački psiholog, nauke deli na filozofske i posebne (tabela 1.2).

Tabela 1.2. Vuntova klasifikacija nauka.

NAUKE		
FILOZOFSKE	POSEBNE	
Sistematske	Formalne	Realne
Logika Metafizika Istorija filozofije	Matematičke	<i>Prirodne</i> <i>Fenomenološke</i> (fizika i druge) <i>Sistematske</i> (na primer, geografija) <i>Genetske</i> (na primer, geologija) <i>Humanističke</i> <i>Fenomenološke</i> <i>Sistematske</i> <i>Genetske</i>
Posebne Filozofija prava Filozofija religije Etika ...		

Ovaj kratak pregled klasifikacija nauka završavamo s dva kolosa starogrčke filozofije – Platonom i Aristotelom. Platonova (427-337, p.n.e.) subjektivna podela nauka obuhvata dijalektiku, fiziku i etiku. Ove oblasti

saznanja, prema datom redosledu, odgovaraju određenim svojstvima ljudske duše: umu, čulnom opažanju i volji. Aristotel (384-322, p.n.e.) je, prema većini teoretičara, prvi sačinio odgovarajuću klasifikaciju nauka koja pretpostavlja dve grupe znanja:

Teorijska znanja: logička, metafizička, psihološka, biološka.

Praktična znanja: politika, estetika, muzika ...

Kada je o sociologiji i njenom mestu u savremenoj klasifikaciji nauka reč, kao najizraženije pitanje postavlja se problem zadržavanja njene opštosti. Naime, nameće se dilema: da li sociologija treba da istrajava na viđenju sebe kao najopštije nauke u društvu ili da, što se intenzivno čini proteklih decenija, prihvati put sve veće parcijalizacije socioloških saznanja. Ovo pitanje se detaljnije razmatra u preostalom delu ovog poglavlja

1.5. Odnos sociologije i drugih nauka

Naučna saznanja se mogu podeliti i povezati na različite načine: (1) intelektualno (preko naučnih disciplina), (2) organizaciono (preko struktura) i (3) kulturološki (preko zajednica stručnjaka koji polaze od istih osnovnih premisa). Naučna disciplina se može shvatiti kao intelektualna konstrukcija, odnosno kao neka vrsta heuristike. Drugim rečima, neko naučno polje postaje posebna oblast proučavanja u tom smislu što ono „disciplinuje intelekt”. To znači da naučna disciplina ne samo što definiše ono o čemu i na koji način treba misliti, već, takođe, i određuje ono što se nalazi van njenog delokruga. Tako se sa određenjem predmeta sociologije definiše, ujedno, i ono što ne pripada sociologiji. Sociologija, među drugim (posebno društvenim) naukama, ima posebno polje proučavanja, drugačije metode i drugačije pristupe u sticanju saznanja o društvu.

Sociologija se kao disciplina konstitusala u periodu od 1880. do 1945. godine. Vodeći sociolozi su tokom ovog perioda ostvarili bar po jedno delo koje se odnosi na sociologiju kao disciplinu. Kao poseban doprinos u ovom smislu ističe se knjiga Talkota Parsonsa (1937): „Struktura društvene akcije”. Inače, tokom prve polovine XX veka došlo je do uspostavljanja i drugih društvenih nauka, kao i do njihovog međusobnog priznavanja.

Između uspostavljenih društvenih nauka u ovom periodu, granice su povlačene po nekoliko osnova. Prvi kriterijum se odnosi na dihotomiju „prošlost – sadašnjost”, pa se tako, na jednoj strani, nalazi istorija, a na drugoj, takozvani „nomotetički trio” – ekonomija, političke nauke i sociologija. Pođe li se, pak, od svojevremeno uticajne dihotomije „civilizovani – drugi” (ili „evropska – vanevropska društva”) moguće je svrstati prethodne četiri discipline na jednoj, a

antropologiju, na drugoj strani. Konačno, postoji treći osnov podele koji je, tako se mislilo, relevantan sa stanovišta modernog društva. Zbog potrebe proučavanja *tržišta, države* i, na kraju, *civilnog društva*, formirane su *ekonomija, političke nauke* i *sociologija*. Osnovne kategorije ovih disciplina su, redosledno: *interesi, preferencije* i *identiteti*.

Međutim, globalni procesi koji teku od završetka II Svetskog rata čine da intelektualne granice, uspostavljene po osnovu prethodno razmotrenih kriterijuma za razvrstavanje društvenih nauka, ne odgovaraju praksi. Pod ovim promenama misli se, pre svega, na uspon SAD na globalnom planu (opisan u različitim teorijama hegemonije) i širenje globalne ekonomije i, s tim povezano, širenje svetskog univerzitetskog obrazovanja. Ovi procesi su doprineli potkopavanju logike podele društvenih nauka po različitim kriterijumima. Tako je došlo do postepenog gubljenja čvrstih granica među društvenim naukama.

Imena društvenih nauka, ipak, nisu izašla iz upotrebe jer discipline „žive” zahvaljujući procesu njihove institucionalizacije, kao korporativne organizacije (strukture) koje preko odseka deluju na univerzitetima širom sveta. Ovako organizacijski ustrojene discipline prema Burdijeu (Bourdieu 1988) – uglednom francuskom sociologu druge polovine XIX veka – često povlače oštrije granice između naučnih oblasti nego prvobitno intelektualno omeđena polja disciplina. Tako se i analiza odnosa sociologije prema drugim naukama može razmatrati i u intelektualnoj i u organizacionoj ravni. U ovom udžbeniku razmatra se prvi aspekt odnosa sociologije prema drugim naukama – dakle, nauke se posmatraju kao discipline.

Bez dubljeg zalaženja u problem povezanosti različitih oblasti nauka, kao i disciplina unutar oblasti društvenih nauka, sa stanovišta sociologije od posebnog su značaja discipline kao što su: istorija, filozofija, politička ekonomija, socijalna psihologija, antropologija, etnologija, političke nauke i socijalna ekologija. Pritom, kao posebno važne u sociološkoj literaturi najčešće se ističu istorija, filozofija i politička ekonomija. Prema R. Aronu (1937, 190), istorija je, recimo, najpre usloвила sociologiju kao nauku, da bi potom sama sociologija otkrivala opšte odnose između istorijskih činjenica”, a zatim se i susrela s njom u istraživanju određenog problema.

Tokom druge polovine XX veka tekao je, uglavnom, proces formiranja pojedinih disciplina u okviru sociologije koje se bave pojedinim institucijama društva, odnosno društvenim pojavama i procesima, kao što su, recimo: industrija, porodica, politika, religija, obrazovanje, sport, selo, grad i dr. Premda danas postoji veliki broj (prema novijim procenama, od 30 do 40) posebnih, ili aplikativnih sociologija, s obzirom na postignuti stepen razvoja treba pomenuti: sociologiju rada, sociologiju organizacije, sociologiju obrazovanja, sociologiju kulture, sociologiju religije, sociologiju porodice, urbanu sociologiju, ruralnu sociologiju, političku sociologiju, sociologiju saznanja i sociologiju prava. Tokom devedestih godina XIX veka su kao najzastupljeniji sadržaji sociologije izučavane sociološke teorije, metode istraživanja i društvene organizacije.

U skladu s prethodno izloženim postavkama u nastavku se, najpre, razmatra odnos sociologije prema drugim društvenim naukama, a, potom, i odnos opšte sociologije prema posebnim sociologijama.

1.5.1. Odnos sociologije i drugih društvenih nauka

1.5.1.1. Sociologija i istorija

Istorija imu dugu tradiciju, a naučni pristup istoriji prepoznaje se već u delima antičkih istoričara, Herodota i Tukidida. Sam koren reči „*historie*” znači, u stvari, ispitivanje, odnosno istraživanje. Istorija se često označava kao „učiteljica života”, ali i kao „kraljica nauka”. Tako je ona svojim razvojem uticala i na nastanak sociologije. Izdvojeno od ovoga stoji uloga istorije u stvaranju socijalnog i nacionalnog identiteta u smislu formiranja „istorijske samosvesti društvenih grupa” (Mitrović 1986, 64).

Odnos između sociologije i istorije može se sagledavati kako s teorijskog, tako i sa empirijskog stanovišta. Tako, dok se istorija bavi prošlošću, ili takozvanim „prometejskim društvom”, sociologija se bavi sadašnjošću. Ili, još kraće: istorija je „uskrsnuće prošlosti”, a sociologija je „uskrsnuće budućnosti” (Braudel 1959, 177). Očito, radi se o komplementarnom odnosu između ove dve nauke; one jedna drugu dopunjuju.

Komplementarnost sociologije i istorije ispoljava se i u pogledu metodologije. Dok je metod opšte sociologije usmeren prema utvrđivanju tipologija i opštim zakonitostima razvoja društva, dotle je metod istorije, uglavnom, individualizatorski i konkretno-hronološki. Zbog toga Žorž Gurvič sociologiju definiše kao „tipološku disciplinu”, dok se istorija zasniva na „pojedinačnom kauzalitetu”. Ili, dok istorija proučava događaje i društvene formacije obuhvatnije (na primer, srpski nacionalni pokret, hrvatski nacionalni pokret, rumunski nacionalni pokret itd), sociologija izučava suštinske veze i odnose između tih zbivanja, odnosno ono što je zajedničko za nacionalne pokrete i datu društvenu epohu (u ovom slučaju XIX vek, ili „doba nacionalnih pokreta”), kako bi odredila opšti koncept određene epohe.

Ilustracije radi, u slučaju konkretnog istorijskog procesa pomenutog ovde – nacionalne revolucije naroda Centralne i Jugoistočne Evrope u XIX veku – obe nauke su ostvarile značajan doprinos. Prednost sociologije je da, posle brižljivo prikupljenih empirijskih podataka (bilo neposredno, bilo preko dela istoričara), može da ponudi razložne tipologije podvrsta ovog opšteg istorijskog procesa koji se vezuje za „dugi”, XIX vek. Tako se na osnovu izučavanja istorijskog procesa prelaza u moderno društvo u XIX veku kod pojedinih naroda u ovom delu Evrope u „vreme nacionalnih pokreta” može iznaći tipologija prema karakteru nacionalnih pokreta. U pojedinim zemljama nacionalne revolucije su imale sledeća obeležja: u Češkoj se odvijala „buržoaska” revolucija; u Hrvatskoj i Mađarskoj „aristokratska” revolucija; u Srbiji i

Bugarskoj „populistička” revolucija, a u Rumuniji i Grčkoj „birokratska” revolucija.

Na specifičnosti nacionalne revolucije kod ovih naroda uticale su konkretne karakteristike strukture ovih društava u to vreme. Srpska nacionalna revolucija tokom prvih decenija XIX veka (s njenom političkom, socijalnom i kulturnom komponentom) imala je populistički karakter, jer, u strukturi tadašnjeg srpskog društva nije postojao razvijen niti buržoaski, niti aristokratski društveni sloj. Takođe, ispunjenje ambicija srpske nacionalne revolucije vrlo brzo se tražilo van strukture ondašnjeg Otomanskog carstva, što, međutim, nije bio slučaj sa ciljevima nacionalnih revolucija kod Grka i Rumuna.

Očigledno je da istorija nudi pregršt empirijskih podataka za potrebe izvođenja opštijih zakonitosti (generalizacija) društvenih kretanja, ali se, pri tome, istorijski podaci moraju koristiti na pravi način. Marsel Mos, u ovom smislu, upozorava da sociolog mora znati da je svaka društvena pojava, čak i kada izgleda kao nova i revolucionarna, uvek obojena prošlošću: „Ona je plod vremenski najudaljenijih okolnosti i mnogostrukih veza u istoriji i geografiji. Nikad je, ni najvećim apstrahovanjem, ne bi trebalo potpuno odvojiti od lokalne boje, ni od istorijske podloge” (Mos 1981, 258).

Sociologija, s druge strane, zahvaljujući njenoj opštosti i shvatanju društva u njegovom totalitetu, pruža istoriji i teorijsku i metodološku podlogu da uspešnije ukaže na unutrašnja događanja i veze između nekih zbivanja. U skladu s ovim je i sve prisutnija tendencija u savremenoj istoriji da se, pored tradicionalne, političke istorije (prošlosti država i rata), bavi i nekim drugim, do sada manje uočljivim i značajnim elementima povesti čoveka, kao što su, na primer, socijalna istorija, istorija svakodnevnog života, istorija porodice i dr.

Kako se i sociologija i istorija oslanjaju na empirijske podatke, problem pouzdanosti njihovih saznanja dobija prvorazredan značaj. S problemom pouzdanosti u sociologiji saznanja, umetnosti, hemiji, kao i u istoriji, bavio se Robert Merton u delu „Društvena teorija i društvena struktura” (1949). Merton pouzdanost definiše kao konzistentnost između nezavisnih zapažanja datog, istog materijala. Postavlja se pitanje: Kako se može proveriti pouzdanost? Odgovor je relativno kratak i jasan. Određena saznanja su pouzdana ukoliko svaki istraživač ponaosob, polazeći od istog empirijskog materijala, sačini kategorizaciju koja je podudarna s onim koje su predložile njegove kolege.

O pouzdanosti istorijskih saznanja ukoliko su ona „ideološki obojena”, kako piše A. Todorović, nema smisla govoriti:

A problemi ideološke usmerenosti imaju veliki značaj u tumačenju i vrednovanju činjenica. Pogotovo ako se ne poseduje solidna naučna osnova poznavanja društvenih zakonitosti nego se ostaje na deskripciji događaja, onda je stepen mogućnosti tumačenja ne samo raznolik nego i veoma površan i nenaučan. Problem pouzdanosti, zaista, kod ovakvih naučnika nema nikakav značaj (Todorović 1976, 48).

Problem pouzdanosti u istoriji, oštrije izražen nego u opštoj sociologiji, nije sam po sebi negativan u istorijskoj nauci. Različite interpretacije određenog istorijskog procesa ili događaja često nastaju kada se prikupe novi, prethodno nepoznati dokazi. Ponekad novootkrivene činjenice i dokumenti mogu da stvore sasvim drugačiju sliku o tom procesu, odnosno događaju. Ipak, kada se to i dogodi, menjanje uvreženih predstava o prošlosti nekog društva u glavama pojedinaca je sporo jer se ono odvija kroz složen mentalni proces zamene jednih, dugo sticanih predstava („kolektivnog pamćenja”), novim.

Može li sociologija pomoći istoričaru da izbegne zamke propagande i političkog angažmana? Razloga za optimizam ima ukoliko se istorijska analiza temelji na opštim društvenim zakonitostima:

Ali, ističemo i to da će istoričar, koji ima preusko znanje društvenih nauka, a koji ima u vidu društvene zakonitosti, moći da konkretne pojave naučno objasni i ukaže na njihovo mesto u datom razvoju – određenog perioda koji se proučava u isto vreme, trebalo bi praviti razliku između istoričara-pozitivista koji u pregrštu materijala nisu u stanju da vide logiku društvenog razvoja, nego uzimaju manje bitne činioce (stremljenja i želju pojedinaca) koji su bili eksplicitirali određene istorijske događaje, u odnosu na istoričare koji imaju ekonomska znanja, poznaju društvena kretanja i na osnovu njih valjano prosuđuju politička zbivanja i određene događaje u istoriji (Kostadinović 2004, 36).

1.5.1.2. Sociologija i filozofija

Filozofija je poseban oblik društvene svesti a, takođe, i zaseban kompleks nauka (vidi tabelu 1.4). Filozofija ima poseban predmet istraživanja; u prvom redu, problem bića i problem mišljenja. Prvim se bavi *ontologija*, a drugim *gnoseologija* – dve osnovne filozofske discipline. Po odgovorima koje daju filozofi na pitanje o suštini konkretne društvene akcije, što je od značaja i za sociologe, razlikuju se dva pravca, odnosno: *materijalizam* i *idealizam*.

A, kada se radi o onome što filozofija pruža svim naukama može se reći da su to: (1) univerzalni pogled na svet, (2) gnoseološko-logičko-metodološka osnova (opšti principi, kategorije, zakoni) i (3) vrednosna (antropološko-humanistička) osnova i usmerenost (Pajić i Stojković 1976, 38). Profesor Kozić daje detaljniji opis odnosa filozofije prema svim drugim naukama:

Tako je filozofija, u stvari, izuzetan sistem najopštijih kategorija o svetu i njegovoj zavisnosti, sistem koji nije nezavisan od drugih sistema manje opštih pojmova o jednom delu (oblasti) sveta. Njihov je odnos – odnos između opšteg i posebnog, što bi značilo da je filozofija moguća uz postojanje izvesnih drugih nefilosofskih (socioloških, matematičkih, psiholoških, ekonomskih i dr.) znanja, odnosno da i ta znanja postaju time što obuhvataju i najopštije (filosofske) premise (Kozic 1993, 100).

Ishodište savremene sociologije, prema tome, nalazi se u filozofiji; posebno u filozofiji istorije i socijalnoj filozofiji, odnosno u filozofskim idejama o evoluciji i primeni novog materijalizma. Tako, uprkos činjenici da su teoretičari poput Konta i Marksa težili odvajanju sociologije od spekulativne filozofije, odnosno metafizike, filozofija je bila i ostala stvarna platforma za razvoj sociologije.

Ovo tim pre što su mnoge sociološke zakonitosti, pojave i problemi do pojave sociologije imali stvarno utočište u samoj filozofiji. Sociologija kao naučna disciplina se u opšteteorijskom i metodološkom pogledu nužno zasniva na filozofiji. Posmatrajući ovaj odnos retrospektivno, tj. kroz nastajanje i razvoj filozofije, može se primetiti da opšta sociologija i filozofija imaju mnoge probleme gotovo istovetne u svom tretmanu, jer obe naučne discipline imaju iste neke dodirne tačke u delokrugu svog istraživanja (Radenović 1995, 62).

Očigledno, filozofija i sociologija su međusobno neraskidivo povezane. Ipak, karakter njihovog odnosa se menjao i, prema mišljenju profesora Mitrovića, moguće je u ovom smislu razlikovati tri perioda:

1. *Sociologija pod dominacijom filozofije*; u prvom redu, filozofije istorije i socijalne filozofije (XIX vek – 1930-e). U ovom periodu su izgrađeni mnogi teorijski sistemi.
2. *Raskid između sociologije i filozofije* (od 1930-ih do 1960-ih). U ovom periodu dolazi do razvoja primenjene sociologije i prenaplašenosti empirizma i pozitivizma.
3. *Integracija sociologije i filozofije* (od 1960-ih). U ovom periodu se javlja potreba koordinacije sa filozofijom u cilju postavljanja pojedinih teorijskih i metodoloških promišljanja (Mitrović 1986, 56-61).

Gde se, onda, nalazi granična linija između sociologije i filozofije? To je, u prvom redu, različit predmet istraživanja. U slučaju filozofije, to je zakonitost sveta u najširem smislu te reči. Sociološke teorije, pak, odnose se na društvo, kao poseban segment univerzuma. Iz različito definisanih predmeta istraživanja proističe i neminovnost saradnje. Na delu je, dakle, stalni i nužan odnos između filozofije i sociologije.

1.5.1.3. Sociologija i politička ekonomija

Politička ekonomija, kao opšta naučna disciplina, proučava i utvrđuje „one nužnosti koje važe za privredu u celini, za njene pojedine oblike, odnosno za privredu pojedinih društveno-ekonomskih formacija” (Radenović 1995, 63). Ove zakonitosti se mogu proučavati kako u globalnim, tako i u regionalnim i

nacionalnim razmerama. Koreni političke ekonomije se nalaze u delima engleskih mislilaca XVIII veka (Adam Smit, David Rikardo, Tomas Maltus).

Mirko Petrović, međutim, pravi razliku između užeg i šireg poimanja političke ekonomije. Prema užem shvatanju, „politička ekonomija je nauka o razvitku društveno-produkcionih odnosa”. Šire shvatanje političke ekonomije podrazumeva da je ona „nauka o zakonima koji vladaju u proizvodnji i raspodeli materijalnih dobara (tj. sredstava za potrošnju, ličnu i proizvodnu) u ljudskom društvu, u raznim stupnjevima njegovog razvoja” (Petrović 1972, 27). Videna kao takva, politička ekonomija ima ne samo društveni, već i istorijski karakter.

Mihajlo Popović ističe i neke druge elemente u predmetu političke ekonomije. Po njemu, politička ekonomija izučava i probleme robno-novčane privrede: „probleme njene ekonomske efikasnosti i racionalnosti, kako što bolje obezbediti razvitak produktivnosti rada, stumulativnije i stabilnije delovanje tržišta i njegovog mehanizma na opšti ekonomski razvoj zemlje, posebno na podizanje životnog standarda” (Popović 1966, 52).

Politička ekonomija, kada se posmatra u odnosu na sociologiju, predstavlja posebnu društvenu nauku jer se ona bavi određenom vrstom ljudskih odnosa i tvorevina, odnosno materijalnim procesom proizvodnje i odnosima u koje ljudi stupaju pri proizvodnji i raspodeli tih materijalnih dobara. Posebnost političke ekonomije izvire, dakle, iz specifičnosti ekonomske oblasti života.

Činjenica da ekonomski odnosi u krajnjoj liniji uslovljavaju sve oblike društvenog života uticala je na posebno mesto ekonomske sfere u Marksovoj analizi globalnog društva. Tako se nekada površna veza između sociologije i političke ekonomije, koja je postala suštinska, može opisati na sledeći način:

I sociologija i politička ekonomija su društvene nauke, s tim što je cilj političke ekonomije da izučava opšte zakonitosti vezane za razvoj proizvodnih snaga i produkcionih odnosa koji se formiraju na pojedinim stupnjevima *proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje* (naglašeno od strane autora ovog udžbenika). Na bazi dostignuća do kojih dođe politička ekonomija u procesu svog izučavanja koristeći se rezultatima iz drugih društvenih nauka, sociologija uopštava ta dostignuća i izvlači najopštije zaključke o uzročno-posledičnoj vezi ovih pojava kao i njihovom uticaju na druge pojave koje se zasnivaju na ekonomskoj osnovi društva (Petković i Aleksić 1994, 20).

Saznanja političke ekonomije su od velike važnosti za sociologiju i „carstvo nužnosti”, kako je Marks metaforički opisao ekonomsku oblast društva. Povezanost, interdisciplinarnost i saradnja političke ekonomije i sociologije je potreba modernog društva, koja je naročito aktuelizovana u nadolazećem periodu višedimenzionalnog procesa globalizacije, a posebno u oblasti globalizacije kapitalizma. Ispostavlja se da ovaj proces ne donosi samo očekivane prednosti, nego i nepredviđene (a štetne) posledice globalizacije (opširnije u XII poglavlju o ekologiji i društvu).

1.5.1.4. Sociologija i psihologija

Na osnovu činjenice da sociologija izučava međusobne društvene odnose, ona mora da uzme u obzir psihičke elemente učesnika u društvenoj interakciji kao što su, na primer: osećanja, motivi i unutrašnja raspoloženja. Iz ovog proizlazi neophodnost saradnje sociologije i psihologije koja se realizuje u okviru posebne interdisciplinarne oblasti, poznate pod imenom socijalna psihologija.

Socijalna psihologija izučava, prema viđenju Nikole Rota (1968, 23), „različite vidove interpersonalnog ponašanja ljudi, njihove interakcije, gde učestvuje više socijalnih činilaca koji deluju na čovekovu ličnost, a posebno na opažanje, mišljenje, kao i mesto i ulogu psihičkih funkcija u čovekovom ponašanju u određenim socijalnim prilikama”. Osnovni „aksiom” socijalne psihologije, ako se to tako može reći, bio bi da je svako ponašanje socijalno uslovljeno. Drugim rečima, „jedinka u svom ponašanju se oslanja na postupke drugih jedinki, a postupci su istovremeno posledica, odnosno uzrok postupka drugog” (Todorović 1976, 51). Može se, dakle, konstatovati da je interpersonalno ponašanje integrisani akt. Težište socijalne psihologije je na međusobnom odnosu pojedinaca, ostvarenom u procesu interakcije.

Proces interakcije se ostvaruje u okviru društvenih grupa koje se mogu podeliti na: (1) *društvene organizacije* i (2) *psihološke grupe* (Kreč i saradnici 1965, 389). Društvena organizacija se, prema ovim autorima, određuje kao „integrisani sistem uzajamno povezanih psiholoških grupa obrazovanih radi postizanja utvrđenog cilja”. Psihološka grupa se, pak, definiše kao „dva ili više lica koja ispunjavaju sledeće uslove: (1) odnosi među članovima su uzajamno zavisni – ponašanje svakog člana utiče na ponašanje svakog od drugih članova; (2) članovi imaju zajedničku ideologiju – skup verovanja, vrednosti, normi koje regulišu uzajamna ponašanja”.

Konačno, u procesu interakcije važno mesto pridaje se i takozvanim „referentnim grupama”. O „teoriji referentnih grupa” može se sažeto reći:

Primaoci poruka koje se prenose putem sredstava masovnih komunikacija pripadaju raznim grupama. Primaoci prihvataju vrednosti koje su oblikovane od strane primarnih grupa kojima pripadaju ili kojima teže da pripadaju. Zbog toga će percepcija individue neke vesti, ili njena reakcija na tu vest, biti bolje shvaćena u vezi sa njenim odnosima sa tom grupom i njenim vrednostima. Teorija referentnih grupa se primenjuje na probleme masovnih komunikacija. U vezi sa društvenom strukturom kojoj pripadaju primaoci, izučavaju se i referentne grupe koje neposrednije determiniraju stavove i ponašanje primaoca (Todorović 1976, 52).

Referentne grupe, očigledno, predstavljaju delove društvene stvarnosti, premda nisu čvrsto vezane unutar društvene strukture. Ipak, kako su male grupe,

istovremeno, delovi i širih društvenih grupa (profesije, slojevi, klase) – kojima se bavi sociologija – njihovo izučavanje ima veliki sociološki značaj. Pored proučavanja stavova, odnosno njihovih promena u malim grupama, socijalnu psihologiju zanima i čovekovo ponašanje u grupi, pa ona analizira „psihičke procese i njihovu socijalnu uslovljenost koji proizilaze iz pripadnosti ljudi određenim grupama i slojevima” (Popović 1966, 58).

1.5.1.5. Sociologija i antropologija

Antropologija je jedna od osnovnih disciplina koja proučava čoveka kao celovito, odnosno kao „nedeljivo” biće. Antropolozi čoveku prilaze kao *biološkom, socijalnom i kulturnom* biću, tako da antropologija (poput geografije) predstavlja most između društvenih i prirodnih nauka. Zbog ovako shvaćenog i široko postavljenog predmeta antropologije, ona se deli na biološku, socijalnu i kulturnu antropologiju. Pri tome se uglavnom smatra da bi upravo kultura trebalo da bude glavna preokupacija antropologije.

Dakle, dok antropologija kao sintetička nauka ima za predmet čoveka sa svim obeležjima celovitog bića, dotle sociologija izučava takođe celovitost, ali celovitost društva. Antropologija se „prevashodno interesuje za odnos čoveka i kulture”, izučavajući „s jedne strane, kulturu kao tvorevinu i kreaciju čoveka, a s druge strane uticaj kulture i kulturnih tvorevina na čoveka i njegov razvoj” (Pešić 1985, 78).

I sociologija i antropologija se bave fenomenima totaliteta: društva, odnosno čoveka. Sociologija je, ipak, kompleksnija od antropologije budući da pored čoveka, kao socijalnog bića, istražuje i sveukupnost društvenih pojava, odnosa i procesa. Zbog toga ne iznenađuje da sociolozi i antropolozi izmenjuju međusobno rezultate svojih istraživanja u daleko većoj meri nego bilo koje druge dve društvene discipline.

1.5.1.6. Sociologija i etnologija

Etnologija, koja se često zamenjuje sa antropologijom, bavi se izučavanjem društvenih pojava etničkih grupa, njihovim životom i običajima. Može se dati i jezgrovito određenje etnologije kao „nauke o životu naroda” (Radenović 1995, 63). Život naroda etnologija proučava sa tri različita aspekta: (1) istorijsko-geografskog (2) materijalnog i (3) kulturnog. Pri tome, etnologija nastoji da pronikne u proces postanka i razvitka etničkih grupa uopšte i njihovih kultura, kao i u karakter i dinamiku odnosa među njima.

Premda etnologija proučava materijalnu kulturu, poput nematerijalnih tvorevina (na primer, religije i magije), ona to čini koncentrišući se uvek na čoveka kao društveno i duhovno biće. S druge strane, sociologija vidi čoveka u specifičnim okolnostima društvenog miljea u kojem živi i deluje.

1.5.1.7. Sociologija i političke nauke

Političke nauke se mogu definisati kao skup disciplina koje proučavaju realnost politike „u svim njenim oblicima, dimenzijama i odnosima”, odnosno, delokrug političkih nauka obuhvata: „političku aktivnost, političku strukturu, političku svest, međunarodne odnose i političku istoriju” (Ratković 1961, 132). Politika u najširem smislu te reči proučava „društvenu aktivnost (pojedina, grupa, nacija, naroda, klasa) u cilju usmeravanja državnog života, odlučivanja i upravljanja društvenim životom i upravljanja društvenim poslovima” (Kostadinović 2004, 44).

Pitanje odnosa između sociologije i političkih nauka nije do kraja razrešeno, pa se ponekad misli da su političke nauke i sociologija jedno te isto. Jedno je sasvim izvesno: predmeti istraživanja ovih disciplina su bliski. Čini se, međutim, da profesor Radenović daje pravu prirodu ovog odnosa kada ističe sledeće:

Do sada se zna da je analiza političkih procesa i institucija predmet interesovanja i sociologije a i, razume se, političke nauke. To samo potvrđuje da postojanje zajedničkih pojmova, pa i nekih instrumenata, metoda istraživanja, ne umanjuje delokrug neke nauke – već je, naprotiv, potvrda više o jedinstvu društvenih nauka. S druge strane, takav tretman može se prigovoriti političkoj nauci, koji je samo prividno otežao razvoj i konstituisanje sociologije (Radenović 1995, 65).

Kako političke nauke u analizi političkih društvenih odnosa i pojava polaze od osnovnog koncepta – moći – ponekad se veruje da politička nauka „brani i unapređuje interese grupa i pojedinaca, dok sociologija istražuje stvarne odnose nastojeći da ne prejudicira kvalifikaciju društvenog odnosa koji istražuje” (Kosić 1934, 231). Ipak, veći stepen ideologizacije političke nauke koji bi iz ovoga trebalo da sledi ne odgovara, čini se, realnom stanju. Naime, i sociologija u analizama u duhu konfliktološke perspektive mora neminovno da razmatra problem distribucije moći između učesnika u političkoj društvenoj akciji.

1.5.1.8. Sociologija i socijalna ekologija

Veliki porast svetskog stanovništva tokom XIX veka (od jedne do šest milijardi), uz neprestano smanjivanje raspoloživih rezervi prirodnih resursa i životnog prostora, uz istovremeno ugrožavanje ekoloških faktora životne sredine (povećavanje koncentracije zagađujućih supstanci u vazduhu, vodi i zemljištu), upozorili su čovečanstvo na ozbiljnost nastalog stanja i ukazali na potrebu korenite promene odnosa čovečanstva prema ekološkim faktorima. Pored navedenih, stanje pogoršavaju i drugi ekološki problemi kao što su progresivno

narušavanje biološke raznovrsnosti (biodiverziteta), narušavanje odnosa između pojedinih vrsta i jedinki u okviru iste vrste, gubitak obradivog zemljišta, klimatski poremećaji i mnogi drugi.

Čovečanstvo je, razumljivo, počev od 1970-ih, počelo da razmišlja i iznalazi rešenja za izlazak iz krize i puteve opstanka i budućeg održivog razvoja. Ekološki problemi u užem smislu, po Milanu Markoviću, obuhvataju tri grupe pitanja: (1) pitanje naseljenosti stanovništva na planeti Zemlji, (2) pitanja i problemi iscrpljivanja prirodnih izvora sirovina i energije, kao i (3) pitanja i problemi zagađenosti prirodne okoline (Marković 1994, 111).

Na putu obnavljanja oštećenih, odnosno narušenih ekosistema, započetom krajem XIX veka, krenulo se od osnovnog pitanja koje se svodi na razumevanje hijerarhijske organizacije života, koja podrazumeva biotičke nivoe od *molekularnog*, preko nivoa *ćelije*, *jedinke*, *populacije*, *vrste*, *zajednice*, *ekosistema* i *bioma*, do *biosfere*. Ovo hijerarhijsko jedinstvo, koje čini, u stvari, i predmet ekologije, ispoljava se kao jedan sistem dinamičke ravnoteže u okviru kojeg je čovek jedan od podsistema.

U prevazilaženju sve većeg nesklada između opredeljenja za zdraviju životnu sredinu i potrebe budućeg ekonomskog rasta, uvođenje i otelotvorenje koncepta održivog (usklađenog ili uravnoteženog) razvoja predstavljaju ne samo potreban zaokret modernog društva, već ujedno, čini se, i jedino ispravno rešenje. Koncept održivog razvoja usvojila je Evropska Unija 1990. godine, a dve godine kasnije učinile su to i Ujedinjene Nacije. Pomenuti zaokret u pogledu odnosa prema životnoj sredini dobrim delom je zasluga oblasti ljudskog saznanja poznate kao ekologija.

Polaznu osnovu za integrisanje politike zaštite životne sredine i politike razvoja čine principi i zakonitosti funkcionisanja ekosistema i njegovih komponenata, koje upravo proučava ekologija kao fundamentalna i interdisciplinarna nauka. Njena najsazetija definicija kaže da je ekologija nauka koja izučava uzajamne odnose između živih bića i između živih bića i okolne nežive sredine. Ekologija, prema tome, predstavlja naučnu osnovu kompleksne nauke o pojavama i procesima u ekosistemima nastalim izmenom faktora životne sredine zbog neracionalnog korišćenja prirodnih bogatstava, odnosno ugrožavanja prirode. Ubrzo se, međutim, uvidelo da se bez razmatranja ekoloških pitanja korišćenjem i postojećih socioloških perspektiva ne može doći do poboljšanja uslova životne sredine. Tako se tokom poslednjih decenija XX veka prišlo koncipiranju jedne nove nauke o mogućnostima i granicama organizacije ekoloških sistema čoveka i njegove civilizacije, odnosa između ljudi, odnosno osmišljavanju jedne integralne ekologije čoveka – socijalne ekologije. Očigledno je da se sociologija i socijalna ekologija uzajamno prožimaju.

1.5.2. Odnos sociologije i posebnih sociologija

Tokom razvoja sociologije, počev od njenih samih početaka, došlo je do formiranja niza posebnih sociologija. Razvoj posebnih sociologija tekao je izraženije u građanskim društvima u odnosu na bivše socijalističke zemlje Evrope. U bivšim komunističkim zemljama došlo je do formiranja svega nekoliko posebnih sociologija kao što su sociologija rada, sociologija preduzeća i sociologija obrazovanja (Poljska), ili, sociologija samoupravljanja (u SFRJ). Pojava, nastanak i opstanak posebnih sociologija predstavljali su prekretnicu u njenom razvoju, na kojoj je došlo do njenog profilisanja kao egzaktna i empirijske nauke. No, ovaj proces pratile su i određene nedoumice. Naime, u vreme osnivanja posebnih sociologija postavljalo se pitanje njihove predmetne određenosti i odnosa prema opštoj sociologiji. Pojedini sociolozi kao, recimo, Jože Goričar, ili Radomir Lukić, odbacivali su mogućnost formiranja posebnih sociologija.

Ipak, posebne sociologije koje su se najpre razvile uzele su za svoj predmet izučavanja posebna područja društvenog života kao što su: selo, religija, pravo, država, porodica i dr. Predmet sociologije može, dakle, da bude svaka društvena pojava pod uslovom da se ona proučava sa stanovišta njene povezanosti sa ostalim pojavama u društvu. To, drugim rečima izraženo, znači da se izučava sociološki aspekt određene društvene pojave (Kozic 1993, 21).

Uspostavljanje posebne sociološke discipline neminovno se vezuje za uočeni „red činjenica”, to jest: „Da bi se stvorila jedna nova nauka, dovoljno je, ali i potrebno, s jedne strane, da se odnosi na red činjenica potpuno različitih od onih kojima se bave druge nauke, a s druge strane, da se ove činjenice jedne s drugima mogu neposredno povezati, jedne pomoću drugih objasniti, bez unošenja činjenica ma koje druge vrste” (Mos i Fokone 1940, 41).

Konačno, među uslovima nastanka posebnih sociologija treba pomenuti i onaj koji navodi profesor Ilija Stanojčić. On konstatuje

da je opravdano konstituisanje posebnih sociologija u onom slučaju ako postoje određena područja društvenog života kao celine, koje nijedna druga posebna društvena nauka do sada nije izučavala uz postojanje specifičnog pristupa tim izučavanjima. Pogotovu se moraju stvarati posebne sociologije u onim slučajevima gde određeni društveni odnosi koji do sada nisu proučavani dobijaju sve veći značaj u savremenom društvu, kao što je to slučaj, recimo sa ljudskim odnosima u industriji (Stanojčić 1964, 22).

Novonastale posebne sociologije su vezane i saraduju sa opštom sociologijom, pri čemu ta „povezanost ima interdisciplinarni karakter i s drugim društvenim naukama” (Kostadinović 2004, 31). Sve posebne sociologije se koriste metodama opšte sociologije, pa se tako ostvaruje koordinacija socioloških saznanja.

Među posebnim sociologijama trebalo bi istaći *sociologiju saznanja* i *sociologiju naučnog saznanja*. Prva je šira po obimu jer osim nauke obuhvata i druge forme saznanja (verovanja, intuiciju, ideologiju, mitove i dr.). Sociologija saznanja se bavi takođe socijalnim korenima ideja i efekata dominantnih ideja na društvo. Osnivači sociologije saznanja su nemački sociolozi Maks Šeler (Max Scheler, 1874-1928) i Karl Manhajm (Manheim, 1893-1947). Osnovna zamisao ovih autora je da saznanje, kao i verovanje, predstavlja proizvod društveno-političkih sila. Na podlozi njihovih radova začelo se kasnije nova posebna sociologija – *sociologija naučnog saznanja* – kroz radove Roberta Mertona: „Nauka i društveni poredak” (1938) i „Normativna struktura nauke” (1942). Sociologija naučnog saznanja (nauke) se uobličila krajem 70-ih i početkom 80-ih godina prošlog veka. Ovome su prethodili značajni radovi Karla Popera (Popper) i Tomasa Kuna (Thomas Kuhn): „Logika naučnog otkrića” i „Struktura naučnih revolucija”. Njihova sagledavanja zakonitosti naučnog saznanja biće predstavljena u narednom poglavlju.

U savremeno doba javljaju se i neke nove posebne sociologije, pre svega, one koje se bave nekim aspektima postindustrijskog društva – kao što su, na primer, dokolica, slobodno vreme, sport, turizam, obrazovanje i dr. U svakom slučaju postoji široka lepeza razloga za postojeće i pojavu novih posebnih sociologija. To su: (1) sve dublja podela (specijalizacija) rada; (2) nepostojanje posebnih nauka za neke oblasti društvene stvarnosti; (3) zatvorenost nekih posebnih društvenih nauka; (4) praktične potrebe pojedinih društvenih ustanova; kao i (5) institucionalizacija sociologije na nivou visokog obrazovanja (Marjanović i Markov 2003, 67).

1.5.2.1. Sociologija rada

Sociologija rada se javlja kao posebna naučna disciplina dvadesetih godina XX veka (Kostadinović 2004). Njena kolevka je najrazvijenija zemlja Zapada – SAD. Vremenom su se koristili različiti nazivi za ovu sociološku disciplinu, i to najčešće: (1) industrijska sociologija i (2) sociologija rada.

U SAD je najčešće u upotrebi termin „*industrial sociology*” (Miler, Form 1964), dok od francuskih sociologa ovaj termin – „*sociologie industrielle*” – koristi Alen Turen (Touraine). Naziv „sociologija rada”, s druge strane, koriste sledeći uticajni sociolozi: u Francuskoj („*Sociologie du travail*”), Ž. Fridman (G. Friedmann) i P. Navil (P. Naville), u Engleskoj („*Sociology of work*”), V.H. Skot (W.H. Scoot) itd.

Mnogi autori prepoznaju dosta zajedničkih elemenata u predmetnoj određenosti industrijske sociologije (kao starije) i sociologije rada (kao novije discipline). Ipak, između njih postoje i razlike:

Već je rečeno da je industrijska sociologija nastala pre sociologije rada, pa se zadnja javlja kao viša faza u njenom razvoju. Industrijska sociologija je na

određeni način šira, a u određenom smislu i uža od sociologije rada. Budući da industrijska sociologija proučava sociološke aspekte industrijskog rada, ali i brojne fenomene koji nastaju sa industrijskim razvojem, kao i uticaj industrije na društvo i procese koji se ostvaruju u njemu, to je ona šira od sociologije rada. S druge pak strane, industrijska sociologija je uža od sociologije rada ukoliko proučava samo industrijski rad odnosno pojave, procese i odnose koji proističu iz njega, budući da sociologija rada proučava i rad van industrije odnosno procese i odnose i u neindustrijskim sredinama (Petković 1995, 36).

O predmetu sociologije rada postoje različita shvatanja. Te razlike proističu iz razlika u teorijskim pristupima na čijim osnovama se pokušava dati teorijsko određenje sociologije rada.

Američki sociolog T. Koplov (Caplow) sociologiju rada definiše kao nauku koja „istražuje one društvene uslove koji proističu iz klasifikacije ljudi na osnovu posla koji obavljaju” (1962). U Engleskoj, sociologija rada se shvata i definiše kao posebna sociološka disciplina koja se bavi izučavanjem industrije, ali je ona, ujedno, i nauka koja proučava „društveno ponašanje pojedinaca, grupa, čitavih organizacija, koje su nastale, žive i razvijaju se u posebnim uslovima koji su proizašli iz industrije i rada u njoj” (Stanojčić 1964, 159-160). U Francuskoj se predmet sociologije rada svodi na izučavanje ljudskih zajednica, veoma raznovrsnih po svom obliku i svojim funkcijama, a stvorenih u vezi sa radom i reakcijama koje na njih vrši rad. Francuski sociolozi Ž. Fridman i P. Navil, recimo, ističu:

Predmet sociologije rada može predstavljati svaki radni kolektiv koji pokazuje neke minimalne crte stabilnosti ... industrijsko preduzeće isto kao prekookeanski brod ili ribarski brod, veliki kompleks intenzivne poljoprivrede, ali i malo dobro na kome radi nekoliko pomoćnika s farmerovom porodicom, veliki magazin ..., ali i radnja koja zapošljava nekoliko proizvođača, zanatska radionica i ured prefektura, posada aviona koja se smenjuje u određenim razmacima na avionskoj liniji ili osoblje motornih kola francuske državne železnice (Friedmann i Naville 1972, 26).

U Srbiji se sociologija rada takođe različito shvata i određuje. Prema shvatanju profesora D.Ž. Markovića sociologija rada je „posebna sociološka nauka koja za predmet svog proučavanja ima rad kao društveni fenomen sa svim njegovim obeležjima, po kojima se on razlikuje od ostalih društvenih pojava i društvenih odnosa u koje stupaju učesnici u radnom procesu, nastojeći da otkriju uzročno-posledičnu povezanost ovih odnosa sa stepenom razvoja proizvodnih snaga, kao i uticaj društvenih odnosa u društvenim zajednicama izvan radne sredine na aktivnost čoveka i društvene odnose u procesu rada (1987, 19).

Na osnovu analize savremenih definicija sociologije rada, profesor V. Petković je dao sintetičko viđenje predmeta ove posebne sociološke discipline:

Ona proučava rad kao društveni odnos, kao svesnu aktivnost ljudi, kao organizovani, osmišljeni proces; proces podele rada i njegove posledice; odnose u organizaciji rada; promenu karaktera i sadržaja rada sa razvojem tehnike i tehnologije odnosno sa usavršavanjem sredstava za rad. Ona proučava odnose ljudi na radu i povodom rada, njihovo grupisanje (formalne i neformalne grupe), sistem upravljanja i rukovođenja, sistem informisanja, sistem raspodele, odlučivanja, distribucije socijalne moći i uticaja u radnoj organizaciji, motivacije, kontrole, odgovornosti; nastanak konflikata u procesu rada kao i načine, metode i sredstva njihovog razrešavanja (1995, 34).

Mesto sociologije rada u sistemu nauka može se sagledati analiziranjem različitih relacija, odnosno: (1) odnosa sociologije rada prema opštoj sociologiji; (2) odnosa sociologije rada prema drugim posebnim sociologijama (u prvom redu, prema urbanoj sociologiji, ruralnoj sociologiji, sociologiji porodice, sociologiji morala, sociologiji organizacije, sociologiji zaštite na radu, sociologiji zaštite životne sredine); (3) odnosa sociologije rada prema ekonomskim naukama, a posebno prema političkoj ekonomiji; kao i (4) odnosa sociologije rada prema drugim naukama o radu, među kojima su psihologija rada, fiziologija rada, radno pravo i ergonomija.

Kada je o odnosu sociologije rada i opšte sociologije reč, taj odnos se može sagledavati dvojako, i to: (1) kao odnos teorije i empirije i (2) kao odnos opšteg i posebnog. Prvi aspekt odnosi se na to da opšta sociologija daje sociologiji opšta teorijska saznanja i metod proučavanja društvenih pojava, procesa i odnosa. Time se sociologiji rada omogućuje da održi potreban nivo naučnosti, izbegavajući zamke „preteranog prakticisma” u izučavanju minornih i nepovazanih pojava (Petković 1995, 35). Sociologija rada, istovremeno, daje opštoj sociologiji empirijske podatke koje ona uopštava i proverava validnost različitih teorija u svetlu novog iskustvenog materijala. Drugi aspekt odnosa sociologije rada i opšte sociologije – odnos opšteg i posebnog – uvažava činjenicu da čovek ne stupa samo u odnose sa ljudima u procesu rada, već da, istovremeno, učestvuje i u mnogim drugim odnosima (na primer, političkim, religioznim, moralnim, porodičnim, odnosima obrazovanja i vaspitanja itd).

Osnovna razlika između političke ekonomije i sociologija rada, sa stanovišta rada, sastoji se u tome da prva naučna disciplina proučava odnose ljudi u proizvodnji, raspodeli, razmeni i potrošnji dobara i usluga, dok sociologiju rada zanimaju prevashodno ljudi u procesu rada – proizvodnom ili neproizvodnom. Otuda je područje odnosa koje proučava sociologija rada mnogo šire od političko-ekonomskog.

1.6. Sociologija kao kultura

Na osnovu razmotrenog pregleda predmeta sociologije može se steći slika o velikoj razduženosti koja postoji u ovoj naučnoj disciplini, a ona se ogleda, pre svega, u pluralizmu shvatanja o društvu, mnoštvu polaznih teorijskih perspektiva u razmatranju društvenih fenomena, kao i u različitosti metodoloških pristupa u istraživanju istih. Tako jedni sociolozi sebe određuju kao teoretičare koji slede Marksa, drugi koji slede Veberove teorijske koncepte, treći koji slede Dirkemove teorije i dr. Ovde su pomenuta samo tri velika imena – „klasika sociologije” – odnosno člana tzv. „svetog trojstva” u sociologiji. Pri tome se retko, ukoliko ikada, nailazi na autore koje sebe teorijski određuju kroz ovo „trojstvo”. Pa ipak, može li se sociologija svesti na neki zajednički imenitelj?

Čini se da bi sociologiji trebalo, pored njenog razmatranja kao naučne discipline i organizacijski strukturirane oblasti saznanja o društvu, prići i sa jednog trećeg stanovišta koje zastupa Imanuel Velerstin (1998), a koje se označava sintagmom „sociologija kao kultura”. Ovo, kulturološko shvatanje polazi od stava da postoje zajednice naučnika (teoretičara) koji polaze od istovetnih premisa u analizi društva. Tako, prema Velerstinu, sociologiju kao „kulturu” najbolje određuje skup sastavljen od tri premise od kojih polaze svi sociolozi. Ova tri „aksioma” su sadržana upravo u radovima tri klasika sociologije: Dirkema, Marksa i Vebera.

Prvim aksiomom, koji proističe iz Dirkemove teorije, konstatuje se da postoje društvene grupe koje se mogu objasniti kao racionalne strukture, odnosno kao društvene, odnosno „pozitivne činjenice”. Drugim aksiomom, koji sledi iz Marksovih radova, tvrdi se da sve društvene grupe sadrže podgrupe koje su u hijerarhijskom odnosu jedne prema drugim i nalaze se u stanju konflikta. Konačno, trećim aksiomom, kao logičkim završetkom prethodnih, pretpostavlja se da je stepen pri kom društvene grupe kontrolišu i obuzdavaju konflikte određen u velikoj meri legitimnošću koju uže društvene grupe priznaju legitimnim autoritarnim strukturama. Legitimnost i autoritarnost, sledeći Vebera, objašnjavaju zašto društvene grupe (od najmanjih do najvećih), uprkos brojnim konfliktima koji se javljaju između njih, opstaju.

1.7. Sociologija pred izazovima savremenog društva

Dosadašnje izlaganje o sociologiji polazilo je od osnovne premise da je predmet ove akademske discipline *moderno društvo* sa svim pratećim atributima koje ono sadrži. Najvažniji među njima su: (1) ideje i vrednosti Zapadne civilizacije, (2) praksa industrijskog kapitalizma i (3) nacionalna država kao jedna od najvažnijih institucija. Ipak, globalna društvena kretanja tokom minulih nekoliko decenija pokazuju i nagoveštavaju značajne promene u statici i dinamici modernog društva. Otuda mnogi autori u određenju karaktera savremenih

društava pribegavaju novim odrednicama koristeći, najčešće, pojam *postindustrijsko društvo*.

Francuski sociolog Alen Turen, vodeći evropski teoretičar u ovoj oblasti („Postindustrijsko društvo”, 1969), društva koja nastaju krajem XX veka naziva postindustrijskim (on koristi i odrednice „programirano” i „tehnokratsko”), kako bi se sagledale razlike u odnosu na prethodna novovekovna društva – trgovačko i industrijsko društvo. U trgovačkom društvu pojavio se građanski pokret, u industrijskom radnički, dok se u postindustrijskom društvu pojavljaju novi društveni pokreti. Dok su u trgovačkom i industrijskom društvu najvažnije bile uloge političke filozofije i ekonomije, dotle je za postindustrijsko društvo najvažnija sociologija. Razlike između industrijskog i postindustrijskog društva su višedimenzionalne i na terenu ekonomije:

U programiranom društvu ekonomske odluke i ekonomske borbe više nemaju autonomno i centralno mesto. Osnovna ulaganja su koncentrisana na nivou upravljanja proizvodnjom a ne više na nivou organizacije rada. Smanjuje se uloga društvene reprodukcije a raste uloga samoprirođenja društva. Dolazi do dezintegracije države u njenim raznim sektorima i funkcijama. Suprotnost rada i kapitala, odnosno eksploatacija, pa time i radnički pokret, ne zauzimaju više centralno mesto u društvu. Iz sfere eksploatacije društveni sukobi se pomeraju ka otuđenju i dominaciji (zavisnoj participaciji), odnosno ka političkoj i kulturnoj sferi (Marjanović i Markov 2003, 272).

Očigledna je, prema tome, potreba za kritičkim preispitivanjem osnovnih postavki moderne sociologije, na kojoj su se temeljila dosadašnja viđenja društvenog progressa. Umesto proučavanja samo pojedinačnog društva, predmet sociologije treba da obuhvati i postindustrijsko društvo, a, u najnovije vreme, i *globalno društvo* koje se uspostavlja kroz proces globalizacije.

Sociolozi koriste termin *globalizacija* kada govore o procesima koji intenziviraju društvene odnose i međuzavisnost u globalnim razmerama. Primer takvih procesa je dramatičan razvoj komunikacija, informacionih tehnologija i transporta. Ipak, globalizacija je mnogo širi društveni fenomen čije se implikacije razmatraju kasnije u knjizi – naročito posledice u oblastima rada, države itd. Premda ekonomske sile imaju prvorazredan uticaj na integracione procese globalizacije, bilo bi pogrešno, kako to primećuje Entoni Gidens, u ekonomiji videti jedini uzrok globalizacije. Naime, globalizacija je višedimenzionalni fenomen koji nastaje spajanjem „političkih, društvenih, kulturnih i ekonomskih faktora” (Gidens 2001, 56). Osobenost globalizacije predstavlja i to da su veze između *lokalnog* i *globalnog* potpuno nove u ljudskoj istoriji. Politika zaštite životne sredine je, možda, najbolji primer za ovo (vidi XIII poglavlje; posebno odeljak 13.1) uzimajući u obzir njen osnovni moto: „Misli globalno, deluj lokalno”.

Izmenjena slika globalnih odnosa nameće potrebu novog pogleda na svet (globalno, odnosno svetsko društvo koje se začinje). E. Gidens za taj novi pogled na svet koristi termin „globalna perspektiva”:

Usvajanjem globalne perspektive postajemo svesniji svoje povezanosti sa ljudima iz drugih društava. Takođe postajemo svesni mnogih problema koji stoje pred svetom na početku dvadesetprvog veka. Globalna perspektiva otkriva nam činjenicu da sve jače veze sa ostatkom sveta znače da naši postupci imaju posledice po druge, a da svetski problemi imaju posledice po nas same (Gidens 2001, 55).

1.7.1. *Videnja globalizacije*

Premda većina ljudi prihvata činjenicu da u svetu poslednjih petnaestak godina dolazi do velikih promena, ne postoji saglasnost oko pitanja: Da li je opravdano te transformacije nazvati „globalizacijom”? Held (David Held, 1999) i saradnici sva razmišljanja o globalizaciji, prema odgovorima na ovo postavljeno pitanje, svrstavaju u tri grupe, odnosno moguće je prepoznati: (1) *skeptike*, (2) *hiperglobaliste* i (3) *transformacioniste*.

Mislioni iz prvog tabora smatraju da je ideja globalizacije preuveličana, jer, svetska trgovina nije dovoljno integrisana (najveći deo svetske trgovine se odvija u okviru tri regiona: Evrope, Severne Amerike i Azije sa Pacifikom). Iznoseći mišljenje da međuzavisnost nije svojstvena samo najnovijem, globalnom društvu (postojala je i u minulim vekovima), skeptici smatraju da nacionalne vlade i dalje predstavljaju glavne aktere zbog svoje uloge u regulisanju i u koordiniranju ekonomskih aktivnosti.

Nasuprot skepticima, hiperglobalisti veruju u sveopštu prisutnost procesa globalizacije koji nadilazi nacionalne granice. Pojedinačne zemlje, po hiperglobalistima, ne mogu da kontrolišu ekonomske tokove unutar nacionalnih granica zbog ogromnog porasta međunarodne trgovine. Ako je nekada politički ideal bio stvaranje samodovoljne države (ideja koja potiče još od Platona i Aristotela), danas, na pragu XXI veka, to je transnacionalna država, uhvaćena u gustu mrežu regionalnih i međunarodnih institucija.

Za razliku od ova dva dijametralna viđenja globalizacije, shvatanje transformacionista najbliže odgovara savremenim tokovima razvoja svetskog društva. Transformacionisti uviđaju dvosmerni karakter procesa globalizacije (protoka slika, informacija i uticaja). Iako se globalni svetski poredak transformiše, stari obrasci ponašanja i delanja opstaju:

Vlade, na primer, još uvek zadržavaju dobar deo svoje moći bez obzira na sve veću međuzavisnost. Ove transformacije nisu ograničene samo na ekonomiju, nego su podjednako prisutne i u oblasti politike, kulture i ličnog života. Transformacionisti smatraju da trenutni nivo globalizacije ruši uspostavljene granice između ‚internog’ i ‚eksternog’, ‚međunarodnog’ i ‚domaćeg’. U svom

pokušaju da se prilagode ovom novom poretku, društva, institucije i pojedinci su prinuđeni da se snalaze u kontekstima u kojima su ‚urušene‘ prethodne strukture (Gidens 2001, 65).

1.7.2. *Stara i nova sociologija*

Iz prethodnog izlaganja proističe potreba da se mnoge pretpostavke moderne sociologije (koja se bavi industrijskim društvom) kritički sagledaju u kontekstu stvaranja svetskog društva. Jer, dok je u gotovo celoj istoriji ritam socijalnih promena bio relativno spor, vreme u kojem živimo donosi niz tektonskih promena, kako u socijalnoj strukturi, tako i u socijalnoj dinamici koja zahvata sve pore društvenog života.

U ovom smislu, od velike koristi je kritička analiza profesora Miroslava Pečujlića (jednog od najuticajnijih sociologa na našim prostorima) koji je ukazao na nove principe razvoja savremenog društva. Oni se, po svojoj sadržini, potpuno razlikuju od pokretačkih sila osobenih za epohu industrijalizacije koja sa primiče svom kraju. „Plusevi“ i „minusi“, prema Pečujličevim zapažanjima, kao da su izmenili mesta:

nasuprot dominaciji i razaranju prirode novi poredak počiva na očuvanju prirode;

nasuprot ratu (militarizaciji) – toj moćnoj sili koja je oblikovala svetski sistem ali i kao oslobođeni duh iz boce preči samouništenju planete – nov razvoj počiva na stvaranju pacifističkih društava, postupnom uklanjanju nasilja iz života društva;

u kontrastu s industrijskim (fabričkim) društvom XIX i XX veka velikom silinom nastupa postindustrijska revolucija, stvara se nova tehnološka baza civilizacije koja počiva na direktno suprotnim pokretačkim snagama od industrijalizma;

nasuprot ekonomiji „perifernog (divljeg) kapitalizma“ i komandnoj ekonomiji „realnog socijalizma“ koja je doživela kolaps, stvaraju se obrisi napredne mešovite ekonomije u kojoj se ujedinjuju javna i privatna svojina, ekonomska efikasnost i izvesna mera blagostanja za sve društvene slojeve;

zajednički izraz u koji se nove sile slivaju predstavlja formiranje *formi pluralnih društava*. Savremena društva sve će se manje zasnivati na jednom monolitnom principu egzistencije (što je karakterisalo tradicionalne formacije), odnosno na podeli na kapitalizam i realni socijalizam;

nasuprot totalitarnim i autoritarnim režimima (diktaturama), moderna demokratija, koja ujedinjuje konkurenciju političkih elita (stranaka) i

učestvovanje građana u političkom odlučivanju, njihova prava i slobode – postaje opšti zahtev novog vremena na svim prostranstvima planete;

nastupa velika promena tržišta: smanjuje se centralna važnost materijalnog rada, a sve veću pažnju zadobija kultura, osobito znanje, negovanje intelektualnih sposobnosti;

novi su i nosioci društvenih promena. Na areni savremenog društva umesto uskog kruga javlja se pluralizam (množina) aktera, nosilaca promena (Pečujlić 1991, 7).

Mnogi od naznačenih fenomena, na koje ukazuje profesor Pečujlić, razmatraju se narednim poglavljima ovog udžbenika.

Literatura

- Aron, R., *Introduction a la philosophie de l'histoire*, Paris, 1937.
- Aron, R., *Societe moderne et Sociologie*, Acteur du Quantrieme Congresse mondiale de Sociologie, London, 1959.
- Bourdieu, P., *Homo Academicus*, Stanford University Press, Stanford, 1988.
- Braudel, F., *The History of Civilizations: The Past Explains the Present* (in *On History*), Chicago, University of Chicago Press, Chicago, 1959.
- Caplow, T., *Sociology of Work*, University of Minnes, 1962.
- Dahrendorf, R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford University Press, 1959.
- Fiamengo, A. (ur.), *Sociološka hrestomatija*, Matica hrvatska, Zagreb, 1966.
- Fiamengo, A., *Saint-Simon i Auguste Comte*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1965.
- Fiamengo, A., *Osnovi opće sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1973.
- Fridman, Ž, Navile, P., *Sociologija rada*, „Veselin Masleša'', Sarajevo, 1972.
- Gajić, J., „Istoriografija pod pritiskom politike – Šta posle rata'', *Politika*, 2005, str. 7.
- Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., Perraton, J. (ur.), *Global Transformations*, Polity, Cambridge, 1999.
- Kreč, D., Kračfild, R.S., Balaki, I.I., *Pojedinac u društvu*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1965.
- Korać, V., *Marks i savremena sociologija*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Kosić, M., *Problemi savremene sociologije*, Trud, Novi Sad, 1934.
- Kostadinović, A., *Sociologija rada*, Želnid, Beograd, 2004.
- Kozić, P., *Sociologija*, Kultura, Beograd, 1993.
- Marjanović, M, Markov, S., *Osnovi sociologije*, Prirodno-matematički fakultet, Novi Sad, 2003.
- Marković, D.Ž., *Sociolgija rada*, Savremena administracija, Beograd, 1987.
- Marković, M., *Sociologija*, Narodna i univerzitetska Biblioteka, Priština, 1994.
- Miller, D.C., Form, W.H., *Industrijska sociologija*, Panorama, Zagreb, 1966.
- Mills, W.C., *The Sociological Imagination*, Oxford University Press, London, 1959.

- Mićunović, D., „Reforma ili restauracija’’, *Politika*, Beograd, 2001.
- Mitrović, Lj., *Uvod u sociologiju*, Univerzitet u Nišu, Niš, 1986.
- Mos, M., *Sociologija i antropologija* (Knjiga I), Prosveta, Beograd, 1981.
- Mos, F., Fokone, P., *O sociologiji*, Beograd, 1940.
- Pajić, I., Stojković, A., *Marksistička filozofija*, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1976.
- Pečujlić, M., *Savremena sociologija (Stara i nova slika sveta)*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1991.
- Perović, M., *Politička ekonomija*, Službeni list, Beograd, 1972.
- Petković, V., Aleksić, P., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1994.
- Petković, V., *Sociologija rada*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1995.
- Pešić, M., *Uvod u sociologiju*, Institut za političke studije – FPN, Beograd, 1985.
- Popović, M., *Predmet sociologije*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1966.
- Ratković, R., *Ogledi o problemima savremenog društva*, Beograd, 1961.
- Radenović, P., *Opšta sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Rot, N., *Razvoj i problemi socijalne psihologije*, Rad, Beograd, 1968.
- Šajković, R., „Dva uvodna predavanja’’ (predgovor za *Kurs pozitivne filozofije*), Kultura, Beograd, 1962.
- Todorović, A., *Sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1976.
- Wallerstein, I., From sociology to historical social science: prospects and obstacles, *British Journal of Sociology*, 51(1): 25-35, 2000.
- Wallerstein, I., The heritage of sociology; The promise of social sciences, *Current Sociology*, 47: 1-37, 1999.

II Poglavlje

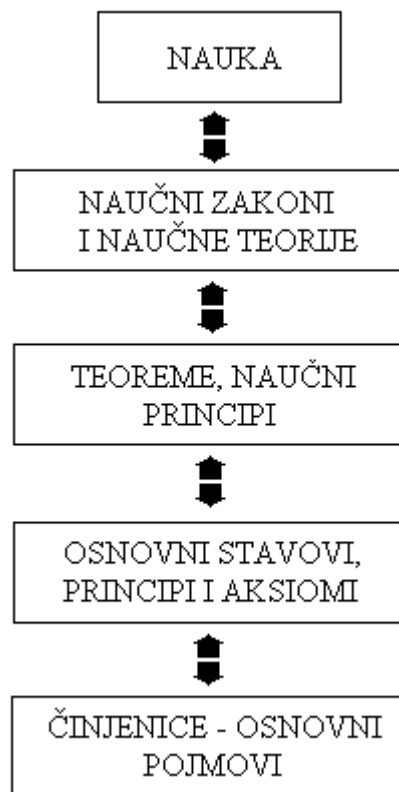
NAUKA I NAUČNI METOD

Pre razmatranja osnovnih elemenata sociološkog metoda nije na odmet ukazati na bitne karakteristike nauke kao posebnog i jednog od oblika društvene svesti (među ostalim su religija, moral, filozofija, umetnost itd). Među teoretičarima nauke ne postoji saglasnost oko definicije nauke. Spenser je, recimo, pod naukom podrazumevao organizovano znanje. Albert Ajnštajn (Einstein) smatra da je nauka neprekidni viševjekovni rad da se pomoću određenog sistema misaono povežu uočene pojave sveta. A, prema profesoru Lukiću (1995), našem prizatom sociologu, nauka je definisana kao „najegzaktija, najistinitija duhovna tvorevina kojom se otkriva stvarnost onakva kakva jeste”.

Nedavno je profesor Simić (2002) ponudio definiciju nauke koja sadrži njene najvažnije atribute. Ta definicija glasi:

Naukom nazivamo ukupan fond sistematizovanog ljudskog znanja i iskustva o prirodi, društvu, saznanju i mišljenju u njihovom istorijskom razvoju, gde pod sistematizovanim znanjem podrazumevamo činjenice, kategorije, principe, zakone, teorije, i sisteme koji su, zahvaljujući jedinstvenom načinu mišljenja i saznanja, u međusobnom skladu, provereni i dokazani i koji čine jedinstvenu logičnu celinu (Simić 2002, 16).

Ovakvo shvatanje nauke, kao sistema naučnih principa, hipoteza, teorija i zakona o jedinstvenoj oblasti, izgrađenog na jedinstvenoj metodologiji, predstavljeno je grafički na slici 2.1. Savremena naučna aktivnost se odvija u preko 2.000 naučnih disciplina. Istovremeno, stalno se skraćuje vreme od momenta naučnog otkrića do njegove primene u industrijskoj proizvodnji.

Slika. 2.1. Shematski prikaz naučnog saznanja (Izvor: Žigić i saradnici 1992, 7).

2.1. Statička i dinamička priroda nauke

Analiza prethodno izloženih definicija nauke upućuje na to da se nauka može sagledati kroz dva stanja nauke: *statičko* i *dinamičko*. Statičko stanje nauke karakterišu tri elementa: (1) sistem sakupljenog (akumuliranog) znanja i iskustva iz prethodnih epoha, (2) proverljivost činjenica i (3) mogućnost reprodukcije činjenica. Dinamičko stanje nauke, pak, ispoljava se preko sledećih svojstava: (1) nauka kao dinamičan sistem, (2) istraživanje kao aktivnost ljudskog duha na unapređenju

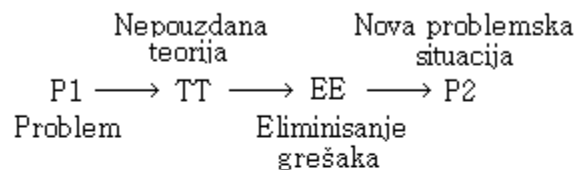
nauke i (3) naučno saznanje kao rezultanta ili proizvod istraživanja (Simić 2002, 16).

Dinamičko „lice” nauke znači, u stvari, da „nema večnih, apsolutnih istina i da čovek u faustovskoj težnji za saznanjem sveta i sebe samog uvek pomera granice saznanja, pretvarajući do tada često dogmatizirane istine u relativne, na osnovu nove naučne evidencije, revalorizacije istine o svetu, ostvarujući nove puteve sve celovitijeg saznanja stvarnosti, tj. revolucionišući ljudsko saznanje” (Mitrović 1988, 12). Značajan doprinos dinamičkom shvatanju nauke dao je Tomas Kun (fizičar i teoretičar nauke) u svom najpoznatijem delu: „Struktura naučnih revolucija”. Kun u ovoj studiji dokazuje tezu da naučno saznanje tokom vremena prolazi kroz faze razvoja tzv. „normalne nauke” i „naučne revolucije”, koje se međusobno smenjuju. Naučna revolucija donosi promenu do tada opšte prihvaćenog niza opštih pretpostavki u određenoj oblasti, ili paradigme (Kunov termin), preko usvajanja nove paradigme. Nova paradigma, poput Ajnštajnovе teorije relativiteta u fizici, predstavlja rekonstrukciju određene oblasti na temelju novih, osnovnih teorijskih pretpostavki, tako da profesija menja svoj pogled na to područje, na ranije korišćene metode i ciljeve (Kuhn 1962, 12). Nova paradigma obično dovodi do sužavanja i još preciznijeg definisanja polja određene oblasti. Naučnici koji su nespremni ili nesposobni da se uhvate u koštac s novonastalom situacijom moraju nastaviti njihov rad u izolaciji ili se priključiti nekim drugim grupama (Kuhn 1970, 19).

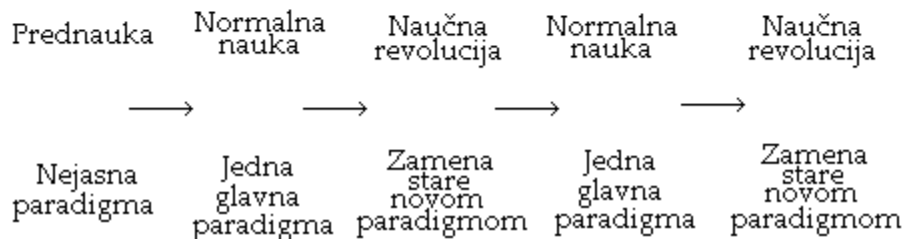
Dinamičko stanje nauke prepoznaje i Karl Popper, ali sa posve drugačijih pozicija od Kuna. Dok se po Kunu naučne revolucije događaju pod izuzetnim okolnostima, po Popperu nauka je u stanju „neprestane revolucije”. Pri tome, naučna transformacija je racionalna i potpada pod oblast „*logike otkrića*” (Popper 1959). Po Kunu, pak, naučna promena – prelaz od jedne prema drugoj paradigmi – nije ništa drugo do „mistična konverzija koja nije i ne može biti vođena pravilima rezonovanja već se nalazi potpuno u domenu (*socijalne psihologije otkrića*” (Lakatos i Musgrave 1981, 93). Ova dva dijametralno različita viđenja dinamike naučnog progressa su prikazana na slici 2.2.

Popper takođe smatra da naučna aktivnost nije isključivo usmerena na opovrgavanje važećih teorija. S tim u vezi, on konstatuje: „Dogmatsko stanovište vezivanja za jednu teoriju dokle god je to moguće, od velikog je značaja. Bez njega ne bismo nikad mogli da pronađemo šta je sve sadržano u jednoj teoriji pre nego što bismo stvarno imali prilike da ustanovimo njenu snagu; sledstveno tome nikakva teorija ne bi nikada bila u stanju da odigra svoju ulogu unošenja reda u svet, našeg pripremanja za buduće događaje koje inače ne bismo nikada primetili” (Simić 2002, 18).

Popper-ovo viđenje progressa u nauci

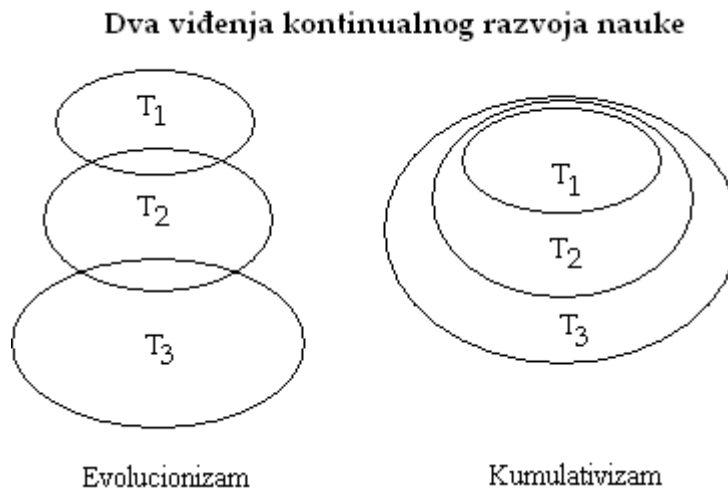
Kuhn-ovo viđenje progressa u nauci

Slika 2.2. Shematski prikaz shvatanja Popera i Kuna o progressu u nauci.

Tokovi kretanja naučnih saznanja mogu se posmatrati, dakle, s dvojakog stanovišta: kao *kontinuisanost* i *diskontinuisanost* (Jakovljević 2004). Dok kontinuisanost označava neprekidni i postepen razvoj naučnih saznanja, dotle se pod konceptom diskontinuisanosti misli na prekidan i skokovit razvoj naučnih saznanja; odnosno, kako to Kuhn naziva, *revolucionistički* progres saznanja. Međutim, što se tiče ideje kontinuisanosti treba praviti distinkciju između dva moguća pravca, a to su: *evolucionizam* (Popperovog tipa) i *kumulativizam*. Kumulativizam, koji nalazi svoje ishodište u klasičnom racionalizmu, polazi od toga da svaka nova teorija preuzima u celosti sve elemente jezgra prethodne teorije. Tako se na ovaj način fond naučnih saznanja neprekidno povećava. S druge strane, evolucionizam, polazeći od nedostataka klasičnog racionalizma i ograničenja induktivizma, pretpostavlja da novonastale teorije, nastale tokom evolutivnog procesa, ne preuzimaju sve elemente prethodne teorije. Drugim rečima, između susednih teorija (gledano s obzirom na njihov hronološki sled) dolazi do delimičnog preklapanja. Razlika između različitih kontinualnih puteva saznanja je predstavljena na slici 2.3. Evolucionističko viđenje

kontinuisanosti naučnih saznanja je najzastupljenije u savremnoj filozofiji nauke i u metodologiji.

Slika 2.3. Grafički prikaz kontinualnog naučnog procesa: evolucionizam (levo) i kumulativizam (desno) (Izvor: Jakovljević 2004).

2.2. Karakteristike naučnih saznanja

Na osnovu do sada izloženih činjenica o nauci, bilo koju oblast naučnog saznanja je moguće opisati sledećim karakteristikama (Kostadinović 2004, 15-17):

1. *Objektivnost.* Objektivnost podrazumeva nepristrasnost, odnosno, odsustvo ličnih, grupnih, klasnih i drugih interesa, ličnih emocija i drugih predrasuda u svim fazama istraživanja. Objektivnost naučnog saznanja pretpostavlja etičku neutralnost. Objektivnost se ogleda kroz *intrasubjektivno proveravanje* nezavisnih, kompetentnih eksperata za datu naučnu oblast. *Intersubjektivno* proveravanje je moguće po osnovu: (1) komunikabilnosti saznanja (jasnost, preciznost i terminološka određenost jezika) i (2) javnosti naučnog saznanja.

Princip objektivnosti predstavlja „zlatno pravilo nauke“, odnosno „najvažniji princip“ nauke (Marković 1994, 84). To, međutim, ne znači da je

naučno delo lišeno subjektivnosti. Svaka istina, uključujući i naučnu, subjektivna je po svojoj formi a objektivna po sadržini.

2. *Pouzdanost*. Pouzdanost je karakteristika naučnih saznanja koja se zasniva na empirijskim dokazima. Međutim, nemaju sve naučne istine empirijske dokaze. Naime, teorije i hipoteze ne temelje se isključivo na empirijskim činjenicama.

Pouzdana saznanja počivaju na stvarnim, uzročnim, a ne na funkcionalnim vezama. Funkcionalne veze često štetno deluju na pouzdanost saznanja, što slikovito potvrđuje sledeći primer:

Tako npr. saznanje po principu ‚Post hoc, ergo propter hoc‘ (Posle toga, dakle zbog toga) nije pouzdano već pogrešno saznanje jer iz vremenskog redosleda izvodi uzročni zaključak. Pre izbijanja zemljotresa neke životinje, npr. miševi se uznemire i beže. Na osnovu toga se zaključuje, posle bežanja miševa ‚post hoc‘, dolazi do ‚propter hoc‘ – zbog toga je izbio zemljotres. Pravi uzrok je drugo nešto, radi se o prirodnom zakonu koji nauka još nije otkrila. Zemljotres bi se desio bez obzira na ponašanje životinja koje mogu da ga nagoveste ili ne, ali ne mogu biti njegov uzrok, da ga prouzrokuju (Marković 1994, 86).

3. *Opštost*. Opštost, kao karakteristika naučnog saznanja, odnosi se na usmerenost na otkrivanje opštih veza i odnosa među pojavama i procesima u objektivnoj stvarnosti. Cilj je dolazak do naučnog zakona. Naučni zakon (bilo teorijski ili empirijski), kako piše Mihajlo Marković, „ljudski je izraz koji ima određeno značenje i odnosi se na neku projektovanu strukturu objekata za nas“ (Marković 1981, 714). Da bi se došlo do naučnog zakona, odnosno do opšteg, treba apstrahovati manje važna svojstva pojava i procesa, i koncentrisati se samo na najbitnije odlike istraživanog fenomena; i

4. *Sistematičnost*. Pod sistematičnošću se podrazumeva *koherentnost* i *konzistentnost* svih delova i dimenzija naučnog saznanja. Drugim rečima, naučne istine nisu izolovane, jer, svaka činjenica dobija objašnjenje samo u vezi s ostalim elementima naučnog saznanja. Sistematičnost naučnog saznanja, koja je veća u prirodnim nego u društvenim naukama, predstavlja najteži i najnedostižniji princip nauke.

Svaka naučna disciplina, pored svog predmeta, sadrži određene metode istraživanja, odnosno saznanja određene oblasti pojava. Predmet i metod predstavljaju, u stvari, konstitutivne elemente svake naučne discipline. Nauka je *jedinstvo teorije i prakse*, jer, „naučna teorija je saznanje određene vrste predmeta ili

njihovih sastavnih svojstava na osnovu ili pomoću određene metode'' (Šešić 1982, 1).

2.3. Metodologija

Metodologija se najčešće definiše kao grana logike koja proučava naučni metod, te je kao takvu treba posmatrati u okviru logike, a ne iz nje izdvajati (Radenović 1995). Naravno, metodologiju zanimaju i druga pitanja istraživanja kao, na primer, način utvrđivanja naučnih znanja, procedure obrade rezultata, te kako se novi rezultati istraživanja ugrađuju u fond postojećih saznanja. Prema tome, glavni predmet izučavanja metodologije predstavljaju metode saznanja, odnosno: „Zadatak metodologije je da otkrije, opiše i objasni metode naučnog saznanja, to jest, da pokaže i objasni načine dolaženja do naučnih saznanja'' (Šešić (1974, 1-2). Ipak, Zaječaranovićeva definicija metodologije je najpotpunija: „Metodologija je nauka o logičkim formama procesa saznavanja i o njihovoj primeni u nauci, u naučnom istraživanju; nauka o metodama koje se primenjuju u naučnom istraživanju i u izlaganju rezultata naučnog istraživanja'' (1977).

Uobičajeno je da se metodologija deli na *opštu* i *posebnu*. Prva se odnosi na metod nauke uopšte, dok posebna metodologija razmatra metodologiju posebnih nauka. U tom smislu, može se govoriti o metodologiji tehničkih nauka, metodologiji društvenih nauka, metodologiji socioloških istraživanja itd. To proističe iz potrebe diferencijacije saznanja, kao jednog od glavnih obeležja savremenih naučnih kretanja.

Metodologija socioloških istraživanja može se definisati kao posebna logička disciplina čiji je zadatak usmeren na proučavanje i razvijanje logičkog okvira naučnog saznanja, kao i na istraživačka sredstva i postupke koje sociologija primenjuje u svojim istraživanjima i pomoću kojih nastoji da dođe do novih naučnih saznanja (Mišković 2003, 39). Metodologija socioloških istraživanja temelji se na filozofskoj teoriji saznanja (gnoseologiji), teoriji naučnog saznanja (epistemologiji) i, naravno, opštoj metodologiji.

2.4. Metod

Metod se može definisati kao način istraživanja da se dođe do naučne istine o problemu koji on proučava. Sam naziv „metod'' potiče od grčke reči „methodos'' koja označava put i način istraživanja, traženje. Rečju, metod „nije ništa drugo do primena teorije'' (Zaječaranović 1977, 15). Naučni metod se sastoji iz tri „koraka'',

a to su: (1) stvaranje radnih hipoteza, (2) empirijska verifikacija hipoteza i (3) uključivanje novih istina u prethodno stečen fond naučnih činjenica (Milić 1965).

2.4.1. Komponente naučnog metoda

Naučni metod čine tri komponente: (1) logička, (2) epistemološka i (3) operativno-tehnička. Profesori Slavomir Milosavljević i Ivan Milosavljević su došli do ove strukture sadržaja naučnog metoda i metoda istraživanja analizom iskaza većeg broja naučnika koji su pisali o metodu, kao i istraživanjem primenjenih metoda u istraživačkoj praksi.

Kako svako naučno delo mora biti logično, i metod istraživanja mora biti postuliran na pravilima određene logike. Otuda logički deo metoda. U svako novo istraživanje se ulazi uz proučavanje prethodnog naučnog saznanja i sa određenih konceptualnih polazišta, naučno metodoloških pristupa. U skladu sa svojstvima predmeta istraživanja i pomenutim shvatanjima i saznanjima, izgrađuju se i koriste određene (odgovarajuće) tehnike koje sadrže instrumente i postupke (Milosavljević i Radosavljević 1988, 13).

Da bi se izbegla pogrešna upotreba osnovnih pojmova metodologije, a pomenutih u prethodnom citatu (metod, tehnika, instrument i postupak), u nastavku navodimo njihova pojmovna određenja:

1. *Metod istraživanja* – način sticanja naučnog saznanja; metod istraživanja može da ima više modaliteta, a u njegovom sastavu može se naći više tehnika istraživanja;
2. *Tehnika istraživanja* – složen i neposredno primenjen operativni oblik metoda; tehniku istraživanja čine njeni sastavni delovi: instrumenti i postupci;
3. *Instrument* – sredstvo koje se koristi tokom primene metoda u istraživanju;
4. *Postupak* – izvršavanje određenih radnji koje su u skladu sa pravilima odabranog metoda i tehnike istraživanja saglasne uputstvu u okviru konkretnog projekta istraživanja (Milosavljević i Radosavljević 2006, 53).

U cilju konkretizacije upravo određenih pojmova može se uzeti bilo koji metod – recimo, *ispitivanje* kao metod prikupljanja podataka. Ispitivanje se realizuje preko različitih tehnika kao što su, na primer, naučni intervju, naučna anketa i test. Međutim, svaku od ovih tehnika čine određeni instrumenti i postupci. Kod naučne ankete instrument za prikupljanje podataka je anketni upitnik, dok se postupak u ovom slučaju sastoji od niza operacija i postupaka, neophodnih za uspostavljanje kontakata sa ispitanicima, postavljanje pitanja, evidentiranje odgovora i sl.

Stepen razrade i konkretizacije tehnike istraživanja – preko detaljnog opisa njenih instrumenata i postupaka – zavisi uglavnom od vrste istraživanja. Razrada instrumenata i postupaka istraživačke tehnike je, naravno, veća kod empirijskih istraživanja. Štaviše, neke metode nemaju svoje tehnike istraživanja (samim tim, ni instrumente), već se oslanjaju isključivo na misaoni postupak.

2.4.2. Podela naučnih metoda

Naučne metode se mogu razvrstati po osnovu različitih kriterijuma: opštosti, upotrebljivosti i po predmetu koji se metodom istražuje. Naučne metode se, uglavnom, dele na *opšte metode* (metafizička i dijalektička), *opštenaučne metode*, *osnovne posebne metode*, *opšte metode određenih nauka*, (uključujući i sociologiju), *metode prikupljanja podataka* i *metode obrade podataka*.

Opšte metode se odnose na sve nauke. Dijalektički koncept, recimo, ima univerzalne mogućnosti primene (videti odeljak 3.1).

Opštenaučne metode su one koje se primenjuju ili se mogu primenjivati u svim naukama. U te metode se, uglavnom, ubrajaju eksperimentalni, aksiomatski, statistički i metod modelovanja. Premda se eksperiment, po pravilu, vezuje za prirodne nauke, moguće je primeniti određene modalitete eksperimenta i u sociologiji (videti odeljak o eksperimentu u III poglavlju).

Osnovne posebne metode se odnose na misaono-logičke postupke u istraživanju. U posebne metode spadaju analiza, sinteza, apstrakcija, konkretizacija, dedukcija, indukcija, itd (one se razmatraju u III poglavlju).

Izdvojenu grupu metoda predstavljaju *opšte metode pojedinih nauka*. U opšte metode sociologije ubrajaju se istorijski metod, komparativni metod, studija slučaja i psihološki metod.

Uobičajeno je da se kao posebne grupe metoda razmatraju *metode prikupljanja podataka* i *metode obrade podataka*. Prvoj grupi metoda pripadaju metod ispitivanja, metod posmatranja i eksperimentalni metod. U ovu grupu metoda ponekad se svrstavaju metod analize sadržaja, sociometrija i tehnike skaliranja.

Iako je moguće govoriti izdvojeno o *metodama obrade podataka*, one se, u stvari, pojavljuju kao (1) delovi opšte naučnih metoda (recimo, statističkih), kao (2) modaliteti njihove primene ili (3) kao njihovi produžeci. Između metoda prikupljanja podataka i metoda obrade podataka postoji izražena međuzavisnost koja počiva na karakteristikama podataka (Milisavljević i Radosavljević 2006, 54).

Nasuprot opštoj metodologiji, metod neke nauke (u ovom slučaju, sociologije) prilagođen je predmetu istraživanja i u tesnoj vezi je sa preovlađujućim

teorijskim orijentacijama Sociologiju, kao najopštiju nauku o društvu, karakteriše *sociološki metod* u smislu da on znači određen ugao, pristup ili perspektivu gledanja na pojave i procese u društvu.

Tako se u okviru sociologije izdvajaju sledeći teorijsko-metodološki pristupi: (1) pozitivistički, (2) funkcionalistički, (3) strukturalistički, (4) sociologija razumevanja i (5) marksistički. Međutim, u ma kojoj varijanti, sociološki metod je globalan „ne samo zato što se tako proučava društvo kao celina nego i zato što je on neophodan u sociološkom proučavanju bilo koje društvene pojave” (Marjanović i Markov 2003, 34). Primenjeno na obrazovanje, to znači da se ova društvena delatnost mora razmatrati kroz dvostruki odnos sa društvom: (1) kako društvo uslovljava obrazovanje i (2) kako obrazovanje utiče na druge društvene pojave i društvo u celini.

Period konstituisanja sociologije nije bio lišen oštrih metodoloških rasprava. Razmimoilaženja ovog tipa proisticala su iz različitog shvatanja odnosa determinizma u prirodi i društvu. Detrminizam je određenost ili uslovljenost neke pojave drugim pojavama. Glavni ton ovim raspravama davali su zagovornici pozitivizma (Menger) i istorizma (Diltaj) krajem XIX veka. Pristalice pozitivizma ističu na društvene nauke mogu ostvariti napredak ukoliko primenom metoda prirodnih nauka postanu egzaktnije, ako otkriju i teorijski objasne uzročne odnose među pojavama i formulišu naučne zakone. Pozitivna nauka polazi od ponašanja ljudi, opisuje ih i tumači da bi ih razumela ne donoseći pri tom nikakav sud o moralnoj vrednosti ponašanja. Osnovne postavke klasičnog pozitivizma su izložene u I poglavlju (u odeljku o Ogistu Kontu).

Istorizam, s druge strane, predstavlja pravac u društvenim naukama po kome bi istorija, a ne prirodne nauke, trebalo da bude uzor njihovog razvoja. Nemački filozof Diltaj (1833-1911) je u knjizi „Uvod u duhovne nauke” izneo filozofske postavke istorizma.

Pristalice istorizma, nasuprot njima, smatraju da su istorijske, kulturne ili duhovne situacije pojedinih društava u toj meri različite, samosvojne i neponovljive da je traganje za uzrocima i naučnim zakonima u društvu uzaludan posao. Istorija a ne prirodne nauke treba da je uzor za društvene nauke, jer između njih postoji korenita razlika. Stoga društvene nauke treba da se orijentišu na metodu razumevanja kao otkrivanje smisla ili tumačenje značenja društvenih pojava. Na taj način bi se dospelo do istorijskih ili kulturnih tipova kao determinističkih okvira za razjašnjavanje društvenih pojava (Marjanović i Markov 2003, 31).

Razumevanje, shvaćeno kao tumačenje smisla ili značenje neke pojave (u savremenim filozofskim krugovima), poznato je kao *hermeneutika*. Ipak, postoji li

rešenje za ovu metodološku dilemu koju su započeli pozitivisti i istoristi? Maks Veber je ponudio srednje rešenje preko njegove sociologije razumevanja koja, međutim, nema ništa zajedničko sa emotivističko-intuističkim poimanjem razumevanja prisutnog kod istorizma. Razumevanje smisla i značenja treba, prema Veberovom misaonom sistemu „da pripremi, olakša i upotpuni uzročno objašnjenje a nikako da ga zameni” (Marjanović i Markov 2003, 26). Kod Vebera razumevanje je, dakle, heurističko (usmeravajuće) sredstvo za postavljanje naučnih hipoteza. Princip uzročnosti, pri tome, ostaje osnovni princip naučnog objašnjenja.

Veberov metodološki doprinos sociologiji, možda i značajniji, predstavlja i metoda idealnih tipova – posebna analitička konstrukcija za tumačenje smisla ili značenja društvenih pojava u komparativnoj ravni. Naime, pojmovi kojima se služi sociologija ne mogu u potpunosti da opišu objektivnu društvenu stvarnost budući da se njima izražavaju samo najbitnije, zajedničke karakteristike datog fenomena. Svojom metodom „idealnih tipova” Veber je, kako to konstatuje profesor Mišković, „relativizovao opštost i nužnost socioloških zakona i sveo ih na statističke pravilnosti” (2003, 51). Pri tome, Veber je razmatrao tri posebne vrste idealnih tipova.

Idealni tipovi prve vrste odnose se na fenomene koji se javljaju u pojedinim istorijskim epohama i u pojedinim kulturnim oblastima; recimo, „protestantska etika”, „moderni kapitalizam”, „grad zapadnoevropskog tipa”, itd. Idealni tipovi druge vrste, prema Veberovoj klasifikaciji, uključuju apstraktne elemente društvene stvarnosti koji se pojavljuju u skoro svim istorijskim periodima i kulturnim sredinama (na primer, „birokratija”). Konačno, idealni tip treće vrste odgovara potpuno racionalnom delanju ljudi koje počiva isključivo na ekonomskim motivima. Ovo ponašanje se, inače, retko sreće u svakodnevicu.

2.4.1. Kvantitativno i kvalitativno istraživanje

Istraživanje se, preko korišćenja različitih metoda, može sprovesti u osnovi na dva različita stila: (1) *kvantitativan* i (2) *kvalitativan*.

Kvantitativno istraživanje se zasniva, pre svega, na korišćenju brojeva i na statističkim metodama. Ovaj istraživački stil se oslanja na numerička merenja specifičnih aspekata istraživanog fenomena. Apstrahovanjem pojedinih slučajeva dolazi se do opšteg opisa ili potvrđivanja hipoteza, pri čemu su načini merenja i analiza takvi da ih drugi istraživači mogu lako ponoviti. Kvantifikacija ima tri značenja, a to su: (1) merenje, (2) statistička obrada i (3) formalan matematički tretman (Sartori 1970, 1633).

Kvalitativno istraživanje, s druge strane, obuhvata široku lepezu pristupa koji, po pravilu, ne koriste numerička merenja. Istraživanje ovog stila je usmereno

na jedan („studija slučaja”) ili mali broj slučajeva kada se, na primer, koristi intenzivni intervju ili sveobuhvatna („dubinska”) analiza istorijskog materijala koji se odnose na ispitivani fenomen.

2.5. Faze metodološkog postupka

Postoje različiti modeli kojima se opisuje tok naučnog istraživanja, odnosno metodološki postupak. Metodološki postupak je strategija pristupa predmetu istraživanja iz različitih uglova i korišćenjem različitih sredstava, pri čemu se veština istraživača ogleda u usaglašavanju istraživačkih sredstava sa predmetom istraživanja i u primeni odgovarajućeg redosleda korišćenih metoda (Mandra 2001, 230). Moguće je govoriti o sledećim fazama postupka naučnog saznavanja, odnosno istraživanja društvenih pojava (Lukić 1987, 49-53; Kostadinović 2004, 51-53):

- (1) određivanje predmeta istraživanja,
- (2) postavljanje i proveravanje hipoteza (polaznih pretpostavki),
- (3) izrada plana istraživanja,
- (4) prikupljanje, sređivanje i klasifikacija podataka i činjenica,
- (5) naučno objašnjenje i
- (6) proveravanje objašnjenja.

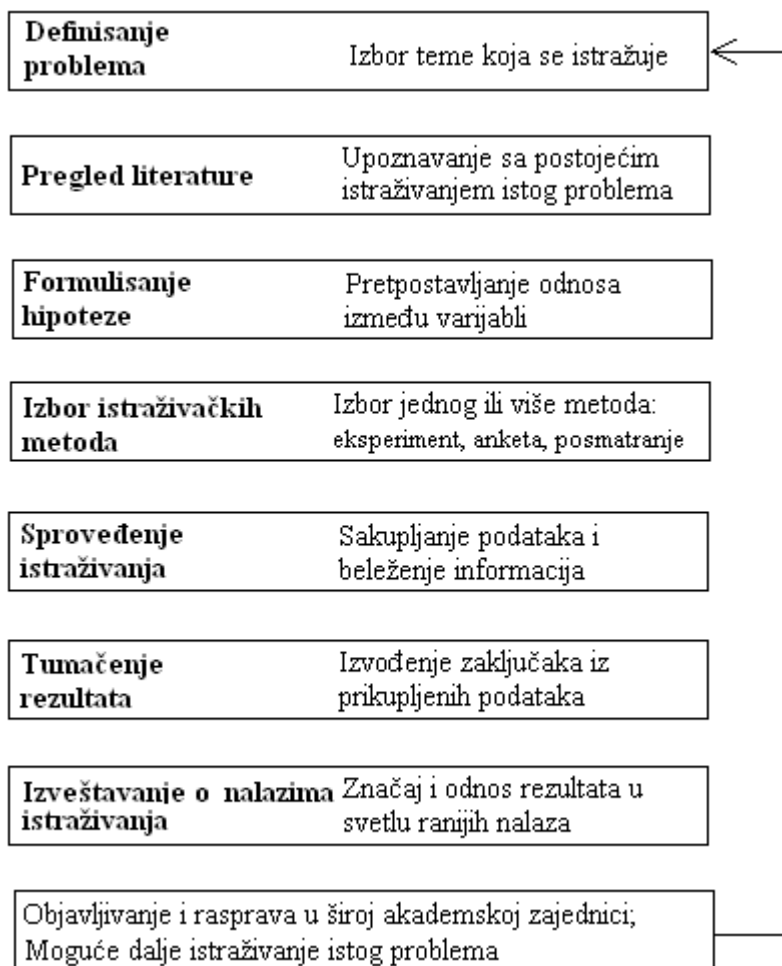
Na slici 2.4 prikazan je nešto detaljniji tok istraživanja, preko većeg broja faza (Gidens 1995). U nastavku ovog odeljka izlažu se metodološke faze prema postavkama modela Kinga, Verbe i Koena (1994). Ovi autori izdvajaju četiri komponente (faze) u okviru metoda saznavanja. To su:

- (1) istraživačko pitanje,
- (2) teorija,
- (3) podaci i
- (4) upotreba podataka.

Termin „komponente” u odnosu na termin „faze” je, po mišljenju Kinga i njegovih saradnika, prikladniji s obzirom na to da komponente metodološkog postupka ne podrazumevaju strog hronološki red. Moguće je, recimo, krenuti i od podataka a kasnije iznaći odgovarajući teorijski okvir koji ih najbolje opisuje i objašnjava.

2.5.1. Istraživačko pitanje

Nema sumnje da svako istraživanje otpočinje sa utvrđivanjem istraživačkog pitanja, ili objekta istraživanja. Polazeći od toga, kasnije se pristupa određivanju najpovoljnijih načina za izvođenje istraživanja kako bi se dobila validna objašnjenja prirodnih ili društvenih fenomena.

Slika. 2.4. Faze u istraživačkom procesu (Izvor: Gidens 2001, 659).

Ali, kako se dolazi do ovih pitanja? Kako se istraživač odlučuje za konkretan predmet istraživanja? Na ova pitanja ne mogu se ponuditi jednoznačni odgovori.

Ono što je izvesno je to da su pravila izbora tokom ovih ranih stupnjeva istraživačkog procesa manje formalizovana u odnosu na potonje faze tog procesa. Lično iskustvo i vrednosti koje zastupaju pojedini istraživači u mnogim slučajevima obezbeđuju motivaciju za bavljenje određenim društvenim pojavama. Sa stanovišta potencijalnog dopirnosna društvenim naukama, međutim, lični razlozi nisu neophodni niti su dovoljni da bi potvrdili izbor određenog predmeta istraživanja. Drugim rečima, nije bitno to šta konkretni istraživač misli već „akademska zajednica brine jedino o onome što se može demonstrirati” (King i saradnici 1994, 15). U svakom slučaju, kako Vilson navodi, „veliki broj naučnika postao je slavan ne zbog sposobnosti da reši neki problem, nego zbog mudrosti da ga odabere” (Wilson 1952, 375).

Tokom ove početne etape istraživačkog postupka od velikog značaja je da se istraživačko pitanje formuliše na što precizniji način. Do tačno određenog istraživačkog pitanja dolazi se kroz misaoni proces sužavanja opštosti. Neophodno je, pri tome, praviti razliku među pojmovima kao što su *tema istraživanja*, *istraživački problem*, *svrha istraživanja*, te samo *istraživačko pitanje* (analizirati tabelu 2.1).

Tabela 2.1. Primer postupka za definisanje istraživačkog pitanja

<i>Tema istraživanja</i>	Slabi rezultati učenika u javnim školama
<i>Istraživački problem</i>	Slabi rezultati učenika iz marginalizovanih društvenih grupa
<i>Svrha istraživanja</i>	Utvrđivanje činilaca koji utiču na slab uspeh učenika iz marginalizovanih grupa
<i>Istraživačko pitanje</i>	Da li nefunkcionalne porodice utiču na slab uspeh učenika iz marginalizovanih grupa?

2.5.1.1. Kriterijumi za izbor istraživačkog pitanja

Istraživač se u određivanju istraživačkog pitanja može pomoći uzimanjem u razmatranje dva kriterijuma. Prvi kriterijum se odnosi na to da *pitanje treba da bude „značajno” u realnom svetu*. Tema bi trebalo da bude od značaja za politički,

društveni i ekonomski život, ili za razumevanje i predviđanje događaja koji mogu dovesti do štetnih ili pozitivnih posledica.

Prema drugom kriterijumu, istraživački projekat bi trebalo da napravi konkretan *doprinos naučnom saznanju* po osnovu povećane moći da se konstruišu verifikovana naučna objašnjenja nekog aspekta života u svetu. Naučni cilj predstavlja nivo naučnog saznanja koji se određenim istraživanjem želi postići.

Cilj nauke se može izraziti ovim normativnim stavom:

OPISATI – OBJASNITI – PREDVIDETI – PRIMENITI,

odnosno, „pojave koje se istražuju treba najpre, *opisati*, zatim *objasniti*, najzad, *predvideti*, a na osnovu takvog saznanja, i *primeniti* u praksi nauke, odnosno naučnih teorija” (Šešić (1982, 298). Naučni ciljevi mogu biti i klasifikacija-tipologizacija, kao i naučno otkriće (Mišković 2003, 54). Primena saznanja kao naučni cilj odnosi se pre svega na primenjene nauke koje proističu iz osnovnih (fundamentalnih) nauka. Kada je o društvenim naukama reč, sociologija predstavlja osnovnu, a socijalna politika primenjenu društvenu nauku.

Opis pojave. Često se doprinos naučnim saznanjima svodi samo na opis ispitivane pojave – naročito u društvenim naukama. Pa, i to nije nimalo lak zadatak. Jer, na početku istraživanja u nekoj oblasti je potrebno detaljno opisati neku pojavu, ne izostavljajući nijednu pojedinost. U ranoj fazi istraživanja, naime, još uvek nije jasno što je bitno, a šta manje bitno. Zbog toga se ponekad ovaj detaljan opis društvene stvarnosti naziva i sociografijom ili etnografijom.

Za sociologa, kao i ostale naučnike, osnovni problem je problem distance između posmatrača i posmatranog predmeta. Za biologa mikroskop se postavlja između njega i predmeta koji posmatra. Sociolog, u neku ruku, proučava samog sebe, proučavajuću sebi slične i društvo u kome živi. Ako ne raspolaže jednim skupom razrađenih naučnih znanja, on će biti primoran da pođe od zdravorazumskog znanja, od unapred smišljenih ideja i pojmova koje je pozajmio iz svakodnevnog jezika društva u kojem je zaronjen. A, nemoguće je napraviti naučnu studiju društva čiji ste član, a da ne budete pod uticajem svih psiholoških i društvenih problema od kojih ono pati i koji vas uzbuđuju (Mandra 2001, 16).

Objašnjenje pojave. Objašnjenje koje je, u stvari, pravi cilj svakog naučnog istraživanja, podrazumeva davanje odgovora na najopštije pitanje: *Zašto* (Šešić 1982, 304)? Ovo je svojstvo koje naučno objašnjenje razlikuje od naučnog

posmatranja i opisivanja predmeta koja tragaju za odgovorima na pitanje: *Kakvo je nešto?* Najpouzdanija naučna objašnjenja zasnivaju se na naučnim zakonima i naučnim teorijama.

Šta znači objasniti neku pojavu? Smisao objašnjenja leži u dokazivanju da neka pojava nužno proističe iz nekog prethodnog činjeničnog stanja. Karl Hempel smatra da se objašnjenje sastoji iz tri osnovna elementa (Mišković 2003, 48):

- (1) *opisa* pojave koju treba objasniti,
- (2) *konstatacije* jedne ili više činjenica koje prethode pojavi koju treba objasniti i
- (3) *formulacije trajne i nužne veze* između ove dve grupe pojava.

Naučna objašnjenja imaju različit karakter u zavisnosti od toga kakav je odnos između pojave ili predmeta koji se želi objasniti, odnosno do koje mere se žele tumačiti činjenice i njihovi međusobni odnosi (Borojević 1974, 28). S obzirom na upravo rečeno, klasifikacija naučnih objašnjenja može se izvršiti na sledeći način. Prvo, mogu se razlikovati objašnjenja data za individualne pojave od onih koja se odnose za masovne pojave. Kada je o sociološkim pojavama i procesima reč, postoje sledeća objašnjenja: (1) funkcionalističko, (2) strukturalno, (3) genetičko-istorijsko i (4) teleološko (Mišković 2003, 49).

Funkcionalističko objašnjenje utvrđuje ulogu delova u celini društva i ispituje uticaj funkcije na funkcionisanje društvenog sistema uopšte. Funkcionalističko objašnjenje se kombinuje sa *strukturalističkim* objašnjenjem koje polazi od uticaja celine društva na njegove sastavne delove. Ova dva oblika objašnjenja daju uglavnom statički presek društva, zanemarujući razvojnost i menjanje društva.

Genetičko-istorijsko objašnjenje pokušava da prikaže razvoj predmeta (pojave), objašnjavajući činioce koji dovode do nastanka pojave. Genetičko-istorijsko objašnjenje se može posmatrati kao model uzročnog objašnjenja (koje je u osnovi i ostalih oblika objašnjenja) jer se ukazuje na činioce koji su doveli do date pojave ili procesa. Ipak, uzročno objašnjenje u svom idealnom obliku može se primeniti samo na vrlo retke i jednostavne pojedinačne pojave u društvu. Složenost realnih sklopova različitih uslova je prikazana u tabeli 2.2. Otuda nisu usamljena mišljenja da je bolje ne izdvajati *uzročno objašnjenje* kao poseban vid objašnjenja kada je o sociologiji reč (Mišković 2003, 50).

Najzad, *teleološko objašnjenje* nastoji da otkrije svrhu onog što se čini ili događa (Zaječaranović 1977, 185). Ovaj tip objašnjenja polazi od motiva, namera i ciljeva svesnog ponašanja ljudi u društvu. Smatra se da se oko unapred određenih ciljeva često koncentrišu mnoge determinante ponašanja ljudi u društvu.

Predviđanje pojave. Predviđanje stoji u tesnoj vezi sa objašnjenjem, premda postoje i značajne razlike između ova dva naučna cilja, pre svega, u pogledu logičke strukture. Do objašnjenja se dolazi naknadno, posle analize empirijskog materijala (odnosno *post festum*), dok se kod predviđanja pojava unapred očekuje ukoliko su se stekle određene teorijske pretpostavke i početni uslovi (opis). Predviđanje je osnovni cilj pozitivne nauke, jer, kako je govorio Kont, trebalo bi „objašnjavati da bi se predvidelo, odnosno predvideti da bi se delovalo”.

Tabela 2.2. Načini i stepeni uticaja na pojave koje se objašnjavaju

<i>Okolnosti</i>	Uslovi čiji uticaj na posmatranu pojavu nije ni neposredan ni presudan
<i>Činioci</i>	Bitni i dodatni uslovi od kojih zavisi da li će se neka pojava desiti ili ne
<i>Uzroci</i>	Najaktivniji činiooci, dovoljni i neophodni uslovi koji neposredno proizvode pojavu
<i>Povodi</i>	Činioci koji neposredno prethode pojavi zbog čega se ponekad oni pogrešno izjednačuju sa uzrocima

Primer: Netačnost uzročnog objašnjenja koje se zasniva na postojanju bliske korelacije između neke dve pojave.

U svom klasičnom delu iz 1897. godine, pod naslovom *Samoubistvo*, Emil Dirkem je pronašao korelaciju između stopa samoubistva i godišnjeg doba. U društvima koje je Dirkem proučavao, stopa samoubistva progresivno se povećavala u periodu između januara i juna ili jula. Dalje tokom godine, stopa se smanjivala sve do decembra. Iz ovoga bi se moglo pretpostaviti da su temperatura vazduha ili klimatske promene u vezi sa sklonošću pojedinaca ka samoubistvu. Kako temperatura vazduha raste, možda ljudi postaju sve impulsivniji i razdražljiviji? Međutim, uzročna veza ovde verovatno nema nikakve veze sa temperaturom ili klimatskim uslovima. Ona predstavlja *prividnu korelaciju* – povezanost između dve varijable koja samo **izgleda** logično, a upravo je uzrokovana nekim drugim faktorima.

Ako odemo korak dalje, videćemo da većina ljudi ima aktivniji društveni život u proleće i u leto, nego zimi. Kod pojedinaca koji se osećaju izolovano ili nesrećno, ova osećanja se intenziviraju sa pojačanjem aktivnosti drugih ljudi. Stoga je verovatno da će se kod njih pojaviti veća sklonost kao

samoubistvu u proleće i leto, nego u jesen i zimi, kad je društveni život ljudi, obično, manje intenzivan (Gidens 2001, 661).

2.5.2. Teorija

Naučna teorija je bitan činilac postupka saznavanja, odnosno, ona je centralni i vrhunski pojam naučne metodologije. Jer ništa nije tako korisno za istraživanje kao dobra teorija. Prvi sistematski napor usmeren ka izgradnji jedne sociološke teorije vezuje se za ime Herberta Spensera. On je u delu „Principi sociologije” društvo uporedio sa biološkim organizmom, što ga je odvelo do organicističkih i funkcionalističkih gledišta (Mandra 2001, 12).

U naučnoj literaturi prisutna su sledeća tri poimanja teorije:

- (1) svako misaono saznanje o nekoj vrsti predmeta;
- (2) objašnjenje neke vrste pojava, procesa, realnih ili zamišljenih predmeta, na osnovu naučnih principa, zakona ili hipoteza; i
- (3) proveren hipotetički stav zakona ili hipoteza primenjena na čitavu oblast ili vrstu pojava u cilju njihovog saznanja, tj. opisa i naučnog saznanja (Šešić 1982, 291-292).

Prvo određenje teorije je najšire, dok je poslednje najuže po svom značenju.

Problem određenja najopštijeg pristupa istraživanju prisutan je ne samo u istraživanju društvenih fenomena, već i kod pojedinih prirodnih procesa i pojava. Ponekad se radi o dilemi da li predmetu istraživanja treba prići sa stanovišta celine, ili sa stanovišta dela te celine. U ovakvim slučajevima radi se, po pravilu, o pojavama koje se moraju razmatrati sa aspekta njihovog odnosa prema drugim pojavama i procesima unutar datog sistema.

No, vratimo se sada, posle određenja osnovne orijentacije, pitanjima vezanim za sam izbor teorije(a) koja(e) će poslužiti kao izvor hipoteza za istraživanje. Teorije u društvenim naukama obično podrazumevaju nekoliko specifičnih deskriptivnih i uzročnih hipoteza. U prirodnim i tehničkim naukama one su izražene jezikom matematičkih formulacija. U svakom slučaju, teorija mora da bude konzistentna sa prethodno sakupljenim dokazima o određenom istraživačkom pitanju, a, ukoliko teorija ignoriše postojeće činjenice onda ona nije ništa drugo do „oksimoron”.

Razvijanje teorijskih postavki često se prikazuje kao prva faza metodološkog postupka. Ona se ponekad zaista prva javlja u praksi, premda to ne mora uvek da bude slučaj. U stvari, ne može se razviti teorija bez saznanja

prethodnog rada na određenom problemu i sakupljanja nekih podataka, čak i uz pretpostavku da izabrano pitanje nije uopšte proučavano u literaturi.

2.5.2.1. Hipoteze

Iz odabrane teorije, ili teorija, dolazi se do hipoteza. *Hipoteza* može da se definiše kao „prethodna ideja o mogućim relacijama uočenih činjenica iz kojih se očekuje rešenje problema koji je izazvao istraživanje” (Simić 2002, 57). Hipoteza mora da pokazuje stepen odnosa između zavisne i nezavisne varijable. Zavisnu varijablu predstavlja fenomen koji je predmet istraživanja; na primer, ekološka kooperacija među državama koja se može procenjivati po sadržaju i intenzitetu. Nezavisne varijable (ili eksplikativne), s druge strane, predstavljaju fenomene pomoću kojih se objašnjava zavisna varijabla.

Primer: Postavljanje hipoteza u cilju istraživanja međunarodne ekološke kooperacije.

U slučaju međunarodne ekološke kooperacije kao zavisne varijable, niz nezavisnih varijabli koje bi mogle da objasne to ponašanje obuhvatao bi karakter ekološkog konflikta između država, distribuciju moći između država, uključenost međunarodnih organizacija i sl. Teorije međunarodnih odnosa od značaja u proučavanju kooperacije su teorije realizma, neorealizma i kompleksne međuzavisnosti u svetu. U smislu ovde datog teorijskog okvira, primer odgovarajuće hipoteze bio bi: „Što je *veća* asimetrija moći, *veći* je stepen kooperacije među državama”.

Pomenutom hipotezom treba testirati validnost više teorija (bar dve) koje obrađuju isto pitanje. Tako, prema klasičnom realizmu nema mnogo prostora za kooperaciju (ona je retka pojava) među državama, jer, krajnji cilj njihovog ponašanja je jačanje apsolutne moći. Kod neorealizma, po kojem krajnji cilj država predstavlja jačanje bezbednosti, države sarađuju kroz kooperaciju usled različite distribucije moći, težeći krajnjem dobru – jačanju bezbednosti. S druge strane, teorija kompleksne međuzavisnosti ne vidi kooperaciju kroz prizmu razlika u materijalnoj moći (vojnoj i ekonomskoj) između država, već kroz čitav sistem međunarodnih institucija, pravila i režima.

Prethodno opisani primer ukazuje na mogućnost kreiranja većeg broja hipoteza na ovu temu, odnosno, za bilo koji odabrani segment društvenih pojava i procesa. Hipoteze se formiraju na različitim nivoima opštosti (videti tabelu 2.3).

Tabela 2.2. Nivoi opštosti hipoteza

Opšta hipoteza

Ova hipoteza svojom sadržinom neposredno obuhvata preliminarno i teorijsko određenje predmeta

Posebna hipoteza

Ovom hipotezom se pricizira opšta hipoteza i obrađuju delovi predmeta precizirani operacionalnim određenjima predmeta

Pojedinačna hipoteza

Ovim hipotezama se još preciznije određuje sadržaj posebnih hipoteza; svaka hipoteza, pri tom, nužno obrađuje po jedan činilac predmeta za koji se jasno određuje indikator.

Kao što se iz tabele može uočiti, da bi se pojedinačna hipoteza mogla proveriti potrebno je odrediti indikator za određen činilac. Indikatori su spoljašnje manifestacije unutrašnje suštine konkretne pojave koja se može čulno opaziti u stvarnosti. Indikatori neposredno proističu iz operacionalizovanih teorijskih koncepta od koga se polazi u svakom naučnom istraživanju. Od opštenaučnih metoda ovde do posebnog izražaja dolazi statistički metod. Statistika je, u stvari, jedini metod, koji povezuje razne nauke i pojave. Uz to, statističke metode se koriste pre istraživanja, za vreme istraživanja, kao i posle obavljenog istraživanja kada predstoji obrada i interpretacija rezultata (Marković 1994, 125).

Sposobnost formiranja hipoteza „predstavlja najkreativniji deo istraživačkog rada” (Šimić 2002, 57). Hipoteza mora da zadovolji i sledeće formalne uslove, odnosno, ona treba da bude: (1) relevantna, (2) proverljiva, (3) plodna, (4) saglasna i (5) jednostavna. Vredan pomena je i stav kojim se naglašava da se „hipoteza mora prilagođavati činjenicama, a ne obratno, činjenice podešavati prema unapred postavljenoj hipotezi” (Šamić 1984).

2.5.2.2. Verifikacija hipoteza

Da bi istraživanje moglo da predstavlja doprinos u smislu povećanja saznanja, odabrane hipoteze moraju da zadovolje uslov rigorozne verifikacije. Empirijske generalizacije, same po sebi, ne omogućuju naučni progres, jer se nad hipotezama ne može sprovesti ozbiljan test. U nastavku se predočava jedan

konkretan primer empirijske verifikacije postavljene hipoteze, izveden iz poznatog Dirkemovog istraživanja samoubistva (*Le Suicide*)

Primer: Empirijska verifikacija hipoteze.

Emil Dirkem je 1897. godine postavio sledeću hipotezu za objašnjenje samoubistva, *H*:

Viši stepen individualizma u društvenoj grupi, uzrokuje veću učestalost samoubistva u toj grupi.

Pod individualizmom Dirkem je podrazumevao „stepen u kojem su aktivnosti pojedinca kontrolisane dobro definisanim, regularnim normama između ljudi u datoj sredini, nasuprot moralu koji je određen osobinama samog pojedinca”. Dirkem je zatim, na osnovu ovako postavljene osnovne (ili radne) hipoteze, formulisao četiri dodatne (ili izvedene) hipoteze:

- (1) Protestanti u Francuskoj, za razliku od pripadnika katoličke konfesije, češće se odlučuju na samoubistvo (O_1);
- (2) U protestantskim regionima u Nemačkoj, za razliku od katoličkih ljudi se češće odlučuju na samoubistvo (O_2);
- (3) Oženjeni ljudi u Francuskoj, nasuprot samcima u istoj zemlji, češće se odlučuju na samoubistvo (O_3); i
- (4) Ljudi slobodnih profesija i uglavnom dobrog obrazovanja, nasuprot radnicima i manje obrazovanim, češće se odlučuju na samoubistvo (O_4).

Dirkem je do kvalitativno izraženih relacija O_1 i O_2 došao na osnovu zapažanja da su vernici protestantske konfesije, u odnosu na katoličke vernike, veći individualisti. Na sličan način, Dirkem je došao i do odnosa O_3 i O_4 , jer je osećao da su neoženjeni i obrazovaniji muškarci veći individualci nego tek svršeni studenti ili manje obrazovani ljudi. Dok su izvedene hipoteze O_1 i O_2 vrlo slične (razlikuju se samo po pitanju odabranog regiona posmatranja), izvedene hipoteze O_3 i O_4 , s druge strane, sasvim su različite, kao i u odnosu na hipoteze O_1 i O_2 . Relacije između Dirkemove osnovne (radne) hipoteze, *H*, i ovih izvedenih hipoteza, O , mogu se shematski izraziti na sledeći način:

Situacija (1): $H = > O_1, O_2, O_3 \text{ i } O_4$
 O_1 i O_2 su vrlo slične hipoteze
 O_3 i O_4 se veoma različite hipoteze

Da su testirane samo hipoteze O_1 i O_2 i utvrđena njihova istinitost, došlo bi se do sledeće situacije:

Situacija (2): $H = > O_1, O_2$
 O_1 i O_2 su vrlo slične hipoteze
Hipoteza H ima mali kredibilitet.

Međutim, ukoliko se razmatraju sve hipoteze O_1, O_2, O_3 i O_4 , onda hipoteza H ima mnogo veći kredibilitet. Prema tome, sledi:

Situacija (3): $H = > O_1, O_2, O_3$ i O_4
 O_1 i O_2 su vrlo slične hipoteze
 O_3 i O_4 se veoma različite hipoteze
Hipoteza H ima mnogo veći kredibilitet.

Razlog zbog kojeg hipoteza H ima mnogo veći kredibilitet u slučaju (3), za razliku od slučaja (2), leži u činjenici da je u poslednjoj situaciji ova hipoteza podvrgnuta mnogo rigoroznijem testu. Naime, da se posle testiranja hipoteze O_1 istraživanje završilo sa testiranjem hipoteze O_2 , dobijeni rezultati ne bi mnogo dobili na kredibilitetu zbog sličnosti između navedenih hipoteza. Sasvim je drugačiji slučaj sa novim ili neočekivanim fenomenima koji su obuhvaćeni hipotezama O_3 i O_4 , do čije istinitosti se ne bi moglo doći na osnovu prethodno utvrđene istinitosti hipoteza O_1 i O_2 . Očigledno je, dakle, da razmatranje svih izvedenih hipoteza dovodi do mnogo većeg kredibiliteta u testiranju postavljenih hipoteza.

2.5.3. Podaci

Pod podacima se podrazumevaju sistematski sakupljeni elementi informacija o svetu. Prema stilu podaci mogu biti kvantitativni ili kvalitativni. Ponekad se podaci sakupljaju u cilju evaluacije neke konkretne teorije, premda nije neuobičajeno da naučnici sakupljaju podatke bez prethodno definisanog predmeta istraživanja. Štaviše, čak i kada su podaci sakupljeni da bi se testirala postavljena hipoteza, od ovog zadatka se može odstupiti ukoliko se kod istraživača javi interes za nova pitanja, na koja nije obraćena pažnja u prvobitno oblikovanom planu istraživanja. Ipak, u svakom pokušaju sakupljanja podataka uključena je određena mera teorije, kao što, uostalom, i formulisanje svake teorije zahteva određene podatke.

Bilo da se podaci sakupljaju s jasnom namerom ili bez prethodno određenog plana, ta aktivnost se odvija preko niza određenih pravila. Cilj je da se poveća *kvalitet podataka* koji će se koristiti u analizi. Kvalitet podataka se odnosi, pre svega, na validnost, pouzdanost i reproducibilnost.

Validnost znači da se meri zaista ono što se i ističe u planu istraživanja. Na primer, stopa nezaposlenosti može poslužiti kao dobar indikator stanja ekonomije, ali ove dve varijable nisu sinonimi. Da bi se unapredio kvalitet podataka, potrebno je voditi računa o pouzdanosti i reproducibilnosti: Pod *pouzdanošću* se misli da će primena iste procedure proizvesti iste rezultate merenja. *Reproducibilnost* se ne odnosi samo na podatke, već i na ukupan proces objašnjavanja i tumačenja pojave sažet sintetički u zaključku istraživanja.

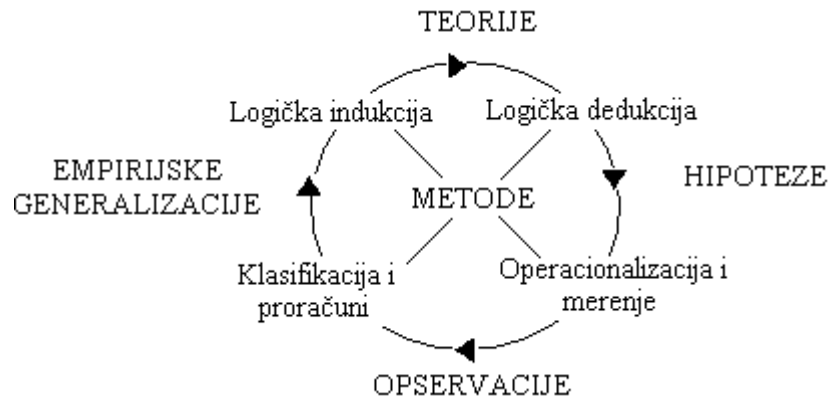
2.5.4. Upotreba podataka

Unapređenje prethodno sakupljenih podataka se ostvaruje, u prvom redu, kroz primenu statističkih metoda. Primena statističkih metoda otklanja razne izvore pristrasnosti u korišćenju podataka jer se koriste srednje vrednosti. Konačno, statistički koncept „efikasnosti” znači da efikasna upotreba podataka podrazumeva maksimalno iskorišćenje informacija za deskriptivna i uzročna zaključivanja. Maksimalna efikasnost zahteva da se ne upotrebljavaju samo dobijeni podaci, već sve relevantne informacije u podacima da bi se poboljšala moć zaključivanja. Tako na primer, ukoliko su podaci dezintegrisani i prikazani po geografskim oblastima, oni se koriste i na taj način, a ne samo kao nacionalni prosek.

2.6. Istraživanje kao ciklus

Na osnovu prethodnog razmatranja komponenata (faza) istraživanja, može se istraživačka delatnost posmatrati i kao kružni proces (ciklus) naučnog saznavanja. Model cikličnog karaktera naučnog saznavanja (slika 2.5), koji je predložio Volas (Wallace 1969), uključuje sve do sada razmotrene komponente, kao i neke nove (logičke operacije).

S obzirom na to da prema ovom modelu proces započinje teorijom, ne iznenađuje što se postavljanju hipoteza pridaje poseban značaj. Do hipoteza se, po ovom modelu, dolazi misaonim procesom logičke dedukcije, a one se proveravaju kroz operacionalizaciju i odgovarajuće postupke merenja. Empirijske generalizacije nastaju upotrebom podataka, objašnjavanjem i imaginacijom. Tek posle toga istraživač može utvrditi da li je teorija izdržala test i, eventualno, misaonom radnjom logičke indukcije, predložiti novu teoriju.

Slika 2.5. Ciklični model metodološkog postupka (Izvor: Wallace 1969).

Važno je uočiti da na slici 2.5 metode zauzimaju centralno mesto i nalaze se u središtu kruga.

Literatura

- Bogdanović, M., *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1981.
- Borojević, S., *Metodologija eksperimentalnog naučnog rada*, Radnički univerzitet „Radivoj Ćipranov“, Novi Sad, 1974.
- Fiamengo, A., *Osnovi opće sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1967.
- Giddens, A., *Sociology* (Fourth edition), Polity Press, Cambridge, 2001.
- Goričar, A., *Sociologija*, Rad, Beograd, 1960.
- Jakovljević, D., Kumulativizam i monizam modela u tumačenju istorije nauke, *TEME*, 28(1): 81-106, 2004.
- <http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme1-2004/teme1-2004-03.pdf>.
- King, G., Keohane, R.O., i Verba, S., *Designing Social Inquiry*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994.
- Kostadinović, A., *Opšta sociologija* (Sedmo, dopunjeno izdanje), Plavi krug, Beograd, 2004.
- Kuhn, T., *The Structure of the Scientific Revolutions* (Second Edition), The University of Chicago, Chicago, 1970.
- Lakatos, I., Musgrave, A. (ed.), *Criticism and the Growth of Knowledge*, Cambridge University Press, Cambridge, 1981.
- Lukić, R., *Osnovi sociologije*, Naučna knjiga, Beograd, 1970.
- Lukić, R.D., *Osnovi sociologije* (XVI izdanje), Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- Lukić, R., *Osnovi sociologije*, BIGZ, Beograd, 1995. (Sabrana dela Dr R. Lukića – tom 6).
- Marković, Mihajlo, *Filozofski osnovi nauke*, SANU, Beograd, 1981.

- Mihajlović, D., *Metodologija naučno-istraživačkih projekata*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd, 1995.
- Milić, V., *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 1965.
- Milić, V., *Sociološki metod*, Nolit, Beograd, 1978.
- Milutinović, V., Etičke i metodološke norme, *Theoria*, 40: 55-64, 1997.
http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/theoria/XL_2/d3/document
- Mitrović, Lj., *Osnovi sociologije*, Nučna knjiga, Beograd, 12.
- Popper, K., *The Logic of Scientific Discovery*, Hutschinson, London, 1959.
- Radenović, P., *Opšta sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Sarić, M.R., *Opšti principi naučnog rada* (drugo dopunjeno izdanje), Narodna knjiga, Beograd, 1986.
- Sartori, Giovanni, Concept Misformation in Comparative Politics, *American Political Science Journal*, 64(4): 1033-1053, 1970.
- Simić, D., *Metode nauke i tehničkog razvoja*, dsp-mecatronic, Kragujevac, 2002.
- Simowitt, R.L., Price, B.L., Progress in the Study of International Conflict – A Methodological Critique, *Journal of Peace Research*, 23(1): 29-39.
- Šamić, M., *Kako nastaje naučno djelo* (šesto izdanje), Svjetlost, Sarajevo, 1984.
- Šešić, B., *Osnovi metodologije društvenih nauka*, Nučna knjiga, Beograd, 1974.
- Šušnjić, Đ., *Kritika sociološke metode*, Gradina, Niš, 1973.
- Wallace, W., *Sociological Theory: An Introduction*, Aldine Press, Chicago, IL, 1969, 1-59.
- Wilson, E.B., *An Introduction to Scientific Research*, McGraw-Hill Company, New York, 1952.
- Zaječaranović, G., *Osnovi metodologije nauke*, Nučna knjiga, Beograd, 1977.
- Žigić, D., Janošević-Dotlić, S., Ivanković, D., Pertot, V., Konstatinović D., *Metodologija naučnog istraživanja*, Srpsko lekarsko društvo, Beograd, 1992.

III Poglavlje

METOD SOCIOLOGIJE

Sociologija kao nauka koristi svoje *opšte metode*: (1) istorijsku, (2) komparativnu, (3) studiju slučaja i (4) psihološku metodu. Preko ovih metoda se u sociološkim istraživanjima objašnjavaju pojave i procesi iz društvene stvarnosti. A, kada se radi o empirijskim istraživačkim tehnikama, u sociologiji se uglavnom koriste: (1) posmatranje, (2) ispitivanje, (3) eksperiment, (4) statistički metod, (5) analiza sadržaja i (6) sociometrija. Ovim metodama se prikupljaju i obrađuju podaci, odnosno, činjenice.

Sociologija se služi i opštim metodama – metafizičkom i dijalektičkom – a, isto tako, i osnovnim posebnim metodama, to jest misaono-logičkim operacijama (indukcija i dedukcija, analiza i sinteza itd). Osnovne posebne metode se koriste u različitim fazama istraživanja: na primer, pri formulisanju hipoteza (dedukcija), izvođenju empirijskih generalizacija (indukcija) itd.

3.1. Opšte metode

Opšte metode koriste sve nauke, pa i sociologija. Opšte metode čine: (1) *metafizička* i (2) *dijalektička metoda*. Obe imaju svoje korene u antičkoj filozofiji.

Pod metafizičkim metodom se podrazumeva sagledavanje pojava (kako prirodnih, tako i društvenih) kao „jednom zasvagda datih koje postoje izolovano jedna od druge i egzistiraju statično i nepromenjeno bez unutrašnjih protivurečnosti” (Radenović 1995, 68). Društveni razvoj, viđen na metafizički način, podrazumeva linearan napredak kroz evolutivne promene. Među metafizičarima su najpoznatiji starogrčki filozof Platon i nemački filozof Kant, začetnik nemačke klasične filozofije.

Dijalektički metod, s druge strane, uzima u obzir kvalitativno menjanje pojava na osnovu materijalnih uslova (u prvom redu) koji su te promene izazivali u okviru celokupnog društvenog sistema. Tragovi dijalektičkog metoda prepoznaju se već u drevnoj Grčkoj u čuvenom Heraklitovom stavu: „Sve teče, sve se menja”. U novije vreme, dijalektički metod su razvili Hegel (idealistička

varijanta) i Marks (materijalistička varijanta dijalektičkog metoda). Dijalektičkim metodom predmet istraživanja se posmatra kao promena – kroz nastajanje, postojanje i nestajanje – tako da se ona ne može zamisliti bez istorijske analize bilo kog društvenog fenomena.

S obzirom na to da se dijalektičkim metodom dolazi do boljeg opisa i objašnjenja tendencija koje prate velike društvene transformacije i promenu strukturu društva, ne iznenađuje izraženija primena ove opšte metode, u odnosu na metafizičku, u sociologiji.

3.1.1. Osnovne posebne metode

U različitim fazama socioloških istraživanja koriste se i određene misaono-logičke operacije koje imaju takođe opšti karakter – koriste ih i ostale nauke. Pored ostalih, pravila logičkog mišljenja obuhvataju: (1) indukcija, (2) dedukcija, (3) analiza, (4) sinteza, (5) deskripcija i (6) analogija.

Indukcija. Indukcija je postupak logičkog zaključivanja koji se ispoljava u misaonoj delatnosti povezivanja pojedinačnih i posebnih činjenica kako bi se došlo do opštih sudova (pogledati primer koji opisuje Dirkemovo proučavanje različitih stopa samoubistva u zavisnosti od stepena individualizma).

Dedukcija. Dedukcija je postupak logičkog zaključivanja koji se ispoljava u misaonoj delatnosti izvođenja pojedinačnih stavova na osnovu opštih sudova (na primer, formulisanje neke hipoteze polazeći od određene teorije).

Analiza. Analiza je postupak logičkog mišljenja koji se ispoljava u misaonoj delatnosti izdvajanja bitnih i istovrsnih elemenata iz neke strukture kako bi se jasnije sagledali odnosi unutar te strukture (celine).

Sinteza. Sinteza je, nasuprot analizi, postupak logičkog mišljenja koji se ispoljava u misaonoj delatnosti povezivanja bitnih i istovrsnih elemenata iz neke strukture kako bi se ona sagledala na kvalitativno drugačiji način. Rečju, celina (struktura) nije samo prost zbir sastavnih delova.

Deskripcija. Deskripcija je postupak logičkog mišljenja koji se svodi na detaljno opisivanje pojave ili procesa.

Analogija. Analogija je postupak logičkog zaključivanja koji polazi od sličnosti koje su prisutne u ispitivanim slučajevima, kao instrumentu za sticanje novih naučnih saznanja.

3.2. Opšte metode sociologije

3.2.1. Istorijski metod

Istorijski metod, najšire shvaćen, polazi od praćenja društvenih pojava i procesa uzimajući u obzir vremensku dimenziju istraživanja društvenih pojava i

procesa. Istorijski metod koristi istorijske izvore ne na način svojstven za istoriju, kao posebne naučne discipline, već na način od interesa za pojedine društvene nauke. To znači da je potrebno imati istorijski izvor i odrediti polazne tačke kasnijih dešavanja, sadašnjosti i predviđanja budućnosti. Korišćenje istorijskih podataka u sociologiji (kao i u drugim društvenim naukama) treba da izbegne zamke ekstremnog historicizma, s jedne, i apstraktne neistoričnosti, s druge strane.

Primer: *Istorijski metod i korišćenje dokumenata.* Sociolog Entoni Ešvort (1980) je svojevremeno sproveo zanimljivo dokumentarno istraživanje u istorijskom kontekstu.

Ešvort se bavio analizom života muškaraca koji su proveli više nedelja u prenatranim rovovima pod stalnom paljbom. Ovaj autor je koristio razne dokumentarne izvore: zvanične istorije rata, uključujući i one koje su se bavile različitim vojnim divizijama i bataljonima, zvaničnim publikacijama tog vremena, beleškama i dnevnicima vojnika i ličnim sećanjima na ratna događanja. Na taj način, Ešvort je bio u stanju da pruži detaljan opis života u rovovima. Otkrio je da je većina vojnika sama odlučivala koliko će često učestvovati u sukobima s neprijateljem, ponekad svesno ignorišući komande pretpostavljenih. Na primer, nemački vojnici i savezničke snage su na Božić obustavile neprijateljstva, a na jednom mestu je čak organizovana neformalna fudbalska utakmica (Gidens 2001, 667-668).

3.2.2. *Komparativni metod*

Poređenje (komparacija) je osnovni instrument analize. Ono izostrava istraživačevu „moć opisivanja i igra centralnu ulogu u formiranju koncepata, uvođenjem u razmatranje uočavajućih sličnosti i razlika među slučajevima” (Collier 1993, 105). Komparativni metod, prema tome, znači istraživanje društvenih pojava korišćenjem sličnosti i razlika kao istraživačkih instrumenata. Poređenje su obično koristi za proveravanje (testiranje) hipoteza, a može značajno doprineti induktivnom otkriću novih hipoteza i izgrađivanju teorije.

Istovremeno, termin „komparativni metod” u društvenim naukama ima svoje standardno i šire značenje: komparativni metod se odnosi na metodološka pitanja koja se javljaju kada se vrši sistematska analiza malog broja slučajeva. Odluka da se analizira samo nekoliko slučajeva pretežno je uslovljena vrstom fenomena koji se istražuje i načinom na koji je on konceptualizovan. Selekcija samo nekoliko slučajeva za istraživanje neminovno stvara problem nesrazmere između broja mogućih objašnjenja i broja slučajeva na koje se ona odnose. Ukratko, „mnogo je varijabli (promenljivih), a mali je broj slučajeva, N ” (Lijparht 1971, 686).

Prvu primenu komparativnog metoda predstavlja Aristotelova čuvena klasifikacija političkih sistema u drevnim grčkim gradovima – polisima. Na

osnovu analize koju je sačinio proučavanjem 158 Ustava, Aristotel je podelio države na dobre i loše. Dobri sistemi su, po njegovom shvatanju monarhija, aristokratija i republika, a loši oligarhija, tiranija i demokratija.

Komparativni metod koristili su i Kont, Marks, Dirkem, Veber i drugi sociolozi. Suština metode je da se na osnovu proučavanja varijeteta određene pojave u različitim kontekstima dolazi do saznanja o onome što karakteriše najveći broj analiziranih slučajeva, odnosno osobine koje mogu da nagoveste izvesnu pravilnost (regularnost). Komparativni metod je najvećim delom XX veka bio zapostavljen, naročito u periodu bihejviorističkog talasa (koji je zapljusnuo, po najpre, psihologiju i ekonomiju), da bi počev od 1980-ih povratio svoj raniji ugled nadomestivši, ujedno, jednostranosti prisutne u strogo kvantitativnim metodama.

Komparativni metod u sociologiju prvi je uveo francuski sociolog Dirkem. Po Dirkemovom mišljenju komparativni metod je najbolja zamena za eksperiment u proučavanju društvene uzročnosti (vidi primer koji opisuje Dirkemovo istraživanje samoubistva u II poglavlju). Pri tome, Dirkem razlikuje tri tipa upoređivanja:

1. *Istraživanje pojava u okviru istog društva* (kad se upoređuje, recimo, seoska i gradska porodica u okviru istog društva);
2. *Istraživanje pojava u okviru različitih društava* (kad se upoređuje gradska porodica u Srbiji sa onom u Hrvatskoj); i
3. *Najopštija poređenja* u kojima se proučavaju sve opšte pojave u okviru različitih društava (na primer, poređenje Balkanskih ratova sa Drugim svetskim ratom).

U prošlosti su se često sprovodila poređenja između elemenata koji su proizvoljno uzimani iz različitih društava. Pri tome se nije dovoljno poklanjalo pažnje rasvetljavanju odnosa određenog elementa sa ukupnom strukturom društva. Naime, elementi imaju smisla samo u odnosu sa strukturom, odnosno strukture su predmet poređenja. Dirkem je o ovom problemu izrekao jasan sud:

Pre svega, za sociologa kao i istoričara, društvene činjenice su funkcija društvenog sistema čiji su deo; ne mogu se, dakle, razumeti kada ih iz njega izdvojimo. Zato, dve činjenice, koje proizilaze iz dva različita društva ne mogu biti plodno upoređene samo zato što izgleda da su slične; treba još da su sama ova dva društva slična, tj. da budu samo varijetet iste vrste. Komparativna metoda bi bila nemoguća ako ne bi postojali društveni tipovi, i ona ne može biti korisno primenjena do unutar istoga tipa. Koliko li je grešaka učinjeno zato što se nije poštovalo ovo pravilo! Tako su se nepravredno savnjivale činjenice koje, uprkos spoljašnjim sličnostima, nemaju ni isti smisao, ni isti značaj: prvobitna i

savremena demokratija, kolektivizam nižih društava i savremene socijalističke tendencije, monogamija koja je česta kod australijskih plemena i monogamija koju sankcionišu naši zakoni, itd (Mandra 2001, 121).

Oblici poređenja koji se koriste u istraživanju društvenih pojava i procesa razlikuju se, uključujući i one koji se kombinuju sa statističkom analizom, eksperimentalnim metodom i istorijskim studijama. U sociologiji se najviše koriste tri vrste komparativnog metoda: (1) etnografska komparacija, (2) statistička komparacija i (3) istorijska komparacija koja se izvodi na različite načine.

Etnografska komparacija nalazi primenu u sociologiji prilikom proučavanja primitivnih društava, njihovih kultura, običaja itd. Ovom vrstom komparacije otkriveni su istorijski oblici i tipovi braka i porodice (Bakofen, Maklenan, Morgan i drugi).

Statistička komparacija je veoma pogodna metoda upoređivanja koja se može sprovesti na različite načine. Ukoliko se istraživanje sprovodi na reprezentativnom uzorku, statistička komparacija omogućuje otkrivanje veza i zakonitosti među pojavama.

Istorijska komparacija kombinuje prednosti istorijskog i komparativnog metoda. Ovaj metod je pogodan za proučavanje velikih društvenih transformacija kao što su, na primer, revolucije, nedavne transformacije iz socijalističkog u kapitalistički sistem u zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope itd.

U okviru istorijske komparacije mogu se izdvojiti tri logike njene realizacije. To su: (1) *makro-uzročna analiza* (podseća na multivarijantno testiranje hipoteza), (2) *paralelna demonstracija teorije* i (3) *kontrast konteksta* (Skocpol i Somers 1980, 175). Svaka od ovih varijanti istorijske komparacije ima svoj vlastiti način odabira slučajeva za analizu, posebne načine izlaganja argumenata i – ono što je, možda, najvažnije – određene prednosti i nedostatke kao istraživačkog instrumenta u makroskopskim ispitivanjima.

Osnovni cilj makro-uzročne istorijske komparacije je iznalaženje uzročnih relacija o makro strukturama i procesima. Postupak je veoma blizak statističkoj analizi budući da se kroz odabrane slučajeve kontrolišu izvori varijacija u cilju izvođenja zaključaka o uzročnosti pojava. Moguće je, polazeći od Milove teorije, makro-uzročnu analizu realizovati kao (1) „metod slaganja” ili kao (2) „metod razlike”, premda se ove dve logike izvođenja kauzaliteta mogu koristiti i u kombinaciji.

Specifičnost „paralelne demonstracije teorije”, kao istorijske komparacije, ogleda se u tome što se određene teorije i hipoteze potvrđuju (demonstriraju) na nizu odabranih slučajeva. Zbog toga, istraživanja sprovedena na ovaj način sadrže detaljno razmatranje teorijskih modela i hipoteza *pre* prelaska na istorijske slučajeve.

Nasuprot prethodnoj varijanti, „kontrast konteksta”, kao istorijska komparacija, usredsređuje se na kontraste (razlike) koji se mogu uočiti *između* i *među* individualnim slučajevima. Dok „demonstraciju teorije” karakteriše eksplicitno dat teorijski prikaz, „kontrast konteksta” nastoji da zadrži istorijski integritet svakog slučaja, odnosno, poštuje se istorijska celina u potpunosti. Drugim rečima, izostaje redukcionizam tako da istraživači koji primenjuju ovu varijantu istorijske komparacije ne teže stvaranju novih objašnjavajućih generalizacija.

Primer: *Kombinacija istorijskog i komparativnog metoda u sociologiji.*

Studija o društvenim promenama pod nazivom „Države i društvene revolucije” (1979), koju je sprovedla Teda Skokpol, težila je ustanovljavanju teorije o poreklu i prirodi revolucije na osnovu detaljnih empirijskih istraživanja. Autorka se bavila Velikom revolucijom u Francuskoj (1789), Oktobarskom revolucijom u Rusiji (1917) i revolucijom u Kini (1949). Kombinujuću istorijski i komparativni metod pri analizi ova tri slučaja (revolucije), Teda Skokpol je pružila objašnjenje ispitivanih revolucionarnih promena polazeći prvenstveno od strukture ondašnjih društava (francuskog, ruskog, odnosno kineskog). Tako je autorka došla do zaključka da se društvene revolucije, uglavnom, javljaju i odvijaju, bez unapred utvrđenih namera. Radikalizam prisutan u ovim revolucijama uvek je nadilazio prvobitna očekivanja uoči velikih transformacija (Gidens 2001, xx).

Kombinacija istorijskog i komparativnog metoda čini se pogodnom i za istraživanje velike savremene transformacije – globalizacije. Naime, globalizaciju, kao i svaku veliku društvenu promenu, prati niz nameranih i nenameranih posledica.

3.2.3. Studije slučaja

Kao što je istaknuto u prethodnom odeljku, uspešnost komparativnog metoda na malom broju slučajeva zavisi od kvalitetno urađenih studija slučaja. Studije jednog slučaja (kada je $N=1$) predočavaju obilje činjenica, odnosno rezultata, koji se vezuju za poseban istorijski kontekst i kulturni milje. Pri tome se ne pretpostavlja veći stepen izolovanosti proučavanog fenomena od okoline.

„Metod studije slučaja” ima određenu težinu s obzirom na to da obezbeđuje okvir u kojem istraživači sa skromnim vremenskim i materijalnim resursima mogu doći do saznanja koja mogu biti potencijalno korisna. Štaviše, Vudsajd i Vilson (Woodside i Wilson 2004) ističu da se studije slučaja usredsređuju na opisivanje, razumevanje, predviđanje i/ili kontrolisanje individue (odnosno, procesa, životinje, osobe, domaćinstva, organizacije, grupe, industrije, kulture ili nacije). Ova definicija studije slučaja je obuhvatnija od one koju je propisao Jin (Yin 1994, 13):

Studija slučaja je empirijsko ispitivanje kojim se istražuje savremeni fenomen unutar njegovog stvarnog, životnog konteksta, posebno kada granice između fenomena i konteksta nisu jasno uočljive.

3.2.4. Psihološki metod

Psihološki metod podrazumeva istraživanje društvenih pojava polazeći od psiholoških faktora. Ovim metodom analiziraju se psihička stanja i reakcije (volja, svest, osećanja) preko kojih se teži iznalaženju objašnjenja za složene društvene procese i pojave. Saznanja socijalne psihologije su od posebnog značaja za primenu ovog metoda.

Elementi razmatranja psihičkih stanja i reakcija su u velikoj meri prisutni u već opisanim metodama (komparativni metod, studije slučaja, kvazi-eksperiment), kao i metodama koje se razmatraju u nastavku (pre svega, ispitivanje putem anketa i intervju). Najčešće se ispituju predstave (percepcije) koje ispitanici imaju po različitim pitanjima (na primer, izvor harizmatičnosti lidera kompanije). Ispitivanje faktora koji utiču na percepcije, dakle, uključeno je u različite metode kojima se ispituju društvene pojave i procesi.

3.3. Metode prikupljanja, sređivanja i klasifikacije podataka

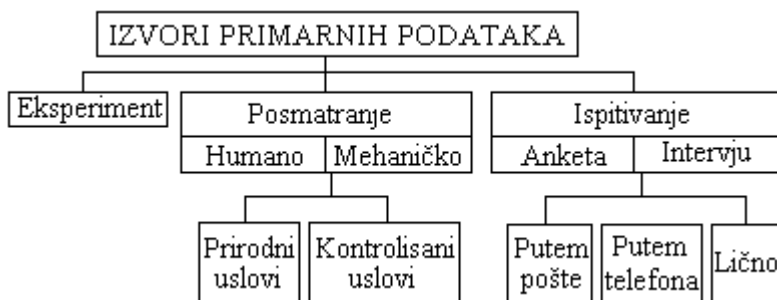
Svaka empirijska istraživačka tehnika obuhvata niz postupaka kojima se podaci sakupljaju, opisuju i klasifikuju kako bi se oni kasnije logički i statistički obradili. Prikupljanje činjenica iz socijalne empirijske realnosti ne obavlja se samo istraživačkim tehnikama, već ono obuhvata i upotrebu instrumenata (sredstava za prikupljanje podataka) i postupaka (ponašanja istraživača u rukovanju i korišćenju instrumenata) istraživanja.

Najdragoceniji su primarni podaci do kojih se može doći nekom od metoda prikazanim na slici 3.1. Tehnika ispitivanja je zbog njene široke rasprostranjenosti u istraživačkoj praksi detaljnije opisana u nastavku. Podaci iz sekundarnih izvora su isto tako korisni, kako sa stanovišta nalaženja potrebnih informacija koje pomažu u razrešenju problema, tako i sa stanovišta boljeg razumevanja i objašnjenja postavljenog istraživačkog zadatka.

Većina istraživačkih projekata započinje detaljnim pregledom relevantne literature; posebno, ranijih rezultata postignutih u konkretnoj oblasti. Prvi korak u ovoj aktivnosti je identifikacija relevantnih sekundarnih izvora (knjige, časopisi, zbornici sa naučno-stručnih konferencija itd) dok se druga faza odnosi na procenjivanje korisnosti sadržaja prisutnih u sakupljenim izvorima.

Ponekad sekundarni izvori obezbeđuju dovoljno informacija za razrešenje istraživačkog pitanja. Zbog toga, Čerčil preporučuje da bi svako istraživanje trebalo započeti podacima iz sekundarnih izvora: „Nemojte zaobići sekundarne podatke. Započnite sa sekundarnim podacima, a onda, samo kada

iscrpite sekundarne podatke ili iz njih dobijete malo zauzvrat, nastavite sa primarnim podacima'' (Churchill 1999, 215).

Slika 3.1. Izvori primarnih podataka.

3.3.1. Posmatranje

Posmatranje se zasniva na prikupljanju informacija i činjenica na osnovu perceptivnih sposobnosti jednog ili više subjekata. Ipak, trebalo bi praviti razliku između opažanja i posmatranja. Dok je opažaj usputni utisak, kod posmatranja se radi o organizovanoj aktivnosti subjekta. Cilj je da se dođe do određenih, selektivnih podataka, opažanjem, konstatacijom i opisom. U stvari,

posmatranje u naučnom smislu, sem ako se ne radi o običnom, slučajnom, nesistematskom, predstavlja unapred osmišljenu delatnost koja uključuje i postojanje plana posmatranja, koji obuhvata pored predmeta posmatranja i područje i vreme posmatranja. Posmatrač mora biti usredsređen u organizovanom posmatranju da bi uočio pojavu, proces objektivno – u stanju u kakvom ona faktički egzistira. I tada govorimo o sistematskom sociološkom posmatranju (Radenović 1995, 72).

Pošto sistemsko posmatranje društvenih pojava i procesa pripada skupu empirijskih tehnika jasno je da se načinu evidentiranja uočenih činjenica poklanja velika pažnja. Istraživač u ovu svrhu beleži rezultate posmatranja, a notiranje se može izvesti fotografisanjem, fotokopiranjem, sastavljanjem zabeležaka i dr. Uspeh posmatranja zavisi, u prvom redu, od osetljivosti problema, veštine interpretacije i prirode same ličnosti posmatrača.

Posmatranje se može izvesti na jednostavnije ili složenije načine. U toms smislu, uglavnom se prepoznaju četiri oblika posmatranja: (1) *neposredno posmatranje* (istraživač sam prati i notira osnovne promene na posmatranoj pojavi ili procesu); (2) *posredno ispitivanje* (istraživač koristi arhivsku građu bilo da se posmatranje odnosi na prošlost ili sadašnjost); (3) *kliničko posmatranje* (produžetak neposrednog posmatranja preko posmatranja

konkretnih slučajeva); kao i (4) *posmatranje sa učestvovanjem* (istraživač preuzima vršenje neke od uloga subjekata koje posmatra).

Od pomenuta četiri oblika, posmatranje sa učestvovanjem je najznačajnije i najosetljivije za korišćenje. Sociolog pribegava ovom obliku posmatranja u situacijama kada želi da se približi marginalnim grupama u društvu, ili kada hoće da uoči sve relevantne detalje svakodnevnog života neke grupe. U ovim situacijama sociolog, odnosno istraživač, postaje član grupe, te obavlja sve aktivnosti kao i ostali članovi. To, ujedno, posmatranje sa učestvovanjem čini i najtežim oblikom posmatranja budući da istraživač, istovremno, mora i da se izdvoji iz grupe kako bi odmah zabeležio sva izvršena posmatranja. U protivnom, odloženo evidentiranje uočenih činjenica (recimo, oblika ponašanja) nosi rizik od iskrivljavanja. Posebno se otežano ovaj oblik posmatranja realizuje u tzv. „zatvorenim grupama” (kao što su, recimo, verske sekte, mafija, političke grupe itd).

Izložena klasifikacija oblika posmatranja zasniva se na dva podkriterijuma: (1) *neposrednosti* (posredno i neposredno posmatranje) i (2) *učešću samog istraživača*. No, posmatranje je moguće klasifikovati i prema drugom elementu istraživačke tehnike – instrumentu. U tom smislu razlikuju se (1) posmatranje bez korišćenja tehničkih pomagala u procesu opažanja, (2) posmatranje sa korišćenjem tehničkih pomagala kao pomoćnih u procesu opažanja, kao i (3) posmatranje sa intenzivnim korišćenjem tehničkih pomagala, tj. instrumenata. Ovaj poslednji vid posmatranja je najprisutniji u prirodnim naukama.

Posmatranje, nažalost, nije lišeno nekih teorijsko-metodoloških nedostataka. Te mane su, prema mišljenju profesora Slavomira Milosavljevića i Ivana Radosavljevića (2006, 533-434):

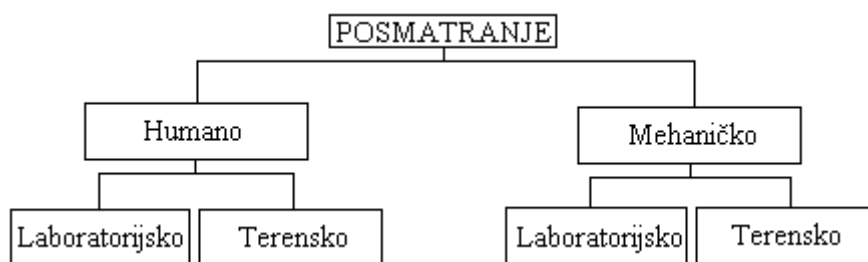
- (1) nedovoljna metodološka proučenost posmatranja;
- (2) nerazrađenost klasifikacionog sistema razvrstavanja podataka, što je povezano sa nerazvijenošću tipologije ponašanja;
- (3) neprilagođenost operacionalnih definicija pojmova koji se u istraživanju koriste (više odgovaraju verbalnim iskazima), te, usled toga, nedovoljna razrađenost mogućih indikatora;
- (4) nerazvijenost metoda formiranja vremensko-prostornog uzorka u istraživanju dugotrajnih i disperzivnih pojava;
- (5) nerazvijenost i nedovoljna proverenost pravila rada posmatrača.

Premda se posmatranje često osporava zbog subjektivnosti u interpretaciji dobijenih podataka, postoje i mišljenja prema kojim su podaci dobijeni posmatranjem, zapravo, objektivniji i tačniji (Churchill 1999). Naime tehnika posmatranja ne zavisi od volje ispitanika i njegove sposobnosti da pruži informacije od značaja za konkretno istraživanje. Poznato je da su ispitanici u većini slučajeva pažljivi u odgovaranju na postavljena pitanja u upitniku ili

intervjuu. Tako se posmatranjem ponašanja u realnim uslovima stiže bolji uvid u ponašanje ispitanika.

U sprovođenju posmatranja kao istraživačke tehnike potrebno je, očigledno, činiti određene izbore davanjem odgovora na pitanja tipa: da li treba sprovesti posredno ili neposredno posmatranje, laboratorijsko ili terensko itd. Osnovno je da se ovom tehnikom ne bi trebalo baviti zbog njenog relativno lakog izvođenja. Neophodno je da se odluka o izboru ove tehnike pretežno zasniva na prirodi istraživačkog pitanja, definisanom planu istraživanja (eksplorativnom, deskriptivnom ili kauzalnom), veštinama, sposobnostima i prirodi istraživača, kao i na karakteristikama ispitanika koji se posmatraju.

Sve što je o posmatranju konstatovano, odnosi se na tzv. *humano* posmatranje. No, postoji i tzv. *mehaničko* posmatranje (slika 3.2). Ono se realizuje korišćenjem različitih tehničkih pomagala. Mehaničko posmatranje moglo bi se realizovati, recimo, postavljanjem videokamera u svrhu nadziranja određenih delova robne kuće. Tonski zapisi korisnika nekih usluga (na primer, turističkih) mogu biti predmet analize čiji je cilj razumevanje ponašanja potrošača, običaja i predviđanje budućih trendova.

Slika 3.2. Mogućnosti za prikupljanje primarnih podataka kod posmatranja.

Posmatranje je, nesumnjivo, empirijska istraživačka tehnika kojom istraživač može doći do sopstvenih, odnosno novih podataka

3.3.2. Ispitivanje

Ispitivanje se, kao kvantitativni metodološki postupak prikupljanja podataka, činjenica i mišljenja, široko primenjuje u istraživanju različitih fenomena. Upitnik, intervju i anketa su instrumenti ove empirijske istraživačke tehnike. Dok je suština intervjuja u usmenom razgovoru između ispitanika i intervjuiste, upitnik predstavlja pismeno razrađeni intervju. Anketa, kao istraživački postupak u okviru ispitivanja, predstavlja kombinaciju intervjuja (upitnika) i uzorka. Uzorak je deo neke populacije, odnosno skupa koji se uzima u cilju ispitivanja.

Cilj svake ankete je da se dođe do naučno-relevantnih informacija, pomoću kojih se mogu analizirati *stavovi, mišljenja, uverenja, motivi* i sl. U tabeli 3.1 su date definicije osnovnih kategorija koje se utvrđuju primenom anketiranja.

Tabela 3.1. Odnos između mišljenja, stava, motiva i verovanja (*Izvor: Mandra 2001, 63, 64, 66*).

Mišljenje. Mišljenje je saglasnost sa jednim iznijansiranim iskazom o određenom pitanju u datom momentu.

Stav. Stav je manje ili više stalna dispozicija koja je izvor velikog broja ponašanja i mišljenja o nečemu.

Motiv. Motiv predstavlja aktivni, dinamički aspekt stava, koji nagoni na ponašanje. Izraz „motivacija” je skoro sinonim za duboki i difuzni stav.

Verovanje. Verovanje predstavlja misaoni aspekt stava, odnosno, stav je rezultat određenog znanja i određenog verovanja koje kod svih osoba pokreću neke motivacije.

Definicije mišljenja i stava, predočene u tabeli 3.1, omogućuju prelazak sa kvalitativnog opisa pojave na pravo merenje zahvaljujući sredstvima za ispitivanje mišljenja i skalama stavova (vidi odeljak 3.3.8). Stavovi su uglavnom polarizovani budući da su povezani sa verovanjima i usvojenim sistemom vrednosti.

Informacije sakupljene kroz postupak anketiranja omogućuju sticanje novih saznanja o istraživačkom problemu davanjem njegovog opisa (što je najčešći slučaj), njegovim razumevanjem, te, ukoliko je i to moguće, utvrđivanjem uzročno-posledičnih veza i odnosa. Ovaj poslednji aspekt predstavlja cilj svakog istraživanja, s tim što naučno istraživanje, shvaćeno u čisto pozitivističkom smislu, podrazumeva i moć predviđanja budućih pojava i procesa vezanih za ispitivani fenomen.

Premda je anketa zastupljena u mnogim naučnim disciplinama, ona se najviše koristi u psihologiji i sociologiji. Čuveni nemački sociolog Maks Veber, na primer, koristio je tehniku ispitivanja u svom poznatom empirijskom radu o protestantskoj etici. Kao dodatak komparativno-istorijskom metodu, kojim je nastojao da pronikne u vezu između efikasnosti kapitalističke ekonomije i religije (protestantizam i katolicizam), Veber je sprovodio i ankete među fabričkim radnicima iz obe konfesije (Lazarsfeld i Obershall 1965).

Inače, ispitivanje, kao posebna empirijska tehnika, postepeno je krčilo put u okviru sociologije. Dugo je vladala bojazan da bi uvođenje anketa i intervjuova vodilo zapostavljanju metoda na kojem je sociologija, u osnovi, utemeljila svoj akademski status. Reč je o komparativno-istorijskom metodu.

Međutim, razvoj tehnika ispitivanja (anketa i intervju) doveo je do značajnog pomaka u metodologiji sociologije. Ova vrsta empirijskog istraživanja je uznapredovala značajno u odnosu na nekadašnje prilično jednostavne ankete, zahvaljujući pre svega razvojnim tendencijama prisutnim u oblastima uzorkovanja, sastavljanja upitnika i odnosa prema ispitanicima, sakupljanja podataka, te u oblasti analize podataka. Ankete i intervjui se u većini slučajeva kombinuju s drugim metodama.

Korisnost ankete kao metoda prikupljanja podataka umnogome zavisi od kvaliteta pripremljenog upitnika, koji mogu biti otvorenog ili zatvorenog tipa. Kod *ankete sa zatvorenim odgovorima* ispitanik odgovara na pitanje na način kako je ono postavljeno. Naime, ispitanik, u skladu sa svojim mišljenjem, bira i odlučuje između nekoliko ponuđenih odgovora. *Anketa sa otvorenim odgovorima*, s druge strane, omogućava ispitaniku da slobodno formuliše svoj odgovor.

Pitanje predstavlja osnovnu jedinicu ispitivanja kao istraživačkog postupka. Svako pitanje treba da bude zasnovano na planu istraživanja i vezano za postavljene hipoteze. Svako pitanje mora da motiviše ispitanika. Glavni aspekti istraživačkog pitanja odnose se na *sadržaj, strukturu, format i redosled pitanja*. Zbog toga se principima sastavljanja pitanja (kao i upitnika) poklanja velika pažnja, a sve u cilju dobijanja pouzdanih odgovora. Jedino tako se mogu izvoditi zaključci o uzročnim vezama, odnosno, predviđati.

U osnovi, upitnik sadrži pitanja koja se generalno mogu svrstati u četiri grupe: (1) *demografska*, (2) *bihejvioristička*, (3) *saznajna* i (4) *pitanja o stavovima i mišljenjima*. *Demografska pitanja* su obično najinteresantnija za istraživače jer je većina društvenih pojava (varijabli) uzročno vezana za različite demografske atribute kao što su, recimo: *pol, rasa, nacionalnost, starost, bračni status, prihod, obrazovanje i profesija*. Odgovori na *bihejvioristička pitanja* otkrivaju načine ponašanja ispitanika. *Saznajna pitanja* se često koriste kako bi se stekla slika o stepenu znanja ispitanika iz neke oblasti. Konačno, *pitanja o stavovima, mišljenjima i uverenjima* su pitanja koja su procentualno jako zastupljena u ispitivanjima putem anketa. No, zalazak u ovu oblast skopčan je s teškoćama budući da sastavljač pitanja nikada nije potpuno siguran da li je formulisanim pitanjem predstavljena tačna mera stava ispitanika.

Do podataka tehnikom ispitivanja dolazi se uglavnom preko anketa i izvršenih intervju. Glavni načini za sprovođenje ankete su putem pošte, telefonskog razgovora, ličnog intervju, grupnog anketiranja ispitanika, a, u novije vreme, i preko interneta. Inače, na izbor konkretnog načina ispitivanja presudno utiču tri činioca: (1) veličina uzorka (ciljna grupa ili slučajan uzorak), (2) sadržina upitnika (jednostavan ili kompleksan) i (3) cena ispitivanja. U većini slučajeva treći faktor je od najmanjeg značaja osim ako se radi o intervjuu licem u lice.

3.3.2.1. Izvođenje intervjua

Izvođenje intervjua, odnosno intervjui, zauzima posebno mesto u trouglu: istraživač, intervjui, ispitanik. Iz ovog sledi da autor projekta, odnosno istraživačkog zadatka, ne mora da bude i intervjui. To je iz razloga što osobu koja sprovodi intervju treba da odlikuje čitav niz osobina od važnosti za uspešnost intervjua. Najvažnije je, pri tome, da intervjui savlada veštinu uspostavljanja kontakta s ispitanikom. B. Grud i P. Het ilustrativno pokazuju koliko je veštine potrebno imati da bi intervjui uspostavio kontakt sa ispitanikom, odnosno dobio njegov pristanak:

Respondent: „Žao mi je, ali ja nikad ne saopštavam svoje mišljenje drugima. To su samo moje stvari.”

Intervjui: „Slažem se da je sasvim na mestu da se čovek drži određenih pravila. A znate li i da neki ljudi dolaze do vrata i ponašaju se kao intervjui, a u stvari žele da vam prodaju kuhinjski pribor, recimo, ili knjige, itd? ”

Respondent (nervozno upada u reč): „Voleo bih da vidim toga koji bi meni prodao neku knjigu!”

Intervjui: „E vidite, baš zbog takvih ljudi svi mi iz Centralnog biroa nosimo svoje karte, da ne bi bilo zabune. (Pružna svoju kartu). Evo, ovako možete biti sigurni da je u pitanju naučno proučavanje, i da nismo neki dokoličari koji vole da zabadaju nos u tuđe stvari. Osim toga, verovatno znate da se u ovakvim proučavanjima ne navode imena ljudi s kojima se razgovori vode. I, najzad, kad ovi tabaci dođu u Biro, tamo statističari samo gledaju šta ste rekli, i njih interesuju samo krajnji rezultati u brojevima, dok za pojedinačne izjave nemaju vremena ni interesovanja. To Vam je kao i kod popisa, i neko sa strane ne može saznati šta ste baš Vi rekli.”

Respondent: „U redu, u redu! Izvolite unutra! Danas baš nešto slavimo i imamo goste, a Vi upadoste s Vašim pitanjima. Ali ništa, bar će mi prijatelji pomoći ako ne budem mogao da odgovorim na neka pitanja.”

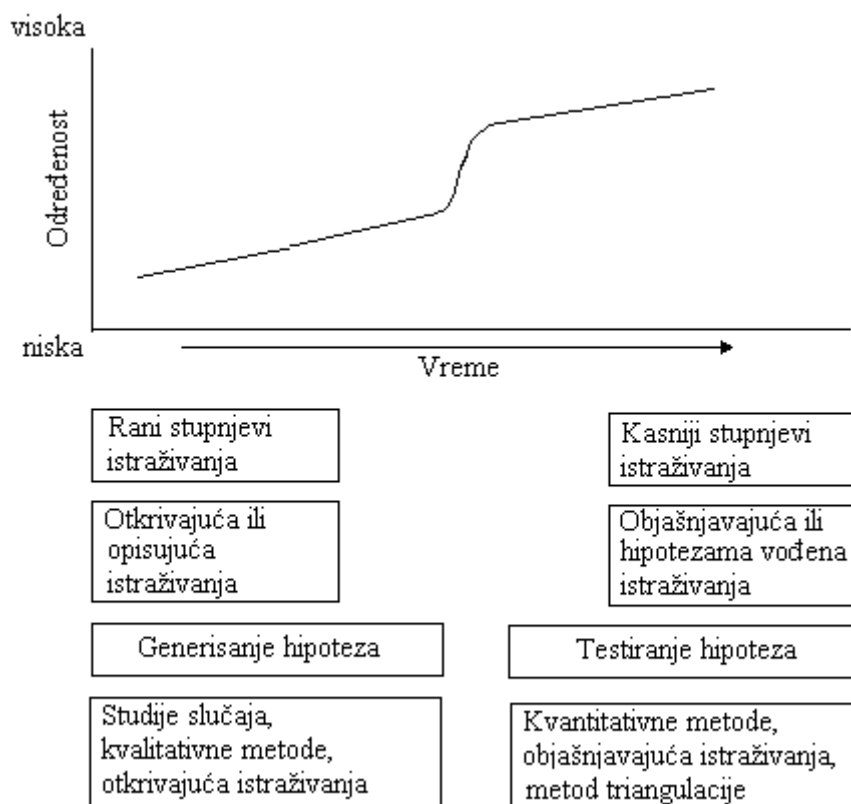
Intervjui (pošto je ušao): „Ne bi li bilo bolje da pređemo u susednu sobu? Ovde bi smo smetali Vašim prijateljima a i ja ću čuti Vaše mišljenje, a ne njihovo. Zbog toga sam, u stvari, i došao” (Todorović 1976, 269).

Intervjui, takođe, treba da nastoji da dobije što potpunije odgovore od ispitanika. Posebno je to važno kod tzv. „dubinskih intervjua” iz kojih se dobijeni podaci koriste za komparativne studije određenih pojava i procesa, a koji nisu podesni za potpunu statističku obradu. Tako kod odgovora tipa „Hm” ili „Da, pretpostavljam”, intervjui treba da nastavi razgovor nekim probnim pitanjem. *Probno pitanje* iziskuje od ispitanika pojašnjenje prethodno datog

odgovora. Uobičajeno je da u ovoj situaciji interjuist postavlja pitanje: „Šta podrazumevate pod tim?”

3.3.2.2. Prednosti i nedostaci ispitivanja

U poređenju sa klasičnim eksperimentalnim pristupom, ispitivanja zasnovana na anketiranju i intervjuisanju ispitanika predstavljaju tip istraživanja koja se mogu sprovesti i na terenu. Ovakva ispitivanja mogu biti od koristi, kako na početku istraživanja, tako i u poodmakloj fazi rada na istraživačkom problemu (videti siku 3.3). Ovim ispitivanjima se ekstrahuju informacije od ljudi pod realnim uslovima u kontekstu svakodnevice. Ovo čini ankete i intervjuje manje kontrolisanim tako da se neminovno postavlja pitanje njihove naučne validnosti, definisane u uskom smislu tog pojma.

Slika 3.3. Ciklus istraživanja u funkciji od vremena (*Izvor: Malhorta i Varun 1998, 410*).

Ipak, ankete i intervjui su po svom pristupu deterministički, a odnose se prema problemima unutrašnje validnosti i generalizacije na sličan način kao i eksperimentalni metod. To znači da se koriste metodološki ispravni načini uzorkovanja kako bi se rezultati mogli analizirati jezikom statistike. Istraživanje mnogih pojava i procesa moguće je samo ispitivanjem.

Najizraženija razlika između anketiranja i intervjuisanja ogleda se u ceni. Sveobuhvatna istraživanja koja uključuju stotine ispitanika bila bi kudikamo skuplja ukoliko bi se izabrao intervju kao merni instrument. Intervjuisanje je, s druge strane, fleksibilnije u poređenju sa anketiranjem. Smatra se da su intervjui prikladniji za kvalitativni, a ankete za kvantitativni stil istraživanja. Konačno, ispitivanje ima izvesno preimućstvo nad posmatranjem po pitanju nekih važnih odlika istraživanja (analizirati tabelu 3.2). Posmatranje je nadmoćnije po pitanju preciznosti/tačnosti i objektivnosti istraživanja.

Uprkos najčešćem korišćenju ispitivanja, ono je istovremeno i „najčešće kritikovana metoda prikupljanja podataka” (Milosavljević i Radosavljević 2006, 500). Kriticizam istraživačkih postupaka ispitivanja dolazi iz dva tabora: od onih koji tvrde da nedostatak kontrolne grupe dovodi, u stvari, do pseudo-nauke, i od onih koji tvrde da je ispitivanje suviše deterministički obojeno u tehnikama grupisanja i analize individualnih odgovora.

Ispitivanje, u poređenju s drugim istraživačkim postupcima, ima parsimonijalni karakter. Uglavnom se koriste jednostavnije teorije na osnovu kojih je moguće izvesti manji broj hipoteza (pretpostavki) koje se testiraju. Iz ovog proizlazi eksplicitnost i specifičnost prisutna u istraživačkom problemu. U pojednostavljenju realnosti trebalo bi imati izvesnu meru. Iako je težnja za simplifikacijom opravdana, mara se imati u vidu i Ajnštajnov stav da „stvari treba pojednostavljivati, ali ne više od toga”.

Tabela 3.2. Prednosti i nedostaci ispitivanja i posmatranja (*Izvor:* Ghauri i Grønhaug 2005, 102).

	<i>Ispitivanje</i>	<i>Posmatranje</i>
Obim	+	-
Cena	+	-
Objektivnost	-	+
Preciznost/tačnost	-	+
Brzina	+	-

U svakom slučaju, da bi ispitivanje u poređenju s drugim metodama zadržalo svoj značaj, od suštinske važnosti je povećanje pouzdanosti podataka. Visoka pouzdanost sakupljenih podataka se postiže uvažavanjem pravila empirijskog istraživanja. Neke od mera koje mogu poboljšati verodostojnost i pouzdanost podataka su: (1) pažljivo predispozicioniranje, (2) pravilno koncipiranje mesta, vremena i populacije koja se obuhvata ispitivanjem, (3) pažljivo i stručno izgrađena i realizovana koncepcija ispitivanja, (4) obučeni i odabrani ispitivači, (5) odgovarajuća konstrukcija osnove za razgovor sa kontrolisanim pitanjima i (6) dosledna realizacija osnove za razgovor ili upitnika u skladu sa psihološkom i logičkom strategijom (Milosavljević i Radosavljević 2006, 529).

3.3.2.3. Uzorak u sociološkim istraživanjima

Savremena sociologija se ne može zamisliti bez upotrebe uzoraka. Uzorci mogu biti određeni polazeći od principa slučajnosti (probabilistički) ili planski odabrani. U sociologiji se od prababilističkih uzoraka koriste: prost (slučajan) uzorak, sistematski i stratifikovani (složen) uzorak. Primer neprobabilističkog uzorka je kvotni uzorak.

Prost (slučajan) uzorak. Kod ovog tipa uzorkovanja istraživač razvija okvir uzorkovanja a onda, iz tako određenog okvira, odabira elemente prema matematičkim postupcima slučajnog uzorkovanja. Osnovno kod ove tehnike je da svaki elemenat iz skupa koji će se uzorkovati ima jednaku verovatnoću da budu odabran. Slučajno uzorkovanje ne znači da će svaki nasumice određen uzorak savršeno predstavljati populaciju. Postoji veliki broj mogućih uzoraka, premda je to uvek konačan broj. Ipak, i tako određen uzorak uglavnom dobro predstavlja ciljnu populaciju.

Osnovna prednost jednostavnog slučajnog uzorkovanja ogleda se u lakoći njegove primene, dok se nedostaci ovog metoda uzorkovanja odnose na: (1) potrebu poznavanja kompletnog okvira za uzorkovanje; (2) ponekad visoku cenu uzorka usled, recimo, geografski neujednačene raspodele potencijalnih ispitanika; kao i na (3) relativno visoku standardnu grešku procene veličine uzorka. Okvir uzorkovanja se definiše kao skup jedinica iz kog se može dobiti aktuelni uzorak. Telefonski imenik je, recimo, okvir uzorkovanja za potrebe definisanja uzorka koji se sastoji od jedinica posmatranja (domaćinstva). Okvir uzorkovanja, očigledno, ne podrazumeva celokupnu populaciju.

Stratifikovani (složeni) uzorak. Stratifikovno uzorkovanje se sprovodi u dva koraka. Populacija se najpre deli na podpopulacije („strata”) na osnovu dodatnih informacija kao što su, na primer, pol, starosna dob, nacionalnost, društvena klasa (grupa) itd. Potom se pristupa slučajnom uzorkovanju iz svake podpopulacije upotrebom jednostavnog ili sistematskog postupka slučajnog uzorkovanja.

Generalno se može reći da stratifikovano uzorkovanje omogućuje daleko bolju reprezentativnost populacije nego što je to u slučaju jednostavnog slučajnog uzorkovanja ukoliko je informacija o podpopulaciji precizna. Osnovna ideja stratifikovanog uzorkovanja svodi se na predstavljanje svakog dela populacije u cilju postizanja što bolje reprezentativnosti.

Ponekad istraživači promišljeno odstupaju od „pravog“ uzorka tako što više, odnosno manje, reprezentuju određene podgrupe. S tim u vezi, mogu se razlikovati proporcionalni i neproporcionalni tip stratifikovanog uzorkovanja. Proporcionalno stratifikovani uzorak znači da se iz svake podpopulacije izabira uvek isti udeo jedinca.

Osnovna prednost stratifikovanog uzorkovanja ogleda se u tome što se njime postiže veća preciznost uz istu veličinu uzorka ili, drugim rečima, ista preciznost sa manjim uzorkom. Stratifikovano uzorkovanje može dati odvojene rezultate za svaku podpopulaciju. Stratifikovano uzorkovanje takođe pojednostavljuje sakupljanje podataka.

Nedostatak stratifikovanog uzorkovanja je da ono iziskuje kompletan okvir uzorkovanja. U zavisnosti od primenjenog principa alokacije, potrebne su i dodatne informacije o svakoj populaciji; poput, na primer, podatka o standardnoj devijaciji. U svakom slučaju, preciznost se povećava, odnosno cena se smanjuje, „ukoliko se populacija može podeliti u podpopulacije koje su homogene ali međusobno nehomogene“ (Ghuri i Grønhag 2005, 151).

Sistematski uzorak. Sistematsko uzorkovanje podrazumeva brojanje svih elemenata u populaciji koja treba da se uzorkuje a, potom, postavljanje formule koja definiše proceduru selekcije s ciljem da se odabere što veći broj elemenata. Ukratko, bira se svaki n -ti član (jedinica) odabrane populacije; najpre se izabere nasumice član iz grupe od prvih deset jedinica populacije (neka je to, recimo, osmi član), a potom jedinice sa rednim brojevima 18, 28 itd. Ovo je tzv. desetoprocentno sistematsko uzorkovanje. Ova tehnika se pokazuje u većini slučajeva vrlo dobrom osim kada su elementi organizovani na način kružnog ciklusa. U ovom slučaju neki elementi mogu biti neproporcionalno zastupljeni u uzorku.

Primer: Problem neproporcionalne zastupljenosti elemenata u stratifikovanom uzorku.

Pretpostavimo da se populacija sastoji od 1.200 osoba, pri čemu je njena struktura: 800 muškaraca i 400 žena. Ako se primeni metod slučajnog uzorkovanja uključivanjem svake treće osobe počev od prvo određene osobe, uzorak se sastoji od 400 individua. Međutim, ukoliko je nasumice izabrani element niza osoba ženskog pola, a svaka treća osoba opet žena, to znači da se u tako određenom uzorku nalaze samo pripadnice „nežnijeg pola“.

Najznačajnija prednost sistematskog uzorkovanja ogleda se u tome da okvir uzorkovanja nije uvek neophodan. Ovaj metod se može upotrebiti, na primer, za intervjuisanje uzorka osoba koje upravo izlaze iz bioskopske dvorane posle projekcije nekog filma. Ispitane osobe odražavaće poglede čitave populacije (svih gledalaca datog filma). Ponekad ovakvo uzorkovanje povećava preciznost.

Najveći nedostatak ovog tipa probabilističkog uzorkovanja je potencijalna opasnost od prikrivene periodičnosti nekih pojava i procesa. Do toga dolazi kada se nesrećno odabere početni član, pa tako čitav uzorak prestaje da bude reprezent čitave populacije (analizirati ranije opisan primer sa populacijom od 1200 osoba; 800 muškaraca i 400 žena).

Kvotni uzorak. Suština ovog oblika neprobabilističkog uzorkovanja ogleda se u istraživačevoj identifikaciji određenih kategorija stanovništva, a onda u odlučivanju o tome koliko će ljudi iz svake kategorije uključiti u uzorak. Tako, umesto uzimanja nasumice bilo koga ko je dostupan u datom vremenu za potrebe ispitivanja, istraživač nastoji da popuni specifične kvote koje odražavaju distribuciju populacije. Ukoliko su u populaciji prisutne žene sa, recimo, 45% zastupljenosti, istraživač će obezbediti da u uzorku od, recimo, 200 osoba bude 90 pripadnica „nežnijeg pola”.

Kod kvotnog uzorkovanja je od posebne važnosti da se što veći broj relevantnih kategorija uključi u uzorak. U protivnom, uzorak ne predstavlja verno populaciju. Izrazitna prednost kvotnog uzorka je njegova ekonomičnost i jednostavnost izvođenja.

Veličina uzorka. Koliko bi trebalo da iznosi veličina uzorka? Odgovor na ovo pitanje zavisi, u prvom redu, od veličine populacije koja se uzorkuje. Kod malih populacija – manjih od 1.000 individua – istraživač se odlučuje za veći odnos uzorkovanja koji obično iznosi 30%. Za umereno velike populacije (one od 10.000 i više) ovaj odnos je znatno manji, odnosno on iznosi oko 10% što znači da u uzorku nije potrebno više od 1.000 ispitanika. Kod velikih populacija (onih koje broje više od 150.000 jedinki) uzorci sa 1.500 ispitanika zadovoljavaju potrebe istraživanja. Na kraju, za vrlo velike populacije (preko 10 miliona) vrlo mali odnosi uzorkovanja (od 0,025%) biće sasvim dovoljni; u ovom slučaju, radi se o uzorku od 2.500 ispitanika

3.3.3. Eksperiment

Eksperiment ima dugu tradiciju. Elementi eksperimentalnog metoda mogu se naći u radovima Aristotela, Dekarta, Lajbnica, Hjumana, Berklija i Mila. Ovaj metod se oslanja na iskustvo, uz korišćenje klasične metode indukcije. Eksperiment, u stvari, predstavlja *pokušaj* i *posmatranje*, gde se pod pokušajem

podrazumeva rad koji se obavlja s jasno postavljenim ciljem (Simić 2002, 67). Glavno težište eksperimenta je utvrđivanje uzročno-posledičnih relacija.

Eksperimentalni istraživački postupak, prilagođen potrebama društvenih istraživanja, čine sledeće tri faze (Todorović 1976, 273):

1. *Obrazovanje dve ili tri grupe koje se međusobno ne razlikuju.* Time se obezbeđuje jednakost polaznih uslova odabranih grupa, pri čemu se vodi računa o socio-demografskim kriterijumima;
2. *Određivanje jedne grupe kao eksperimentalne.* Ova grupa se podvrgava delovanju faktora čiji se efekat ispituje. Druga grupa, na koju ne deluje eksperimentalni faktor, naziva se kontrolna grupa; i
3. *Merenje kod eksperimentalne i kontrolne grupe posle delovanja eksperimentalnog faktora.* Ukoliko se pokaže značajna razlika između grupa, onda bi to trebalo pripisati uticaju datog eksperimentalnog faktora.

Ovo je eksperimentalni postupak kod kojeg se do opservacija dolazi posle izvedenog eksperimenta. Naročito se primenjuje kod istraživanja na velikim grupama. Za razliku od ovakvog postupka, potpun eksperimentalni metod podrazumeva utvrđivanje opservacija, O_1 i pre izvođenja oglada na obema grupama: kontrolnoj i eksperimentalnoj. Ovakav postupak kontrolisanog eksperimenta može se prikazati u kraćem obliku, odnosno u formi donjeg dijagrama:

$$\begin{array}{cccc} R & O_1 & X & O_2 \\ R & O_1 & & O_2, \end{array}$$

gde je R oznaka za slučajno odabrane uzorke, O_1 i O_2 su zapažanja o zavisnoj varijabli pre i posle eksperimenta, dok je X eksperimentalni faktor. Navedeni dijagram se može proširiti (videti tabelu 3.3).

Razlika u ukupnom rezultatu (skoru) u kontrolnoj grupi u zavisnoj varijabli predstavlja rezliku koja se može dogoditi i bez delovanja eksperimentalnog faktora (tretmana), X . Prema tome, može se pisati:

$$\begin{array}{l} \textit{Kontrolna grupa} - \textit{Kontrolna grupa} = \textit{Grupna kontrolna razlika.} \\ (\textit{pre eksperimenta}) - (\textit{posle eksperimenta}) = (\textit{razlika u zavisnoj varijabli}). \end{array}$$

Razlika koja se pojavljuje u skoru za zavisnu varijablu u eksperimentalnoj grupi može se pripisati delovanju eksperimentalnog faktora (tretmana), te se dobija:

Eksperiment. grupa – Eksperiment. grupa = Grupna eksperimentaln. razlika.
 (pre eksperimenta) – (posle eksperimenta) = (razlika u zavisnoj varijabli)

Tabela 3.3. Eksperimentalni postupak

Grupe određene na principima uzimanja slučajnih uzoraka:	Prva opservacija (merenje) zavisne varijable $O_1 =$ Pre oglada	Izloženost grupe tretmanu (X) (nezavisna varijabla)	Druga opservacija (merenje) zavisne varijable $O_2 =$ Posle oglada
Eksperimentalna grupa	Prosečan skor zavisne varijable u eksperimentalnoj grupi	X	Prosečan skor zavisne varijable u eksperimentalnoj grupi
Kontrolna grupa	Prosečan skor u zavisnoj varijabli u kontrolnoj grupi		Prosečan skor zavisne varijable u kontrolnoj grupi

Očigledno je da razlika između eksperimentalne grupne i kontrolne grupne promene u zavisnoj varijabli predstavlja iznos promene zavisne varijable koji se može pripisati delovanju jedino eksperimentalnog faktora, odnosno nezavisne varijable X .

Primer: Eksperiment u praksi.

Uzmimo dva odeljenja u nekoj školi koja imaju iste odlike: u oba odeljenja se izvodi nastava na istom jeziku, svi su đaci, ili većina iste etničke, verske i slojne pripadnosti. Jedno odeljenje je opremljeno najmodernijim nastavnim sredstvima, a drugo nije. Prvo je uzeto za eksperimentalno ispitivanje, a drugo je kontrolna grupa. Cilj eksperimenta je da se ispita uticaj ‚najmodernijih‘ nastavnih sredstava na uspeh učenika. Tako će se na kraju školske godine videti da li je pretpostavljeni faktor ‚najmodernija nastavna sredstva‘ uticao na uspeh učenika ili ne.

Eksperiment ovakve vrste jasno će pokazati državnim i školskim vlastima da se u politici obrazovanja opredele za uvođenje najmodernijih sredstava u celokupnom obrazovnom sistemu (Marković 1994, 124).

Sušтина eksperimenta je, kada se radi o društvenim fenomenima, da se saznaju loši odnosi među pojavama, odnosno da se uoči uzročna veza između njih. No, kako su društvene pojave mnogo složenije od prirodnih, postoje najmanje tri razloga za otežanu primenu eksperimenta u istraživanju društvenih procesa i pojava (Kostadinović 2004, 60):

(1) društvene pojave se ne mogu izazivati u cilju trenutnog proučavanja (na primer, ne može se ukinuti religija u cilju naučnog istraživanja);

(2) učesnici tih eksperimentalnih pojava su ljudi, koji kao svesna bića reaguju drugačije u veštački izazvanoj situaciji (menjajući opravdano svoje ponašanje u izmenjenim socijalnim okolnostima, oni umanjuju objektivnost dobijenih rezultata);

(3) društvene pojave su mnogo složenije od prirodnih; ova složenost dolazi do izražaja i u uslovima eksperimenta. Naime, tokom eksperimentalnog istraživanja najveću poteškoću predstavlja izolovanje varijable, uzete kao predmet proučavanja, od ostalih.

Primer: Hotornov efekat.

Ovo je najpoznatiji primer iz istraživačke prakse koji ilustruje teškoće u ekperimentalnom proučavanju društva. Naime, tridesetih godina XX veka istraživači su se u jednoj fabrici u Hotornu (u blizini Čikaga) latili zadatka da ispitaju uticaj pojedinih faktora na produktivnost. Kao eksperimentalne faktore uveli su sledeće veličine: nivo osvetljenja, trajanje pauze, broj radnika itd. Naučnici su, međutim, došli do iznenađujućeg zaključka; produktivnost je, naime, nastavljala da se povećava uprkos delovanju negativnih eksperimentalnih uslova (recimo, smanjenja nova osvetljenja). Radnici, očigledno znajući za ovo konkretno istraživanje, promenili su svoje uobičajeno ponašanje.

3.3.4. Statistički metod

Statistički metod se može definisati kao skup istraživačkih i analitičkih postupaka, korišćenih u empirijskim istraživanjima, da bi se došlo do brojanog (kvantitativnog) izraza o društvenim odnosima, stanjima i situacijama. Za društvene nauke su od posebnog značaja dve vrste statističkog metoda: (1) *deskriptivno-statistički* i (2) *induktivno-statistički metod*. Pod prvim se podrazumeva opisivanje, klasifikacija i analiziranje određenog brojanog stanja. Induktivni metod, s druge strane, rezultate dobijene na specifičnom uzorku uopštava na sve ispitanike.

Statistički metod istraživanja, koji pripada i opštenaučnim metodama, koristi se za kvantitativno istraživanje masovnih pojava i stohastičnih procesa u velikom broju naučnih disciplina. Inače, ovaj statistički metod je tek u XX veku postao jedan od glavnih naučnih metoda. Koristi se kako u svim prirodnim, tako i u društvenim naukama; posebno u ekonomiji, psihologiji, sociologiji i političkim naukama. Preduslov za korišćenje statističkog metoda je da kod istraživanih fenomena postoji dijalektička povezanost opšteg i posebnog, masovnog i pojedinačnog, kao i kvantiteta i kvaliteta.

Statistički metod se, kao što je pomenuto, primenjuje kod svih masovnih skupova ili slučajnih procesa čije su karakteristike, osim masovnosti, i: *raznovrsnost, kompleksnost i promenljivost*. U osnovi odvijanja ovih masovnih pojava, tretiranih statističkim metodom, nalazi se dejstvo velikog broja pojedinačnih uticaja (egzogene varijable) koji ne mogu da se obuhvate određenim egzaktnim klasičnim matematičkim aparatom (Simić 2002, 83). Kod primene statističkog metoda je od izuzetne važnosti odgovarajući izbor nezavisnih varijabli u smislu određenja onih koje mogu objasniti najveći deo varijacija zavisne varijable. Problem nije nimalo lak budući da treba voditi računa o uticajima koji deluju i na zavisnu i na nezavisnu varijablu, a to, naravno, otežava iznalaženje korelacije između zavisne i nezavisne varijable. Očigledno, kod ovakvih pojava *stepen jednoličnosti* ili uniformnosti je vrlo nizak, a individualnost je jako izražena. Predviđanje na bazi statističkih pokazatelja odnosi se na buduće ponašanje skupa.

Statistički metod se zasniva na statistici i teoriji verovatnoće. Statistika je nauka koja se bavi kvantitativnim istraživanjem pojava radi njihove deskripcije, analize i generalizacije zaključaka. Statistika i verovatnoća se koriste kao instrumenti za obradu eksperimentalnih podataka u naukama u kojima dominira eksperimentalni metod. Zbog toga se, u stvari, najčešće koristi kombinovani, odnosno eksperimentalno-statistički metod.

Sličnost između eksperimentalnog i statističkog metoda je dvojakog karaktera. Zajednička svojstva su: (1) „*čulno-empirijska praktična delatnost i (2) teorijska obrada odnosno teorijska interpretacija čulno-praktične delatnosti*” (Šešić 1982, 110). Ipak, čulno-empirijska delatnost u eksperimentalnoj metodi ide do stvaranja same pojave koja se eksperimentalno istražuje, što kod statističke metode nije slučaj. Osnovna razlika između njih je da statistički metod ne proizvodi pojave po unapred stvorenom planu nego istražuje već ostvarene pojave.

Statistički metod često prati i studija slučaja ili komparativno izučavanje u društvenim naukama kako bi se ostvario veći stepen generalizacije prethodno stečenog saznanja izvedenog iz malog broja slučajeva (do deset). U istraživanjima društvenih pojava i procesa statistički metod na neki način i u izvesnoj meri zamenjuje eksperimentalni metod. Ovaj metod je neophodan u izučavanju društvenih kretanja, štrajkova, ratova, revolucija i sl. (Šešić 1982, 111).

Statistički metod obuhvata sledeći niz postupaka:

(1) *Prikupljanje podataka.*

Osnovne aktivnosti su: posmatranje, merenje i brojanje.

(2) *Klasifikacija.*

Utvrđuje se serija statističkih podataka koja može biti ili statička (nezavisne od vremena) ili dinamička (u zavisnosti od vremena).

(3) *Obrada podataka.*

Kroz obradu podataka utvrđuje se struktura, pronalaze bitne relacije i tendencije kretanja pojave. Osnovni postupci obrade su: *statička*, *dinamička* i tzv. *korelaciona analiza*. Osnovno je utvrditi raspored učestalosti, odnosno distribuciju frekvencija pojave.

(4) *Prikazivanje podataka.*

Podaci se predočavaju uglavnom tabelarno i grafički. Grafički prikazi su dijagrami, kartogrami i simbolički crteži. Dijagrami, pak, prema načinu prikazivanja mogu biti tačkasti, linijski, površinski (na primer, histogram) i prostorni, a mogu se konstruisati u pravouglom, polarnom i ugaonom sistemu.

(5) *Izračunavanje statističkih pokazatelja.*

Najčešće se određuju relativni odnosi, mere centralne tendencije, odnosno srednje vrednosti (aritmetička sredina, medijana i mod), mere varijabiliteta, standardna devijacija itd.

(6) *Analiza statističkih podataka i izvođenje zaključaka.*

Paralelizam, to jest povezanost (zavisnost pojava) ispituje se metodama korelacije i regresije.

3.3.5. Analiza sadržaja

Analiza sadržaja predstavlja poseban vid kvantitativnog empirijskog istraživanja u cilju određivanja prisutnosti pojedinih ideja, idejnih tendencija, njenih nosilaca i protivnika, a, najčešće, preovlađujućeg diskursa u nekoj oblasti društvenog života. Analiza sadržaja uključuje, naravno, i elemente kvalitativnog istraživanja s obzirom na to da svaka analiza sadržaja mora početi od jasne identifikacije kategorija. Analiza sadržaja se može shvatiti i kao poseban vid metode posmatranja (Marković 1994, 122).

Metodom analize sadržaja može se, poput prethodno razmatranih tehnika, doći do opisa, razumevanja, pa i predviđanja pojave koja se istražuje. Ipak, uobičajena je podjela metoda analize sadržaja na one koje kao glavni cilj postavljaju (1) *opisivanje* (tzv. *manifestna analiza sadržaja*) i na one koje su usmerene na (2) *tumačenje*, odnosno *interpretaciju* istraživane pojave (*semiotička analiza sadržaja*), gde je davanje značenja uočenim pojavama primarni zadatak.

Činjenični materijal (određeni pojmovi, reči, rečenice, teme, vizuelni sadržaji i dr.) crpi se iz različitih izvora kao što su knjige, časopisi, izveštaji, zapisnici, analize internog karaktera itd. Analiza sadržaja je najzastupljenija u oblasti istraživanja sistema za masovnu komunikaciju (štampa, radio, televizija i dr.). Analiza sadržaja je, zapravo, i otpočela svoj razvoj kao poseban metod na podlozi proćavanja medija masovne komunikacije. Ovu tehniku je već 1910.

godine koristio i Veber u objašnjavanju štampanog materijala o političkim pitanjima u Nemačkoj. Kasnije je razvoj analize sadržaja tekao od statističke semantike političkog diskursa prema kvalitativnoj analizi koja uključuje i semiotiku (simboličko značenje).

Kada je reč o istraživanjima vezanim za masovna sredstva komunikacije, težište može biti ili na samim medijima, ili na efektima medija. U prvom slučaju se izučava struktura medija i sadržaj medijskih poruka, s neznatnim pažnjom na efekat tih poruka na potencijalne primaoce (receptijente). U drugom slučaju se težište pomera prema efektima medijskih poruka na čitaoce, gledaoce ili slušaoce, polazeći od unapred datih sadržaja.

Analiza sadržaja nalazi primenu u različitim oblastima, kao što su:

- (1) ispitivanje jezika raznih društvenih grupa,
- (2) otkrivanje stepena ideološke i političke propagande,
- (3) ispitivanje stereotipa,
- (4) ispitivanje stepena uticajnosti pisaca ili nekih doktrina u određenom periodu,
- (5) analiza književnih i filozofskih dela,
- (6) utvrđivanje zastupljenosti određenih tema (recimo, ekoloških) u medijima,
- (7) istraživanje ideološko-propagandnih elemenata u udžbenicima,
- (8) otkrivanje osobina društva ili društvenih grupa (Šušnjić 1973, 108).

Premda naziv ove metode – „analiza sadržaja” – nagoveštava da se radi o primeni analize, kao jedine iz grupe osnovnih posebnih metoda, prisutne su i druge posebne metode. Zbog toga naziv „analiza sadržaja” nosi bar dve slabosti.

Prvo, on insistira na analizi kao jedinoj metodi, mada se u proceduri realizacije istraživanja evidentno javljaju i indukcija, generalizacija i sinteza. One nisu analitičke. Naglašavanje analize kao bitne odredbe metode može se opravdati time što je osnova koncepcije u analitičkim postupcima – analizi i klasifikaciji. Ideja o „rašćlanjivanju”, mrvljenju sadržaja dokumenata još je dominantna u shvatanju metodologa i istraživača. Ipak, to nije dovoljan razlog da se zapostave druge neanalitičke komponente metode.

Druga slabost naziva je u insistiranju isključivo na sadržaju dokumenta. Ne sporeći da je mogući sadržaj dokumenta bitan, forma, sastav i druga svojstva dokumenta (na primer, starost, poreklo) nisu zanemarljivi. Oni se u mnogim istraživanjima javljaju kao neizbežni nosioci podataka i obaveštenja naročito u istoriji i arheologiji. Isticanje sadržaja u nazivu moguće je opravdati shvatanjem da sve što je smisleni iskaz o nečemu, a sadrži podatke, kao sastavni deo dokumenta jeste sadržaj. Međutim, ovakvo shvatanje sadržaja je preširoko (Milosavljević i Radosavljević 2006, 556).

Na temelju prethodno istaknutih argumenata, ovi autori predlažu prikladniji naziv za metodu analize sadržaja – „proučavanje dokumenata”. Terminom „dokument” označava se svaki neživi izvor podataka koji sadrži na

bilo koji način izražene smislene iskaze. Dokumenti kao izvori podataka u analizi (sadržaja) dokumenata se najčešće klasifikuju prema načinu ostvarivanja čulnog kontakta. U tom smislu, prepoznaju se: (1) vizuelni dokumenti (kontakt čulom vida), (2) auditivni dokumenti (kontakt čulom sluha), (3) taktilni dokumenti (kontakt čulom dodira) i (4) kombinovani dokumenti.

3.3.6. Sociometrija

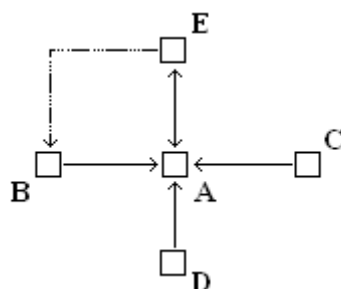
Sociometrijskom tehnikom se na osnovu izjava i opredeljenja članova grupe saznaje kakav je status pojedinca u određenoj grupi, odnosno kakva je unutrašnja struktura grupe. Ovaj status ili struktura se prikazuju grafički (videti sliku 3.4), a moguće je i numerički izraz. Inače, tvorac ove tehnike je Jakob Moreno, američki sociolog rumunskog porekla.

Prema mišljenju Morena sociologija se sastoji iz dve komponente: (1) ekologije, koja se bavi proučavanjem odnosa između živih bića i okoline i između živih bića međusobno, i (2) sociometrije, koja se bavi izučavanjem odnosa između ljudskih organizama (1962). Žorž Gurvič sociometriju smatra tehnikom i ograničava je na interpersonalne relacije u grupi. Najčešće se sociometrija sagledava kao jedna u nizu tehnika ispitivanja (ankete, intervjui, upitnici itd).

Praktično sprovođenje sociometrijskog testa zasniva se na postavljanju, recimo, pitanja tipa:

- (1) Koga bi od svojih kolega izabrao da bude šef radne jedinice?
- (2) Treba da radiš kao kontrolor kvaliteta u pogonu. Koga bi u kolektivu izabrao da sa tobom radi?
- (3) S kim od kolega na poslu *ne* bi želeo da ideš na kurs za usavršavanje znanja?

Kao što se da uočiti, prva dva pitanja pripadaju grupi tzv. pitanja „pozitivnog izbora” ili „socijalne prihvaćenosti”, dok je treće pitanje negativno orijentisano i ono može da ukaže na socijalnu odbačenost.

Slika 3.4. Sociogram

Primer: Sociogram.

Pretpostavimo da se grupa sastoji od pet osoba: A, B, C, D i E. Svaka osoba je predstavljena jednim kvadratićem (slika 3.4), pri čemu crtica sa strelicom od E do A izražava naklonost osobe E prema osobi A; ukoliko osoba A gaji naklonost prema osobi E, onda crtica ima strelice na oba kraja.

Odbojnost se predstavlja strelicom sa isprekidanom linijom.

Analizirajući ovaj crtež uočava se da neki pojedinci igraju posebnu ulogu u grupi (osoba A je najpoželjnija, odnosno ona je „zvezda” grupe).

Sociogram jedne grupe nije uvek isti; naime, on se razlikuje od situacije do situacije, zavisno od toga da li se radi o emocionalnim odnosima, ili o zadatku koji treba obaviti (Mandra 2001, 45).

Premda se sociometrijski testovi koriste u raznim oblastima, nije zgoreg navesti njene dobre strane ali, istovremeno, ukazati i na njene nedostatke:

Prednosti sociometrije su: (1) brzo i lako možemo saznati unutrašnju strukturu grupe, (2) pruža nam informacije o pojedincima, ko je ‚zvezda’ a ko ‚izolovan’ u grupi, ko je nepopularan a ko najprihvaćeniji vođa, (3) saznanja sociometrijskog testa mogu se koristiti za izbor optimalnog modela rada sa grupom, (4) nalazi dobiveni sociometrijom se mogu porediti sa nalazima dobivenim putem drugih naučnih metoda i sa drugim pokazateljima o pojedincima i grupama.

Nedostaci sociometrije su: (1) Jakob Moreno je preambiciozno startovao sa ovom metodom, tako da sociometrija nije ispunila očekivanja, (2) pitanja za sociometrijski test često nisu relevantna za stvarni socijalni položaj pojedinca ili za unutrašnju strukturu grupe, (3) sociometrija može izraziti položaj pojedinca ili grupe koji je trenutni, koji odražava trenutnu ‚popularnost’ ili ‚nepopularnost’, (4) sociometrija ne može zahvatiti sve aspekte interpersonalnih odnosa koji su bitni za socijalni status pojedinca i za unutrašnju strukturu grupe (Suzić 2001, 56).

3.3.7. Klasifikacija i merenje

Klasifikacija i merenje predstavljaju osnovna pojmovna i tehnička sredstva za sređivanje izvornih podataka, a služe i kao pojmovni okviri za „sintetičke okvire iskustvene evidencije” (Mišković 2003, 60).

Klasifikacija. Klasifikacija, poput definicije, oblik je specijalizacije predmeta pojma ili stava tako što se klasa ili jedan opšti pojam ili stav raščlanjava i razvrstava (klasifikuje) po određenom kriterijumu. Rečju, klasifikacija je sistematski dosledna i potpuna podela po opštosti i složenosti predmeta klasifikacije.

Svaka klasifikacija mora da zadovolji određene uslove da bi se ona mogla prihvatiti i upotrebiti u naučne i praktične svrhe. Ti uslovi su sledeći:

- (1) Klasifikacija ima svoj *predmet* – koji je, u stvari, uslov za formiranje primenljivog principa – kriterijuma klasifikacije.
- (2) Svaka klasifikacija je *sistematska* – izvodi se po valjano utvrđenom kriterijumu; svi članovi klasifikacije čine jedan smisleni funkcionalni poredak.
- (3) Svaka klasifikacija je *višečlana* – ima više od dva člana; u protivnom, klasifikacija je samo dihotomija (ima dva člana).
- (4) Članovi klasifikacije moraju imati jedno *zajedničko svojstvo ili odredbu* po kojoj ulaze u obim i sadržaj pojma koji ima ulogu opšteg klasnog pojma ili stava.
- (5) Klasifikacija mora da izrazi *prelaze članova iz jednih u druge* (što dihotomija ne čini) i njihove međusobne udaljenosti od opšteg pojma, iako su obuhvaćeni njegovim obimom i sadržajem (Milosavljević i Radosavljević 2006, 212).

Merenje. Pod merenjem se podrazumeva način prikupljanja podataka koji je kao i brojanje sadržan u svim načinima prikupljanja podataka. Međutim, mnoge društvene pojave (uključujući i najvažnije) nije moguće meriti (na primer, pojam društva, države, klase itd).

Merenje se može sagledavati u (1) užem i (2) širem smislu. *Merenje u užem smislu* se odnosi na utvrđivanje učestalosti pojavljivanja jedinica merenja u pojavi koja je predmet merenja (recimo, merenje veličine skupa brojem ljudi). Potom se brojanjem tih jedinica može izvršiti statistička obrada tih podataka.

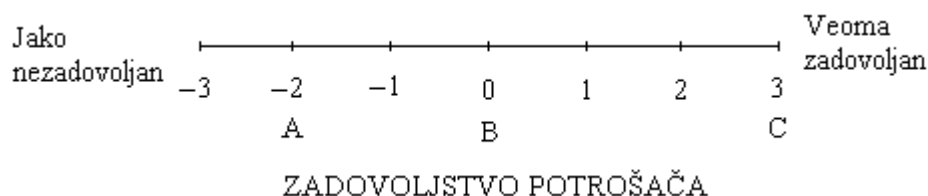
Merenje u širem smislu se primenjuje onda kad „ne postoje jednake jedinice merenja, što dovodi do nemogućnosti da se utvrdi tačan količinski odnos između pojava s različitim količinama odnosnog svojstva” (Mišković 2003, 60).

3.3.8. Tehnike skaliranja

Sušтина tehnika skaliranja sastoji se u pretvaranju kvalitativnih činjenica, izraženih u vidu atributa, u kvantitativne nizove kao promenljive. Neke vrste skaliranja su često prisutna u praksi marketinga kada je potrebno odrediti, recimo, stepen zadovoljstva potrošača.

Slika 3.4 ilustruje princip prevodenja kvalitativne činjenice – zadovoljstvo potrošača – u niz kvantitativnih podataka (od -3 do +3). U ovom slučaju potrošač „C” je zadovoljniji od potrošača „B”, a još zadovoljniji od potrošača „A”. Međutim, primenjujući ovaj vid skaliranja ne može se egzaktno utvrditi stepen razlike u zadovoljstvu između različitih potrošača. Problem kod ordinalnog nivoa merenja nastaje i usled tendencije ispitanika da svoje odgovore

koncentrišu uglavnom oko neutralnog iskaza (potrošač „B”, na slici 3.4) iako su oni, zadovoljni određenom uslugom.

Slika 3.4. Princip prevođenja kvalitativnih činjenica u kvantitativne nizove (-3, jako nezadovoljan; -2, nezadovoljan; -1 delimično nezadovoljan; 0, neutralan stav; +1, delimično zadovoljan; +2, zadovoljan; +3, veoma zadovoljan).

U sociologiji su najznačajnije skale za merenje socijalne razdaljine (distance) koju je uveo kao tehniku američki sociolog Emeri Bogardus. On je na uzorku od 1.725 Amerikanaca ispitivao odnos prema raznim etničkim grupama koristeći skalu koja je sadržavala sedam vrsta stavova.

Između stavova postoji gradacija po pitanju jašine odnosa prema pripadnicima drugih grupa, što omogućuje prevođenje stavova u odgovarajuće neumeričke pokazatelje. Bogardusova skala za merenje socijalne distance sadrži sledeće stavove za izražavanje odgovarajućeg odnosa ispitanika prema pripadnicima druge rasne grupe: (1) za blisko srodstvo putem braka, (2) za članstvo u mom klubu, (3) za suseda u mojoj ulici, (4) za rad u istom zanimanju, (5) za državljanstvo moje zemlje, (6) samo kao posetioce moje zemlje i (7) proterivanje iz moje zemlje.

3.4. Izbor metode istraživanja

Razmatrane naučne metode u ovom poglavlju se razlikuju po raznim dimenzijama. Kojem metodi će istraživač dati preimućstvo zavisi od različitih faktora, kao što su: predmet istraživanja, zastupljenost istraživane pojave ili procesa (jedinstvenost pojavljivanja pojave), dostupnost podataka, finansijska ograničenja i dr. Pri tome je važno ne podvoditi objektivnu stvarnost datom metodu, već obratno – metod birati prema predmetu istraživanja, odnosno prema vrsti pitanja na koje sociolog nastoji da odgovori (tabela 3.1). Takođe, istraživač koji ne raspolaže značajnim finansijskim sredstvima može doći do vrednih rezultata primenom metoda studije slučaja.

Tabela 3.1. Pitanja koja postavlja sociolog (*Izvor: Gidens 2001, 656*).

<i>Činjenično pitanje</i>	Šta se desilo?	Od 1980-ih godina devojčice postižu bolji uspeh u školi od dečaka.
<i>Komparativno pitanje</i>	Da li se ovo desilo svuda?	Da li se radi o opštoj pojavi ili je to vezano samo za prilike u Velikoj Britaniji?
<i>Razvojno pitanje pokazatelji</i>	Da li se ovo ranije dešavalo?	Kakvi su bili raniji uspeha devojčica u školi?
<i>Teorijsko pitanje</i>	Šta je u osnovi ove pojave?	Zašto su sada devojčice bolji učenici? Koje činioce treba uzeti u obzir da bi se objasnila ova promena?

Nesumnjivo da je za uspešnu primenu neke konkretne metode potrebno daleko šire znanje o pravilima njene primene. U ovom poglavlju su predočena samo najvažnija svojstva različitih metoda, u smislu njihovih prednosti i nedostataka, kao i područja primene. Svaka istraživačka tehnika podrazumeva čitav sistem jasno definisanih radnji po kojima teku procesi prikupljanja, sistematizovanja i analize podataka.

Trebalo bi, na kraju, ukazati na to da različiti autori identifikuju sociološke tehnike na različite načine. Entoni Gidens (1994), recimo, u četiri glavne metode u sociologiji svrstava: etnografiju, ankete, eksperimente i dokumentarno istraživanje. Ipak, ovi termini pojmovno odgovaraju empirijskim tehnikama koje su razmatrane u ovom poglavlju.

Literatura

- Bogdanović, M., *Kvantitativni pristup u sociologiji*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1981.
Collier, D., The Comparative Method, *Political Science: The State of the Discipline* (ed. Finifter, A.W.), American Political Science Association, pp. 105-119, 1993.
Cvejić, S., Konvergencija sociološke i statističke metodologije – Mogućnost unapređenja empirijskog istraživanja u sociologiji, *Sociologija*, 40(2), 1998.

http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XL_2/CI05/document

- Denzin, N., *The research act*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, New York, 1984
- Eckstein, H., Case Study and Theory in Political Science, *Handbook of Political Science* (ed. Greenstein, F., Polsby, N.W.), Addison-Wesley, Reading, MA, 1975.
- George, A.L., *Case Studies and Theory Development*, „Second Annual Symposium on Information Processing in Organisations”, Carnegie/Mellon University, October 15-16, 1982.
- George, A., McKeown, T.J., Case Studies and Theories of Organizational Decision Making, *Advances in Information Processing in Organizations*, 2: 21-58, 1985.
- Geertz, C., *The Interpretation of Culture*, Basic Books, New York, 1973.
- Giddens, A., *Sociology* (Fourth edition), Polity Press, Cambridge, 2001.
- Glaser, B.G., *Basics of grounded theory analysis*, Sociology Press, Mill Valley, CA, 1992.
- Gud V., Het P., *Metodi socijalnog istraživanja*, Vuk Karadžić, Beograd, 1966.
- Gurvitch, G., *Sociologija* (knjiga I), Napred, Zagreb, 1966.
- Ilić, V., Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednim istraživanjima, *Sociologija*, 42(2), 2000.
- http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_2/d006/document
- Keranović, S., *Sociologija*, Politehnička akademija (Viša tehnička škola), Beograd, 1998.
- Kimmel, A., *Ethics and Values in Applied Social Research*, Sage, Thousand Oaks, CA, 1988.
- King, G., Keohane, R.O., i Verba, S.(KKV), *Designing Social Inquiry*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1994.
- Kostadinović, A., *Opšta sociologija* (Sedmo, dopunjeno izdanje), Plavi krug, Beograd, 2004.
- Llewelyn, S., What counts as "theory" in qualitative management and accounting research? Introducing five levels of theorizing. *Accounting, Auditing and Accountability*, 16(4): 662-708, 2003.
- <http://images.emeraldinsight.com/emerald/pdfs/awards2004/106.pdf>.
- Lazarsfeld, P. i Obershall, A.R., Max Weber and empirical research, *American Sociological Review*, April, 185-199, 1965.
- Lichbach, M.I., *Is rational choice theory all of social science?* University of Michigan Press, 2003.
- Lijphart, A., Comparative Politics and Comparative Method, *American Political Science Review*, 65: 682-693, 1971.
- Moreno, L.J., *Osnovi sociometrije*, Savremena škola, Beograd, 1962.
- Mozer, A.A., *Metodi anketiranja u istraživanju pojava*, Kultura, Beograd, 1962, str. 297.
- Oppenheim, A.N., *Questionnaire Design, Interviewing and Attitude Measurement*, Pinter Publishers, London, 1992.
- Radenović, P., *Opšta sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Scocpol, T., Somers, M., The Uses of Comparative History in Macroscopic Inquiry, *Comparative Studies in Society and History*, 22(2): 174-197, 1980.
- Subotić, D., *Menadžment ljudskim resursima*, Tehnički fakultet Čačak, Čačak, 2002.

- Suzić, N., *Sociologija obrazovanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Republike Srpske, Srpsko Sarajevo, 2001.
- Yin, R.K., *Case Study Research*, Sage, Thousands Oaks, 1994. Simić, D., *Metode nauke i tehničkog razvoja*, dsp-mecatronic, Kragujevac, 2002.
- Tellis, W., Application of a Case Study Methodology, *The Qualitative Report*, 3(3), 1997.
<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR3-3/tellis2.html>.
- Todorović, Aleksandar, *Sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1976.
- Woodside, A.G., Wilson, E.J., Case study research methods for theory building, *Journal of Business and Industrial Marketing*, 18(6/7): 493-508, 2004.
<http://images.emeraldinsight.com/emerald/pdfs/awards2004/32.pdf>.
- Yin, R.K., *Case Study Research*, Sage, Thousands Oaks, 1994.
- Zaječaranović, G., *Osnovi metodologije nauke*, Nučna knjiga, Beograd, 1977.

IV Poglavlje

RAZVOJ MISLI O DRUŠTVU KROZ ISTORIJU

Vreme nastanka socioloških teorija vezuje se za period intenzivnog razvoja modernog društva u XIX veku kada dolazi do odvajanja pojmova društva (i društvenih institucija) od države. Razvoj socioloških teorija započet u to doba razmatra se u narednom poglavlju. To, međutim, ne znači da osnovna sociološka kategorija – društvo – nije bila u žiži interesovanja mislilaca koji su mnogo ranije promišljali o mestu čoveka u svetu, odnosno njegovom odnosu prema društvu.

Upoznavanje sa istorijom socijalnih ideja ima dvostruk cilj: (1) uvid u kontinuitet društvene misli kroz istoriju razvoja ljudskog društva i (2) uspešno razumevanje složenih idejnih i teorijskih kretanja u savremnoj sociologiji. Istorijatom socijalnih ideja bave se dve posebne naučne discipline: *istorija socijalnih ideja* i *sociologija saznanja*. U središtu razmaranja pomenutih disciplina je „odnos između društvene strukture i pojave pojedinih oblika socijalne misli”, kao i „uloga socijalnih teorija i koncepata na društveni život i društveni razvoj” (Mitrović 2000, 88).

Na nastanak i razvoj socijalne misli utiče poveći broj faktora, kako subjektivne tako i objektivne prirode. Socijalne teorije se najčešće opisuju i objašnjavaju polazeći od opštih, posebnih i pojedinačnih faktora. Među njima su: (1) ekonomska struktura društva, (2) klasna struktura društva, (3) karakter društvenog i političkog uređenja, (4) razvoj nauke i kulture i (5) individualne sklonosti autora. Analiza odnosa između ovih faktora i socijalne misli je složena. Najčešće se pretpostavlja da socijalne ideje predstavljaju, u izvesnoj meri, odraz objektivne društvene stvarnosti. No, socijalne teorije ponekad se javljaju i kao vesnik novih snaga istorije, odnosno predstavljaju svojevrsni iskorak u tzv. „istorijsko vreme” (Mitrović 2000, 88).

U ovom poglavlju se razmatra razvoj misli o društvu tokom bezmalo dva i po milenijuma – počev od antičkih vremena (posebno filozofije Starih Grka), pa preko srednjovekovnih teoretičara, do socijalne misli Novog veka koja se javila kao odgovor na brojne društveno-ekonomske promene u XIV i XV veku. Celokupna socijalna misao tokom ovog dugog perioda mogla bi se podeliti

na *racionalističku* i *teološku*, odnosno *materijalističku* i *idealističku*. U delima mnogih autora, kao što će biti pokazano, prisutne su obe tendencije.

4.1. Antička misao o društvu

Začeci sociologije nalaze se u pronicljivim analizama filozofa Stare Grčke – pre svega, u filozofskim spisima Platona i Aristotela. Interes ovih i drugih starogrčkih filozofa (sofista i Sokrata) za čoveka i probleme društva, međutim, predstavlja drugu etapu u razvoju filozofije drevnih Grka.

Prvi period starogrčke filozofije – *kosmologija* – odnosio se na razmatranje prirode, koja stoji u osnovi svega, uključujući i kosmos. Suštinu kosmosa antički filozofi su poimali na različite načine: dok je za Talesa kosmički pra-element voda, za Anaksimena vazduh, dotle je za Heraklita kosmos večna borba suprotnosti, a za Pitagoru univerzalna harmonija brojeva. Konačno, kosmološkom periodu antičke misli prethodila je religiozno-mitska vizija sveta i društva, kada je postojao izrazit interes za istoriju bogova (teogoniju). Karakteristična dela u ovom smislu predstavljaju Homerova (VIII vek p.n.e.) „Ilijada” i „Odiseja” i Hesiodove (VII vek p.n.e.) „Teogonije”.

Tek sa sofistima i Sokratom čovek dospeva u središte razmatranja starogrčke filozofije, te se tako javlja čitava lepeza različitih viđenja čoveka i društva na koju se, u najkraćem, ukazuje u ovom odeljku. Mitsko-religiozno viđenje istorije, takođe, ustuknulo je pred naučnim istraživanjem istorije (dela ljudi, naroda, društvenih pojava), a zasluga za to pripada Herodotovoj „Istoriji Grčko-persijskih ratova” i Tukididovoj „Istoriji Peloponeskog rata”. Relevantna mišljenja o društvu i društvenim pojavama Starih Grka su u dobroj meri uslovljena specifičnim društvenim okolnostima ondašnjeg doba. Robovlasnička demokratija i način proizvodnje su odraz političkog i ekonomskog sistema antičke Grčke. Naime, postojale su dve osnovne klase: robovlasnici (slobodni ljudi) i robovi, kao i protivurečnosti između sela i grada. Uticaj grada se snažno reflektovao na život na selu.

Gradske sredine su predstavljale središte svekolikog političkog, ekonomskog i kulturnog života, gde su se odvijali politički dogovori, a u javnom životu slobodno su učestvovali svi građani. Politika se, u stvari, smatrala najvažnijom društvenom delatnošću, pa se pogrdno govorilo o onima koji su se klonili učešća u ovoj oblasti društvenog života. Učešće u javnom životu, odnosno u politici, predstavljalo je za antičke Grke dužnost, obavezu, čast i potrebu svakog slobodnog građanina, a sve ovo zajedno otvaralo je put demokratiji. Perikle je o demokratiji govorio kao o aktu hrabrosti (a ne kao o nekoj prolaznoj kategoriji), odnosno, kao o vrednosti koju treba osvajati, za nju se boriti.

Za razliku od antičke Grčke i Rima, u starim istočnjačkim civilizacijama (recimo, u Kini, Indiji, Egiptu i Vavilonu) promišljanja o društvu bila su

nesistematična, parcijalna i nerazvijena. Nerazvijenost društvene misli u ovim, tzv. „rečnim” civilizacijama dovodi se u vezu sa tzv. „azijatskim” načinom proizvodnje. Marks je, kao što je poznato, isticao jasnu razliku između „azijatskog” i „antičkog” tipa društva (Marks 1974, 185-186). Istočne civilizacije, odnosno istočnjačka feudalna društva, karakteristična su po centralizovanoj, teokratski legitimisanoj vlasti i kastinskoj socijalnoj strukturi.

4.1.1. Sofisti i Sokrat

Sofisti kao prvi filozofi-učitelji – koje Hegel naziva prosvetiteljima – napravili su preokret u VII veku p.n.e.; na prelazu od kosmogonijske prema antropološkoj problematici. Ne prihvatajući mističko učenje o društvu, otpočeli su razgovore o prirodi društvenih institucija polazeći, pri tome, od svog osnovnog aksioma *Gnothi seuton* („Upoznaj samog sebe”), a uklesanog u delfskom hramu. Protagora, koji je sebe smatrao prvim filozofom, objavio je princip da je „čovjek mera svih stvari”. Od ostalih sofista treba, svakako, pomenuti Fipiju, Lokrana, Heraklita, Ksenofona, Anaksagoru i Empedoklea.

Sofisti su otvorili mnoga važna društvena pitanja – među njima, i pitanje odnosa religije i države. Prvi su stvorili ugovorne teorije, bavili su se pitanjima privrednog prava, teorijama sile i položajem i ulogom čoveka u društvu. Pri tome, naglašavali su potrebu većeg stepena slobode čoveka u društvu – pitanja koje dobija na aktuelnosti i danas.

Uprkos nesumnjivom iskoraku koji su sofisti napravili, Sokrat im nije bio naklonjen. Sokratov kriticizam prema sofistima ima dvostruk koren. Atinjani ondašnjeg vremena nisu voleli „strance” koji su u vreme Periklea dolazili u ovaj grad. S druge strane, atinska duhovna aristokratija je prezirala rad koji služi kao sredstvo za bogaćenje. Sofisti su, naime, tokom njihovih „putujućih predavanja” naplaćivali svoje časove.

Poput sofista, i Sokrat (470-399) je isticao da je „čovjek mera svih stvari”, s tom razlikom, što to nije običan čovek već „čovjek mudrac”. Veri sofista u moć saznavanja, Sokrat je suprotstavio kritički stav: „Ja znam da ništa ne znam”. Rečju, sofistički etički relativizam Sokrat je zamenio univerzalnošću moralnih normi. Na kraju, Sokrat je uveo i dijalektički način razmišljanja o društvu. Uprkos teorijskom doprinosu koji je Sokrat ostavio, Atinski demokratski sud sastavljen od 501 građanina osudio je čuvenog misloca na smrt. Sokratova krivica, prema ovom Sudu, odnosila se na „kvarenje omladine” i „uvođenje novih bogova”. Platon, Sokratov učenik, u delu „Odbrana Sokratova” nazvao je Sokratove sudije demagozima, odnosno, „zavodnicima naroda”.

4.1.2. Platon

Platon (427-347, p.n.e.), koji je bio aristokratskog porekla, živeo je u vreme afirmacije stava o potrebi i neophodnosti prirodne privrede. Među Platonovim najznačajnijim od 34 dela, koliko ih je napisao, izdvajaju se: „Obrana Sokratova”, „Država” i „Zakoni”. U svojim delima Platon ističe jedinstvo filozofije i politike, odnosno jedinstvo politike i morala.

Privatnoj svojini Platon je pridavao veliki značaj, pa se, po tom osnovu, on može klasifikovati kao teoretičar (kao neki tvrde) robovlasničkog sistema. U knjizi „Zakoni” Platon razmatra bitne faktore koji utiču na društvo, naglašavajući posebno značaj geografskih i demografskih činilaca. Ukazuje takođe na podelu rada i na ono što ona povlači za sobom – dakle, nastanak staleža, klasa i njihovo međusobno preplitanje i trvenje.

Socijalne ideje Platon najbolje izlaže u svom najvažnijem delu „Država”, gde on, u deset knjiga, razvija atinsku teoriju države. Ne prihvatajući učenja sofista o društvenom ugovoru, Platon poistovećuje državu i društvo, a kao ključni stav proizlazi poimanje o nastanku države koja se temelji na podeli rada. Država se, po Platonu, pojavljuje kao neophodnost, potreba i obaveznost, a sve u cilju zadovoljenja potreba ljudi. Zbog toga državu treba stvoriti na najbolji način, a to je *idealna načina*. Platon je svestan činjenice da je ideja o idealnoj državi utopistička (nedostižna u realnim uslovima), ali, to ne znači da ljude ne bi trebalo vaspitavati u tom duhu. Platonova „idealna država” pretpostavlja postojanje tri staleža, a to su: (1) *stalež upravljača* (čine ga mudraci-filozofi), (2) *stalež čuvara* (ratnici) i (3) *stalež proizvođača* (čine ga seljaci, trgovci, zanatlije, radnici i drugi). Filozofi i vojska ne poseduju nikakvu privatnu svojinu (niti se žene) kako bi što bolje obavljali svoje funkcije. Robove Platon nije smatrao elementom „idealne države”.

Svaki od ova tri staleža trebalo bi da obavlja posao za koji je sposoban i prirodno predodređen, ne mešajući se pri tome u poslove drugih staleža. Ovo je pretpostavka za uspostavljanje pravednog i harmoničkog društva. Očigledno je da Platon funkcionalistički objašnjava odnose u državi. Pri tome se pravi paralela između države i svojstava ljudske duše, koju čine tri elementa: (1) *um*, (2) *volja* i (3) *požuda*. Na ovim elementima ljudske duše zasnivaju se vrline, redosledno, kao što su *mudrost*, *hrabrost* i *umerenost*. Najopštija vrлина – *pravednost* – ostvaruje se stvaranjem „idealne”, „harmoničke” države. Platonov koncept države je sažeto predložen u tabeli 4.1.

Platon je isticao značaj obrazovanja i vaspitanja. Naime, vaspitanje je najbolja brana protiv zloupotreba u vršenju vlasti. Platon ulogu apsolutnog vaspitača svih njenih građana i staleža poverava državi. U potpunoj kontroli države nad svojim podanicima Platon nalazi ideal. Zbog toga što je smatrao da država treba da se „od kolenke do groba” meša u život pojedinca, Platon se smatra i pretečom totalitarne uloge države u društvenom razvoju (Mitrović 2000, 92).

Uprkos Platonovoj idealističkoj i utopističkoj koncepciji države, mora se konstatovati veliki doprinos Platona u razvoju teorije društva. Taj doprinos je trojak:

- (1) Platon je prvi teoretičar koji je društvo proučavao celovito;
- (2) Platon je prvi ukazao na značaj podele rada u društvu;
- (3) Platon je ukazao na neophodnost postojanja klasa i njihov neprekidni anagonizam.

Tako na primer, u svom delu „Država” Platon konstatuje i sledeće: „Jer ni jedna od njih [država; prim. autora] nije, u stvari, jedna država, nego svaka država sadrži u sebi mnogo država, kao u onoj dečjoj igri. U svakoj od njih ima najmanje dve države, koje su u ratu jedna s drugom; jednu čine bogati, drugu siromašni; nadalje, svaka od njih sadrži još mnoštvo drugih. Ako sa njima budeš postupao kao sa jednom državom, načinićeš veliku grešku (Platon 1983, 212).

Tabela 4.1. Sumarni prikaz Platonovog koncepta „idealne države”.

DUŠA	INTERES	KLASA	VRLINA	PRAVEDNOST
Um	Znanje	Filozofi / mudraci	Mudrost	
Volja	Čast	Ratnici	Hrabrost	
Požuda	Zadovoljstvo	Slobodni građani	Umerenost	

U svakom slučaju, Platon je bio prvi koji je o društvu promišljao na način blizak savremenim sociolozima. Suština njegovog celokupnog teorijskog rada svodi se na sledeće pretpostavke:

- (1) Čovek je organizam;
- (2) Organizmi teže opstanku;
- (3) Čovek opstaje u grupi; (4) Čovek je socijalno biće;
- (5) Čovek živi u uređenom društvu;
- (6) Poredak društva je sazajna kategorija.

Ovi elementi se prepoznaju u radovima gotovo svih potonjih teoretičara društva.

4.1.3. *Aristotel*

Aristotel (384-322 p.n.e.) je po mnogima najveći um i genije Stare Grčke, odnosno, „politički sinonim mudrosti Starih Grka”. Dela ovog mislioca ostavila su neizbrisivi trag u savremnoj filozofiji i kulturi u najširem smislu te reči. Posebna zasluga za to pripada Teofrastu, Aristotelovom učeniku koji se pobrinuo da se Aristotelovi spisi sačuvaju i zaštite. Među sačuvanim delima, koja su značajna sa stanovišta razvoja socijalne misli, izdvajaju se „Politika”, „Ustav atinski” i „Nikomahova etika”.

U Akademiju svog učitelja – Platona – Aristotel je ušao sa sedamnaest godina, da bi je napustio posle dve decenije, neposredno posle smrti svog velikog prethodnika. Izvesno vreme, pre odlaska na dvor kralja Filipa Makedonskog (gde je proveo 12 godina, podučavajući i trinaestogodišnjeg Aleksandra Makedonskog), proveo je u Atarneji (Mala Azija) u koju je otišao na poziv prijatelja Hermija. Kako se Hermija kasnije preobratio u tiranina u svom gradu, Aristotel se, posle njegovog pogubljenja, morao odseliti iz Atarneje.

Aristotel je, po povratku u Atinu, osnovao (335. godine p.n.e.) sopstvenu školu – Likej – gimnaziju sa vrtom. Likej je predstavljao središte filozofske misli antičke Grčke, a najopsežnija istraživanja spovodila su se u oblasti političke filozofije. Polaznici ove škole su kroz šetnju (otuda naziv „peripatetičari”) vodili filozofske rasprave. Ipak, Aristotel je, posle iznenadne smrti Aleksandra Makedonskog, pobeo iz Atine ne želeći da život završi poput svog slavnog prethodnika – Sokrata. Naime, Atinjani su i Aristotela optuživali za nepoštovanje božanstava; pravi razlog, međutim, bila je njegova privrženost makedonskom dvoru.

Smatra se da je Aristotel po mnogo čemu prevazišao svog učitelja. Od Platona, koji se više bavio državom, odvaja ga i njegova usredsređenost na čoveka koji se, po Aristotelu, može označiti kao „zoon politikon”, odnosno „biće politike”. Premda je cenio svog učitelja, Aristotel je izgradio svoj sopstveni teorijski put u sagledavanju dotadašnjih znanja. „Drag mi je Platon, ali mi je istina draža”, ostalo je zabeleženo u analima. Za razliku od Platona, Aristotel je bio više empiričar i služio se induktivnom metodom, a ne spekulacijom i dedukcijom. Oštro se suprotstavio Platonovom zalaganju za ukidanje privatne svojine i porodice. Zajednička imovina, prema Aristotelovom viđenju, vodila bi urušenju države.

U centru Aristotelovog razmatranja je odnos čoveka (individue, ili pojedinca) i društva, odnosno skupne aktivnosti. Država, naravno, i u Aristotelovom poimanju društva zauzima istaknuto mesto. Država nastaje iz nekoliko sela prirodnim razrastanjem porodica. Aristotel je smatrao da država ima dalekosežan uticaj na sreću čoveka, pravdu, te da ona predstavlja duboku etičku potrebu. O tome, profesor Đurić piše na sledeći način:

Država se nikako ne svodi na zajednicu prebivališta, niti udruženje za zaštitu obostranog vređanja ili spoljnih neprijatelja, pa čak ni na udruženje materijalnih interesa ili trgovačkog saobraćaja. Sve su to nužne pretpostavke da bi država postojala, ali se njeno biće ne iscrpljuje u tome. Cilj države je najviši i najplemenitiji od svih ciljeva. Država postoji radi dobrog života, a ne prosto radi održavanja golog života, ona postoji radi lepih dela, a ne da bi se prosto živelo zajedno. Jednom rečju, *država je zajednica moralnog života* (istaknuto od strane autora ovog udžbenika), lepo i dobro su vrednosti kojima se ona najviše nadahnjuje (Đurić 1968, 396).

Prema tome, aktivnosti države treba da omoguće realizaciju koncepcije idealnog života čoveka, tokom kojeg osoba može da uživa visok stepen moralne sreće, odnosno da „procveta” u najširem smislu te reči. To postizanje univerzalnog dobra – moralne sreće – realizuje se razvijanjem različitih vrlina, tako da institucije i društvenu praksu treba procenjivati s obzirom na to u kojoj meri one potpomažu razvijanje čovekovih vrlina. Tako će najveće postignuće države biti ukoliko ona obezbedi uslove za razvijanje čovekovih vrlina (Christman 2002, 16). Ovakvo Aristotelovo shvatanje čoveka nije daleko od poimanja čoveka kao, u osnovi, društvenog bića, čija se sreća može razumeti jedino s obzirom na društveni kontekst u okviru kojeg on živi i razvija se. To, u izvesnom smislu, odaje stepen relativizma u Aristotelovoj, tzv. „etičkoj teoriji vrline”.

U odeljku o komparativnom metodi u III poglavlju već je ukazano na Aristotelovu podelu političkih sistema na dobre (monarhija, aristokratija i republika) i loše (tiranija, oligarhija i demokratija). Dobri sistemi su na delu ukoliko se vlast obavlja za čitav narod, odnosno za celokupno stanovništvo, tako da nije od posebne važnosti da li državu vodi pojedinac (*monarhija*), nekolicina najboljih (*aristokratija*) ili svi građani (*politeja* ili *demokratske republika*). S druge strane, Aristotel pod lošim režimima smatra one u kojima se vlast deformiše i vrši za nekakav i nečiji interes. I u ovom slučaju, od sporednog značaja je to da li se radi o interesu većine (*demokratija*), grupe (*oligarhija*) ili pojedinca (*tiranija*). U skladu sa Aristotelovom „teorijom sredine”, on je aristokratski oblik državne vlasti proglasio kao najbolji. Demokratskoj vlasti Aristotel je pridavao slabije attribute jer je smatrao da se najšire mase često ponašaju bezumno (odnosno, neracionalno), a, takođe, nedostaje i sloboda u delanju pojedinca. Po Aristotelu, slobodan je samo onaj koji postoji radi sebe, a ne radi drugog (Radenović 1995, 27).

Aristotelova „teorija sredine” pretpostavlja postojanje jakog srednjeg sloja društva, s prosečnim imućnim stanjem. Strukturu društva sagledava preko tri sloja, odnosno kaste: (1) „veoma bogati”, (2) „krajnje siromašni” i (3) „srednji”. Prema veoma bogatim i krajnje siromašnim građanima Aristotel se negativno odnosio, naročito prema ovim drugim. Blagonaklon odnos Aristotela prema „srednje” bogatim građanima počiva na uverenju da oni predstavljaju

oslonac države. Činjenica da poseduju bogatstvo, premda ne veliko, potvrđuje da pripadnici srednjeg sloja poseduju izvesne sposobnosti, ali ne izuzetne. To ih svrstava, smatrao je Aristotel, u grupu najpogodnijih za državne poslove budući da oni ne bi mogli da zloupotrebe vlast u cilju sticanja bogatstva.

Veliki jaz između bogatih i siromašnih u podeli dobara izaziva nestabilnost društva i otvara teren revoluciji. Ipak, za razliku od Platona, Aristotel je protiv ukidanja privatne svojine, a podržavao je parcijalne i pojedinačne interese. Privatno vlasništvo, smatrao je Aristotel, prirodna je pojava; otuda je besmisleno boriti se protiv njega.

Osim ukazivanja na politički faktor, Aristotel se bavio i ekonomskim kategorijama i odnosima. Ukazivao je na *upotrebnu* i *prometnu* vrednost, kao i na njihove posledice na položaj klasa (Kostadinović 2004, 69). Smatra se da je prvi govorio o razmeni kao ekonomskoj kategoriji. Prepoznao je i tri funkcije novca: (1) funkciju mere vrednosti, (2) funkciju razmene i (3) funkciju gomilanja bogatstva.

Razlike između ljudi pripisivao je prirodnim faktorima. Aristotel je smatrao da ljudi rođenjem imaju predispozicije za klasnu pripadnost, odnosno, jedni su predodređeni za ulogu robova, a drugi za ulogu robovlasnika. Ovakav stav, prema mišljenjima nekih sociologa, Aristotela određuje i kao tvorca rasne teorije. Uticaj geografskih faktora na društvo sagledao je na sledeći način: narodi hladnijih krajeva Evrope su vrlo hrabri, ali ne u dovoljnoj meri vešti i inteligentni, dok su narodi Azije inteligentni i umereni, ali nisu hrabri.

Aristotel je izučavao i druge društvene fenomene od značaja za sociologiju. Pod ovim se, pre svega, misli na njegovo razmatranje porodice i njene uloge u društveno-ekonomskom razvoju i u obrazovnom sistemu. On je, u stvari, prvi teoretičar patrijarhalne porodice. Osnovni i najmanji delovi porodice su, po Aristotelovom mišljenju, gospodar i rob, muž i žena, te otac i deca. Gospodar po prirodi ima potpunu vlast nad robom. Muškarac je u odnosu na ženu po prirodi superiorniji – muškarac vlada, a žena se pokorava. Aristotel se izričito zalagao za monogamni brak, smatrajući da je zima najbolje doba godine za zasnivanje braka. Smatrao je da su najbolje godine za zasnivanje braka kada žena navrši 18 godina, a muškarcima je najbolje da zasnuju brak između 30. i 35-te godine života. S obzirom na to da je brak shvatao kao zajednicu za čitav život, neverstvu u braku nema mesta.

4.1.4. Helenistički period

Smrću Aristotela otpočeo je novi period u razvoju Stare Grčke – *helenistička epoha* ili *helenizam*. Helenizam se, od prethodnog perioda – *helenske epohe* – razlikuje po tome što su narodi Stare Grčke posle Aleksandra Makedonskog postali ujedinjeni na uštrb izgubljene političke slobode. U helensko doba oni su, pak, bili politički slobodni ali razjedinjeni što je dovelo do hroničnih sukoba. U doba helenističke epohe teoretičari države i društva

prilazili su pitanjima čoveka na različite načine, pri čemu se oni najčešće svrstavaju u sledeće tri škole: (1) *kiničku*, (2) *epikurejsku* i (3) *stoičku*. Umesto države, u središtu razmatranja svih ovih škola nalazio se čovek.

Kinička škola. Kinička škola je do te mere razvila filozofiju individualizma da se smatralo da čovekova sreća ne zavisi od spoljašnjih uslova. Izvor sreće se nalazi u samoj osobi, odnosno u njenoj ličnoj volji. Kinička škola sadrži klice anarhizma budući da stavlja pod sumnju tradicionalne institucije kao što su brak, porodica i država. Predstavnici ove škole su Antisten i Diogen. Ovaj potonji, poznat kao „filozof iz bureta”, svoj skepticizam je izražavao na posve neuobičajen način. Naime, Diogen bi u po bela dana šetao trgom sa upaljenom svećom tražeći čoveka!

Epikurejska škola. Epikurejska škola nastavlja tradiciju društvenog ugovora, pri čemu njeni pripadnici zastupaju stanovište da je moguć sporazum ljudi za njihovo dobro. Drugim rečima, društvo je nastalo dogovorom. Prema epikurejcima, preduslov unutrašnjeg spokojstva je povlačenje iz javnog u privatni život. Maksima Epikura, rodonačelnika ovog pravca, glasila je: „Živeti neprimetno”.

Stoička škola. Stoička škola je, van svake sumnje, bila najuticajnija (delovala u periodu od osam vekova). Prema ovoj školi čovek se sagledava ne u okviru grada-polisa već u okviru okruženja, i to društvenog, kosmo-polisa. Pri tome, ljudi se smatraju slobodnim, jednakim i upućenim jedni na druge. Društveni razvoj se javlja kao nužnost, odnosno, on je rezultat prirodnih kretanja i zakonitosti. Stoici su smatrali da su svi ljudi braća, te da su Heleni u bratstvu s drugim narodima (ili varvarima, kako su ih Stari Grci nazivali). Pobornici ovih ideja su posebno bili Zenon i Kleant. Oni su odbacivali ropstvo i protivili se robovlasničkom sistemu, a, za razliku od epikurejaca, zalagali su se za učešće u javnim radovima. Mudrost, prema gledištu stoika, predstavlja delovanje čoveka oslobođeno afekata, to jest, čovekovo razumno upravljanje svojim moćima.

Helenizam i Stari Rim. Helenizam je ostavio vidan uticaj na Zapad i Rim, posebno u sferi kulture. Uprokos činjenici da Stari Rim nije imao značajnijeg udela u filozofskom doprinosu društvenoj misli, treba pomenuti Cicerona – poznatog oratora – i Seneku. Barnes, poznati istoričar socijalnih teorija, smatra Cicerona „prvim velikim sociologom-evolucionistom”.

Civilizacija Starog Rima je zaslužna i za razvoj retorike, prava i istorije; bez radova Tita Livija, Polibija, Tacita i Apijana, istorija – „kraljica nauka” – bila bi daleko oskudnija u saznanjima o prošlosti. Pravni sistem koji su razvili Stari Rimljani i danas se izučava i koristi u svetu. Na kraju, trebalo bi navesti da su rimske mislioce više zaokupljala praktična pitanja (organizacija društva), što je uostalom proisticalo iz izuzetne veličine i složenosti Rimske Imperije.

4.2. Srednjovekovna misao o društvu

Tokom Srednjeg veka došlo je do stagnacije u razvoju misli o društvu, pa i do njenog nazadovanja. Srednji vek se karakteriše, u prvom redu, izuzetno jakim uticajem religije i, s tim u vezi, teološkim pogledom na svet. Crkva je predstavljala centar svekolikih duhovnih aktivnosti, uključujući i filozofiju koja je, prema Svetom Avgustinu, postala „sluškinja teologije”. Osnovno polazište u svim promišljanjima o svetu ogledalo se u tome da su čovek i društvo delo Boga i njegove volje, a isto tako, i to da je Bog taj koji kažnjava i nagrađuje! Otuda ne treba da iznenađuje činjenica da su prvi teoretičari bili upravo iz redova crkvenih otaca (Klement Aleksandrijski, Tertulijan i drugi). Inače, celokupna zapadnohrišćanska misao obično se označava opštim pojmom „sholastika”, a sama reč ima grčki koren (*sholastikos*) koja označava dokonog čoveka koji se bavi naukom koja nije od praktične koristi.

Premda se za Srednji vek često vezuje sintagma „doba mračnjaštva”, ovaj period istorije čovečanstva beleži i povremene uzlete u shvatanju sveta, naročito u njegovoj poslednjoj fazi kada, zahvaljujući hrišćanskim teolozima, dolazi do upoznavanja Zapada sa filozofskim delima Aristotela. S obzirom na uticaj koji su ostvarili, vredno je u ovom odeljku ukazati na osnovne postavke učenja trojice srednjovekovnih teoretičara: Aurelija Avgustina, Tome Akvinskog i Ibn Halduna. Prva dvojica pripadaju hrišćanskoj, dok je Haldun živio i delao u okviru islamske civilizacije.

Aurelije Sv. Avgustin (354-430) pripada grupi najznačajnijih mislilaca svog vremena. Nastavljajući liniju filozofije Platona, Avgustin unosi svet ideja Starog veka u hrišćanstvo koje je, u to vreme, uveliko prestalo da bude progonjena religija. Ediktom cara Konstantina iz 313. godine hrišćanstvo je legalizovano u granicama Rimske imperije, što je pripremiло teren za njegovu „svetsko-istorijsku invaziju” (Radenović 1995, 29).

Sveti Avgustin, koji je zauzimao visok položaj u Crkvi (episkop od 396. godine do svoje smrti, 430. godine), svoje viđenje sveta izložio je u knjizi „O državi božjoj” (*De Civitate Dei*). Avgustin polazi od toga da se istorija ostvaruje božjom voljom, te tako razvija poseban koncept filozofije istorije. Taj koncept pretpostavlja postojanje dveju država: jedne božje, i jedne zemaljske. Između njih se vodi neprekidna borba. Kako je đavolja (ili zemaljska) država oličenje zla a Božja država oličenje dobrote, ishod ove borbe se lako nazire – pobeđuje na kraju božja država (jer je Crkva vidljivi deo božje države). Avgustin je, inače, celu istoriju podelio na šest perioda: (1) od Adama do potopa, (2) od Noja da Avrama, (3) od Avrama do Davida, (4) od Davida do Vavilonskog carstva, (5) od Vavilona do Hrista i (6) od Hrista da strašnog suda. Svaki od ovih istorijskih perioda je ispunjen borbom između božje i đavolje države.

U skladu s prethodnim, Avgustin iznosi mišljenje da je pad Starog Rima 410. godine nastao kao neminovnost, odnosno kao izraz božje volje. Grad je

propao jer je u vreme propasti već dobro proprimio obrise đavolje države. Gradom na „sedam brežuljaka” uveliko su carevali greh, nepravda i zlo, tako da je u večitoj borbi između đavolje i božje države, pobedilo carstvo nebesko. U Avgustinovoj koncepciji istorije, shvaćenoj kao božjoj volji, nema mesta razmatranju društveno-ekonomskih činilaca. Zagovarao je potrebu kažnjavanja svih koji prekrše zakone. Važna karika Avgustinove filozofije je odvojenost Boga i privatne svojine. Konačno, doprinos ovog mislioca ogleda se i u stvaranju prirodno-pravne filozofije, koja je u odnosu na prethodne misaoone poduhvate predstavlja napredak. Trebalo bi dodati na kraju da je Avgustin u traganju za izvesnim pošao, ipak, od sumnje. On je tvorac znamenitog principa „*Si fallor sum*”, odnosno, stava: „Ako grešim postojim” (Milosavljević 1999, 34).

Avgustin je vekovima imao brojne sledbenike. Tokom Srednjeg veka osnovan je poseban monaški red – avgustinci – koji se držao njegovih pisanih pravila (*Regula*). Protestanti su ga takođe cenili; Martin Luter je, pre reformacije, bio monah-avgustinac. Avgustina ponekad smatraju „možda najvećim piscem antike”, koje je pored, i posle Platona, „duhovni otac zapadne Crkve” (Tucić 2005, 11).

Toma Akvinski (1225-1274) važi za najistaknutijeg predstavnika sholastičke filozofije i nastavljača Aristotelove teorije o društvu. Akvinski usvaja Aristotelovu osnovnu premisu o čovekovoju suštini kao „političkom biću”, opredeljujući se, ipak, za termin „socijalno biće”. Njegovo najvažnije delo nosi naslov „O kraljevskoj vladi” (*De regimine principum*). Živeo je i delao u vreme rastućeg feudalizma, u doba kada je Crkva bila i glavni nosilac ideja i posedovala veliku moć. Akvinski je verovao da Crkva mora da ima celokupnu vlast na Zemlji, a privatnu svojinu, prirodno pravo i ostale kategorije smatrao je darovima božjim.

Razmatranju države prilazi, isto tako, polazeći od Aristotelove dobro poznate tipologije političkih sistema. Za razliku od Aristotela (koji aristokratiju uzima kao najbolji sistem), Akvinski smatra da je monarhija najbolji oblik vladavine. Preimućstvo ovom tipu političkog sistema Akvinski daje na podlozi toga da je narod nosilac suvereniteta. Štaviše, on ide dalje kada tvrdi da narod može da ustane protiv tiranije, odnosno da ubije tiranina. To se, naravno, odnosi na situacije kada vladar uzurpira pravo naroda i radi protiv njegove volje. Suštinski novo kod Avgustina je to da se narodna prava ne smeju uzurpirati.

Toma Akvinski državu sagledava ne samo kao prirodnu i nužnu ljudsku tvorevinu, već i kao naročitu ljudsku veštinu. Država stoji, kako je smatrao ovaj mislilac, iznad svih staleža i društvenih slojeva, štiteći državni interes (Mišković 2003, 82). U razmatranju državnih oblika Akvinski je, isto tako, pošao od Aristotelove dobro poznate tipologije političkih sistema. Za razliku od Aristotela (koji aristokratiju uzima kao najbolji sistem), Akvinski smatra da je monarhija najbolji oblik vladavine. Preimućstvo ovom tipu političkog sistema Akvinski daje na podlozi toga da je narod nosilac suvereniteta. Štaviše, on ide dalje kada

tvrdi da narod može da ustane protiv tiranije, odnosno da ubije tiranina. To se, naravno, odnosi na situacije kada vladar uzurpira pravo naroda i radi protiv njegove volje. Suštinski novo kod Akvinskog je to da se narodna prava ne smeju uzurpirati.

Ibn Haldun (1332-1406), arabljanski mislilac, nije bio zatočenik hrišćanskih dogmi. Živeći na prostorima van hrišćanske civilizacije, Haldun je prilazio društvenim pojavama s praktične strane. Uspeo je celovito da izrazi svoj sociološki sistem, koji počiva na istorijsko-materijalističkom pogledu na razvoj društva. Čoveka određuje kao društveno biće, a konflikti se javljaju zbog različitih želja i interesa. A, da bi društvo moglo da bude stabilno, mora da se konstituiše država.

Haldun svoje shvatanje istorije iznosi u delu „Prolegomena za opštu istoriju”. Istoriju Haldun ne smatra kao puko pričanje o događajima. Naprotiv. Zadatak istorije je, po njegovom viđenju, da otkrije opšte zakone razvoja ljudskog društva. Kao glavni istorijski zakon, Haldun utvrđuje „zakon evolucije”. Prema ovom zakonu se „sve društvene pojave neprekidno menjaju i kreću, tako da sve u društvu ima svoj početak i kraj – jedne pojave (države, narodi) nestaju, a druge dolaze na njihovo mesto, i tako se vrši neprestano smenjivanje” (Mišković 2003, 82). Haldun je državu, takođe, posmatrao istorijski, a utvrdio je i uticaj geografskih, klimatskih i bioloških činilaca na društvene pojave, kao što su, na primer, društveno uređenje, način proizvodnje i društveni procesi rada. Haldun primećuje da u državi postoje prirodne i društvene zakonitosti i da su one međusobno povezane.

I pored dijalektičkog i materijalističkog u delu Halduna, njegova teorijska misao nije se mogla osloboditi pečata vremena u kojem je nastala. Uprkos navođenju brojnih, relevantnih faktora, on ostaje na stanovištu da božansko predodređuje sve pojave u društvu. Iako se to ne može prihvatiti, može se reći da je Haldun bio prvi pravi sociolog, a široko je otvorio i vrata filozofiji istorije. U tom smislu, Barnes o Haldunu iznosi sledeće zapažanje:

Više nego Viko zaslužuje da nosi titulu osnivača filozofije istorije a njegovo gledište o faktorima koji utiču na istorijski proces bilo je dublje i modernije od onoga koje će tri stoleća kasnije izložiti ovaj Italijan (Barnes 1962, 88).

4.3. Socijalna misao novog veka

U XV i XVI veku u većem delu evropskog kontinenta počinje proces oslobađanja misli o čoveku i društvu od religioznih, hrišćanskih dogmi. Najintenzivnija dinamika ovog procesa odvijala se tokom XVII i XVIII veka, kada su u Evropi počeli da se pojavljuju sukobi klasnog karaktera, uključujući i građanske revolucije (u Engleskoj „velika slavna revolucija” 1688., a u

Francuskoj „buržoaska revolucija” 1789. godine). Na zaokret u shvatanju čoveka, društva i države uticao je povećani broj faktora, a među najvažnijima su:

- (1) *razvoj tehnike* (štamparstvo, vojna tehnika i dr),
- (2) *velika geografska otkrića*,
- (3) *razvoj nauke* (pre svega, istraživanja G. Galileja, Đ. Bruna i N. Kopernika),
- (4) *razvitak novog načina proizvodnje* (manufaktura) i
- (5) *razvoj prirodnih nauka i industrijska revolucija krajem XVIII veka*.

Pa, ipak, da li su sve ove promene doprinosile ukupnom društvenom napretku? Po mnogima, nisu. Već u XVI veku pojedini mislioci su prelazak iz feudalizma u kapitalizam, u novu društveno-ekonomsku formaciju, videli kroz rastuće raslojavanje društva. Novi društveni poredak je, u stvari, zamenio stare, feudalne oblike ropstva, tlačanja i nejednakosti. Tako su se pitanja države, kao i mnoga druga, našla odmah u središtu razmatranja novovekovne socijalne misli. Sva ona se, prema profesoru Radenoviću, mogu sažeti u okviru četiri grupe predmeta:

1. *Problem nastanka društva i države* konceptualizovan kroz tzv. „teorije društvenog ugovora”. Glavni tvorci ovih teorija (kontraktualisti) su: Tomas Hobs (1588-1679), Baruh Spinoza (1633-1677), Džon Lok (1632-1704) i Žan-Žak Ruso (1712-1778);

2. *Problem zakonitosti razvoja društva i problem razvoja sociologije prava*. Predstavnici ove grupe su: Žan Bodin (1530-1596), Đan-Batista Viko (1668-1774), Nikolo Makijaveli (1469-1527) i Šarl-Luj de Sekonda Monteskeje (1680-1755);

3. *Problem zakonitog razvoja istorije društva*. Najznačajniji predstavnik ovog shvatanja je Georg Vilhelm Fridrih Hegel (1770-1831); kao i

4. *Problemi društva, njegovog razvoja i mogućnosti njegovog poboljšanja*. Najznačajniji predstavnici ovog shvatanja su francuski *socijalisti-utopisti* Sen-Simon (1760-1825) i Šarl Furije (1772-1837), italijanski socijal-utopista Tomazo Kampanela (1568-1639), te Tomas Mor (1478-1535) i Robert Oven (1771-1858) u Engleskoj.

4.3.1. Teorije društvenog ugovora

Svi teoretičari ove orijentacije posmatraju društvo, odnosno državu kroz realizaciju posebnog oblika ugovora – tzv. „društvenog ugovora” (*contract*) kojim pojedinci (individue) prenose svoja prava na vladara. Društveni ugovor

proističe is prirodnog stanja ljudi koje su mislioci ove struje sagledavali na različite načine.

Tomas Hobs (mehanicist i materijalist po osnovnom opredeljenju) smatra da je država postala zahvaljujući dogovoru ljudi, a ne po osnovu prirodne volje. Hobs prirodno stanje čoveka sagledava kroz prizmu „psihološkog egoizma”, odnosno kao „zlu, opaku i sebičnu osobu” koja nastoji da zadovolji svoje sopstvene interese – često i na račun drugih. Ukratko, „čovjek je čoveku vuk” (*Homo homini lupus*). Hobs navodi devetnaest prirodnih zakona od kojih su, u ovom smislu, najvažnija prva dva. Naime, prvi osnovni zakon prirode kaže da treba „težiti miru i održavati mir”, dok drugi zakon nalaže čoveku „da bude spreman, ako su i drugi isto tako spremni, i ukoliko to smatra potrebnim za mir i svoju odbranu, da napusti prirodno pravo na sve stvari i da se zadovolji sa onoliko slobode prema drugim ljudima koliko je on voljan da drugim ljudima protiv sebe prizna”.

Bitna je pretpostavka Hobsa o čoveku kao racionalnom biću, ili biću koje svoje izbore zasniva na racionalnosti. Kako su svi ljudi isti, iako različiti po svojim osobenostima, oni, da bi obezbedili osnovna društvena dobra (bezbednost, mir, stabilnost, egzistenciju itd), moraju nužno da stupe u racionalnu organizaciju društva. Da bi se izbegla borba svih protiv svih Hobs u knjizi „Levijatan” (1651) iznosi ideju o zaključivanju „društvenog ugovora”.

Smisao ovog ugovora je u tome da pojedinci svoja ovlašćenja i prava prenose na državu, a ona dalje vladaru-suverenu (monarhu), koji na osnovu toga zavodi poredak kome se svi podvrgavaju. Građani se, dakle, lišavaju svojih prava u korist vladara. Monarhu pripadaju sva prava – neograničeni prerogativi u izvršavanju vlasti – jer, kako Hobs ističe u „Levijatanu”, „sporazumi bez mere su samo prazne priče”. Drugim rečima, pravo sile može da se upotrebi, ono je garancija sprovođenja dogovora. Društveni ugovor, konačno, reguliše dva tipa odnosa: međusobno udruživanje individua, s jedne, i potčinjavajući odnos ovako udruženih individua prema onom kome pridaju svu vlast, s druge strane.

Hobsove ideje bile su osnova – doduše, nešto kasnije – teorijskog ishodišta za prihvatanje totalitarnih režima, odnosno značile su njihovo opravdavanje. Sledbenici njegove teorije društvenog ugovora ukazivali su i na demokratsniju varijantu Hobsove teorije.

Trebalo bi dodati da Hobsov „Levijatan” nosi pečat vremena u kojem je ovaj mislilac živeo i delao. Naime, Hobs je bio svedok oštarih sukoba (otpočetih 1642. godine) između engleskog parlamenta i kralja (kralj Čarls I pogubljen je 30. januara 1649. godine, a monarhija je obnovljena 1660. godine), a, više nego mnogi drugi savremenici njegovog doba, sagledao je i pogubne razmere religiozne netolerancije, kako u samoj Engleskoj, tako i tokom tridesetogodišnjeg verskog rata u Evropi (1618-1648).

Hobsu blizak je Baruh Spinoza koji ljude u predruštvenom, tj. prirodnom stanju sagledava takođe kroz prizmu sveopšteg neprijateljstva. Ali, za

razliku od Hobsa, koji smatra da se ljudi odriču svojih prirodnih prava u korist vladara, društveni ugovor po mišljenju Spinoze ima sasvim drugačiji cilj – garantovanje svakom građaninu prirodnih prava koja je uživao kao pojedinac pre zaključivanja ugovora.

Džon Lok, engleski filozof (osnivač empirizma u teoriji saznanja), u svojoj teoriji društvenog ugovora podrazumeva znatno veći deo slobode – prihvatajući društveni ugovor ljudi se ne odriču svoje slobode i vlasništva iz prirodnog društva, nego to samo ograničavaju. Država nastaje, prema Lokovom viđenju, odricanjem izvesnog broja ljudi koji ulaze u političko društvo. Ali, ljudi ne stupaju svim svojim bićem u političko društvo, već jednim njegovim delom.

Lok takođe, za razliku od Hobsa koji društveni ugovor posmatra samo iz racionalističkog ugla, unosi i element moralnog rasuđivanja. Jer, tvrditi da je nešto racionalno ne govori ništa o moralnom aspektu određenog društvenog delanja.

Suštinu Lokove teorije društvenog ugovora, koju je on izneo u „Raspravama o vladi”, izražavaju sledeći stavovi (Radenović 1995, 36):

- (1) Svakom građanskom stanju, organizovanom na principu veštački ostvarene zajednice – države – prethodi stanje prirodnih zakona;
- (2) „Društveni dogovor” obavezuje samo one građane koji su ga prihvatili;
- (3) Institut vlasništva ima poseban značaj i pravo da i udruživanjem građana u državu i dalje čuva njihovu svojinu; i
- (4) Vlast se konstituiše preko načela podele vlasti, koje će dobiti potpuno pravo građanstva u razvijenoj građanskoj državi.

Žan-Žak Ruso se smatra ključnom figurom u istoriji teorija društvenog ugovora. Ovaj francuski filozof je, u stvari, poslednji klasik te škole, nad čijim teorijskim radovima su se nadahnjivali budući predvodnici Francuske buržoaske revolucije. U svom delu „Društveni ugovor” Ruso konstatuje da je „čovjek po prirodi dobar”, ali da društvo utiče na njegov razvoj i kvari ga. Rađanje, kao osnovna kategorija življenja, stavlja sve ljude u isti položaj. U „prirodnom stanju” svi ljudi su bili jednaki i slobodni. Razlikovali su se jedino po fizičkim karakteristikama. Prema Rusou, „čovjek je rođen slobodan, a svuda je u okovima. Onaj koji veruje da je gospodar drugih, uistinu je više rob od njih. Kako je došlo do te promene? Ne znam. Šta se može učiniti legitimnim? Verujem da mogu rešiti to pitanje” (Ruso 1949a, 17).

Ipak, premda se ljudi rađaju kao slobodni, jednaki, ravnopravni s ostalima, privatna svojina je ta koja ih stavlja u neravnopravan položaj (Ruso 1949b). Nastanak privatne svojine sve ruši, i deli ljude na bogate i siromašne – uz stalno produbljivanje tog jaza. Ruso pojavu ropstva objašnjava nastankom privatne svojine.

Otuda se on zalagao za građansko društvo koje bi omogućilo slobodu, ravnopravnost, jednakost, tako što će se preneti samo neka prava vladaru – i to

samo uslovno. Takav društveni poredak („građansko stanje”) počiva na sporazumu – društvenom ugovoru – čija je suština da se svaki podanik odrekne dela svojih prava u korist zajednice, odnosno tzv. „opšte volje”. Put za povećanje sloboda čoveka Ruso, dakle, nije tražio u povratku na „prirodno stanje”.

4.3.2. Teoretičari zakonitosti razvoja društva i prava

Nikolo Makijaveli je prvi mislilac koji je naučno objašnjavao društvene pojave. Čini to tako što odbacuje dotadašnja teološko-religiozna shvatanja. Za njega je od suštinske važnosti slobodan način mišljenja. Ateist je po ubedenju i raskida sa tvrdnjama po kojima je Bog stvorio društvo. Štaviše, Makijaveli izriče stav: „Crkva ovu našu zemlju je držala i drži, u neslozi”. Negirajući sholastičko i teološko mišljenje, javno, slobodno i smelo govori o pravu, državi i vlasti. Glavna dela Makijavelija su „Rasprava o prvih deset knjiga Tita Livija” i „Vladalac”.

Za njegovu studiju „Vladalac” Barnes kaže da „predstavlja sociološku studiju o rukovođenju i političkom pragmatizmu”. I ostala Makijavelijeva dela, u kojima je izdvojio političku teoriju od drugih elemenata (na primer, morala), sadrže saznanja o metodama, pre svega političkim, o osvajanju vlasti, zadržavanju na vlasti, međunarodnim odnosima. Zakonitosti do kojih je došao Makijaveli je izložio na nov, sistematski, organizovan – naučni – način. Zbog toga se on bez preterivanja može smatrati osnivačem moderne nauke o politici.

U svojim delima Makijaveli ukazuje na potrebu za ujedinjenjem različitih feuda. A, na tom putu ne bi trebalo birati sredstva, odnosno, „cilj opravdava sredstva”. Iako se pod makijavelizmom najčešće podrazumeva razdvojenost politike od morala (što je izražavalo i orijentaciju nove, narastajuće klase), trebalo bi imati u vidu da je Makijaveli bio svestan moralnih aspekata politike, odnosno on je dopuštao mogućnost moralnih prosuđivanja. Međutim, da bi se političko delanje moglo analizirati i proučavati na novi, naučni način, bio je nužan raskid sa moralnim kategorijama.

Šta je ono što Makijavelija čini posebno interesantnim za sociologe? To je njegovo objašnjenje klasnih sukoba. Smatrao je da u svakoj republici postoje dva suprotna pravca: (1) narodni i (2) pravac visokih klasa. Iz ove podele proističu svi zakoni koji se donose u interesu slobode. Ipak, Makijaveli klasni sukob sagledava iz ugla vladajuće klase. Naime, on je pisao da će ljudi pre zaboraviti očevu smrt, nego gubitak imovine, i da više cene bogatstvo, nego poštovanje.

Žan Boden ima velike zasluge za sociologiju i sociološku misao, a posebno njegovo glavno delo „Šest knjiga o republici”. U ovoj knjizi razvika društva i države Boden, poput Makijavelija, objašnjava na realističkim osnovama. U tom delu Boden, razrađujući uglavnom Aristotelova dela, daje celovitu sliku društva – od nastanka društva koje se „rađa” iz prirodnog stanja,

do nastanka države koja nastaje dominacijom sila. Boden je bio uverenja da država nastaje kao rezultat nadmoći jačeg nad slabijim. Po tome se razlikuje od Aristotela.

Boden geografskim faktorima pridaje veliki značaj u razvoju društva. Južni narodi su, po njegovom shvatanju, na višem stupnju kulture sa nerazvijenim kultom rada, dok je kod severnih naroda situacija drugačija. Oni su na nižem stupnju kulture, ali sa razvijenim kultom rada. Boden je bio uverenja da država nastaje kao rezultat nadmoći jačeg nad slabijim.

Dan-Batista Viko je napravio prvi pokušaj pisanja filozofije istorije. Ovaj italijanski filozof smatra da metafizički razvoj nije slučajnost dešavanja zakonomernih pojava. Saznanje te zakonomernosti i utemeljenosti omogućava uticaj na istorijski razvoj.

Viko izvodi paralelu između razvoja čoveka i istorije. Tri faze u razvoju čoveka omogućavaju istorijski razvoj: faze detinjstva, mladosti i zrelosti. U delu „Principi nove nauke” Viko ističe svoj glavni stav da istorijski razvoj nije slučajnost, već unutrašnja zakonitost. On je tvorac novih shvatanja istorije i napretka, polazeći od progresivnosti razvoja istorije. U istorijskom razvoju Viko razlikuje, takođe, tri faze: (1) *božansko doba* (vladavina teokratije), (2) *herojsko doba* (vladavina vojne aristokratije) i (3) *čovekovo (humano) doba* (vladavina prava) Ove faze se neprestano menjaju i spiralno kreću. Naime, kada narodi stignu do poslednjeg perioda, proces počinje da se ponavlja.

Kao krajnjeg pokretača ljudske istorije Viko vidi Boga, ali je istorija, ipak, „ljudsko delo; njena suština je data u kolektivnom pamćenju naroda i promenama karaktera ‚ljudskog duha’ od jednog doba do drugog” (Mitrović 1988, 79).

Značaj Vikoa je u tome što je bio prvi koji je raskrstio sa prošlošću u kojoj je *neistoričnost* bila temelj svih teorija o društvu (uključujući i antičke i sholastičke teorije). Može se reći da se zahvaljujući Vikoovom uticaju na Hegela, kao i na druge autore, „utemeljila ideja o ‚progresu čovečanstva’, kao i o ‚linearnoj’ teoriji istorije i društva” (Radenović 1995, 37).

Šarl Monteskje, francuski pravnik, sociolog, filozof i politički mislilac, pokušao je u svom delu „Duh zakona” da objasni i utemelji ideju razvoja prava i društva. Pravni propisi su po Monteskijeu društveno uslovljeni. Pri tome, posebnu pažnju je obratio na geografske i klimatske uslove.

Monteskje je pretpostavio određen odnos između između prirodnih okolnosti i različitih oblika vladavine i političkog uređenja:

Despotske vladavine, po njemu, najčešće nastaju u plodnim zemljama u kojima poljoprivredno stanovništvo nije suviše angažovano borbom za svoju političku slobodu. Demokratski oblik političkog uređenja, naprotiv, najčešći je u zemljama u kojima su ljudi marljivi, uzdržljivi i skromni. Isto tako, po shvatanju Monteskjea, političko uređenje zavisi i od veličine državne teritorije.

Ogromne države su povoljne za despotiju, srednje države za monarhiju, a male države za demokratiju (Mišković 2003, 88).

Od posebnog značaja za razvoj sociologije je njegovo metodološko stanovište i korišćenje istorijske građe, kao i dalji razvoj prava i pravnih nauka. Što se tiče istraživačke tehnike, Monteskije se služio etnološkim, putopisnim i istorijskim činjenicama. U tom smislu, Monteskije se može smatrati prethodnikom moderne sociologije.

4.3.3. Hegelovo shvatanje istorije

Istorija se prema Hegelu može sagledati kao „progresivno osvajanje slobode”. Hegelovo shvatanje istorije, za razliku od kontraktualista, ne polazi od pretpostavke o slobodi kao prirodnom stanju ljudi. Sloboda se, naime, postepeno osvaja kroz istoriju, a Hegel navodi tri stupnja u ovom kretanju: (1) *istorija drevnih naroda* (Kina i Indija) u kojoj je samo jedan čovek – vladar – slobodan, (2) *istorija klasičnog doba* (Stara Grčka i Rim) u kojoj je samo nekolicina najboljih – aristokratija – slobodna, i (3) *istorija germanskih naroda* (Pruska i Nemačka) u kojoj su svi slobodni. Budući da je „sloboda” krajnja svrha (ili *telos*) istorije, budućnost gubi time svoj istorijski rezon, a društvo ostaje da živi u večitoj sadašnjici. Žan-Pol Sartre, čuveni francuski filozof-egzistencijalist, okvalifikovao je ovo Hegelovo shvatanje kao „nasilje nad istorijom”. Hegelovo poimanje istorije ostavilo je traga i u Marksovim radovima u kojima on narode i društva deli na „istorijske” i „neistorijske”.

Sa stanovišta sociologije, posebno je značajno Hegelovo shvatanje rada. Tek je Hegelu pošlo za rukom da u okviru svog filozofskog sistema, zasnovanom na idealizmu i dijalektici, otkrije suštinu rada (opširnije u X poglavlju).

4.3.4. Učenje socijal-utopista

Borba između starog (feudalnog) i novog (kapitalističkog) društva najranije je otpočela u Engleskoj – od XIV do XVI veka. Na ostalim evropskim prostorima kapitalizam se počeo razvijati u XVII i XVIII veku. Premda kapitalizam predstavlja kvalitativan pomak u odnosu na feudalizam, on je doneo i mnoge neželjene posledice.

Naročito su bile pogubne posledice prvobitne akumulacije kapitala. Pod prvobitnom akumulacijom podrazumevaju se nasilne metode uspostavljanja novih kapitalističkih odnosa. Po osnovu novouvedenih zakona o eksproprijaciji seoskih imanja, proterano je stotine hiljada seljaka kako bi se stvorile prostrane površine pod pašnjacima. Marks je u „Kapitalu” naveo podatak da je u jednoj grofoviji proterano 15.000 seljaka a na „oslobođenoj” zemlji je u prvoj polovini XVIII veka uzgajana 131.000 ovaca (Marks 1964, 436). Od bivših seljaka

nastala je ogromna armija nezaposlenih koje je država „krvavim” zakonima nemilosrdno kažnjavala zbog prosjačenja.

Ne čudi otuda što je u vremenu kada su više cenjene ovce nego ljudi nastala izreka: „Ovce su pojele ljude”. Pojavile su se, naravno, i prve kritike u delima socijal-utopista koje nude i konkretne predloge za izlazak iz društvene krize. Ipak, nerealnost u procenjivanju mogućih rešenja čini ta dela utopističkim po svom karakteru. Pošto su u I poglavlju opisane postavke učenja Sen-Simona, najvažnijeg predstavnika socijal-utopističkih ideja, u nastavku se daje kraći osvrt na najvažnije elemente učenja ostalih socijal-utopista.

Tomas Mor, engleski političar, državnik, pravnik i humanist, izložio je u svojem delu „Utopija” poglede o najboljem uređenju države. Ono, prema Morovoj teoriji, podrazumeva ukidanje privatne svojine u celom društvu, zavisnost potrošnje od proizvodnje, organizaciju proizvodnje u okviru šestočasovnog radnog vremena i shvatanje rada kao slobodne delatnosti čoveka. Mor se smatra prvim kritičarem kapitalizma i vesnikom ideja o budućem besklasnom društvu. Prvi je, takođe, predvideo potrebu reorganizacije kapitalizma; doduše, na nenaučnim osnovama. Od manufakturnog tipa kapitalizma Morovog vremena, razvoj kapitalizma je tekao preko trgovačkog, industrijskog, monopolističkog do današnjeg, tzv. državno kontrolisanog kapitalizma.

Tomazo Kampanela, italijanski teolog i filozof, napisao je po ugledu na Platonovu „Državu” i Morovu „Utopiju” svoje viđenje idealne države u delu „Grad Sunca”. Njegovo shvatanje obuhvata sledeće postavke: (1) država kao „grad Sunca”, jedna vrsta kolektiviteta i jednakosti, u kojoj nema privatne svojine i bede; (2) obaveza svih ljudi da rade jer je rad potreba, pa i uživanje; (3) razvijanje brojnih radnih navika kroz vaspitanje („Svaki posao se naziva učenjem”); i (4) podređivanje ličnog života pojedinca i porodice kolektivu.

Kampanela u „Gradu Sunca” izlaže ideju o zajednici žena sa sve građane (ne samo za dva sloja – filozofe i vojsku – kao u Platonovoj „idealnoj” državi):

A kada se svi muškarci i žene, na vežbama u Palestri, po običaju starih Spartanaca, poskidaju goli, činovnici uočavaju i određuju koji su sposobni a koji nemoćni za polni snošaj i koji telesni sastav u muškaraca odgovara telesnom sastavu u žena. A zatim, tek kad bi se dobro okupali, odobravaju im polni snošaj svake treće noći i sparuju samo stasite i lepe žene sa prijatnim i snažnim muškarcima, a debele – s mršavima, i mršave – s debelima da bi se lepo i korisno uravnotežili. Uveče dolaze dečaci i spremaju im postelje, a zatim ih odvođe na spavanje prema naređenju učitelja i učiteljice. Na polni snošaj prelaze tek kad svare hranu i pomole se bogu nebeskome. U spavaonicama stoje divne statue znamenitih ljudi, koje žene posmatraju: a onda, gledajući kroz prozore i nebo, mole boga da im podari odličan porod (Kampanela 1964, 22).

Šarl Furije je uzrok svih nevolja video u lošoj organizaciji društva, te se zalagao za preuređenje kapitalizma preko preobražaja poljoprivrede. Rečju, trebalo je izgraditi tzv. „harmonijsko društvo” koje će se sastojati od osnovnih ćelija – falangi (asocijacija).

Kako Furije zamišlja falange?

Falange broje od 500 do 1.500 članova i bave se uglavnom poljoprivredom i industrijom; one se formiraju dobrovoljno i privlačnim radom koji ne traje više od 2 časa dnevno. U falangama je sprovedena naučna organizacija rada. Reorganizaciju društva on zamišlja putem propagande primerenih falangi koje će svojim primerom oduševiti čovečanstvo (Marković 1994, 41).

Po mišljenju Furijea svi ljudi bi trebalo da rade. Država je ta koja treba da obezbedi posao za svakog člana društva. Bez ostvarivanja tog prava, smatrao je Furije, sva ostala prava su ništavna. Upravo zbog isticanja ovog zahteva, Furije se smatra „ocem prava na rad”.

Robert Oven je, uprkos činjenici da potiče iz bogate porodice, korene svih zala novog poretka video u: (1) privatnoj svojini, (2) religiji i (3) buržoaskom obliku braka. Ove protivurečnosti je nastojao da prevaziđe putem propagande, ubeđivanja, prosvećivanja i ekperimentalnog dokazivanja. Dakle, Oven nije bio pobornik revolucionarnih promena.

Oven je, u odnosu na ostale socijal-utopiste, bio izrazito praktično orijentisan. To pokazuju i sledeći primeri iz njegovih zalaganja:

Prva njegova praktična mera bila je suzbijanje alkoholizma kod radnika u svojoj tekstilnoj fabrici.

Druga značajna praktična mera, zbog koje se smatra začetnikom modernog radničkog zakonodavstva, bila je njegovo zalaganje kod vlasti i u praksi, da se donesu zakoni o skraćanju radnog vremena, o zabrani noćnog rada žena, žena trudnica i dece, o zabrani opasnih i štetnih radova trudnica itd.

Treće, on je preduzeo praktične mere organizovanja komunističke proizvodnje. Zbog toga odlazi u Ameriku i osniva komunističku organizaciju nazvanu „Nova harmonija”. U početku su radnici bili „srećni” i zadovoljni, jer su imali sve što im je trebalo, ali bez krađa, svađa, sudskih kazni itd. Brzo su se radnici ulenjili i projekat je propao. Isto se desilo i u Nju Lanarku u Švedskoj (Marković 1994, 42).

4.3.5. *Ekonomska učenja*

Pregled novovekovnih teorija društva ne bi bio kompletan bez razmatranja učenja Tomasa Maltusa (1766-1834) i dela iz oblasti političke ekonomije. U Engleskoj se formirala posebna škola klasične političke ekonomije, koja je istraživala ekonomsku stranu društva. Predstavnici ove škole su Viljem Peti (1623-1687), Adam Smit (1723-1790) i David Rikardo (1772-

1823). Njihova dela zaslužuju pažnju sociologa budući da se ekonomske kategorije objašnjavaju realnim uzrocima – radom i proizvodnjom.

Tomas Robert Maltus je u svom najvažnijem delu „Ogled o stanovništvu” (1798) izložio osnovnu postavku svoje teorije o stanovništvu – nesklad između rasta stanovništva (koji se odvija po zakonu geometrijske progresije) i rasta sredstava za život (koji se odvija po zakonu aritmetičke progresije). Ovaj jaz se vremenom produbljuje, odnosno „demografska eksplozija” dovodi do nesagledivih posledica. Maltus je predlagao nerealna rešenja za prevazilaženje ovog nesklada poput uzdržavanja od braka. S druge strane, ratove i epidemije je smatrao pozitivnim pojavama, budući da se odnose samo na „višak” stanovništva. Uprkos ograničenosti Maltusove teorije, njegovo shvatanje o ograničenosti resursa ostavilo je dubokog traga na kasnije teorije o stanovništvu, uključujući i one nastale tokom 70-ih godina XX veka (neomaltuzijanstvo).

Viljem Peti, engleski ekonomista i lekar, smatra se „ocem engleske političke ekonomije”. Uvideo je ekonomski efekat podele rada, pokazujući to na primeru proizvodnje satova. Takođe, Peti je radu prišao kao činiocu u stvaranju vrednosti, tvrdeći da je rad otac i aktivni princip bogatstva, kao što je zemlja mati (Rol 1956, 56).

Adam Smit, škotski ekonomista i profesor logike i etike, smatra se najistaknutijim imenom engleske klasične političke ekonomije. U svojim delima se kritički odnosio prema ranijim tumačenjima fiziokrata i merkantilista o poreklu bogatstva. Dok su fiziokrate izvor vrednosti nalazile u poljoprivredi (odnosno, zemlji), merkantilisti su izvor bogatstva videli u trgovini i u gomilanju zlatnog i srebrnog novca. Adam Smit, međutim, u knjizi „Poreklo bogatstva naroda i država” (1776) ističe da je „rad uopšte” izvor bogatstva naroda i svih vrednosti, a to bogatstvo zavisi od dva faktora – od produktivnosti rada i od količine rada zaposlenog stanovništva u proizvodnji. Podela rada, prema Adamu Smitu, presudno utiče na produktivnost, što on potkrepljuje primerom manufakturne proizvodnje igala.

Podela rada, kaže Smit, povećava spretnost radnika, štedi vreme koje se gubi u prelazu s jedne vrste posla na drugi, pogoduje tehničkim pronalascima i skraćuje rad potreban za proizvodnju dobara. On ukazuje i na činjenicu da podela rada zavisi od razvijenosti tržišta i od motiva koji pokreću ljudski rad (samoljublje, naklonost, želja za slobodom, osećaj prijatnosti, radne navike i sklonost za trgovinu), ali, rad za njega još uvek predstavlja teret i prokletstvo a nerad mir i sreću (Marković 1994, 36-37).

David Rikardo, engleski ekonomista, razradio je Smitovo učenje. Rikardo se usredsredio na razvijanje teorije radne vrednosti. Ipak, on nije uspeo da objasni poreklo viška vrednosti:

Rikardu je pošlo za rukom da objasni koji rad stvara vrednost, a koji upotrebnu vrednost, što nije uspelo Adamu Smitu. Vrednost određuje, kako navodi Rikardo, živi i akumulirani rad. Međutim, on je učinio grešku kada je tvrdio da je i rad roba kao i svaka druga roba. Ta greška smetala mu je da objasni višak vrednosti. Nju će otkloniti Marks otkrivši da je radna snaga roba, a ne rad, pa je time mogao da objasni višak vrednosti i eksploataciju (Marković 1994, 37).

Na kraju je Rikardo, odbivši da se suoči sa eksploatacijom, zaključio da vrednost proizvoda nastaje po osnovu tri faktora: zemlje, rada i kapitala.

Literatura

- Akvinski, T., *Izbor iz dela* (1 – 2), Naprijed, Zagreb, 1990.
- Aristotel, *Politika*, BIGZ, Beograd, 1984.
- Avgustin, A., *O državi božjoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1982.
- Barnes, H., *Uvod u istoriju sociologije I i II*, BIGZ, Beograd, 1982.
- Christman, J., *Social and Political Philosophy – A contemporary introduction*, Routledge, London and New York, 2002.
- Đurić, M., *Humanizam kao politički ideal*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1968.
- Đurić, M., *Istorija helenske epohe*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Goričar, J., *Pregled socioloških teorija*, Rad, Beograd, 1969.
- Hobs, T., *Levijatan*, Kultura, Beograd, 1961.
- Kampanela, T., *Grad sunca*, Kultura, Beograd, 1964.
- Korać, V., *Istorija društvenih teorija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1990.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd, 1985.
- Lučić, M., Može li svet bez utopije? *Politika – Kulturni dodatak*, 46(64): 3-4; 12. mart 2005.
- Lukić, R., *Istorija političkih i pravnih teorija*, Naučna knjiga, Beograd, 1964.
- Makijaveli, *Vladalac*, Rad, Beograd, 1982.
- Marković, M., *Sociologija*, Udruženje „Nauka i društvo”, Priština, 1994.
- Marks, K., *Kapital*, 3-4. Kultura, Beograd, 1964.
- Marks, K., *Osnovi kritičke političke ekonomije*, Naprijed, Zagreb, 1974.
- Milosavljević, Lj., Sociofilozofske ideje Avgustina i Pseudo-Dionizija, *TEME*, 23(1-2): 34-44, 1999.
- <http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme12-99/teme12-99-03.pdf>
- Mišković, M., *Sociologija* (drugo izdanje), Službeni glasnik, Beograd, 2003.
- Mitrović, Lj., *Osnovi sociologije*, Stručna knjiga, Beograd, 1988.
- Mitrović, Lj., *Opšta sociologija*, Stručna knjiga, Beograd, 2000.
- Platon, *Država*, BIGZ, Beograd, 1983.
- Radenović, P., *Opšta sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Rol, E., *Povijest ekonomske misli*, Kultura, Zagreb, 1956.
- Ruso, Ž.Ž., *Društveni ugovor* (knjiga I), Prosveta, Beograd, 1949a.
- Ruso, Ž.Ž., *O poreklu i osnovama nejednakosti među ljudima*, Prosveta, Beograd, 1949b.

Tucić, Ž., „Duhovni otac zapadne Crkve’’, *Politika – Kulturni dodatak*, br. 55, 2005.
Smit, A., *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* (Prvi svezak), Kultura, Zagreb, 1952

V Poglavlje

SOCIOLOŠKE TEORIJE

Kao što je istaknuto u I poglavlju, počeci formiranja sociologije kao posebne naučne discipline vezuju se za sredinu XIX veka. U vremenskom periodu od sredine XIX do 20-ih godina XX veka došlo je do profilisanja osnovnih teorijskih pravaca u okviru sociologije. Teorijski pluralizam se ispoljio i kroz nastanak različitih škola u okviru pojedinih teorijskih pravaca, što je sve doprinelo izrazitoj heterogenosti i rascepanosti sociologije. To umnogome otežava klasifikaciju socioloških teorija koju je, ipak, neophodno izvršiti zarad analitičke jasnoće.

Klasifikaciji socioloških teorija može se prići na različite načine. Najpre, polazeći od filozofskog stanovišta, mogle bi se sve sociološke teorije podeliti na *idealističke* i *materijalističke*. Ako bi se pošlo od klasne orijentacije, moglo bi se govoriti o teorijama koje pripadaju *građanskom* i *marksističkom* pravcu u sociologiji. A u zavisnosti od toga šta predstavlja težište analize pojedinih socioloških teorija, one bi se mogle podeliti na *individualističke* i *univerzalističke*. Dok se u žiži razmatranja individualističkih teorija nalazi čovek, odnosno ličnost (individua), univerzalističke teorije se usredsređuju na društveni sistem ili društvo. Ova podela je vrlo bliska podeli teorija na mikrosociološke i makrosociološke teorije.

Makrosociološke teorije razmatraju društvo kao celinu. U objašnjavanju odnosa između pojedinaca i društva polazi se od strukture društva (strukturalizam), pretpostavljajući da strukturalno oblikovane relacije presudno određuju čovekovo delanje. Sama priroda sociologije počiva na „društvenim činjenicama” (*pozitivizam*), koje se u makrosociološkim teorijama mogu sagledavati sa aspekta konflikta (marksizam) ili konsenzusa (funkcionalizam). Genadij Osipov (1996) u makrosociološke teorije ubraja: strukturalni funkcionalizam, neoevolucionizam, teoriju socijalnih promena, teoriju socijalnih konflikata, teoriju socijalnih sistema i strukturalizam.

Mikrosociološke teorije, s druge strane, proučavaju čoveka (individuu) u okviru društva. Ove teorije takođe objašnjavaju relacije između pojedinaca i društva ali sa posve drugačije pozicije. Ovde se, naime, društvo javlja kao rezultat individualnih delanja pojedinaca kroz interakcije na društveno

promišljen (smislen) način. Rodonačelnikom mikrosociološkog pravca smatra se Maks Veber. Suština sociologije, prema ovom pravcu, nije u pozitivizmu već u fenomenologiji, što će reći da se društvena stvarnost „konstruiše” u zamislama pojedinaca. Teorije ovog pravca se usredsređuju na načine na koji pojedinci tumače (interpretiraju) i kreiraju njihov društveni svet. Mikrosociološke teorije, prema tome, čine: simbolički interakcionizam, teorija socijalnih obmana, fenomenološka sociologija, etnometodologija i teorijski humanizam (Osipov 1996).

Podela socioloških teorija može se izvesti u odnosu na *doprinos pojedinih zemalja u konstitisanju sociologije*. U ovom smislu, najčešće se razlikuju, odnosno izdvajaju „francuska”, „nemačka”, „američka” i „britanska sociološka škola”. Ponekad se sociološke teorije dele i s obzirom na *vremenski period njihovog nastajanja*, pri čemu se kao najvažnije ističu sledeće etape: (1) od 1850. do 1920-ih, (2) od 1920-ih do 1960-ih i (3) od 1960-ih godina.

Moguće je sociološke teorije deliti i na „stare” (ili klasične) i „nove”. Miroslav Pečujlić (1991) je podelio sociološke teorije na *klasične*, na jednoj, i *objektivističke teorije*, na drugoj strani. U objektivističke teorije se, po Pečujliću, svrstavaju pozitivizam, funkcionalizam, teorije sistema i strukturalizam. Klasične teorije se karakterišu idejom o linearnom progresu, istorijskim determinizmom, mehaničkim shvatanjem sveta, uređenošću društva („red”, „harmonija”) i dr. Objektivističke teorije, međutim, pretpostavljaju otvorenost istorije i entropijski karakter sveta, odnosno veću neuređenost pojava i procesa u društvu.

Među kriterijumima za podelu socioloških teorija ponekad se ističe i *stepen (nivo) njihove razvijenosti i konzistentnosti*, pa se u tom smislu mogu razlikovati: (1) koncepti, (2) empirijske generalizacije, (3) društvene taksonomije i (4) modeli. Prema Tarneru (Turner),

koncepti su samo približne, neverifikacione teorije; ‚ideje’ ili ‚perspektive’ koje se ne mogu smatrati teorijama u smislu bilo koje ozbiljne sistematizacije; empirijske generalizacije su najčešće samo opisi ili generalizacije nekih pojedinačnih fenomena; društvene taksonomije su najčešće samo elementi ili nastojanja sistematizacije određenih fenomena (obično biografija ili bibliografija poznatih sociologa), a samo modeli i tendencije ka konstrukciji modela predstavljaju pravi put u razvoju socioloških teorija (Čaldarović 1999, 85-86).

Kao važan kriterijum podele socioloških teorija ističemo i *stepen njihove opštosti (ili generalizacije)*. Najopštije teorije, ili tzv. „velike teorije”, mogu da se primene na celokupnost pojava i procesa u društvu. Teorije ovog tipa su razvili, na primer, Kont, Spenser, Veber i Marks. S druge strane, „teorije srednjeg obima” objašnjavaju relativno usko područje društvenog života: recimo, porodicu, selo itd. Tipičan predstavnik autora ovih teorija je Robert

Merton. Ovaj kriterijum diferencijacije je blizak podeli teorija na *makro*, *mezo* i *mikro* teorije.

Postojeća raznovrsnost socioloških teorija mogla bi se prikazati i u komparativnoj ravni sagledavanjem *tri „paradigme” u sociologiji*: (1) organske, (2) individualističke i (3) organizacione. Opis ovih paradigmi je dat u tabeli 5.1.

Tabela 5.1. Paradigme u sociologiji (*Izvor*: John Hamlin 2001; prema Larry Reynolds).

Osnovne postavke	Organska	Individualistička	Organizaciona
Odgovor na revoluciju	Konzervativan	Liberalan	Radikalan
Slika čovečanstva	Objekt	Subjekt	Subjekt-Objekt
Slika društva	Veće nego suma delova	Agregacija delova	Totalitet interesnih međuzavisnosti
Primarni princip	Kultura, kolektivna svest	Samosvest ili ličnost	Organizaciona struktura i svest
Ključni koncepti	Kultura, norme, vrednosti, funkcije, svest, anomije, disfunkcija	Personalnost, samosvest, status, autoritet, devijacija, komunikacija	Društvena org-cija, druš. struktura, moć, klasna samosvest, otuđenje, klasni konflikt, istorija
Sistem logike	Dedukcija	Indukcija	Dijalektika
Problematicni aspekt druš. relanosti	Društveni red	Adaptacija	Društvena promena
Odstupajuće ponašanje	Društveni problemi	Devijacije	Društvena pitanja
Ključni ljudi	Dirkem, Parsons, Merton, Kozer	Mid, Veber	Marks, Adorno, Horkhajmer, Habermas, Volerstin

Polazeći od sadržinske orijentacije nekih paradigmi, sociološke teorije mogu se podeliti na način kako je to učinio profesor Petar Hafner. Ovaj autor sve

sociološke teorije deli na: (1) *klasične* i (2) *moderne*. Klasične teorije čine: (1) pozitivizam Ogista Konta, (2) mehanicističke teorije, (3) biologističke teorije, (4) psihologističke teorije, (5) marksistička teorija o društvu, (5) formalno-sociologistička i (6) ciklična teorija o razvoju društva. Moderne teorije obuhvataju: (1) bihejviorističke teorije u sociologiji; (2) funkcionalizam; (3) strukturalističke teorije o društvu i (4) kritičku društvenu teoriju (Hafner 1998, 463).

Najzad, moguće je sačiniti klasifikacije socioloških teorija i po nekim drugim kriterijumima; na primer, prisutne su podele teorija i na *holističke* i *atomističke*, *integrativne* i *konfliktne*, *teorije društvene strukture* i *teorije društvene dinamike*.

U nastavku ovog poglavlja najpre se izloži, na temelju prethodno obrazloženih klasifikacija, osnovne karakteristike klasičnih (modernih) socioloških teorija, razlikujući građanski od marksističkog smera. Građanski sociološki smer obuhvata škole (1) *naturalističkog*, (2) *psihologističkog* i (3) *sociologističkog pravca*. Marksistički smer klasične sociologije odnosi se na *dijalektičku teoriju o društvu*.

Ova poslednja, dijalektička teorija je od posebne važnosti budući da ona razmatra jedinstvo opšteg i posebnog, odnosno jedinstvo subjekta i objekta (videti tabelu 5.1). Prema marksizmu, nedopustivo je razdvajanje društva od pojedinca, i obrnuto. To se uočava jasno iz ovog Marksovog stava: „Pre svega, treba izbeći da se ‚društvo‘ ponovo fiksira kao apstrakcija nasuprot individuumu. Individuum je društveno biće ... kako samo društvo proizvodi čoveka kao čoveka, tako on proizvodi društvo” (Korać 1982). Savremene sociološke teorije se objašnjavaju na kraju ovog poglavlja.

Sve škole, teorije i pravci (pomenuti u ovom odeljku kao i oni koji se razmatraju u nastavku) nisu nastajali strogim hronološkim redom. U izvesnim vremenskim periodima dolazilo je do njihovog približavanja, preklapanja, pa i ukrštanja. Neke škole i pravci su nastali i kasnije se javljali u drugim oblicima. Uz to, nije retkost da delo pojedinih sociologa pripada različitim teorijskim orijentacijama. Ovo se naročito odnosi na jednog od tri „klasika” moderne sociologije – Maksa Vebera.

5.1. Građanski smer klasične sociologije

5.1.1. Škole naturalističkog pravca

Osnovno obeležje naturalističkih teorija je da one u objašnjavanju zakona, strukture i razvoja društva polaze od prirodno-naučnih saznanja, pre svega, iz oblasti fizike, biologije, geografije i drugih nauka. U okviru naturalističkog smera u sociologiji mogu se, kao najvažnije teorije, izdvojiti: mehanicistička, demografska, geografska, antropogeografska, biologistička i

matematičko-neopozitivistička. Sve ove teorije ne prave razliku između društvenih i prirodnih nauka, izjednačavajući tako prirodne i društvene fenomene.

5.1.1.1. Mehanicističke teorije

Mehanicizam u objašnjavanju društva i socijalnih pojava polazi od zakonitosti fizike, hemije, matematike i mehanike. Mehanicizam se može posmatrati u širem i užem smislu. Mehanicizam u širem smislu predstavlja stav u sociologiji kojim se nastoji objasniti društveni procesi i pojave zakonima koji važe u matematici, fizici i biologiji (dakle, i u organskom i neorganskom svetu). U užem smislu, pak, mehanicizmom se u sociologiji objašnjavaju društveni procesi i pojave zakonima koji važe u mehanici (Radenović 1995, 116).

Prve klice mehanicizma se javljaju još u antičko doba u radovima Talesa i Anaksimandra. Do njegovog „procvata” dolazi u XVII veku u Evropi, što je u tesnoj vezi sa naučnim progresom vezanim, u prvom redu, za otkrića Galileja, Dekarta, Lajbnica i Keplera. Tako su naučna otkrića na polju prirodnih fenomena utrla put svojevrsnoj „socijalnoj fizici” XVII veka, čiji elementi se nalaze u delima autora kao što su Hobs, Spinoza, Dekart, Vajgl i Lajbnic. Sorokin čitav XVII vek označava kao doba „mehanicističke sociologije” i navodi razloge ovakvog razvoja: „Uopšte govoreći, u periodu očevidnog napredovanja u fizičkim i matematičkim naukama, njihovi zaključci su prenošeni i na oblast socijalnih pojava; kao posledica toga, došli su zahtevi da se i na ovom polju primene mehanička tumačenja pojava” (Sorokin 1933, 3). Prema tome, osnovna obeležja mehanicizma svode se na:

- (1) Shvatanje čoveka kao specijalne mašine, kao fizičkog automata;
- (2) Shvatanje društva kao novog astronomskog sistema koji postoji u ravnoteži centripetalnih i centrifugalnih sila;
- (3) Sve društvene pojave su rezultat prirodnih sila, tako da sloboda i indeterminizam nemaju mesta u „socijalnoj mehanici” koja je jedinstvo „socijalnih atoma” (pojedinaca) i „socijalnih molekula” (društva).

Pitirim Sorokin (1933) u okviru sociološkog mehanicizma razlikuje četiri varijante: (1) *socijalnu fiziku* (predstavnik: Keri), (2) *socijalnu mehaniku* (Voronov, Lotka i dr.), (3) *socijalnu energetiku* (Solvej, Ostvald i dr.) i (4) *matematičko-funkcionalnu koncepciju „čiste sociologije”* (Zipf, Pareto i dr.).

Keri (1793-1879) u svojoj knjizi „Principi društvenih nauka” (1858) ističe da se „na socijalne pojave primenjuju tumačenja iz fizike”, dodajući da su „zakoni koji vladaju materijom u svim njenim oblicima, bilo u obliku uglja, ilovače, gvožđa, kamenja, drveta, ..., bilo ljudi, svuda isti” (1858, 17). Autori

druge varijante sociološkog mehanicizma, Voronov („Osnovi sociologije”, 1909) i Lotka („Elementi fizičke biologije”, 1925), istaknuti su pobornici socijalne mehanike. Prema mišljenju Voronova i Lotke, čovek je „materijalna tačka” a njegova socijalna okolina nije ništa drugo do „polje sila”, tako da je njihov odnos prema društvu određen striktnim zakonima mehanike. Socijalna mehanika je, dakle, prosto prenošenje formula matematičkih zakona prirode na društvene nauke. Nemački fizikohemičar Vilhelm Ostwald (1853-1932) i belgijski inženjer Ernest Solvej (1832-1922) su glavni predstavnici treće forme sociološkog mehanicizma – socijalne energetike. Oni su društvo sagledali kao „jedan sistem energetike, mehanizam za preobražaj energije, a sama istorija nije ništa drugo do proces preobražaja energije”. Liberalni, socijalistički, komunistički i drugi pokreti, po mišljenju ovih autora, samo su oblici osnovnog zakona socijalne termodinamike.

Džordž Zipf slovi kao najpoznatiji predstavnik matematičko-funkcionalne koncepcije čiste sociologije. Zipf je u svom radu „Ljudsko ponašanje i princip najmanjeg otpora” (1949) postavio osnovnu tezu da „individue regulišu svoja ponašanja tako što teže da smanje što je moguće više ‚verovatnu prosečnu količinu rada’ koju treba izvršiti (Mišković 2003, 96). Smatrao je da se stabilnost društvenog sistema može precizno izraziti preko matematičko-simboličkog jezika, uzimajući u obzir, recimo, geografsku veličinu naselja i odgovarajući broj stanovnika (srazmerno teritoriji). Zipf je ratove i revolucije sagledao kao „mehanizme” preko kojih se uspostavlja i održava društvena ravnoteža.

Vilfredo Pareto (1848-1923) je postavio teoriju o „čistoj ekonomiji”, odnosno nauci o društvu čije jezgro je „racionalna mehanika”. Dok su u mehanici čvrsta tela materijalne tačke, dotle, u društvu ljudska bića predstavljaju hedonističke molekule. Društvo je sistem ljudskih molekula koji stoje u složenom uzajamnom odnosu, a kvantitativnim ekonomskim objašnjenjima otkriva se struktura tog sistema.

Sorokinov kritički sud o sociološkom mehanicizmu ukazuje na sledeća četiri nedostatka: (1) mali doprinos razumevanju društvenih pojava, (2) niz površnih analogija, (3) pogrešno tumačenje ne samo socijalnih, već i prirodnih pojava i (4) dvostruka štetnost mehanicističkog monizama. Prvi negativni efekat ogleda se u tome što sociološki mehanicizam previda sve osobine koje su svojstvene društvenim pojavama. Druga nepovoljnost je to što se opštim fizičkim pojavama pripisuju svojstva koja njima ne pripadaju (Sorokin 1933, 49).

5.1.1.2. Geografske škole

Predstavnici ove škole razvoj društva objašnjavaju uticajem različitih geografskih činilaca. Geografsku sredinu, inače, karakterišu: geografski položaj, (širina i dužina), nadmorska visina, konfiguracija (reljef) zemljišta, flora i fauna,

sastav zemljišta (plodnost), hidrografija i drugo. Smatra se da ovi faktori određuju pojave i razvoj društva, pri čemu se uticaj ljudskih aktivnosti ne uzima u obzir.

Značaj geografskih faktora na društvo uočen je veoma rano. Tumačenja društvenih pojava i procesa faktorima geografske sredine prisutna su u delima mislilaca Dalekog Istoka, Stare Grčke i Rima – Hipokrata, Herodota, Tukidida, Platona i Aristotela – a kasnije i u delima Bodena i Monteskijsa. Poseban doprinos na ovom planu dao je Jovan Cvijić (1865-1927). On je različite psihološke osobine naroda Balkana pripisao uticaju geografske sredine.

Među geografskim sociološkim teorijama ne retko se pominje i ime Le Pleja (1806-1888). Le Plej je proučavao porodicu, ili, preciznije rečeno, porodični budžet. On je pošao od pretpostavke da se sve porodične funkcije mogu sagledati iz budžeta porodice, posebno radničke, kao izrazitog reprezentiva industrijskog društva. Le Plej je analizirao i geografsko mesto porodice i društva.

Kada se kao geografski faktor razmatra samo uticaj geografskog položaja na tok ljudske istorije i politički razvoj ljudskog društva, onda se zalazi na teren posebne vrste geografskih teorija. To su *geopolitičke teorije* – naziv koji je uveo švedski naučnik Rudolf Kjelen (1864-1922). Izraz „geopolitika”, koji je on upotrebio, odnosio se na „nauku o državi kao geografskom organizmu ili pojavi u prostoru” (Mišković 2003, 98). Nemački profesor Frederik Ravel (1844-1904), zahvaljujući delu „Politička geografija” (1897), važi za najpoznatijeg predstavnika geopolitičkih teorija. Ideje geopolitičkih teorija biće kasnije instrumentalizovane u periodu uspona nacizma u Nemačkoj; odnosno, služile kao ideološko i propagandno sredstvo za teritorijalno proširenje ove države. Izrazitim predstavnikom nemačke geopolitičke škole u tim vremenima smatra se K. Haushofer (1896-1946).

Imaju li geopolitičke teorije značaj i u savremenom društvu? Postojanje mnogih centara u svetu za geopolitička istraživanja vodi potvrdnom odgovoru.

Uporedo sa sve većim iscrpljivanjem prirodnih resursa (sirovina i energije naročito), nedostatkom hrane za veliki deo stanovnika tzv. Trećeg sveta i potrebom kapitala za plasman na nova svetska tržišta – povećava se značaj geografskih teorija u obliku geopolitike. Poznata je koncepcija o nekoliko velikih geopolitičkih regiona u svetu koji će se boriti za primat u proizvodnji roba i raspodeli svetskog tržišta. ...

Obnova geografskih teorija uslovljena je karakterom kapitalističke civilizacije koja, podstaknuta profitnom motivacijom, brzo iscrpljuje prirodna bogatstva i podstiče ekspanziju globalne ekološke krize (Mišković 2003, 98).

Teorije geografskog faktora su jednostrane utoliko što preneglašavaju uticaj jednog faktora – najčešće, klime ili zemljišta. Pri tome, geopolitičke teorije nemaju naučnu zasnovanost. Većina teorija ove grupacije previda

dvostruki karakter odnosa čoveka i prirode. Drugim rečima, kao što geografska sredina deluje na čoveka i svekolike aspekte razvoja društva („*geografski determinizam*”) tako i čovek može da menja svoju prirodnu sredinu („*geografski posibilizam*”).

Čini se logičnim na kraju zaključiti da sa razvojem proizvodnih snaga opada uticaj geografskih faktora. Svakako da je njihov uticaj bio najizraženiji na nižim stupnjevima društvenog razvoja. To potvrđuje i povećani broj ovih teorija nastalih još u antičko doba.

5.1.1.3. Biologističke teorije

Biologističke teorije se smatraju najvažnijim u grupi teorija naturalističkog pravca. Zajednički imenitelj ovih teorija je biologizam, odnosno biološki zakoni, na kojima počiva objašnjenje društvene stvarnosti. Društvo, prema zagovornicima ove škole, nije ništa drugo do socijalni organizam, a on je nalik biološkom organizmu. Struktura i razvoj društva se, prema tome, mogu plastično objasniti biološkim zakonima tako da se metode biologije mogu primeniti i u sociologiji. Uostalom, u Kontovoj hronološki datoj sistematizaciji nauka sociologija se ne nalazi slučajno odmah iza biologije.

Biologizam ima dugu tradiciju. Ideja organicizma provejava i u delima znamenitih antičkih filozofa, Platona i Aristotela, a u novijoj istoriji ta ideja je jasno predstavljena u delu „Levijatan” Tomasa Hobsa. U ovom Hobsovom delu centralnu nit predstavlja zamisao o državi kao „nadorganizmu”. Biologizam svoj vrhunac doživljava krajem XIX i početkom XX veka, u vreme kada je u biologiji došlo do niza značajnih otkrića.

Premda biologističke teorije prati velika razuđenost one se, ipak, mogu podeliti na dve najvažnije varijante: (1) *organsku* (organicizam) i (2) *socijal-darvinističku* teoriju.

Organske teorije polaze od toga da se društvo razvija po zakonu evolucije – univerzalnom razvojnom procesu. Najvažniji predstavnici organicizma su Herbert Spenser (1820-1903), rodonačelnik organicizma, Pol fon Lilijenfild (1829-1903) i Albert Šefle (1831-1903).

Spenser je u drugom delu svoje knjige „Prvi principi” (1863) izložio osnovne postavke zakona evolucije društva, koji se zasniva na načelima: (1) održanja energije, (2) neuništivosti materije i (3) kontinuitetu kretanja. Sama evolucija društva je, u stvari, prelaz iz stanja inkoharentne (nepovezane) homogenosti u stanje koherentne (povezane) heterogenosti. Rečju, evolucija teče od „prostih” prema „složenijim” organizmima. Samo društvo se shvata kao tzv. „nadorganizam”, a ono opstaje zahvaljujući ravnoteži koja se održava među grupama i klasama.

Razumevajući evoluciju kao postepen i kontinuiran proces, Spenser je razvio odgovarajuću tipologiju društava. Razvijeniji oblici društva, prema

Spenserovom viđenju, proističu iz delovanja biološkog zakona borbe za opstanak: (1) jedne rase protiv druge (tako nastaje *horda*, prvi evolucionni oblik društva), (2) jednog društva protiv drugog (*militarističko društvo*) i (3) i društva sa njegovom okolinom (*industrijsko društvo*). Poslednji, industrijski tip društva, karakteriše se individualnošću rada i demokratskim slobodama. Takvo društvo opstaje zahvaljujući tome što se najveći broj pojedinaca prilagođava na postojeće uslove. Konačno, Spenser državi pridaje pozitivnu ulogu jer ona štiti društvo od unutrašnjih sukobljavanja.

Prema shvatanju Lilijenfelda, još radikalnijem organicisti od Spensera, svaka socijalna grupa ostvaruje tri oblika delovanja (ekonomski, politički i pravni) koji odgovaraju, redosledno, trima funkcijama bioloških organizama: fiziološkim, sjedinjujućim i morfološkim.

Ipak Spenser je uviđao, nasuprot svojim sledbenicima, i razlike između društva i organizma.

U individualnom organizmu sastavni delovi sačinjavaju celinu, dok su u društvenom organizmu jedinice rasprostrte, razdvojene. U prvom postoji diferenciranje funkcija i samo jedni delovi postaju sedište osećanja i misli, dok u društvenom organizmu nema takve podele funkcija; ne postoji društvena svest ili mozak. Otuda i treća razlika: dok u organizmu delovi postoje radi dobrobiti celine, u društvu celina postoji i radi dobrobiti pojedinca (Mišković 2003, 100).

Prema socijalnom darvinizmu, drugoj varijanti biologizma, ukupna zbivanja u društvu mogu se objasniti Darwinovim zakonom neprekidne borbe za opstanak. U stvari, zakon „borbe za opstanak” otkrio je Maltus, a Darwin je taj zakon primenio na biološke vrste, da bi se, potom, biološki elementi, ponovo vratili u sociologiju (Marković 1994, 58). Najznačajniji predstavnici socijalno-darvinističke teorije „borbe za opstanak” su Ludvig Gumplovič (1838-1909), Jakov Novikov (1848-1912), Gustav Racenhofer (1842-1904) i Viljem Samner (1840-1910).

Ludvig Gumplovič, Austrijanac poljskog porekla, u svojim delima „Borba rasa” (1833) i „Osnovi sociologije” (1885) mehanički prenosi neprekidnu borbu vrsta (na način kako je to video Darwin u prirodi) na sociološko područje. Prema ovom autoru, borba između različitih rasa predstavlja pokretačku snagu u istoriji čovečanstva.

Gumplovič i Gobino su, uz Čemberlena, Lapuža i Amona, najistaknutiji predstavnici najekstremnijeg socijalnog darvinizma – rasizma. Gumplovič smatra da je nastanak države nužnost kako bi višim rasama bilo omogućeno da nesmetano eksploatišu niže rase. Gumplovič je i „jedan od najznačajnijih idejnih inspiratora militarizma, rasizma i ultranacionalizma, od vremena njegovih savremenika u nemačkom Generalštabu do naših dana” (Milanović 1984, 29).

Prema Barnesu, „Gumplovičev sociološki sistem” dugo je smatran klasičnim primerom uticaja piščeve društvene i političke okoline na njegovu

teoriju. Skoro jedinstvene etničke i kulturne razlike i stalna borba narodnosnih grupa i društvenih klasa u Austro-Ugarskoj, kao i činjenica da je politička vlast u dvojnoj monarhiji (posle 1867. godine) u oba dela države bila u rukama manjine, umnogome je odredila glavne crte njegovog celog sociološkog sistema. Taj sistem je počivao na premisama o: (1) etničkoj različitosti, (2) grupnom klasnom konfliktu, (3) političkom suverenitetu vladajuće manjine, (4) problemu nacionalnog oslobođenja, (5) kulturi asimilacije i (6) etničkoj amalgamaciji. Apsurdnost Gumplovičeve teorije je da održavanje, ili prilagođavanje jedne grupe, ne zavisi od njenih bioloških svojstava (pripadništva višoj ili nižoj rasi), već od njenog društvenog položaja (Radenović 1995, 120).

Artur de Gobino je rasističku koncepciju društva izneo u svom delu „Ogled o nejednakosti ljudskih vrsta”. Gobinova osnovna pretpostavka svodi se na postojanje viših i nižih klasa, pri čemu prvim pripada uloga faktora u razvitku društva. Do krize i eventualnog kolapsa društva, prema Gobinu, dolazi u uslovima mešanja viših sa nižim klasama.

U zaključku odeljka o biologizmu treba istaći da je ova škola (posebno njena ekstremna varijanta doživela u XX veku potpun neuspeh. Organicistički pravac je u velikoj meri odraz jedne konkretne epohe – ekspanzije liberalnog kapitalizma – tokom koje su slobodna konkurencija i preživljavanje najsposobnijih izražavali opštu društvenu klimu tog vremena. Ipak, mnogi pojmovi koje je razradio Spenser postali su svojina savremene sociologije: na primer, „kontrola”, „struktura”, „funkcija” i „institucija”. Na osnovu organskog učenja o društvu, nastale su i neke savremene sociološke škole, poput funkcionalizma. Poslednjih decenija, pak, dolazi do profilisanja sociobiologije koja predstavlja prelaz između sociologije i biologije, s obzirom na veliki značaj biologije (posebno molekularne biologije i genetike).

5.1.2. Psihološke škole

Psihološke teorije, nastale u novije vreme (u XX veku), imale su tokom dužeg perioda vodeće, centralno mesto i uticaj u sociologiji. Ovim teorijama se socijalne pojave, razvoj i ukupno stanje društva objašnjava prvenstveno psihološkim kategorijama kao što su, na primer: osećanja, želje, težnje, nagoni, instinkti, svest itd. Osnovno je da se iz psihičkih karakteristika pojedinca i malih društvenih grupa dolazi do generalizacija, odnosno uopštavanja zapažanja na čitavo društvo. Poput biologizma, i psihologizam je teorijski razuđen i nekoherentan, a najčešće se deli na tri osnovne grupe:

- (1) *individualno-psihološke*,
- (2) *kolektivno-psihološke* i (
- 3) *socijalno-psihološke* teorije.

5.1.2.1. Individualno-psihološke teorije

Među predstavnicima ove teorije u sociologiji ističu se: Maks Veber, Gabriel Tard, Mek Dugal, Jakob Moreno i Sigmund Frojd. Zajedničko navedenim autorima je da sve društvene pojave i društveni život objašnjavaju individualnom psihologijom, elementima psihe i psihičkim činionicima.

Maks Veber (1864-1920) se smatra najznačajnijim autorom ove varijante psihologizma. Njegova najznačajnija dela su: „Protestantska etika i duh kapitalizma”, „Privreda i društvo”, „Metodologija društvenih nauka”, „Nauka kao poziv” i „Politika kao poziv”. Veberova dela predstavljaju svojevrsnu simbiozu „individualno-psihologističkog, kulturalističkog i istorijskog pristupa u sociologiji” (Mitrović 2000, 120).

Za razliku od Marksa, Veber je detaljnije izučavao i uticaj ideja na ekonomski život. U studiji „Protestantska etika i duh kapitalizma”, u kojoj najviše dolazi do izražaja Veberov psihologizam i kulturalizam, on razmatra uticaj religioznih ideja na ekonomiju. Veber u ovom radu istražuje uzroke koji doprinose progresivnom razvoju institucija unutar Zapadne civilizacije, stavljajući težište na princip racionalnosti, odnosno formalnu racionalnost koja se ispoljava kroz birokratske strukture.

Zadatak sociologije, prema Veberovom viđenju, svodi se na razumevanje društvenog delovanja koje predstavlja društveni odnos među osobama. Takvo društveno delovanje može imati različit sadržaj kao što je, na primer, ljubav, prijateljstvo, neprijateljstvo, borba i dr.

Gabrijel Tard (1843-1904) je pojave u društvu tumačio iz ugla njegove „teorije podražavanja”. Čovek najpre podražava sebe (recimo, navike, sećanja, prošlost), a, potom, i druge ljude. Ovaj francuski sociolog je u svojim delima „Zakoni podražavanja” i „Društveni zakoni” zastupao stav da je sociologija nauka o psihičkim odnosima na relaciji pojedinac-društvo. Suština društvenog života ogleda se u imitaciji i podražavanju: „Odnos između dva čoveka, pisao je on, jedini je i osnovni element društvenog života; a sadržina tog odnosa je uvek i pre svega u tome što se jedan čovek ugleda na druge” (Goričar 1969, 111). Bez ovog podražavanja drugih, nema ni polja društvenog.

Interpsihološku aktivnost, prema Tardovoj teoriji, čine tri procesa: (1) *imitacija* (podražavanje), (2) *opozicija* (suprotstavljanje) i (3) *adaptacija* (prilagođavanje). Osnovni proces je, kako je već istaknuto, imitacija. Opozicija se odnosi na oklevanje pojedinca da prihvati nove društvene forme. Suprotstavljanje se tokom istorije ljudskog društva ispoljava najpre preko rata, kasnije preko konkurencije (delovanje tržišta) i na kraju preko ideoloških sukobljavanja. Zahvaljujući adaptaciji – procesu koji se odvija u svesti pojedinca – pripadnici društva razvijaju spremnost za prihvatanje društvenih obrazaca delovanja i ponašanja.

Tard, na kraju, uvodi i pojam invencije. Pod invencijom se podrazumevaju novi oblici mišljenja ili delanja, nastali kao rezultat originalnosti i invencije pojedinaca, sa izgledima da dođu do izražaja u društvu. Kada se u društvu pojavi invencija (podsvest), istovremeno dolazi i do suprotnog talasa (talas prihvatanja i talas odbacivanja). Kako u društvu neprestano dolazi do invencije, neprekidno se javljaju sudari između prihvatanja i odbacivanja (Kostadinović 2004, 99).

Mek Dugal (1871-1938) – začetnik socijalne psihologije – razvio je u delu „Uvod u socijalnu psihologiju” „teoriju instinkta”, polazeći od osnovnog stava da su društvene pojave određene urođenim predispozicijama čoveka. Prema ovom američkom sociologu, društvene pojave mogu se objašnjavati instinktima, kao što su, na primer, strah, borbenost, razdražljivost ili odbojnost (Dugal je identifikovao deset instinkata). Dugal polazi od pretpostavke da čovek reaguje na izvesnu pojavu uvek na tačno određen način. Samim tim, društvene pojave mogu se objasniti instinktima, odnosno njihovom kombinacijom. Sportski događaji, recimo, kao i ratovi, mogu se objasniti instinktom borbenosti

Sigmund Frojd (1856-1939), istaknuti psihoanalitičar, smatrao je da je presudni činilac u društvenom životu polni nagon (libido). Libido je, po Frojdu, prauzrok naučne i kulturne misli. Čovek se shvata kao „hidraulični model” koji samo mehanički ponavlja određene obrasce ponašanja koji su biološki i instinktivno programirani i fiksirani. Osnovno obeležje Frojdove teorije instinkta je da čovekova ličnost ima tri sloja, i to: (1) *Id* („ono”, odnosno, „polje nesvesnog”); (2) *Ego* („ja”, odnosno, „polje principa realnosti”) i (3) *Superego* („nad-ja”, odnosno, „polje društvenih ideala i normi”). Odlučujuća struktura koja dominira ljudskim životom je arhaisko nesvesno, koje je sastavljeno od nagonske energije koja kanališe ljudski život. U tom smislu, istorija svakog pojedinca („ontogeneza”) svodi se na preslikavanje istorije ljudskog roda („filogeneza”). Razvoj kulture i civilizacije koji pokušavaju da potisnu i blokiraju život instinkata u čoveku, po Frojdovoj teoriji, dovodi do mentalnog oboljenja ne samo čoveka, već i čitave civilizacije. Instinktivizam, ipak, nije dobro objašnjenje društvene realnosti, jer on opovrgava ideju progresa (Radenović 1995, 123).

Jakob Moreno (1842-1912), poznati američki psiholog i psihijatar, posebno je zaslužan za formiranje sociometrije – posebnog pravca (postupka) pomoću kojeg se preko pojedinačnih svesti objašnjavaju društvene pojave. U Evropi se razvoj sociometrijskih teorija vezuje za dela Vizea, Zimla i Gurviča. Doprinos Morena je već razmotren u III poglavlju. Moreno suštinu društvene pojave nalazi u osećanjima privlačenja i odbijanja, po osnovu kojih se ljudi vezuju u grupe ili razdvajaju. I najsitnija društvena pojava – društveni atom – sastoji se iz „jedne sheme uzajamnog privlačenja i odbijanja, koji izvire istovremeno s dve strane: iz pojedinaca i grupa u kojima oni učestvuju ili iz kojih su isključeni” (Mišković 2003, 110).

5.1.2.2. Kolektivno-psihološke teorije

Kao najznačajniji predstavnici kolektivno-psiholoških teorija najčešće se pominju Emil Dirkem (1858-1917), Vilhelm Vunt (1832-1920) i Gistav Lbon (1841-1931).

Emil Dirkem (1857-1917), rodonačelnik kolektivno-psihološke teorije, veruje da su sve društvene pojave psihološke prirode a da su kolektivna svest i kolektivne predstave ključni faktor organizacije društva, sistema društvenih ustanova i funkcionisanja društvenih delatnosti. Iza mnogih individualnih radnji stoji, u stvari, kolektivno-psihološki obrazac. Dirkem je na to posebno ukazao u svojoj studiji o samoubistvu (1897). Značajna su i ostala Dirkemova dela: „Pravila sociološke metode” (1895), „O podeli društvenog rada” (1893), „Elementarne forme religijskog života” (1912), „Sociologija i društvene nauke” i „Vaspitanje i sociologija”.

Iz čega se, prema Dirkemu, sastoji kolektivna svest? Tu posebnu kolektivnu svest sačinjavaju kolektivne predstave i kolektivni načini mišljenja i ponašanja kao što su religiozna verovanja, moralne norme i pravni propisi. Kolektivna svest je nezavisna od pojedinačne svesti, odnosno, ona je društvena činjenica koja se prenosi (putem kulture) s generacije na generaciju. Kolektivna svest kao takva, koja se može na početku doživeti kao prinuda u odnosu na pojedinačne svesti, kasnije, zahvaljujući vaspitanju (socijalizaciji), postaje sastavni deo svesti pojedinca.

Emil Dirkem je smatrao da je ključni faktor organizacije društva *kolektivna svest*. Kolektivna svest je nadindividualna i ona predstavlja jezgro društvenog razvoja. Inače, kolektivna svest se javlja u različitim oblicima, kao što su, na primer, religija, pravo i moral. Za razliku od ostalih sociologa njegovog vremena (posebno marksista), kao i prethodnika (na primer, prosvetitelja), Dirkem je religiji pripisao pozitivnu ulogu budući da ona doprinosi jačanju kohezije društvene zajednice. Sila koja drži društvo na okupu nije ništa drugo do *solidarnost*.

Tako se kao idealna društva, po E. Dirkemu, prepoznaju „društvo mehaničke solidarnosti” i „društvo organske solidarnosti”. Mehanička solidarnost se javlja pri prostoj podeli rada i u moralno homogenoj populaciji koja se održava zajedno po osnovu prihvaćenosti sličnih vrednosti i verovanja. Organska solidarnost je, s druge strane, prisutna u modernom društvu koje se odlikuje kompleksnom podelom rada i homogenom populacijom koja se održava zajedno po osnovu međusobne zavisnosti pripadnika društva.

U Dirkemovom učenju o „društvenoj patologiji” normalno je ono što je društveno prosečno (konformistički stav). Drugim rečima, društvo može da bude tolerantno prema određenom stepenu prisustva devijantnih pojava. Dirkem kasnije menja ovaj stav i smatra da je normalno u društvu „ono što je optimalno moguće”.

5.1.2.3. Socijalno-psihološke teorije

U novije vreme nastaju teorije koje u fokus svog istraživanja postavljaju uzročne veze između svesti pojedinca i društva. Tako je nastala socijalno-psihološka teorija a ishodište joj je, naravno, socijalna psihologija. Cilj kojem teže ove teorije je da se sazna u kojoj meri je svest uslovljena društvenim faktorom i u kojoj meri je individualna svest čoveka kao pojedinca uslovljena društvenim pojavama. Među značajnim autorima ove provenijencije treba istaći Sorokina i Gurviča.

Pitirim Sorokin (1889-1958), američki sociolog ruskog porekla, ističe u delu „Društvo, kultura i ličnost” stav da se društvene pojave mogu shvatiti preko interakcija ljudi. Interakcija je, po Sorokinu, interpersonalan odnos. Te pojave sadrže tri bitna elementa: (1) *subjekte radnje* (ljudi), (2) *značenje radnji* (vrednosti, misli i norme) i (3) *materijalne nosioce značenja*.

Žorž Gurvič (1894-1965), francuski teoretičar ruskog porekla, nastojao je da u svom složenom sociološkom sistemu pronađe srednje rešenje između kolektivno-psihološkog i individualno-psihološkog pravca u sociologiji. To rešenje je sintetičko, jer ono prihvata i priznaje i individualnu i kolektivnu svest. Individualna i kolektivna svest međusobno korespondiraju, odnosno one su međuzavisne. Nedostatak ovih teorija ogleda se u prilagođavanju psiholoških elemenata u objašnjavanju društvenih pojava.

5.1.3. Škole sociološkog pravca

Škole sociološkog pravca javile su se kao reakcija na narasle i mnogobrojne teorije naturalističkog smera koje, međutim, nisu davale prihvatljive odgovore na postavljena pitanja ondašnjeg vremena. Do formiranja ovog pravca dolazi krajem XIX veka a posebno u periodu između dva Svetska rata, i to u Nemačkoj i u Sjedinjenim Državama. U prvoj zemlji delovala je tzv. „Kelnska škola”, a preko Atlantika tzv. „Čikaška škola”.

Glavni teoretičari nemačke sociološke škole su Georg Zimel, Ferdinand Tönnies i Leopold von Wiese.

Ferdinand Tönnies (1855-1936) se smatra začetnikom, i jednim od tvoraca, formalne sociologije. U svojim delima „Zajednica i društvo” (1886) i „Uvod u sociologiju” (1931) on ističe da osnovu društva i zajednice (dva glavna oblika) čine ugovori. Po Tönniesu, bitne društvene grupe, udruženja i odnosi u društvu moraju da budu u središtu sociološke analize.

Georg Zimel (1864-1948) je u svom delu „Opšta sociologija” društvo sagledao kao neku vrstu „socijalne geometrije”, pri čemu društveni oblici predstavljaju osnovu za razmatranje. Suština društva se ogleda kroz udruživanje društvenih oblika, što i omogućava postojanje sociologije kao samostalne nauke. Način udruživanja ljudi je, u stvari, konstanta; odnosno, to je ono što sociologiji daje vanvremenski i neistorijski karakter u proučavanju društvenih pojava.

Leopold fon Vize (1876-1969) se smatra najznačajnijim predstavnikom formalne sociologije. U svom delu „Sistem opšte sociologije”, sociologiju sagledava kao „nauku o odnosima” koja utvrđuje ono što je istovetno u svakom društvu. Pri tome je odnos čoveka prema čoveku (dakle, međusobne veze) predmet njegove opservacije. Bitno je utvrditi ono što spaja, odnosno razdvaja ljude. Tako se društvo, po Vizeu, poima kao skup društvenih procesa koji čini sastavni deo udruživanja ili pak dezintegracije što se odigrava u društvenom ambijentu.

Deskriptivna sociologija u SAD se javlja početkom XX veka, a njeni predstavnici su Smol, Berdžes, Park i Ros. Edvard Ros (1866-1951), predvodnik ove škole, izradio je sistem formula. Po njegovom shvatanju, sociologija izučava oblike društvenih grupa, njihovu sadržinu i konflikte između pojedinaca.

Ono što je posebna odrednica formalne sociologije ogleda se u tome da ona proučava društveni oblik (formu) manje-više nezavisno od sadržine. Zbog toga formalna sociologija ne otkriva uzročno-posledične veze, već pre služi u svrhu klasifikovanja nekih društvenih pojava. Time se ona svodi samo na socijalnu geometriju. Uz to, u formalnoj sociologiji izostaje hronološki redosled o društvenim događanjima a nedijalektičko razdvajanje i suprotstavljanje forme i sadržaja umanjuje njen značaj. Ipak, ona je omogućila odvajanje sociologije od psihologije.

5.2. Marksistički smer klasične sociologije

Marksistička sociologija je novijeg datuma; javlja se 1840-ih. Njeni osnivači su Karl Marks (1818-1883) i Fridrih Engels (1820-1895). Glavna Marksova dela su: „Kapital” (1859), „Beda filozofije”, „Prilog kritici političke ekonomije” i „Prilog kritici Hegelove filozofije prava”. Glavna dela Fridriha Engelsa su: „Dijalektika prirode”, „Anti-Diring”, „Poreklo porodice, privatne svojine i države” i „Položaj radničke klase u Engleskoj”. Među najznačajnijim zajedničkim radovima Marksa i Engelsa nalaze se: „Rani radovi” (1844), „Sveta porodica”, „Nemačka ideologija” i „Manifest komunističke partije” (1848).

Marksizam nije nastao nezavisno od glavnih tokova svetske civilizacije, nauke i filozofije. Autentično razumevanje dela Marksa, Engelsa i njihovih sledbenika nije moguće bez uzimanja u obzir činjenice da marksizam, kao istorijski uslovljena i izrazito kritički orijentisana teorija, ima sledeće teorijske izvore:

- (1) *klasičnu nemačku filozofiju* (transedentalni, subjektivni, objektivni i apsolutni idealizam Kanta, Fihtea, Šelina i Hegela);
- (2) *francuski materijalizam XVIII veka* opterećen mehanicizmom i determinizmom (Holbah i Didro);

- (3) *vulgarni nedijalektički materijalizam* Fojerbahovog tipa;
- (4) *englesku političku ekonomiju* (Peti, Smit i Rikardo);
- (5) *utopijski socijalizam* (Oven, Furije, Sen-Simnon, Luj Ogist Blanki i Pjer Žozef Prudon) i (6) *učenje o klasama francuskih istoričara* (Minje, Gizo, Tjeri).

Na osnovu ovakve heterogenosti teorijskih izvora marksizma može se postaviti pitanje o samoj suštini ove materijalističke koncepcije društva. Po jednim, to je dijalektički materijalizam; po drugima, to je politička ekonomija; po trećima, to je istorijski materijalizam i sociološki aspekt. Tako se pažnja analitičara dela Marksa i njegovih sledbenika usmeravala bilo na filozofski, bilo na ekonomski, bilo na sociološki aspekt.

S obzirom na to da Marks nije ni u jednom delu razvio celovit, zatvoren teorijski sistem (što otežava tumačenje njegovog ukupnog stvaralaštva), Marksova misao o čoveku, društvu i istoriji ima „transfilozofski karakter” (Mitrović 2000, 129). Razvijanje jednog zatvorenog, potpunog teorijskog sistema (poput Kontovog, Spenserovog, Dirkemovog i dr) nije bio, kako je i sam Marks isticao, cilj njegovih promišljanja. Marks je, umesto toga, ponudio najžešću kritiku građanskog društva, to jest „kritiku svega postojećeg”, kako bi došlo do transedencije (prevladavanja) građanskog sveta, kroz ukidanje klasnog i zasnivanje besklasnog društva (komunizma), sa kojim i otpočinje prava ljudska istorija.

Cilj Marksove društvene teorije je, prema tome, korenita, to jest, revolucionarna promena društva. Srž Marksove misli čini oslobađanje rada i čoveka. U skladu s tim, filozofija, prema Marksovoj teoriji, mora da se bavi praksom. Tu aktivističku funkciju filozofije Marks sažeto izlaže u čuvenoj XI tezi o Fojerbahu: „Filozofi su samo različito tumačili svet, ali stvar je u tome da se on izmeni” (Bloh 1976, 125).

Karl Marks je smatrao da središte konflikta u kapitalističkom društvu slobodne konkurencije počiva na razlikama između dve osnovne klase: buržoazije (kapitalista) i proletarijata (radnika). Osnovni izvor konflikta proizlazi iz društvenog karaktera proizvodnje i individualnog karaktera svojine nad sredstvima za proizvodnju. Marksizam je predviđao da će s razvojem kapitalizma doći do preliivanja srednjeg staleža u radničku klasu i do obrazovanja lumpenproletarijata (ljudi na samom dnu društva, od marginalnog značaja za ekonomiju). Inače, Marks nije u svoj koncept klase uključio poljoprivrednike.

Sušтина bilo kog društva se, po Marksu, ispoljava preko odnosa proizvodnje i sredstava za proizvodnju koji zajedno (proizvodne snage) određuju način proizvodnje (odnosno, ekonomsku strukturu), a on, sa svoje strane, uslovljava društveni, politički i intelektualni život. Iz ove pretpostavke sledi to da sa menjanjem određenog načina proizvodnje dolazi i do promene svih društvenih odnosa, odnosno, do uspostavljanja nove društveno-ekonomske

formacije. Teorija dijalektike proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje može se prikazati na sledeći način:

ravnoteža – protivurečnost (konflikt, kriza) – revolucionarna promena.
[teza] [antiteza] [sinteza]

Klasici marksizma su, prema tome, utvrdili nekoliko opštih društvenih zakona, koji vladaju u svim društveno-ekonomskim formacijama (počev od prvobitne zajednice):

- (1) zakon o odnosu ekonomske osnove i društvene nadgradnje;
- (2) zakon o određenosti proizvodnih odnosa proizvodnim snagama i
- (3) zakon društvene podele rada.

A od posebnih društvenih zakona, koji ne deluju u svim društveno-ekonomskim formacijama (već samo u klasnim), najvažniji je, svakako, *zakon klasne borbe*. Najoštriji vid ispoljavanja ovog zakona je socijalna revolucija (Mitrović 2000, 137). Marks i Engels otpočinju prvo poglavlje („Buržuiji i proleterii”) svog „Manifesta komunističke partije” tvrdnjom da je istorija svakog dosadašnjeg društva, u stvari, istorija klasnih borbi. Najpre se na suprotnim stranama pojavljuju slobodan čovek i rob, patricij i plebejac, a potom, baron i kmet, cehovski majstor i kalfa itd; rečju, kako to ističu Marks i Engels, ugnjetač i ugnjeteni.

Marks je, u svom predgovoru za „Prilog kritici političke ekonomije” sažeto izložio osnovne elemente koncepta istorijskog materijalizma – posebnog naučnog pogleda na društvenu strukturu i društvenu dinamiku:

U društvenoj proizvodnji svoga života, ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu, na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. *Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest.* Na izvesnom stupnju svoga razvoja dolaze proizvodne snage društva u protivrečje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se, sporije ili brže, prevrat čitave ogromne nadgradnje. Pri promatranju ovakvih prevrata mora se uvek razlikovati materijalni prevrat u ekonomskim uslovima proizvodnje, koji se da konstatovati s tačnošću fizičkih nauka, od pravnih, političkih, religioznih, ili filozofskih, ukratko, od ideoloških oblika u kojima ljudi postaju svesni tog sukoba i borbom

ga rešavaju. Kao što neki individuum ne ocenjujemo šta je po onome što on za sebe misli da jeste, tako ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti; već naprotiv, moramo tu svest objašnjavati iz protivrečnosti materijalnog života, iz postojećih sukoba među društvenom proizvodnom snagom i odnosima proizvodnje. Nikada neka društvena formacija ne propada pre nego što budu razvijene proizvodne snage za koje je ona dovoljno prostrana, i nikad novi, viši odnosi proizvodnje ne nastupaju pre nego što se materijalni uslovi njihove koezistencije nisu već rodili u krilu starog društva. Stoga čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može rešiti, jer kada tačnije posmatramo, uvek ćemo naći da se sam zadatak rađa samo tako gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svog nastajanja. U opštim linijama mogu se nalaziti azijski, antički, feudalni i moderni buržoaski način proizvodnje označiti kao progresivne epohe i ekonomske društvene formacije. Buržoaski odnosi proizvodnje jesu poslednji antagonistički oblik društvenog procesa proizvodnje, ne antagonistički u smislu individualnog antagonizma, nego antagonizma koji potiče iz društvenih životnih uslova individuum, ali u isti mah proizvodne snage koje se razvijaju u krilu buržoaskog društva koje stvaraju materijalne uslove za rešenje tog antagonizma. Zato se s tom društvenom formacijom završava predistorija ljudskog društva (Marks, K., *Kritika političke ekonomije – Predgovor i uvod*, Kultura, Beograd, 1949, str. 8-10).

Iz prethodno citiranog odlomka poznatog Marksovog dela, može se tvrditi da je Marks pod istorijskim materijalizmom smatrao opštu teoriju na osnovu koje treba pristupiti u istraživanju društvenih promena. Istorijski materijalizam se tako ispoljava kao jedinstvo teorije razvoja i metoda pri istraživanju društvenih fenomena. Pri tome se primarni značaj materijalnih činilaca u društvenom životu najsažetije izražava poznatim Marksovim stavom da „ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest”. Inače, pod „društvenim bićem” se, u teoriji istorijskog materijalizma, podrazumeva celokupnost odnosa ljudi u proizvodnji, imajući u vidu određen stupanj razvoja proizvodnih snaga, te društveno-političku strukturu. Dijalektičko kretanje se, pri tome, sagledava u smislu porasta proizvodnih snaga koji zahteva kvalitativne promene date epohe.

Na osnovu prethodnog uvida u osnove istorijskog materijalizma, može se konstatovati da ovaj pravac u sociologiji karakterišu najmanje tri bitna obeležja: (1) *jedinstvo opšte teorije i metode*, (2) *materijalističko shvatanje strukture i razvoja društva* i (3) *dijalektički pogled na društvenu dinamiku* (Ničić 1965, 13).

Marksovo delo posle njegove smrti doživelo je različite interpretacije. Može se govoriti o (1) stvaralačkom dograđivanju marksističke teorije, kao i o (2) njenoj potpunoj reviziji.

Vladimir Iljič Lenjin (1870-1924) je, stvaralački dograđujući Marksovu socijalnu misao, posebno isticao značaj prvog obeležja istorijskog materijalizma (jedinstvo teorije i prakse), pri čemu je podrobno analizirao značaj ove teorije za

konstituisanje sociologije kao naučne discipline. Sledeći izvod iz njegovog dela to jasno izražava:

Ta ideja materijalizma u sociologiji bila je samo po sebi genijalna ideja. Razume se, tada je to bila još samo hipoteza, ali hipoteza koja je prvi put stvarala mogućnost strogo naučnog odnosa prema istorijskim i društvenim pitanjima. Dotada, ne umejući da se spuste do najprostijih i tako primarnih odnosa kao što su produkcionni, sociolozi su pristupali neposredno ispitivanju i proučavanju političkih i pravnih oblika, nailazili na činjenicu da su ti oblici iz ovih ili onih ideja čovečanstva u dato vreme – i nisu išli dalje od toga; ispadalo je kao da ljudi svesno izgrađuju društvene odnose. Ali taj zaključak ... potpuno je protivrečio svim istorijskim zapažanjima ... Materijalizam je uklonio tu protivrečnost, otišavši s analizom dublje, do postanka samih društvenih ideja čovekovih; i njegov zaključak o zavisnosti toka ideja od toka stvari jedini je zaključak koji se može dovesti u sklad s naučnom psihologijom. Dalje, s druge strane, *ta hipoteza je prvi put podigla sociologiju na stepen nauke*. Dotada su se sociolozi trudili i trudili da u složenoj mreži društvenih pojava povuku granicu između važnih i nevažnih pojava (to je koren subjektivizma u sociologiji) i nisu umeli da nađu objektivni kriterijum za takvo razgraničenje. Materijalizam je dao potpuno objektivni kriterijum, izdvojivši 'produkcione odnose' kao strukturu društva i omogućivši da se na te odnose primeni onaj opštenaučni kriterijum ponavljanja za koji su subjektivistički tvrdili da se ne može primeniti na sociologiju (*Lenjin, Šta su prijatelji naroda – Izabrana dela*, tom I, knjiga 1, Kultura, Beograd, 1948, str. 87).

Lenjin je, analizirajući rusko društvo i svetski kapitalizam u eri monopolskog kapitalizma (imperijalizma), težio objektivnom saznanju svog vremena, kao i objektivnih mogućnosti radničkog i komunističkog pokreta u borbi za ukidanje klasnog društva. Među najvažnijim Lenjinovim radovima, u kojima postavljena pitanja analizira iz sociološke perspektive, ubrajaju se „Razvitak kapitalizma u Rusiji”, „Šta su prijatelji naroda i kako se bore protiv socijaldemokrata”, „Država i revolucija” i „Imperijalizam kao najviši stadijum u razvitku kapitalizma”. U studiji „Imperijalizam kao najviši stadijum u razvitku kapitalizma” Lenjin je učinio i izvesnu korekciju Marksovih zaključaka o mogućnostima revolucionarnog razvoja društva. Nasuprot Marksu koji je tvrdio da bi do socijalističke revolucije trebalo da dođe najpre u razvijenim kapitalističkim zemljama, Lenjin je svojom analizom utvrdio da će do socijalističke revolucije najpre doći u industrijski nerazvijenoj zemlji – Rusiji. Naime, u Rusiji su se u to vreme najoštrije ispoljavale društvene protivurečnosti, a, istovremeno, u njoj je „karika u imperijalističkom lancu” bila najslabija (Mitrović 2000, 140).

Revizija Marksovog učenja vezuje se za periode II i III internacionale, odnosno, za teorijska promišljanja Eduarda Bernštajna i Karla Kauckog (1854-1938), s jedne, i Staljina, s druge strane. Prvi vid revizije – „kauckijanstvo” –

predstavlja najrasprostranjeniji vid vulgarizacije i pojednostavljenja Marksove misli i označava se, kratko, kao *ekonomizam*. Nasuprot izvornoj Marksovoj teoriji, marksisti-revizionisti tvrde da je ekonomska osnova „isključivi i direktni uzrok svim pojavama u društvu i njegovom razvitku”, te da „društveni razvoj teče spontano, po logici ekonomskog determinizma i automatizma, nezavisno od čovekove aktivnosti” (Mitrović 2000, 143). Ekonomistički revizionizam marksizma, to jest svođenje (redukcionizam) Marksove društvene teorije samo na teren ekonomije najžešće su kritikovali Antonio Labriola, Lenjin, Roza Luksemburg i Karl Korš (1886-1961).

Staljinovo ime se vezuje za dogmatsku reviziju marksizma ili tzv. *politički voluntarizam i etatizam*. Ovaj vid redukcionizma Marksove misli, pridaje prvorazrednu ulogu i značaj političkom faktoru (državi i partijama), a ne radničkoj klasi, u društvenom razvoju.

Različiti vidovi redukcionizma marksističke teorije prisutni su i u savremenim sociološkim teorijama; posebno u okviru strukturalizma. Osnovna teorijsko-metodološka postavka strukturalizma polazi od toga da u društvu postoje razne strukture koje imaju svoju autonomiju u odnosu na čoveka. Na saznanju same strukture zasniva se naučno objašnjenje društva. Čovek prema strukturalističkoj orijentaciji biva sveden na puki objekt.

Francuski filozof Luj Altise (1918-1986) je, u svom delu „Čitanje Kapitala”, interpretirao Marksov celokupan teorijski rad na strukturalistički način, izdvajajući dve faze u teorijskom radu Karla Marksa – do 1845. i posle 1845. godine. Prvi period Marksovog stvaralaštva fokusiran na teoriju otuđenja Altise ocenjuje kao „idealistički koncept otuđenja” ili „predmarksistički (hegelijanski) koncept”, dok drugi period Marksovog teorijskog rada („Kapital”) karakteriše strukturalistički pristup. Ipak, pokušaji suprotstavljanja „mladog” i „starog” Marksa, kako to konstatuje profesor Mitrović, „ne polaze od Marksovog ukupnog dela niti vode naučnom istraživanju tog dela” (2000, 150).

Marksovo delo, uprkos izvesnim nedostacima, od značaja je i za savremeno društvo.

Marks je precenio revolucionarne mogućnosti radničke klase, a potcenio mogućnost kapitalizma da se putem povećanja radničkih nandnica i poboljšanja uslova rada prilagodi situaciji i udovolji radničkim zahtevima, bez korenite promene sistema produkcionih odnosa. Sem toga, Marksovo shvatanje novoga društva donekle je i utopističko. Međutim, Marksova kritika kapitalizma, otkrivanje suštine eksploatacije i uzroka dehumanizacije života i rada u kapitalističkom društvu – i danas je veoma aktuelna, posebno u društvima koja su napustila projekat izgradnje socijalističkih društvenih odnosa i ušle u fazu razvoja primitivnog, „crnog” kapitalizma u kome vladaju zakoni iskorišćavanja tuđe radne snage i stanje pravne nesigurnosti radnika u procesu rada. Sem toga, Marksova teorija eksploatacije može se danas primenjivati i u globalnim

svetskim okvirima, na odnose između razvijenog Severa i sve siromašnijeg Juga (Mišković 2003, 136).

5.3. Savremene sociološke teorije

U okviru sociologije može se praviti razlika između tri preovlađujuće tradicije (ili perspektive) na čijim teorijskim osnovama se sagledavaju društvene institucije, odnosno društvo i ponašanje ljudi. Te tri perspektive obuhvataju sledeće grupe teorija:

- (1) *funkcionalističke* (dominirale od 1940-ih do ranih 1960-ih godina),
- (2) *teorije društvenih sukoba* ili *konfliktološke* (dominirale od 1920-ih do 1960-ih godina) i
- (3) *teorije društvenog delanja*, koje kasnije, preko simboličkog interakcionizma, postaju prisutnije od 1960-ih godina.

Prve dve perspektive obično podvode pod *makrosociološki pristup*. Pod ovim pristupom podrazumeva se usmerenost na otkrivanje strukture unutar društva kao celine, objašnjavanje odnosa na što višem novou organizacije društva, kao i odnosa između pojedinih struktura unutar celokupne društvene strukture.

Teorije društvenog delanja, s druge strane, pripadaju *mikrosociološkom pristupu* koji se usredsređuje na delanje i interakcije članova društva prilikom formiranja tih struktura. Ovaj pristup u sociologiji, koji se često označava i kao socijalna psihologija, crpi svoje pretpostavke iz teorija racionalnog izbora, odnosno, iz teorija simboličke akcije.

Razlika između makrosociološkog i mikrosociološkog pristupa odražava se i na izbor odgovarajućih metoda, odnosno istraživačkih tehnika u istraživanju. Eksperimentalni metod je prikladan za izučavanje mikrosocioloških pojava i procesa; u prvom redu, odnosa između članova u malim grupama. S druge strane, kada se radi o makrosociološkim fenomenima najčešće se primenjuje ispitivanje kao posebna istraživačka tehnika. Novinski tekstovi svakodnevno donose izveštaje o stanju javnog mnjenja po najrazličitijim pitanjima, do kojih se dolazi ispitivanjem. Međutim, kada sociolozi, ekonomisti, politikolozi i istraživači iz ostalih oblasti društvenih nauka koriste ankete i intervjue, oni to čine da bi sakupili podatke o ljudima u cilju testiranja (proveravanja) postavljenih hipoteza.

5.3.1. Funkcionalističke teorije

Funkcionalizam, kao sociološko stanovište, dominirao je između 40-ih i 60-ih godina XX veka, a njegov najznačajniji predstavnik je Talcott Parsons

(1902-1979). Poslednje dve decenije XX veka obeležio je i porast neofunkcionalizma, pre svega, u američkoj i nemačkoj sociologiji.

Funkcionalizam, ipak, ima svoje korene u evropskoj sociološkoj misli (Kont, Marks, Veber, Dirkem). Nastavljajući tradiciju svojih prethodnika – Ogista Konta i Herberta Spensera – Dirkem je razvio strukturalno-funkcionalistički model društva u okviru kojeg će delovati i kasniji teoretičari ove (funkcionalističke) orijentacije, u prvom redu: Talkot Parsons i Robert Merton u Americi. Prema tome, uvažavajući različite teorijske doprinose, funkcionalizam je, kako to čini profesor Mitrović, moguće podeliti na: (1) *rani* (ili *organicistički*) *funkcionalizam* (O. Konst, H. Spenser, E. Dirkem, B. Malinovski), (2) *analitički funkcionalizam* (T. Parsons), (3) *empirijski* (ili *strukturalni*) *funkcionalizam* (R. Merton) i (4) *neofunkcionalizam* (N. Luhmann) (2000, 155).

Funkcionalizam se usredsređuje na istraživanje međusobnih odnosa između delova društva i njihovog odnosa prema društvu kao celini. Rezultat rada svih delova sistema ogleda se kroz stabilnost i solidarnost društva. Funkcionalistička perspektiva sagledava različite i međusobno zavisne delove (ili strukture) društva kroz prizmu funkcija koje one ostvaruju u cilju zadovoljenja potreba ukupnog društva.

Prema Dirkemovoj teoriji „društvena činjenica” (društvena pojava) može biti samo društvena; ona se sastoji u stvaranju društveno korisnih posledica. Funkciju društvene činjenice treba uvek tražiti u odnosu koji ona odražava sa nekim društvenim ciljem. Inače, Dirkemova univerzalistička zamisao društva je prilično jednostavna. U jezgru društva nalaze se dva osnovna elementa, od kojih je jedan idejni a drugi morfološki. Idejno jegro društva čini kolektivna svest, sadržana u religiji, pravu i moralu, koja stvara društvenu solidarnost.

Prema funkcionalističkoj perspektivi društvo se mora menjati kroz prirodne i postepene promene (evolutivni razvoj). Glavna pitanja koja postavljaju funkcionalisti mogu se izraziti na sledeći način:

1. Kako društvo funkcioniše?
2. Na kojim principima društvo neprekidno opstaje?
3. Zašto su uređena društva stabilna?
4. Zašto postoje institucije i običaji?
5. Koje su karakteristike živih sistema?
6. Kako se ove karakteristike razvijaju i održavaju?

Prema Radenovićevoj analizi (1995, 137), funkcionalistička perspektiva se usredsređuje na dve značajne karakteristike, odnosno na: (1) integracione sile (proces, elementi strukture, kooperacija i saradnja) i (2) ulogu, značaj i karakter društvenih funkcija.

Funkcionalizam se, sredinom prošlog veka, u znatnoj meri oslanjao na teorije T. Parsonsa i R. Mertona. Parsons (1902-1979) je u svojim uticajnim knjigama „Teorija društvene akcije” (1937) i „Društveni sistem” (1951) postavio fundamentalni dinamički teorem sociologije koji se može izraziti stavom: „Stabilnost društvenog sistema je zavisna od stepena integracije takvog sistema”. Pri tome, pojedinci i kultura predstavljaju glavne stubove integracije društvenih sistema.

Koji su, dakle, funkcionalni preduslovi za stabilnost društvenog sistema? Parsons kao osnovne akcije u društvu vidi sledeće: (1) traganje za ličnim zadovoljstvom; (2) interes u dekodiranju simboličkih značenja; (3) adaptaciju na fizičko-organske uslove sredine; i (4) uspostavljanje odnosa s drugim pripadnicima društva. Ove akcije odgovaraju sledećim sistemima, redosledno: (1) sistemu ličnosti, (2) kulturološkom sistemu, (3) ponašanju organizma i (4) društvenim sistemima. Prema tome, po Parsonsu, postoje četiri pravca po kojima treba da se odvija smislena aktivnost ljudi, odnosno četiri odgovarajuće funkcije, a to su:

1. Održavanje strukture (ostvaruje se kroz kulturu);
2. Postizanje cilja (ostvaruje se kroz politiku);
3. Adaptacija (postiže se kroz ekonomiju); i
4. Integracija (ostvaruje se u društvenoj zajednici).

Društvo, prema Parsonsu, predstavlja društveni sistem koji pokazuje najviši nivo samodovoljnosti s obzirom na njegove komponente. Takođe, evolucija društva je ekvivalentna ostvarenom stepenu njegove diferencijacije. Društvena evolucija podrazumeva sposobnost adaptacije kako bi se prevazišli problemi, a to prilagođavanje, međutim, nije moguće sprovesti bez prekopotrebne integracije. Ovo Parsonsovo poimanje društva i danas dobija na aktuelnosti. Tako, na primer, jedna od glavnih tema industrijske sociologije odnosi se upravo na integraciju „radnika” u industrijskim preduzećima. Parsons pojašnjava ovaj problem, nudeći rešenje: „Postoji potreba da se poveže motivacioni sistem ličnosti sa strukturom društvenog sistema”.

Robert Merton je smatrao da strukturalni funkcionalizam ne bi trebalo da razmatra samo pozitivne funkcije institucija društva, nego i negativne posledice („disfunkcije”). Štaviše, trebalo bi se koncentrisati na ravnotežu između funkcija i disfunkcija, odnosno na ukupno određenje društva kao funkcionalnog ili disfunkcionalnog. Društvo može, po Mertonu, biti disfunkcionalno a da, ipak, nastavlja da se održava (na primer, društvo koje toleriše ropstvo ili diskriminaciju).

Od značaja je i Mertonovo razlikovanje između manifestne i latentne funkcije. Dok manifestne (nameravane) funkcije podrazumevaju objektivne, očekivane posledice za pojedince, grupe, društveni ili kulturni sistem, dotle latentne (nenameravane) funkcije označavaju nepriznate posledice iste vrste

(Kozic i Minić 1999, 134). Na primer, manifestna funkcija obrazovnog sistema je prenošenje kulture novim generacijama u društvu, ali, jedna od latentnih funkcija je i zbrinjavanje dece na sigurnom mestu u vreme rada njihovih roditelja.

Pored funkcija i disfunkcija (ili anomija), vredni pomena su i afunkcionalni elementi na koje je ukazao Dirkem. Naime, postoje pojave u društvu koje nemaju nikakvu funkciju, odnosno one su afunkcionalne. Dirkem je te elemente izjednačio sa nasledem iz prošlosti.

Funkcionalistička perspektiva, uprkos Mertonovom značajnom doprinosu na njenom poboljšanju, nosi i određene slabosti, na koje ukazuje i profesor Radenović (1995, 137). One se odnose na:

- (1) psihološko shvatanje suštine društvenih pojava;
- (2) objašnjavanje socijalnog jedino u „normativnom poretku” (u duhu Veberove teorije i Dirkemove kolektivne svesti); kao i
- (3) bliskost sa Frojdovom psihoanalitičkom teorijom.

Takođe, dok konfliktološka perspektiva posmatra iste pojave sa „stanovišta ljudi koji su uhvaćeni u sistem”, funkcionalizam razmatra društvene pojave sa „stanovišta samog sistema” (Radenović 1995, 138). Na kraju, primetno je i odsustvo istorijskih elemenata u funkcionalističkom sagledavanju društva i ne uviđanje kreativnog delovanja u akcijama pojedinaca.

Funkcionalizam, shvaćen kao teorijski pravac, razlikuje se od funkcionalističke analize kao metodološkog postupka koji su koristili i neofunkcionalisti – recimo, Marks. Osnovne postavke funkcionalističke analize dao je još Dirkem u poznatom delu „Pravila sociološke metode”. Funkcionalistička analiza i analiza društvene uzročnosti se međusobno dopunjuju; jer, kako je to Dirkem naglašavao, „kad se dakle pristupa objašnjenju društvene pojave, treba odvojeno istraživati stvarni uzrok koji je izaziva i funkciju koju ona vrši” (Kozic i Minić 1999, 131).

Očigledno, usavršena i empirijska funkcionalistička analiza može biti i revolucionarna u meri u kojoj osporava vidne funkcije društvenih institucija i dozvoljava, eventualno, zamenu istih. Razmatrajući ovaj, revolucionarni aspekt funkcionalističke analize, profesor Mandra s pravom konstatuje:

Ako se jedna institucija može zameniti drugom i zadovoljiti istu funkciju, moguće je izgraditi funkcionalne ‚utopije’ i odrediti uslove njihove realizacije. Ovo osporavanje postojećeg društvenog poretka je jedna od glavnih vrlina funkcionalne analize i daje određenu moć sociologiji, koja tako postaje uzrok uznemirenosti postojeće vlasti. Time se objašnjava zašto su je totalitarni režimi prognali (Mandra 2001, 109).

5.3.2. Teorije društvenih sukoba

Za drugu polovinu XIX veka vezuje se i formativni period u stvaranju jedne druge dominantne teorijske perspektive u sociologiji koja je aktuelna i danas – *konfliktološka perspektiva*. Njeno idejno utemeljenje bilo je u Nemačkoj, odnosno nalazi se u sociološkim teorijama Marksa, Vebera i Zimla.

Za razliku od Marksa koji je korene društvenih sukoba sagledavao uglavnom kroz prizmu produkcionih odnosa, klasa i klasnih borbi, Veber je u analizi različitih oblika sukoba polazio od nekoliko dimenzija stratifikacionog sistema: klase, statusa, društvenog ugleda i moći. Na temelju Ricerove (1996) analize Veberovog doprinosa razvoju konfliktoloških teorija, profesor Mitrović navodi sledeće:

On [Veber; primed. autora] posebno analizira ulogu konflikta u oblasti organizacije, ukazujući na ulogu države kao institucije, kao i na značaj konflikata u oblasti ‚emocionalne proizvodnje‘, posebno religije kao oblika u kojoj se konflikt ispoljava, ali i kao sredstvo koje se koristi kao oružje u društvenom konfliktu. Veber se bavio i proučavanjem sukoba između različitih društava (država), pokazujući kako često vlast proizvodi unutrašnje i spoljne neprijatelje kao ‚trik‘ za preusmeravanje konflikta za povećanje legitimnosti i održavanje svoje moći da kontroliše raspodelu dobara i moći u društvu. Veber zastupa tezu da smanjenje legitimnosti povećava verovatnoću javljanja konflikta u društvu, kao i da u proučavanju konflikta treba voditi računa o odnosu između unutrašnjih i spoljnih procesa (Mitrović 2000, 169-170).

G. Ziml, u svom eseju o konfliktu, ovu pojavu je video kao neizbežnu i sveprisutnu budući da čoveka karakteriše „neprijateljski impuls“. Unutrašnja neslaganja i suprotnosti su organski povezana sa elementima koji drže grupe zajedno. Iz ovoga sledi, prema Zimlu, da je sukob oblik društvenosti. Ziml je sukobe podelio na: (1) *realističke* i (2) *nerealističke*. Prvi tip sukoba odnosi se na razmimoilaženja oko sredstva kojim bi se ostvario postavljeni cilj. Samim tim, iznalaženjem nekog drugog, prikladnijeg sredstva, sukob bi se mogao izbegnuti. Nerealistički društveni sukobi, međutim, određeni su subjektivnim elementima (osećanjima) kada dolazi do unutrašnjih napetosti. Ovaj tip sukoba nije moguće izbeći, ali je moguća zamena s obzirom na potencijalnog aktera u sukobu.

Teorije koje pripadaju ovoj sociološkoj orijentaciji u svojim razmatranjima stavljaju naglasak na nejednakosti koje proističu iz strukture društva. Ove nejednakosti proizvode konflikt jer se pojedinci i grupe s različitim interesima sukobljavaju jedni s drugima. Brojne teme obuhvaćene ovom perspektivom svode se na sledeća dva pitanja:

1. Odakle potiču ovi problemi (na primer, konflikt, neslaganje, poremećaj, revolucija, predrasuda, eksploatacija, nejednakost)?
2. Šta prouzrokuje ove probleme?

Kod razmatranja funkcionalističke perspektive istaknut je njen politički konzervativizam, odnosno njena nesposobnost da pronikne u zakone društvene promene zbog preneglašavanja statičnosti strukture društva. To je, istovremeno, predstavljalo prepreku za adekvatnu analizu društvenog konflikta. Na podlozi ovog kritizma brojni sociolozi su učinili napore da prevaziđu probleme strukturalnog funkcionalizma na taj način što su objedinili koncept strukture sa interesom u konfliktu. Tako je došlo do savremenih konfliktoloških teorija (ili teorija društvenog sukoba) kao odgovor na strukturalno-funkcionalističku teoriju. Najznačajniji predstavnici savremenih teorija konflikata su Ralf Darendorf, Luis Kozer i Randal Kolins.

Ralf Darendorf je utemeljivač savremene teorije društvenog sukoba. Njegova dela „Homo sociologicus” (1959) i „Klase i klasni konflikti u industrijskom društvu” (1957), u kojima je izložio svoju dijalektičku teoriju u konfliktu, naišla su na veliki odjek ne toliko zbog oslanjanja na Marksov koncept klasnog konflikta, koliko zbog utemeljenja na strukturalnom funkcionalizmu – široko prihvaćenom kod mnogih sociologa širom sveta. Darendorf je prepoznao činjenicu da između različitih aspekata društvenog sistema, uprkos mogućnosti njihovog nesmetanog funkcionisanja, postoji potencijal za generisanje konflikta.

Po mišljenju Darendorfa, svako društvo je u svakom trenutku predmet promena na koje presudno utiču „konflikt” i „konsenzus”. Rečju, konflikt i konsenzus kao preuduslovi uslovljavaju jedno drugo. Drugim rečima, do konflikta ne dolazi ukoliko ne postoji prethodni konsenzus, i, obratno, konflikt može dovesti do konsenzusa i integracije. Kako svako društvo ima dva lica – konflikt i konsenzus – to bi i sociološku teoriju, kako je smatrao Darendorf, trebalo podeliti na dva dela: teoriju konflikata i teoriju konsenzusa.

Darendorf se u svojoj dijalektičkoj konfliktnoj teoriji usredsređuje na istraživanje strukturalnog porekla konflikata i njihove uloge u društvenim promenama, posebno savremenog industrijskog društva. Darendorf se, pri tome, služi makrosociološkim pristupom. Različite količine vlasti unutar strukture društva Darendorf ne pripisuje pojedincima već položajima. Društvo se drži na okupu zahvaljujući „nametnutim ograničenjima” po osnovu moći i autoriteta. Koji su izvori autoriteta? Po Darendorfu (1959) autoritet ima uporište u poziciji koja podrazumeva kako nadređenost, tako i podređenost.

Darendorf je dao i klasifikaciju društvenih sukoba polazeći od dva kriterijuma: (1) vrste odnosa između sukobljenih strana i (2) nivoa strukturalnih jedinica uključenih u sukob. Tako on sukobe deli na (1) sukobe jednakih protiv jednakih, (2) sukobe nadređenih protiv podređenih i (3) sukobe celine protiv dela. Jedinice uključene u ovim sukobima mogu biti: (1) uloge, (2) sektori, (3) društva i (4) savezi država. Očigledna je želja Darendorfova da postavi jednu teoriju sintetičkog karaktera koja bi obuhvatila različite teorije o društvenim sukobima.

Konflikt sam po sebi ne izaziva negativnu posledicu. On je takođe funkcionalan, što će reći da može izazvati pozitivnu promenu, odnosno progres. Darendorf, pri tome, razlikuje tri oblika promene, odnosno: (1) totalnu promenu posednika vlasti, (2) delimičnu promenu pripadnika vladajuće grupe i (3) promenu strukture bez promene ljudi na vlasti.

Darendorfova teorija konflikta, ipak, nije čista refleksija Marksove teorije klasnog konflikta. Darendorf je posebno mesto u svojoj projekciji razvoja industrijskog društva dao interesnim grupama. Bez stvaranja strukturalnih uslova za njihovo formiranje i trajno ispoljavanje, pojačavaju se socijalne napetosti i smanjuju mogućnosti za institucionalizaciju i upravljanje konfliktima.

Ova makroskopska teorija, zasnovana uglavnom na strukturalnom funkcionalizmu, slabo doprinosi razumevanju individualnih misli i akcija uključenih u konflikt.

Luis Kozer je ponudio jednu od najsveobuhvatnijih analiza društvenih konflikata koja se teorijski može označiti kao konfliktni funkcionalizam. U svom najpoznatijem delu „Funkcije društvenog konflikta” (1956) Kozer je, polazeći od teorijskih postavki Zimla, Marksa i Vebera, definisao društveni sukob kao „borbu za ostvarivanje vrednosti i pretenzije na položaje, borbu za vlast i oskudna dobra, gde strane u sukobu ne samo da teže zadobijanju željenih vrednosti, već i neutralisanju, oštećenju ili uništenju svojih protivnika.

Kao odlučujući uzrok društvenog sukoba Kozer navodi gubitak legitimnosti postojećeg sistema nejednakosti u društvu. Ipak, samo gubljenje legitimnosti nije dovoljan uslov za nastanak konflikta. Potrebna je, kako smatra Kozer, i emocionalna pobuđenost ljudi, nasuprot apatiji ili rezignaciji. Ljudi se, pri tome, lakše odlučuju da kroz konflikt ostvare svoje zahteve kada dostignu stanje tzv. „relativne deprivacije” (oskudice u nekim resursima) u odnosu na tzv. stanje „apsolutne deprivacije”.

Konflikt po Kozeru može biti funkcionalan – on može da učvrsti slabo struktuirane grupe; na primer, konflikt s drugim društvom. U ovom smislu mogu se naći mnogi primeri u oblasti međunarodnih odnosa. Kada se pak radi o društvu konflikt može učiniti uobičajeno izolovane pojedince veoma aktivnim. Na kraju, Kozer smatra da konflikt ima i komunikativnu funkciju – bolje saznanje o poziciji oponentata u smislu njegove jačine i slabosti.

U društvima postoje različiti pristupi društvenim konfliktima – od potiskivanja i preusmeravanja, do razrešavanja. Ishodi ovih konflikata, međutim, mogu biti različiti, zavisno od tipa makrostrukture:

U zatvorenim centralističkim sistemima sa rigidnom unutrašnjom strukturom, konflikti se najčešće potiskuju, ali zato kada dođe do izbivanja sukoba, on je vrlo intenzivan i ne da se kontrolisati. Za razliku od toga, kod otvorenih demokratskih sistema, u kojima je dozvoljeno ispoljavanje konflikta, oni doprinose ne razaranju već njihovom stabilizovanju. Demokratska društva

dozvoljavaju artikulisanje i pojavu sukoba i reformisanje svojih struktura, tj. stalno prilagođavanje novim uslovima (Mitrović 2000, 175).

Randal Kolins u svom delu „Sociologija konflikata” (1975) polazi od mikro-nivoa analize, odnosno od sagledavanja interakcije između dve osobe. Tu interakciju karakteriše svojevrsna konfliktna dinamika, što se posebno odnosi na razmenu dobara među akterima sa nejednakim resursima. Kolins je društvene strukture video pre kao obrasce interakcije nego kao spoljne i prinudne entitete. U tom smislu, i društvena stratifikacija se može svesti na ljude u svakodnevnom životu, koji se međusobno sreću prema određenim obrascima.

Za razliku od Darendorfa, Kolins prilazi konfliktu sa stanovišta pojedinca:

Život je u osnovi borba za status. Svaki pojedinac teži da do krajnjih granica poveća svoj subjektivni status, imajući u vidu resurse kojima raspolaže, ali i resurse svojih protivnika. Ljudi nastoje da kontrolišu subjektivno iskustvo drugih, pa se često javljaju sukobi oko ostvarivanja ove kontrole (Mitrović 2000, 177).

Kolins predlaže pet principa analize konflikata vezanih za društvenu stratifikaciju: (1) naglasak na realne okolnosti, (2) ispitivanje materijalnih elemenata koji utiču na interakciju, (3) otkrivanje situacija nejednakosti, (4) uvažavanje kulturoloških fenomena u konfliktu kao što su verovanja i ideje s pozicija interesa, resursa i moći i (5) naučno proučavanje stratifikacije.

Kolinsova „konfliktna teorija razmene” nastala je pod uticajem kako Marksa (materijalni uslovi, priroda društvenih grupa, pristup i kontrola nad kulturnim sistemom), tako i Vebera (višedimenzionalni stratifikacioni sistem, birokratija, emocionalni proizvod – religija). Međutim, njegova misao nalazila je uporište i u fenomenologiji i u etnometodologiji. Tako se Kolinsova konfliktološka teorija može shvatiti i kao pokušaj razvijanja sveobuhvatne sintetičke teorije konflikata, koja bi integrisala analizu mikro i makro društvenih pojava.

5.3.3. Teorije društvenog delanja

Za razliku od funkcionalističkih i teorija društvenih sukoba koje stavljaju naglasak na strukture, koje oblikuju društvo i utiču na ljudsko ponašanje, u žiži analiza teorija društvenog delanja nalaze se delanja i interakcije članova društva tokom obrazovanja tih struktura. U okviru ovih (interpretativnih) teorija, izdvajaju se tri glavna pravca: (1) *fenomenologija*, (2) *simbolički interakcionizam* i (3) *etnometodologija*.

5.3.3.1. Fenomenologija

Pod fenomenološkom sociologijom podrazumeva se „subjektivistički usmeren pravac u kome je bitan način kojim pojedinac daje značenje objektivnom svetu” (Minić 2004, 169). Preko subjektivnog doživljaja, odnosno intencionalne svesti, stvara se slika o stvarnosti. Ovaj pravac nastaje kao reakcija na funkcionalističku i strukturalističku sociologiju.

Alfred Šuc (najznančajniji predstavnik fenomenološke sociologije) na podlozi fenomenološkog projekta Edmonda Huserla, polazeći pritom od Veberove teorije delanja i američkog interakcionizma, razvio je svoj koncept fenomenološkog interakcionizma. Šuc je razvio koncept za objašnjenje tipičnih oblika ponašanja ljudi, saglasno situaciji u kojoj se nalaze.

Tipifikacija ponašanja podrazumeva da se u određenoj situaciji ponašanje među ljudima odvija na jedan već poznat, standardizovan, ali i društveno prihvatljiv način. Društvena uslovljenost ponašanja znači da u društvu postoje određena društvena pravila kao što su običaj, moral, zakon, kulturni obrasci, i dr., prema kojima je i naše ponašanje usaglašeno. To što ih svaki subjekt, svojom individualnošću, prelomi kroz svoju prizmu, više je stvar pripadanja određenoj društvenoj grupi i društvenoj sredini, nego što znači izlazak iz okvira društveno datih rešenja (Minić 2004, 170).

Francuski sociolog kulture Edgar Moren, međutim, sagledava fenomenološku sociologiju kroz prizmu tzv. „sociologije sadašnjosti”; on se zalaže za „povratak nepovratnog”, odnosno za to da „događaj” ponovo dospe u fokus istraživačke pažnje sociologa. U svom delu „Duh vremena, II” (1975) Moren konstatuje da je događaj, sa sociološkog stanovišta, „sve ono što ne ulazi u okvire statističkih pravilnosti” (1979, 28).

Poslednjih decenija, doduše, vidna je tendencija u zapadnoj sociologiji u pravcu istraživanja pojedinih fenomena (poput igara, sporta, mode ...), što dovodi do formiranja novijih posebnih sociologija u sistemu socioloških nauka (Mitrović 2000, 168).

5.3.3.2. Simbolički interakcionizam

Simbolički interakcionizam je sociološki pravac koji se usredsređuje na značaj simbola i interakcija između individua. Ljudsko delanje ne predstavlja jednostavno akciju, već ono sadrži dato značenje. Objektivna društvena stvarnost se, prema tome, izražava preko određenih simbola i značenja, tako da se može govoriti o socijalno konstruisanoj stvarnosti (podrazumevajući u okviru nje, ponekad, i nauku). Simbol je nešto što stoji umesto drugog.

Džordž Herber Mid (1863-1931), koga smatraju osnivačem simboličkog interakcionizma, smatrao je da se ljudi u svojim međusobnim interakcijama

oslanjaju na zajedničke simbole i razumevanje. Kako ljudska bića žive u simbolički bogatom univerzumu, gotovo sve interakcije između pojedinaca sadrže razmenu simbola. U svojoj knjizi „Um, biće i društvo” Mid ističe stav da ljudi razmišljaju o svom ponašanju pre nego što reaguju. Ljudsko promišljanje je vođeno pokušajem da se shvati kako će neko ponašanje biti shvaćeno u okolini.

Herber Blumer (1900-1987), nastavljajući Midovog dela, smatra da se ljudsko društvo sastoji od delajućih ljudi, a društvena stvarnost od njihovih delanja. Ervin Gofman, pak, društvenu interakciju sagledava preko „dramaturškog pristupa”. Svakodnevica života, po Gofmanu, nije ništa drugo do gluma, odnosno drama u kojoj ljudi igraju uloge koje drugi očekuju od njih.

Prema tome, zajednička odlika svih teoretičara interakcionističke perspektive, najprisutnije u američkoj sociologiji, ogleda se u tome da pojedinca vide kao proizvod društvenih interakcija. Izmena iskustava između individua dovodi do kreiranja sopstvene slike pojedinca o samom sebi. Svojtveno interakcionistima je i to da proces interakcije istražuju sa stanovišta simbola koje ljudi koriste. Na primer, većina osoba tokom razgovora koristi određene simbole koji nagoveštavaju kraj konverzacije. Isto tako, kada se u svakodnevnom govoru koristi rečenica „Zdravo, kako si?” ona sama za sebe predstavlja, u stvari, simbol. Ovom pitanjem se ne teži saznanju o stanju osobe, već se ona samo pozdravlja.

Uprkos tome što sociološka tradicija simboličkog interakcionizma može da pruži mnoge odgovore o prirodi ljudskog delovanja tokom svakodnevnog života, ova perspektiva je predmet čestih kritika. Ova perspektiva je svojim osnovnim postavkama svedena na mikro-nivo, zanemarena su šira pitanja moći i strukture društva, a ne uviđa se ni ograničenost pojedinačnog delovanja strukturalnim faktorima.

Veberu se često pripisuje zasluga za razvoj interakcionizma. Premda Midova gledišta ne duguju ništa Veberu, Veberovo učenje koje naglašava značaj i svrhu čovekove akcije ima sličnosti sa temama koje se obrađuju u okviru simboličkog interakcionizma. Naime, Veberov koncept „*verstehen*” odnosi se na „razumevanje” ljudskog delanja.

U prikazu Veberovog koncepta razumevanja mora se poći od kategorije društvenog delanja. Pod ovim pojmom Veber podrazumeva ljudsko ponašanje ukoliko osoba ili osobe koje deluju povezuju s njim neko subjektivno značenje. Drugim rečima, društveno delanje je smerno, odnosno svrhovito, pa je uloga društvenih nauka da se bave svesnim zbivanjem, a ne samo pukim opisivanjem i objašnjavanjem pojava i procesa. Veber je smatrao da nauke treba da idu dalje od „uzročnog objašnjenja”, težeći „svrhovitom razumevanju” društvene stvarnosti. Taj svojevrstni „višak značenja” u društvenim pojavama odnosi se na čoveka kao nosioca „svrhovitih” radnji (delanja). Razumevanje je, po Veberu, kao oblik saznanja svojtveno samo društvenim naukama.

5.3.3.3. Etnometodologija

Etnometodologija označava način na koji ljudi shvataju ono što drugi ljudi govore ili rade tokom svakodnevnih društvenih interakcija. Etnometodologija se bavi metodama kojima se ljudi služe da bi konstruisali i protumačili svoj društveni svet i dali mu smisao (Haralambos 1989, 524). Ovaj teorijsko-metodološki pravac nastao je početkom 60-ih godina XX veka u SAD.

Termin „etnometodologija” prvi je upotrebio američki sociolog Harold Garfinkel u svojoj knjizi „Studije iz etnometodologije” (1967). Garfinkel je smatrao da „konvencionalna” sociologija polazi od pogrešne postavke o ljudima kao pasivnim objektima (proizvodima) društva. Ljudi koji stupaju u najrazličitije interakcije, u stvari, uvek „postavljaju i daju smisao određenoj situaciji, oni konstruišu sopstveni društveni svet, umesto da on njih oblikuje” (Minić 2004, 176).

Prema tome, glavno istraživačko pitanje kod etnometodologa svodi se na praksu saznavanja društvene stvarnosti od strane samih članova društva. Najčešće se istražuju socijalni aspekti, u ovom smislu, jezika, komunikacije, govora i dr. Krajnji cilj sastoji se u definisanju interpretacija aktera, to jest, učesnika konkretne društvene situacije. Rečju, istraživački cilj je percepcija „društvene strukture”, a ne objektivna datost (Mitrović 2000, 225).

Sagledajmo etnometodološki pristup na primeru razgovora dve osobe, *A* i *B* (Heritage 1984):

A: Imam četrnaetogodišnjeg sina.

B: Pa, dobro, to je u redu.

A: Imam i psa.

B: O, žao mi je.

Utvrđivanje smisla ovog razgovora moguće je tek ukoliko je prethodno poznat društveni kontekst situacije (razgovora, u ovom slučaju). U protivnom, odgovori osobe *B*, posle iskaza osobe *A*, ne bi imali nikakav smisao. Ali, saznanje da je ovde reč o razgovoru između budućeg stanara (*A*) i stanodavca (*B*) bitno menja stvari. Prema tome, kako to konstatuje Entoni Gidens, „samo jedan deo smisla je izražen rečima – drugi deo nalazi se u načinu na koji društveni kontekst strukturira ono što se govori” (Gidens 2001, 93).

Uprkos ozbiljnim slabostima etnometodologije (povratak psihologizmu i relativizam), ona je korisna budući da „postavlja zanimljiva pitanja” i može biti „podsticaj za dalji razvoj i građenje novih sinteza u savremenoj sociološkoj teoriji” (Mitrović 2004, 226).

5.3.4. Jedna društvena pojava, više uglova gledanja

Dve preovlađujuće perspektive u okviru makrosociološkog pristupa – funkcionalistička i konfliktološka – opisuju savremeno društvo svaka na svoj način (tabela 5.2). Ipak, među njima, s obzirom na to da vuku korene iz liberalističke filozofske orijentacije, ima i dodirnih tačaka. Ono što marksizam, kao najradikalniju varijantu unutar konfliktološke perspektive, čini bliskim sa konzervativizmom jeste njegovo verovanje u „centralnost binarne konceptualizacije sadašnjosti i neminovnost progressa” (Volerstin 2000).

Tabela 5.2. Glavne sociološke perspektive u komparativnoj ravni.

Perspektiva	Težište	Uvidi
FUNKCIONALIZAM	Društveni red ili stabilnost	Društvo se sastoji od međuzavisnih grupa koje teže zajedničkim ciljevima. Društveni red se održava kroz konsenzus kojim ljudi izražavaju saglasnost da doprinose održavanju socijalnog reda.
KONFLIKTNA (uključujući feminizam)	Društveni konflikt ili promena	Društvo se sastoji od suprotstavljenih grupa, (na primer, žene i muškarci), koje teže da ostvare njihove sopstvene interese. Društveni red se održava kroz prinudu, odnosno red nameću moćnije grupe (na primer, muškarci su tokom vremena nametnuli patrijarhalan sistem).
SIMBOLIČKI INTERAKCIONIZAM	Interakcije između individua	Društvo je sačinjeno od individua čija delanja zavise od njihove interpretacije delanja drugih osoba. Socijalni red se održava kroz neprestane pregovore između individua koje pokušavaju da razumeju akcije i reakcije jednih prema drugima.

Na osnovu datih karakteristika za tri glavne perspektive u sociologiji, očigledno je da se u istraživanju iste društvene pojave (procesa) može poći od različitih teorijskih osnova (tabela 5.2). Ukoliko bi se, recimo, uzela tehnologija kao primer društvene pojave, njeno značenje bi se u okviru teorijskog sistema simboličkog interakcionizma moglo sagledati sa stanovišta alijenacije

(otuđenja), dok bi se funkcionalizam usredsredio na disfunkcije u društvu izazvane razvojem tehnologije (recimo, nemogućnost držanja koraka s tehnologijom, povećana nezaposlenost, dezoorganizacija, zaostajanje kulture). A u žiži analize tehnologije iz ugla konfliktološke perspektive našao bi se problem raspodele dobiti ostvarene razvojem tehnologije, odnosno eventualni porast nejednakosti. Na sličan način mogu se razmatrati i druge društvene institucije; na primer, porodica, sport itd.

Društvene činjenice, odnosno pojave i procesi, mogu da se shvate u svetlu mnogih perspektiva koje su često kompleksne i protivurečne. Sociologija, u tom smislu, predstavlja metod organizovanja misli pojedinca o društvu i sagledavanja njegovog mesta u društvu.

Pored toga, sagledati svoje mesto u kontekstu istorijskih promena nije ništa drugo do, kako to iskazuje Rajt Mils (1906-1962), „sociološka imaginacija”. Ta imaginacija, prema Milsu, podrazumeva sledeće:

Ljudi obično ne definišu njihove lične probleme u svetlu istorijskih i institucionalnih kontradikcija. Ljudi obično ne misle o povezanosti između njihovih načina života i toka svetske istorije. Ljudi žive svoje biografije u kontekstu svetskih događaja koji su, za uzvrat, određeni istorijski specifičnim uslovima. I životi pojedinaca i tok svetske istorije razumevaju se istovremeno (Mills 1959).

Ovaj misaoni proces sociološke imaginacije je posebno otežan u društvima koja prolaze kroz turbulentne i multidimenzionalne promene (uključujući ekonomiju, politiku i društveni sistem), nametajući, tako, hamletovsku dilemu: menjati se ili nestati! Međutim, problem nastaje oko definisanja puteva i načina promena u svakom društvu koje prolazi kroz sveobuhvatnu transformaciju usled čege dolazi da privremenih zastoja, pa i retrogradnih procesa, u sprovođenju promena.

Literatura

- Bloh, E., *Marksove teze o Fojerbahu*, BIGZ, Beograd, 1976.
- Cvijić, J., *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1966.
- Čaldarović, O., *O pristupima klasifikaciji suvremenih socioloških teorija*, Kulturni radnik, Zagreb, 1990.
- Gedens, E., *Sociologija*, CID-Ekonomski fakultet, Beograd, 2001.
- Hafner, P., Theories and paradigms in sociology, *Facta Universitatis – Philosophy and Sociology*, 1(5): 455-464, 1998.
- <http://facta.junis.ni.ac.yu/facta/pas/pas98/pas98-04.pdf>
- Hafner, P., *Sociološke teorije*, Ekonomski fakultet, Niš, 1997.
- Haralambos, M., *Uvod u sociologiju*, Globus, Zagreb, 1989.

- Heritage, J., *Garfinkel and Ethnomethodology*, Polity, Cambridge, 1984.
- Kalanj, R., Današnje značenje socioloških teorija, *Revija za sociologiju*, (1-2), 2002.
<http://www.hsd.hr/revija/pdf/1-2-2002-Kalanj.pdf>
- Korać, V., *Marksovo shvatanje čoveka, istorija društva*, BIGZ, Beograd, 1982.
- Kozić, P., *Sociologija*, Kultura, Beograd, 1955.
- Kozić, P., Minić, V., *Sociologija*, KIZ „Kultura”, Beograd, 1999.
- Kostadinović, A., *Opšta sociologija*, Plavi krug, Beograd, 2004.
- Milanović, V., *Sociologija*, Službeni list, Beograd, 1984.
- Minić, V., *Sociologija*, Fakultet za menadžment, Beograd, 2004.
- Mitrović, Lj., *Opšta sociologija*, I.Š. „Stručna knjiga”, Beograd, 1999.
- Mitrović, Lj., New social paradigm – Habermas's theory of communicative action, *Facta Universitatis – Philosophy and Sociology*, 6(2): 217-223, 1999.
- Mišković, M., *Sociologija*, Službeni glasnik, Beograd, 2003.
- Ničić, D., *Sociologija*, Rudarsko-metalurški fakultet, Bor, 1965.
- Osipov, G., *Sociologija*, Moskva, 1996.
- Pečujlić, M., *Savremena sociologija*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1991.
- Radenović, P., *Opšta sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1995.
- Ritzer, G., *Modern Sociological Theory*, New York, 1996.
- Sorokin, P., *Sociologija*, Geca Kon, Beograd, 1933.

VI Poglavlje

DRUŠTVO I DRUŠTVENE POJAVE

U sociološkoj literaturi termin koji se najčešće koristi – „društvo” – shvata se na različite načine. Najpre, terminom društvo se označava skupni život kojeg čine više jedinki, imajući u vidu, naravno, razlike koje postoje između čoveka – kao specifične životne forme na Zemlji – i ostalih živih bića. Pod društvom se u sociologiji podrazumeva svaka posebna zajednica koja je u sastavu ljudskog društva (na primer, gens, pleme, narod i nacija), kao i profesionalne organizacije (na primer, društvo sociologa, lekara, ekologa itd). Drugi često korišćen sociološki termin je „društvena pojava”, kojem se, takođe, pridaju različita značenja. Društvenom pojavom može se smatrati pojava proizvodnje, pojava ratnih operacija, pojava nasilja itd. Očigledno je da bi ove termine trebalo bliže odrediti kako bi se mogao izvesti zaključak o konkretnom značenju koje se pripisuje bilo „društvu”, bilo „društvenoj pojavi”. Ovo poglavlje se usredsređuje upravo na pitanja teorijskog određenja navedenih pojmova.

6.1. Nastanak ljudskog društva

Ljudsko društvo je nastalo i menjalo se zahvaljujući razvoju materijalnog sveta, a posebno sveta živih bića, na osnovu istorije prirodnog i društvenog razvoja. Na početku, odnosno tokom najvećeg dela istorije čoveka, društvo je živelo u specifičnim društvenim oblicima: hordama, klanovima, gensovima, gde se odvijala proizvodnja, vaspitanje, igra itd. Horda se kao oblik organizovanja iskristalisala u vreme kada je došlo da prelaza iz životinjske u ljudsku skupinu. Naučna istraživanja opovrgavaju zastarela religiozna shvatanja po kojima je čovek onakav kakav je oduvek postojao na Zemlji. Ovakva shvatanja i poglede imaju i neke religiozne grupacije. Darwinovo učenje, široko prihvaćeno u naučnim i širim krugovima, polazi od toga da je čovek kao biološka vrsta evoluirao kroz istoriju i da je rezultat razvoja životinjskog sveta.

Darvin tumači proces preobražaja kao borbu za opstanak i prilagođavanje čoveka uslovima života, dok Engels osnovni činilac tog

preobražaja vidi u ljudskom radu i stvaranju oruđa za rad – procesima koji su omogućili preobražaj životinjske skupine u ljudsku. Hod životinja je vremenom postajao uspravniji, prednji udovi su se pretvarali u ruke, menjao se položaj glave, razvijao se mozak, a time su se sticali i uslovi za duhovni život. Borba za opstanak grupisala je davne pretke čoveka kako bi se zajedničkom naporima lakše suprotstavili životinjama, odnosno prirodnim silama različitog porekla. To zajedništvo i proizvodnja su preobražavali čoveka, odnosno „naterali” ljude da se sporazumevaju. Daljnji proces razvoja ljudskog društva omogućio je preko rada i proizvodnje da se čovek jasno izdvoji iz životinjskog carstva kroz novu skupinu u prirodi – ljudsko društvo (Fiamengo 1970, 125).

Između čoveka i društva postoji neraskidiva veza. Ni čovek ni društvo ne mogu jedno bez drugoga, pa se može reći da između njih stoji znak jednakosti. Doduše, tokom XVIII veka filozofiju je, između ostalog, karakterisala živa rasprava o tome šta je najpre nastalo: čovek ili društvo. Danas, međutim, za nauku nema dileme: čovek i društvo su nastali istovremeno, odnosno to je bio jedinstven proces. Presudno je na ovakvo shvatanje uticao Čarls Darwin (1809-1882) koji je u svojim delima „Poreklo vrsta” i „Poreklo čoveka” izložio teoriju o evoluciji čoveka, odnosno, dao objašnjenje o njegovom nastanku od posebne vrste čovekolikih majmuna. Darwinova teorija evolucije polazi od toga da su (1) sve vrste u prirodi promenljive, (2) jedinke u vrstama se biološki prilagođavaju i (3) između jedinki vlada borba za opstanak; jedinke koje nisu kadre da se prilagode okolnoj sredini propadaju. Na taj način se u okviru vrste odvija proces selekcije, odnosno prirodno odabiranje.

Lov je prema antropološkim izučavanjima odigrao ključnu ulogu u evoluciji čoveka i konstituisanju prvobitnih oblika društva. On je omogućio razvijanje osobina kao što su borbenost, potčinjavanje životinja, upornost, lukavstvo, kao i solidarnost i društvenost. Uporedo, veličina mozga prvobitnog čoveka se povećavala. Lov je na način ishrane ostvario veliki uticaj od onog trenutka kada je pronađena vatra (pre otprilike 700.000 godina). Vatra je, s jedne strane, olakšala varenje hrane, a s druge, štitila kućno ognjište. Tako je zahvaljujući lovu došlo do nove organizacije, kao i do solidarnosti u raspodeli ulova.

Inače, veruje se da se lov pojavio kao odgovor na oskudicu biljne hrane, koja je zamenjena ishranom zasnovanom na potrošnji mesa. Lov je, u svakom slučaju, morao biti grupni. Sa sociološkog stanovišta je važno to da sa pojavom organizovanih grupa dolazi do prerastanja instinktivnih radnji u voljne. Pri tome se kao najvažnije sociološke kategorije izdvajaju pojava govora i proizvodnja oruđa za rad.

6.2. Sociološki pojam društva

U sociološkoj literaturi može se naći pregršt različitih shvatanja i definicija društva. Na neka shvatanja društva već je ukazano u I poglavlju, dok se ovde iznose i ostali elementi koje je potrebno uzeti u određenju ovog, više nego kompleksnog pojma.

Pre svega, državu ne treba poistovetiti s društvom. Zahvaljujući etnološkim otkrićima iz XVII i XVIII veka, a koja prikazuju život prvobitnih naroda, može se steći slika da su postojala društva bez državnog uređenja i da društvo i država nisu iste pojave. Epoha građanskih revolucija i nastanak kapitalizma jasno ukazuju na to da su društvo i država dve potpuno različite pojave.

Kao što je već istaknuto, razvoj sociologije je praćen većim brojem shvatanja o društvu. Herbert Spenser je izjednačavao društvo sa organizmom. A Emil Dirkem je polazio od toga da se jedinke kao elementi povezuju, te da se na taj način obrazuje društvo. To znači da „društvo nije prost zbir jedinki već sistem, obrazovan njihovim udruživanjem, predstavlja osobenu stvarnost koja ima svoja sopstvena obeležja. Nesumnjivo da se ne može ništa kolektivno stvoriti ako nisu date pojedinačne svesti, ali ovaj nužan uslov nije dovoljan. Potrebno je još da su ove svesti udružene, spojene, i to spojene na određen način; iz ovog spajanja proizilazi društveni život i, prema tome ovo spajanje ga objašnjava” (Dirkem 1963, 97-98).

Dirkem smatra da grupa oseća, misli i postupa drugačije nego kada bi neki članovi bili izdvojeni. Dirkemovo shvatanje društva sadrži tri značajne karakteristike (Todorović 1976, 129):

- (1) suprotstavljenost atomističkom poimanju društva (stav da društvo nije prost zbir jedinki),
- (2) određenje društva kao posebnog i svojevrsnog kolektiviteta,
- (3) psihologistička orijentacija (kolektivna svest kao posebna suština vrši pritisak na individualne svesti).

Psihologizam Dirkema se, prema tome, izražava kroz grupu „koja misli, oseća i dela”.

Ferdinand Tenis, za razliku od Dirkema, smatra da društvo u sebi sadrži atomističke elemente. Prema Tenisovoj teoriji „društvo, koje po konvenciji ili prirodnom pravu predstavlja jedan agregat, treba da bude shvaćeno kao mnoštvo prirodnih i artifičijelnih individua, čije se volje i sfere nalaze u brojnim odnosima jedne prema drugima i jedne sa drugima, a ipak ostaju jedne od drugih nezavisne bez uzajamnog unutrašnjeg uticaja” (1960, 192). I u ovom shvatanju društva mogu se prepoznati tri komponente:

- (1) kulturalistička („prema konvenciji’’),
- (2) atomistička („veliki broj individua’’) i
- (3) psihologistička („gde se volje nalaze u brojnim odnosima’’).

Psihologizmi Dirkema i Tenisa razlikuju se, ipak, u tome što prema prvom teoretičaru psihološka komponenta proizvodi nešto novo, a prema drugom ona proizvodi jedinice koje se povezuju preko „volje’’ – ostajući pri tome nezavisne, bez nekog uticaja jedne na drugu.

Marks i Engels su ponudili drugačije shvatanje društva, koje je sastavni deo shvatanja o generičkoj suštini čoveka. Osnov ovog učenja je rad, jer se čovek preko rada potvrđuje i ostvaruje svoje jedinstvo s prirodom, pa on čini suštinu generičkog bića čoveka. Polemišući s različitim idealističkim shvatanjima o društvu, Marks smatra da ljudi stupaju u proizvodne odnose nezavisno od svesti i njihove volje.

Šta je društvo, ma kakav oblik ono imalo? Proizvod uzajamne delatnosti ljudi. Da li su ljudi slobodni u izboru ovog ili onog društvenog oblika? Nipošto. Pretpostavite određeno stanje razvitka proizvodnih snaga ljudi i dobićete odgovarajući oblik prometa (commerce) i potrošnje. Pretpostavite određeni stupanj razvitka proizvodnje, prometa i potrošnje i dobićete odgovarajući oblik društvenog uređenja, odgovarajuću organizaciju porodice, staleža, klasa, jednom rečju odgovarajuće građansko društvo. Imaćete, ako pretpostavite takvo građansko društvo, odgovarajuće političko uređenje koje je samo oficijelan izraz građanskog društva (Marks 1950, 202-203).

Prema tome, za Marksovo shvatanje društva može se reći da je:

- (1) materijalističko (jer polazi od proizvodnih procesa),
- (2) holističko (ukazuje na celinu odnosa, koja je određena proizvodnim odnosima) i
- (3) strukturalističko (sagledava odnose među ljudima, kao i njihov odnos prema prirodi u procesu proizvodnje).

Ovako složena celina globalnog društva se, prema Ljubiši Mitroviću (1988, 141), može raščlaniti na tri dela, a to su: (1) prostorno-socijalna područja (morfološka podela), (2) posebne grupe i slojevi (stratifikaciona podela) i (3) različite oblasti društvenih delatnosti (funkcionalna podela). Globalna društva su, kao složene celine delatnosti i odnosa, organizovana. U njihovim okvirima deluje više podsistema: socijalni, ekonomski, politički i kulturni (ideološki). Prema tome, društveni život je uvek manje ili više organizovan. Konačno, „u svakom globalnom društvu postoje parcijalne i globalne društvene grupe u okviru kojih se odvijaju brojne delatnosti’’ u cilju zadovoljavanja individualnih i kolektivnih potreba ljudi (Mitrović 1988, 141).

Društvene ustanove zajedno sa odgovarajućim društvenim grupama i organizacijama čine glavnu kohezivnu snagu društva. Ukoliko dolazi do izraženijih protivrečnosti u društvu, neminovno se javlja potreba za ustrojstvom odgovarajućeg institucionalnog okvira. Očigledno, jake institucije su preduslov da društvo (recimo, u okviru neke državne zajednice) može nezavisno da postoji. Jer, pod pojmom globalnog društva treba sagledavati „relativno samostalnu, organizovanu celinu svih društvenih delatnosti i odnosa, grupa, slojeva, i ustanova, celinu koja zahvaljujući tome što sadrži u sebi sve potrebne uslove i činioce socijalne egzistencije ljudi, može relativno nezavisno da egzistira” (Popović 1974, 244). U protivnom, ono može postati veoma osetljivo na raznovrsne uticaje iz okruženja. Ti uticaji, kako pozitivni tako i negativni, postaju izraženiji u savremenom svetu koji se karakteriše sve većom globalizacijom u različitim poljima ljudskih delatnosti.

6.3. Društveno delovanje

Društveno delovanje i društvena pojava se shvataju kao polazne kategorije u sociološkom tumačenju društva. Pod društvenim delovanjem se podrazumeva smisao delovanje ljudi (ciljno motivisano) usmereno na zadovoljavanje potreba, interesa i vrednosti; to jest, određeno ponašanje čoveka koje proizvodi određene posledice. U osnovnu strukturu društvenog delovanja može se proniknuti analizom odgovora na sledeći niz pitanja (Mišković 2003, 184):

(1) *Ko deluje?*

Pojedinci i grupe se pojavljuju kao subjekti ili *akteri* delovanja.

(2) *Zašto se deluje?*

Potrebe pokreću aktere na delovanje; one mogu biti materijalne i duhovne. Usmerenost svesnog društvenog delovanja prema nekom cilju ne znači da je cilj delovanja sam po sebi svrha. Naime, iz cilja stoji uvek neka određena potreba (lična ili društvena). Ona se izražava kao motiv koji daje sadržaj i smisao čovekovoj aktivnosti.

(3) *Čime se deluje?*

Predmeti i *sredstva* određuju prirodu društvenog delovanja i tehnologiju društvenog rada. Objekat društvenog delovanja je priroda u najširem smislu, ali to mogu biti i ljudi, individualne i društvene tvorevine, društveni odnosi i kulturne tekovine. Oruđa, odnosno sredstva čovekovog delovanja, mogu biti kako fizički predmeti, tako i neki psihološki sadržaji društvene svesti. Zbog izrazite sklonosti čoveka da stvara oruđa za delovanje, on se određuje i kao „*homo faber*”, odnosno kao „biće koje pravi oruđa”.

(4) *Čemu* stremi delovanje?

Vrednosti, kao poželjna svojstva pojava, osmišljavaju svako društveno delovanje i određuju mu ciljeve i unutarnju svrhu. Prema definiciji profesora Dragomira Pantića, „vrednosti su relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca, koji zbog tako pripisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima” (Mišković 2003, 190). Najčešće su prisutna dva pristupa vrednostima: (1) objektivistički i (2) subjektivistički. Prvi pristup stavlja znak jednakosti između vrednosti i objekta, dok drugi pristup polazi od toga da su vrednosti atributi ljudi (objekti nemaju nikakvu vrednost mimo iskustva ljudi).

(5) *Kuda* je usmereno delovanje?

Interesi određuju pravac svakog delovanja (pojedina ili grupa). Interesi, kao relaciona kategorija, stoje u dvosmernom odnosu prema potrebama, na jednoj, i prema vrednostima, na drugoj strani. Osnova svih interesa su potrebe, pa se interesi često shvataju i kao politički izražena ili osvećena potreba. S druge strane, usvojeni sistem vrednosti utiče na sadržaj interesnih opredeljenja, kao i na način njihovog konstituisanja i iskazivanja.

(6) *Kako* je uređeno delovanje?

Pravila (norme), nepisana (običaji i moral) ili pisana (pravni propisi) uređuju svako društveno delovanje i čine osnovu svake organizacije. Norme i vrednosti, kao duhovne tvorevine, međusobno su povezane. Dok se vrednostima određuje *šta* bi trebalo činiti, ceniti, odnosno čemu stremi, dotle se normama određuje *kako* treba postupati u realizaciji vrednosti. Vrednosti su apstraktnije; norme su konkretnije.

U pogledu sredstava koja se koriste da bi se uticalo na ponašanje ljudi, društvene norme je moguće podeliti na: (1) društvene propise i (2) tehnička pravila. Društveni propisi se odnose na ponašanje čoveka, odnosno njima se određuje odnos čoveka prema drugim članovima društva. Tehnička pravila su norme ponašanja koje su samo posredno društvene. Tehničkim pravilima se određuje odnos čoveka prema prirodi, to jest, ponašanje čoveka u procesu prisvajanja prirode.

6.4. Društvene pojave

Shvatanja društva koja su navedena u prethodnom odeljku polaze od društva kao opšteg pojma – apstrakcije – tako da se na osnovu njih ne mogu eksplicitno objasniti neki posebni sadržaji društvenog života, to jest, ljudske radnje. Zbog toga se uvodi poseban pojam – „društvene pojave”.

Najjednostavnije rečeno, društvene pojave su *produkt društvenih delatnosti*. Društvene pojave takođe imaju i individualni karakter, a nose u sebi elemente i objektivnog i subjektivnog. Kod društvenih pojava su prisutna sledeća tri elementa:

- (1) uzajamna povezanost ljudskih ponašanja,
- (2) delovanje tako povezanog ponašanja i
- (3) promena koje su stvorene na osnovu takve interakcije pojedinaca i društvenih grupa (Mitrović 1988, 141).

Ljudsko ponašanje se može opisivati, objašnjavati i razumeti na različite načine. Veberova dosta uticajna konceptualizacija ljudskog delanja obuhvata četiri oblika ponašanja. Maks Veber kao posebno poželjan oblik ljudskog ponašanja ističe *ciljno-racionalno ponašanje*. Racionalnost, centralna nit sociologije Maksa Vebera, svodi se na sledeće premise:

Kad kaže da je čovek racionalno biće, Veber ne misli da je čovek biće koje ume da misli. Jer kad bi bilo drukčije, onda bi svaki čovek, već samim tim što je rođen kao čovek, ostvarivao suštinu ljudske prirode. Po Veberovom mišljenju, racionalnost je, u stvari, jedna ljudska mogućnost, i to jedna od najviših mogućnosti. Stoga Veber smatra da je ona u isti mah krajnji cilj istorijskog čovečanstva. Racionalnost je prvobitno data svim ljudima bez razlike, ali nalazi svoje ispunjenje samo u malom broju pojedinaca. I zahvaljujući tome što racionalnost shvata kao jednu ljudsku mogućnost, Veber je u stanju da objasni zašto u istoriji ima tako malo razuma i zašto čovek, uprkos bezumlju u kome živi, nikad ne može biti lišen svoje ljudskosti.

...Ali čovek stvarno postaje racionalno biće tek kad razum postavi kao najviši princip života, to jest kad ovlada svešću o tome šta hoće i može, kad sebi trajno polaže račun o krajnjem smislu svog delanja i kad poštuje jedinstvo i celovitost svoje ličnosti (Đurić 1987, 30-31).

Šta je, međutim, uslov za „dominaciju razuma”? Po Veberovom mišljenju to je *slobodan čovek* – jedinka kadra da se otrgne od fizičke i psihičke prinude i da svoje pobude i ponašanje podredi kategorijama „sredstvo – cilj” (Đurić 1987, 31). Prema tome, dok su filozofi prosvetiteljske epohe XVIII veka verovali da je razum uslov slobode, Veber obrće ovaj odnos. Prema Veberovom shvatanju, sloboda je uslov razuma, odnosno, samo slobodan čovek može postaviti razum kao najviši društveni princip života. Preko Veberovog koncepta racionalnosti postaje jasnije zbog čega mnoge društvene pojave, kako u prošlosti, tako i u savremenosti, sadrže regresivne ili retrogradne (nazadne) elemente.

Suštinu društvenih pojava, prema tome, čine delovanja pojedinaca i društvenih grupa. Delovanja i ponašanja su bitna, i ona su odredišne tačke.

Društvene pojave su raznovrsne, jer su i društvene delatnosti takođe raznovrsne. Na primer, *proizvodnja sredstava za život* predstavlja društvenu pojavu. Ova društvena pojava je planska, svrsishodna; u njoj postoji *međusobna povezanost* (bilo da je u pitanju tehnološka ili društveno-ekonomska povezanost). Društvene pojave čine *povezivanje najmanje dva čoveka*. Upravo ovo postojanje nebrojeno mnogo međusobnih povezivanja (kako na individualnom, tako i na širem društvenom planu) utiče na složenost i dinamičnost društvenog života. Ovaj „heterogeni kontinuum”, kako Veber naziva neiscrpnost raznolikosti i bogatstva društvene stvarnosti, podrazumeva odigravanje velikog broja društvenih pojava.

6.4.1. Klasifikacija društvenih pojava

U društvu, nesumnjivo, postoje brojne društvene pojave koje se mogu klasifikovati prema različitim kriterijumima. Ukoliko bi se pošlo od poznate i često zloupotrebljavane sheme o „bazi” i „nadgradnji”, sve društvene pojave bi se mogle podeliti na *pojave društvene osnove* i *pojave društvene nadgradnje*.

Sociolozi, međutim, različito sagledavaju sastav društvene osnove. Dok jedni smatraju da se društvena baza sastoji samo od jednog elementa – materijalne proizvodnje – većina sociologa misli da ona ima dva sastavna dela: materijalnu proizvodnju i tzv. proizvodnju ljudi. Navedeni elementi društvene osnove su materijalni po tome što se sastoje iz „odnosa, veza, povezanog delovanja dve materijalne pojave, dva dela materije” (Keranović 1998, 87).

Tako u materijalnoj proizvodnji, povezuju se ljudi kao materija i među sobom i s prirodom kao materijom. U proizvodnji ljudi povezuju se takođe dva čoveka kao materija, tj. kao tela. Proizvod i jednog i drugog povezivanja je materijalan; u proizvodnji dobijamo materijalno dobro, predmet, a u proizvodnji ljudi čoveka kao telo, kao materiju. Oba elementa čine osnovu društva, upravo zato što bez njih nema ljudi, a bez ljudi nema ni društva, pa, dakle, ni svih ostalih društvenih pojava, zato što određuju u izvesnoj meri sve ostale društvene pojave (Keranović 1998, 86).

Pod pojavama društvene nadgradnje podrazumevaju se one pojave koje su (1) prouzrokovane (neposredno ili posredno) i (2) omogućene društvenom osnovom. Društvene pojave koje su neposredno prouzrokovane materijalnom proizvodnjom su: *svojina, klasa, profesije, kaste, staleži i slojevi*. U elemente nadgradnje koji su posredno prouzrokovani procesom materijalne proizvodnje spadaju: *država, politika, pravo i političke organizacije*. Navedeni elementi čine tzv. pravno-političku nadgradnju. U elemente nadgradnje koji su omogućeni društvenom bazom spadaju: *mitovi, religija, filozofija, nauka, ideologija, umetnost, običaji i moral*. Sve ovo čini tzv. idejnu nadgradnju, odnosno oblike društvene svesti.

Konačno, proces reprodukcije ljudi kao deo društvene osnove neposredno dovodi do stvaranja dve važne društvene grupe – *braka* i *porodice*. Brak sam po sebi ne čini porodicu – on se proširuje u porodicu rađanjem dece. Međutim, i kad prerasta u porodicu brak i dalje egzistira kao društveni odnos, odnosno i dalje ostaje odvojena društvena skupina (Keranović 1998, 135).

Na kraju trebalo bi ukazati na još jednu poddelu društvenih pojava. Sa stanovišta stepena opštosti i rasprostranjenosti društvenim prostorom, sve društvene pojave se mogu podeliti na *parcijalne* i *totalne*. Ove druge su slojevite, višedimenzionalne, pa zahvataju i bazu i nadgradnju. Društvene pojave se najčešće sagledavaju preko: (1) društvenih procesa, (2) društvenih odnosa, (3) društvenih tvorevina i (4) društvenih grupa.

6.5. Društveni procesi

Pod društvenim procesima podrazumevaju se *osnovne društvene pojave*. Ukupan društveni život odvija se, u prvom redu, kroz razvoj ličnosti, grupa, institucija, normi, propisa i sl. Može se konstatovati da su društveni procesi „ljudske radnje koje uslovljavaju neke takođe društvene posledice” (Kozic 1995, 143). Društveni procesi se mogu shvatiti i kao „prvi stupanj povezanog delovanja ljudi” (Lukić 1964, 194). Društveni procesi predstavljaju, u stvari, prvu fazu svih društvenih pojava – nastajanje (stvaranje) i postojanje pojave. Druga faza se odnosi na ispoljavanje te pojave.

Društveni procesi, u zavisnosti od njihovih uzroka, sadržaja ili karaktera, mogu biti: (1) *voljni* (proces izazvani namerno; recimo, političko delovanje, obrazovanje) ili *stihijni* (recimo, radnje iz nehata), (2) *materijalni* (proizvodnja materijalnih dobara), (3) *konstruktivni* (stvaranje novog; recimo, kroz reformske procese) ili (4) *destruktivni* (uništavanje postojećeg, rat).

6.6. Društveni odnosi

Društvena pojava se manifestuje kroz jedinstvo društvenih procesa i društvenih odnosa. Društveni odnosi su spoljni način zajedničkog povezivanja ponašanja ljudi, a mogu biti: *pojediinačni-grupni*, *trajni-prolazni*, *nadređeni-podređeni*, *otvoreni-zatvoreni* itd. Zavisno od karaktera društvenih procesa, društveni odnosi koje oni oblikuju mogu se podeliti na odnose: „jednakosti i nejednakosti, konkurencije i saradnje, harmonične i antagonističke, humane i nehumane, proizvodne i neproizvodne, političke, ideološke, obrazovne itd” (Petković 1998, 58).

Sušтина društvenih odnosa može se izraziti na sledeći način:

Stupajući u društveni proces, ljudi se samim tim stavljaju u izvestan odnos, to jest oni dospevaju u izvestan odnos jedan prema drugom, položaj koji omogućuje vršenje onih radnji koje čine proces, odnosno samog procesa. Oni ostaju u tom položaju dok proces traje. Promena tog položaja je, razume se, moguća, ali samo do izvesne granice, preko koje takva promena izaziva prestanak procesa. Drugim rečima, sama ponašanja ljudi iz kojih se sastoji društveni proces nužno stoje jedna prema drugima, s obzirom na sam proces kao celinu koji izazivaju, povezano delujući. Prema tome, društveni odnos je, kao oblik, neodvojiv od svoje sadržine, društvenog procesa, a i posebnih radnji, različitih od onih iz kojih se sastoji društveni proces, već iz samog položaja tih radnji (odnosno ljudi kojih ih vrše), jedni prema drugima (Lukić 1964, 186).

Koncept društvenih odnosa može se predočiti na bilo kojoj društvenoj pojavi. Posmatra li se, recimo, visokoškolsko obrazovanje kao društvena pojava, jasno je da se sadržaj ove pojave ostvaruje kroz društveni proces (nastavni proces), a da bi se on uspešno sproveo učesnici ovog procesa moraju stupiti u određeni društveni odnos. U ovom konkretnom slučaju, primaran društveni odnos je nastavnik – student.

Društveni procesi se, dakle, javljaju kao *sadržina*, dok se društveni odnos javlja kao *oblik*, to jest kao način povezivanja ljudi. Veoma često se, međutim, stavlja znak jednakosti između društvenih odnosa i društvenih procesa, pa se govori o proizvodnim, kulturnim i ostalim odnosima, a da se pri tome ima u vidu, u stvari, sadržina procesa. To je zato što su oni, kako pokazuje i primer iz prethodnog pasusa, u međusobnoj vezi.

Posebno poimanje društvenog odnosa nalazi se u sociologiji Maksa Vebera. Po Veberovom shvatanju društveni odnos se „potpuno i isključivo sastoji u verovatnoći da će se na neki način delovati, bez obzira na čemu se osniva ova verovatnoća”, odnosno, mora postojati „makar i najmanji stepen uzajamnog odnosa između delanja jedne i druge strane”. Prema Veberu, postoje dva čista oblika društvenog odnosa: (1) *zajednica* i (2) *društvo*. Društveni odnos se može smatrati zajednicom ukoliko učesnici u odnosu ispoljavaju osećanja pripadnosti jednih prema drugim kao delovima iste celine. Osećanja zajedničke pripadnosti mogu se graditi na dvema osnovama: (1) *afektivnoj* i (2) *tradicionalnoj*.

Međutim, ukoliko učesnici u odnosu sporazumno usklađuju svoje interese, kako bi zadovoljili neke određene potrebe ili postigli određeni cilj, onda društveni odnos ima karakter društva. Ovo usklađivanje interesa može biti ili *ciljno-racionalno* ili *vrednosno-racionalno*. Kod prvog tipa usklađivanja interesa učesnici odnosa orijentišu svoje delovanje prema očekivanju da će partneri biti lojalni, dok kod vrednosno-racionalnog usklađivanja učesnici odnosa veruju da ih pristanak koji su dali obavezuje na određeno ponašanje i delanje. U društvenoj stvarnosti, pak, teško je pronaći ovako određene čiste tipove društvenog odnosa. Uglavnom se, prema Veberu, radi o realnim odnosima koji imaju delom karakter zajednice, a delom karakter društva (Đurić 1987, 111).

6.7. Društvene tvorevine

Društvene tvorevine predstavljaju rezultate (*efekte* ili *posledice*) društvenih procesa. One u odnosu na društvene procese imaju relativnu samostalnost. „Društvene tvorevine su, dakle, relativno jasna, stabilna stanja, situacije, događaji koji su ... neposredno dati za razliku od samih procesa i odnosa koji su iza njih skriveni” (Lukić 1964, 194). Tako, u ranije pomenutom primeru pojave visokoškolskog obrazovanja, pod društvenom tvorevinom se može smatrati usvojen pogled na svet, izgrađena teorija, naučni zakon, umetničko delo itd.

Ranije je ukazano da su društveni procesi i odnosi međusobno povezani. Povezanost tih procesa i odnosa (jači – slabiji; posredan – neposredan) određuje, samim tim, vrstu društvenih tvorevina. Društvene tvorevine su *jasna, slobodna stanja*, kao na primer: roba, ideja, likovna oblikovanost, propis itd. Za razliku od društvenih procesa i odnosa gde se događaji jasno uočavaju i identifikuju, pretpostavke na kojima počivaju društvene tvorevine nisu uvek neposredno vidljive. Ipak, njihov značaj je ogroman, jer, svako društvo se sagledava prvenstveno u svetlu stvorenih tvorevina.

Kao društvene tvorevine najopštijeg karaktera, najčešće se ističu (1) *složeni društveni procesi* i (2) *društvene skupine (grupe)*. U okviru složenih društvenih procesa izdvajaju se: (1) materijalne tvorevine (oruđa za rad, zgrade itd) i (2) duhovne tvorevine (teorije, naučni zakoni, kultura, nauka, dogme, običaji, umetnost, pravo). Ove posledice (materijalne i duhovne) društvenih procesa mogu se procenjivati kao progresivne ili regresivne, proste ili složene.

Sve društvene tvorevine, kako materijalne, tako i duhovne, čine kulturu nekog društva, u najširem smislu. Pojam kulture u užem smislu obuhvata samo duhovne tvorevine. Stepem razvijenosti nekog društva ocenjuje se upravo preko nivoa kulture koju je ono stvorilo. Za razliku od kulture u užem smislu, pojam civilizacije se pre odnosi na materijalni aspekt razvoja društva.

6.8. Društvene grupe

Nije ni malo lako definisati društvenu grupu; pre svega zbog svoje složenosti i mnogih teškoća na koje nailaze sociolozi. Zbog toga je skoro nemoguće dati opštu definiciju koja bi se odnosila na sve vrste društvenih grupa (zavisno od vremena, trajanja, organizacione strukture grupa, grupne kohezije i dinamike i tome slično). Ipak, o važnim konstitutivnim elementima društvene grupe nema većih razmimoilaženja, jer, „društvena grupa je manji ili veći broj individua koje su međusobno povezane trajnim ili privremenim odnosima” (Popović 1967, 150).

Termin „društvena grupa” stoji u određenom odnosu prema društvenoj zajednici; grupa je uža od zajednice, a sama zajednica predstavlja određenu

grupu ljudi. Pod „grupom” se podrazumeva skup ljudi povezanih zbog obavljanja poslova i zadataka u društvenim zajednicama (stranačka, opoziciona, studentska grupa itd.). Pod „skupom” se smatra skup ljudi povezanih zbog zadovoljenja ili obavljanja *određenih* poslova i zadataka. „Skupine” označavaju skup ljudi udruženih za postizanje zajedničkog cilja koji je postignut interesnom sferom, istom profesijom, radom i slično. Pošto postoji sličnost između društvene grupe i skupine, često se u sociologiji ovi termini podudaraju i izjednačuju. Pođe li se od pretpostavke da nema značajnijih razlika između društvene grupe i skupine, treba primetiti razliku između termina društvena grupa – skupina, s jedne, i društvene zajednice, s druge strane. Jer, „zajednica” obuhvata određen broj individua koje povezuju zajednički interesi, ideje, želje i slično.

Čovek nije sam u društvu. On se putem podele rada i brojnih oblika čovekovih aktivnosti nužno vezuje za druge ljude. Od davnina je počelo grupisanje ljudi, zbog ostvarivanja istog ili sličnog cilja, zadatka, i to na prikladan način (uz kraći vremenski period i manji utrošak radne snage). To obavljanje poslova vrši se na određenom prostoru, mestu i vremenu. Ono ima svoj istorijski hod, ekonomske i društvene uzroke. Grupisanje je, u istorijskom razvoju, pretrpelo metamorfozu u skladu s društvenim potrebama, kao i sa socijalnim, političkim i pravnim životom. Tako su pojedine društvene grupe (na primer, porodica, brak, radne grupe) opstale uprkos promenama nekih elemenata u društvu. Naravno, ima i društvenih grupa koje nastaju s promenama dejstva uzroka koji utiču na to da se formira nova društvena grupa (na primer, grupa za pritisak, grupa pristalica pojedine ličnosti i sl.). Dalje, grupe mogu da se sastoje od nekoliko ili velikog broja članova (masa, publika). Male grupe od dva (dijade) ili tri člana (trijade) – klike – ponekad mogu da poseduju nesrazmerno jake instrumente moći. Konačno, postoje grupe prijateljstva, suseda, radne jedinice, kao i velike grupe kao što su klase, narodi, nacije i sl.

Društvene grupe se prema sadržaju društvenog života – osnovu grupisanja – dele na *ekonomske* (vezane, recimo, za preduzeća), *pravne* (vezane za državu, stranku, opoziciju, sindikat), *kulturne* (vezane za školu, univerzitet i sl.), *verske* (vezane za verske grupe) i druge. Grupe, kao što je već istaknuto, mogu biti *male* i *velike*, kao i *trajne* i *privremene*, *formalne* i *neformalne* itd.

Podela grupa može se izvršiti i na osnovu karaktera i stepena organizovanosti, tako da postoje *organizovane* i *neorganizovane* grupe. U zavisnosti od karaktera organizovanosti, pravi se razlika između *autokratski organizovanih grupa* (na primer, četa vojnika) i *demokratski organizovanih grupa* (recimo, zbor radnika). Mogućno je klasifikovati grupe i na *stalne* i *povremene*. Konačno, Veber, u razmatranju pojma „grupa” zapaža da ona može biti *autonomna* ili *heteronomna*, ali i *autokefalna* ili *heterokefalna*. Veber pod ovim misli na sledeće:

Za razliku od heteronomije, gde je grupni poredak nametnut spolja, autonomija znači da su, bez obzira na sve okolnosti, poredak uspostavili sami članovi grupe po svojoj volji. Autokefalija znači da su starešina i upravni aparat postavljeni na osnovu poretka same grupe, gde su ovi organi, bez obzira na ostale okolnosti, postavljeni spolja (Đurić 1987, 281).

Zbog čega ljudi formiraju društvene grupe? Davanje odgovora na ovo pitanje, isto tako, nije lišeno poteškoća zbog toga što su ljudske potrebe mnogostruke. Potrebe se razlikuju jedne od drugih, što kao bazu uzimaju interese u objašnjavanju društvenih grupa.

6.9. Odnos prirode i društva

Sociološki gledano, društvo čini celinu društvenih pojava, procesa i odnosa. Međutim, ono se ne može shvatiti bez uvida u odnose i veze koji se javljaju na relaciji „priroda – društvo”. Čovek je, svakako, deo prirode u kojoj on – radom – stvara uslove za življenje. Zbog toga ne deluje iznenađujuće da su se odnosom prirode i društva bavili mnogi filozofi i sociolozi, nudeći različite odgovore na ovo kompleksno pitanje.

Tako, dok pojedini autori stavljaju znak jednakosti između prirode i društva, drugi ih potpuno odvajaju i prave distinkciju između njih, tvrdeći da se tu radi o potpuno odvojenim celinama, ničim povezanim kvalitetima. Predstavnici prvog shvatanja su Ogist Kont i Maršal Staneli, koji smatraju da nema suštinskih razlika između ovih fenomena (ljudskog društva i prirode). Zbog toga, kako ovi teoretičari smatraju, ne postoje razlozi da se ljudsko društvo bori protiv prirode, jer je ono samo rezultat prirodnih zakonitosti koje su predodređene nekim vanprirodnim silama. Suprotstavljati se ovim silama, značilo bi i suprotstavljanje natprirodnim silama.

Zagovornici drugog gledišta su Gustav Le Bon, Henrih Rikert, Maks Veber i Gabrijel Tard. Ovi autori ističu kvalitativne i suštinske razlike između postojećih zakonitosti u prirodi i u društvu. Po njihovim viđenjima, priroda ima zaseban razvoj, a društvo sopstvene zakonitosti. Veber, prihvatajući Rikertovo shvatanje da se razlika između prirodnih i društvenih nauka svodi na razliku u prilaženju stvarnosti, tvrdi: „prirodne nauke uspevaju da savladaju neprekidnu raznovrsnost stvarnosti na taj način što se interesuju za ono što je opšte, što se uvek ponavlja, dok društvene nauke postižu isti cilj na taj način što se interesuju za pojedinačne pojave koje stoje u vezi s nekim vrednostima” (Đurić 1987, 62).

Na kraju, trebalo bi ukazati i na marksističko shvatanje o odnosu prirode i društva, koje je tesno povezano sa učenjem klasika marksizma o nastanku čoveka i društva. Ovo učenje ističe dijalektičku vezu i jedinstvo prirode i društva, pri čemu se to jedinstvo ostvaruje u procesu materijalne proizvodnje.

Ovaj problem se detaljnije razmatra u poglavlju o ljudskom radu kao sociološkoj kategoriji.

Literatura

- Dirkem, E., *Pravila sociološke metode*, Savremena knjiga, Beograd, 1963.
Đurić, M., *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb, 1987.
Fiamengo, A., *Osnove opće sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1970.
Keranović, S., *Sociologija*, Politehnička akademija, Beograd, 1998.
Kozic, P., *Sociologija*, Kultura, Beograd, 1993.
Lukić, R., *Osnovi sociologije*, Naučna knjiga, Beograd, 1964.
Marks, K., *Kpaital* (III tom), Kultura, Beograd, 1958.
Marks, K., *Izabrana dela* (Knjiga II), Kultura, Beograd, 1950.
Mitrović, Lj., *Sociologija*, Stručna knjiga, Beograd, 1988.
Mišković, M., *Sociologija*, Službeni glasnik, Beograd, 2003.
Popović, M., *Problemi savremene strukture*, BIGZ, Beograd, 1974.
Tenis, F., „Zajednica i društvo” (u knjizi *Teorija o društvu*, I tom), Vuk Karadžić, Beograd, 1960.
Todorović, A., *Sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1976.

VII Poglavlje

STRUKTURA DRUŠTVA

Termin „struktura” je latinskog porekla i označava građu, sastav ili raspored. U sociologiji je pojam strukture društva ušao kroz biologističke teorije, odnosno preko sociološkog sistema rodonačelnika ovog pravca – Herberta Spensera. On je doveo u vezu biološku strukturu čoveka (pojedince) i strukturu društva, ističući i razlike između ovih struktura.

Poznat je njegov stav o poistovećivanju biološkog (čoveka) i socijalnog organizma (društva). On to čini preko analogija: glava – vladar države, mišićni organizam – saobraćajnice u društvu, nervni sistem – sistem vladavine u društvu, udovi – državni aparat, svest – ideologija itd. Pošto uviđa da je ljudsko društvo mnogo složeniji, savršeniji organizam, koji može da funkcioniše i kada mu se uklone i najvitalniji organi, recimo, vladar u društvu, on razvija tezu o ‚organizmu’ (čoveku) i ‚nadorganizmu’ (društvu) (Petković 1998, 48).

Kasnije, pojam strukture u sociologiji postaje sve prihvaćeniji, a u savremenoj sociologiji i nezaobilazan. Društvo i društvena struktura su dva pojma, koji, u izvesnoj meri, imaju identično značenje. Razlika je jedino u tome što je društvo više apstraktna, a društvena struktura više konkretna kategorija.

Proučavanje društvene strukture omogućuje potpunije uočavanje i razumevanje dinamike društva. Ova dva glavna zadatka sociologije – struktura i promena – neraskidivo su vezana, budući da je svaka društvena promena, u stvari, struktura u nastajanju ili nestajanju.

7.1. Elementi globalne strukture društva

U strukturi (morfologiji) društva treba razlikovati pojedince i društvene grupe sa aktivnostima i delatnostima koje oni vrše, organizacije i institucije, kao i odnose između ovih elemenata (Minić 2004, 180).

Društvene institucije zajedno sa odgovarajućim društvenim grupama i organizacijama čine glavnu kohezionu snagu društva. Ukoliko dolazi do

izraženijih protivrečnosti u društvu, neminovno se javlja potreba za ustrojem odgovarajućeg institucionalnog okvira. Očigledno, jake institucije su preduslov da društvo (recimo, u okviru neke državne zajednice) može nezavisno da postoji.

Jer, pod pojmom globalnog društva treba sagledavati „relativno samostalnu, organizovanu celinu svih društvenih delatnosti i odnosa, grupa, slojeva, i ustanova, celinu koja zahvaljujući tome što sadrži u sebi sve potrebne uslove i činioce socijalne egzistencije ljudi, može relativno nezavisno da egzistira” (Popović 1974, 244). U protivnom, ono može postati veoma osetljivo na raznovrsne uticaje iz okruženja. Ti uticaji, kako pozitivni tako i negativni, postaju izraženiji u savremenom svetu koji se karakteriše sve većom globalizacijom u različitim oblastima čovekovog delovanja. Samo globalno društvo, međutim, sastoji se od elemenata koji imaju svoju strukturu. Tako se može govoriti o ekonomskoj, klasnoj, političkoj, obrazovnoj, odnosno strukturi drugih delova globalnog društva.

Struktura globalnog društva u sociologiji se izražava preko različitih dimenzija strukture koje se određuju kao: (1) funkcionalna (horizontalna), (2) vertikalna (hijerarhijska), (3) prostorna (teritorijalna) i (4) istorijska (vremenska).

Funkcionalna dimenzija zasniva se na činjenici da svako društvo da bi opstalo mora imati neophodne funkcije: (1) proizvodno-reproduktivne, (2) organizaciono-regulativne i (3) kulturno-duhovne. Ove tri funkcije se međusobno dopunjuju i uslovljavaju. Svaka od njih (privreda, politika i kultura) je na svoj način važna i potrebna u strukturi globalnog društva. Horizontalna struktura globalnog društva – to jest, funkcionalna diferencijacija – izražava se pojmom društvene uloge. Pod društvenom ulogom se podrazumeva delovanje i ponašanje koje se odvija na očekivan način, po unapred određenom kulturnom obrascu.

Vertikalna dimenzija strukture društva polazi od sagledavanja hijerarhijskog odnosa između pojedinaca i grupa u društvu. Iz ovog hijerarhijskog poretka, proističe i neravnomerna raspodela bogatstva, društvene moći (vlasti) i društvenog ugleda (prestiža), to jest, velike razlike u društvenim položajima („statusima”) koje pojedinci stižu.

Prostorna dimenzija stavlja naglasak na fizički prostor koji se transformiše zahvaljujući društvenim delatnostima. Glavnu komponentu prostorne strukture društva predstavljaju naselja (sela i gradovi).

Istorijska dimenzija se odnosi na promene društva, kako u pogledu vremena, tako i u karakteru promena koje daju obeležje određenim društvima u određenim istorijskim epohama. Svaka društvena pojava, naime, traje kroz neprestano akumuliranje promena koje se u obliku istorijskih tekovina (kulturna tradicija) prenose s generaciju na generaciju.

Osim proizvodno-reproduktivnih pojava (proizvodnja materijalnih dobara i rađanje ljudi), koje predstavljaju osnovu (bazu) društva, sve ostale

društvene pojave pripadaju nadgradnji. U okviru društvene nadgradnje moguće je razlikovati:

- (1) *socijalno-političku nadgradnju* (mnogobrojni procesi koji se zasnivaju na ekonomskim činiocima),
- (2) *neizdiferencirane oblike društvene svesti* (društvena osećanja, društvena volja i razni nagoni, podsvesni i nesvesni procesi) i
- (3) *diferencirane oblike društvene svesti* (religija, moral, filozofija, umetnosti itd) (Bajić 1999, 111).

Ekonomska osnova društva i pravno-politička nadgradnja čine, prema marksističkom učenju, društveno biće. Oblici društvene svesti, s druge strane, čine idejnu nadgradnju ili superstrukturu društva.

Ipak, ima mišljenja da je logičnija podela socijalno-političke nadgradnje na odgovarajuće društvene zajednice (grupe), te da se pojedini procesi sagledavaju u sklopu tih grupa (Bajić 1999, 111). To su sledeće grupe: društvene klase, profesionalne zajednice, proizvođačke skupine, idejne skupine (crkve, političke partije), udruženja i organizacije, brak i porodica, teritorijalne grupe (pleme, narod, nacija). U okviru klase, na primer, kao posebne društvene skupine, često se odvijaju ekonomski, politički i idejni procesi. To znači da klasa može biti i ekonomska i politička, odnosno idejna skupina.

7.2. Globalne društvene grupe

Globalne društvene grupe se mogu podeliti na dve vrste: (1) primitivno-istorijske oblike društva i (2) razvijene istorijske oblike društva. Prvoj vrsti globalnih društvenih grupa pripadaju: *horda*, *rod*, *fratrija* i *pleme*. Pod razvijenim istorijskim oblicima društva smatraju se *narod* i *nacija*.

7.2.1. Horda

Horda je tokom početnog perioda ljudske istorije činila grupu unutar koje su se odvijale sve funkcije (od razmnožavanja pa do pribavljanja svih potreba za život). Ona je najniži, prvobitni oblik ljudske zajednice, pri čemu se broj članova u hordi kretao od 10 do 20 (iako ima podataka da su postojale i grupe veće brojnosti – 50 do 80, čak i 100 članova). Horde su nastale na prelazu iz nižeg u srednji period divljaštva.

Na samom početku horda je predstavljala potpuno samostalnu grupu. Prema istraživanjima koja je sproveo Morgan, horda se na nižem stupnju divljaštva nije razlikovala od životinjske vrste. Bračni odnosi su se odvijali kao i ranije, odnosno, vladao je promiskuitet – sloboda polnog opštenja.

Voda horde – muškarac – nastavljao je polni život sa članovima u istoj generaciji, ali i s majkom i kćerima. Nije postojala, još uvek, horizontalna zabrana što se tiče polnih odnosa. Još je bio dozvoljen incest, a brak je bio endogaman. Tako je prirodna podela rada uticala na zabranu polnih odnosa između generacija.

Prirodna podela rada je po starosti izdiferencirana na tri grupe: (1) maloletnu, (2) odraslu i (3) staračku (starci). To je, u stvari, početak korišćenja oruđa i sakupljanja hrane; pogotovo u lovu. Uvedena su nova ponašanja i pravila. Tako su, na primer, brojni odnosi (unutar horde) ograničeni samo na generaciju, dok brak ustupa mesto braku krvnog srodstva. Njime su zabranjeni polni odnosi roditelja i dece, ali još ne i između braće i sestara. Horda je bila jedinstvena, a domaćinstvo je bilo zajedničko. Namirnice su se delile unutar horde. Danas u svetu ne postoje horde. One označavaju početak i nastanak društva i njegovog života.

7.2.2. Rod

Rod se formirao na višem stadijumu varvarstva, što je zasluga, u prvom redu, razvoja proizvodnih snaga u okviru horde. Naime, vremenom je došlo do prelaska sakupljačke na proizvođačku privredu. To je, u stvari, zajednica potomaka zajedničke pramajke i praoca, nastala na prelazu iz ranog u kasni paleolit (preciznije, u drugoj polovini srednjega stupnja divljaštva, otprilike 20.000 p.n.e.). Do toga je došlo zahvaljujući razvoju i unapređivanju oruđa za rad, odnosno, usled razvoja proizvodnih snaga. Dok je za hordu karakteristična prirodna podela rada, dotle u rodu dolazi do izraženije društvene podele rada na lov, primitivnu zemljoradnju, stočarstvo i zanatstvo.

Transformacija horde u rod (gens, klan) praćena je povezivanjem sa ostalim rodovima u društvenom i ekonomskom smislu. U hordi je vladao promiskuitet, a kasnije brak krvnog srodstva. U rodu se, međutim, bračni odnosi obavljaju između pripadnika iste generacije – iz polnih odnosa se isključuju roditelji i deca, a potom i potomci iz iste bračne zajednice (braća i sestre), čime se stvaraju uslovi za uključivanje u bračnu zajednicu članova drugog roda.

Život roda je posve drugačiji nego u hordi. Zemljoradnja i stočarstvo su bitne odlike roda, a muškarci su nosioci privredne aktivnosti. Poreklo dece se određuje po ocu, a ne po majci (kao u matrijarhatu). To znači da nastankom roda matrijarhat prepušta mesto patrijarhatu, čiji su elementi i danas važeći. Tako Albert Vajs tvrdi da između takvih rodova nastaje poseban tip više organizacije društva, poznat kao *fratrija* ili *bratstvo*. Bratstvo sačinjavaju dva do tri roda. Važno je istaći da, prema Vajsu, „bratstva nisu ekonomske jedinice, jer svaki rod radi i ekonomiče za sebe. Bratstva su, pre svega, velike organizacije koje, u slučaju zajedničke opasnosti, istupaju pod jednom komandom. Pored toga, postoji kult zajednice: religiozni kult, groblja itd” (Kostadinović 2004, 163).

Rodovi su obavljali verske svečanosti, a to znači da su imali posebne religije. Svaki rod ponaosob imao je svoje groblje, a ljudska svest se zasnivala na religiji i magiji.

7.2.3. Pleme

Karakteristika varvarstva jeste pleme. Više rodova sačinjava pleme, i ono predstavlja krvno-srodničku i teritorijalnu zajednicu. Rod je, pre svega, proizvodno-potrošačka skupina, osnovna jedinica gde se obavlja podizanje naraštaja. Pleme je, međutim, *politička i teritorijalna organizacija*, u kojoj se ravijaju proizvodnja, plemenska svest i kultura. Pleme obavlja ekonomsku koordinacionu ulogu, što dovodi do saveza plemena. Ono ima svoj jezik, religiju i običaje. Ostaci plemenskog uređenja su još uvek prisutni.

Pleme, kao nova forma udruživanja ljudi, donosi novu, složeniju podelu rada. Dolazi do veće diferencijacije poslova koje obavlja žena (priprema hrane, odeće, nega dece i sl.) i muškarac (nabavljanje hrane, zemljoradnja, stočarstvo, zanatstvo).

Međutim, razvoj proizvodnih snaga omogućio je i jačanje privatne svojine, a povećanje ekonomskih razlika je dovelo do klasne diferencijacije u društvu. To se manifestovalo kroz pojavu klasa, države i nastanak naroda.

7.2.4. Narod

Prelazni oblici ili međuoblici od plemena do naroda jesu plemenski savezi. Za razliku od horde, roda i plemena, kao nerazvijenih globalnih zajednica, narod predstavlja razvijenu globalnu društvenu zajednicu, odnosno globalnu društvenu grupu koja nastaje i javlja se sa raspadanjem rodovske zajednice i pojavom klasnog društva. U početku je, razume se, bilo krvno-srodničkih odnosa, ali se vremenom to izgubilo, nestalo i iščezlo. Narod nastaje spajanjem više plemena i saveza na jednoj teritoriji, i to u okviru društvene zajednice.

7.2.4.1. Istočni put nastanka naroda

Istorijski put i proces formiranja naroda nastao je na prelazu iz prvobitne zajednice u robovlasnički društveni sistem. Tada su nastali narodi kao što su Egipćani, Grci, Rimljani, Persijanci i Feničani. Robovlasničko društvo je bilo podeljeno na dve klase: na klasu robovlasnika i na klasu robova. Ipak, nije došlo do ujedinjavanja svih plemenskih saveza u jedan narod. Ilustracije radi, grčki narod se nije mogao ujediniti u jedinstvenu zajednicu, već je izvršena podela na mnogobrojne polise, koji su predstavljali posebne društvene zajednice.

Kako je zapazio Milovan Marković, tokom Starog veka postojali su mnogi tzv. „narodići” koji su se docnije asimilirali u grčki narod. Uočljivo je da

klasa robova nije učestvovala u nastanku naroda. U stvari, narod uglavnom čini, „malobrojna robovlasnička klasa i eventualno još slobodni seljaci, zanatlije i slično” (Marković (1994, 2000)). Prema tome, u robovlasničkom društvu nije došlo do obrazovanja potpune zajednice naroda. Jer, u njoj nisu bili uključeni robovi kao glavni proizvođači, tako da je narod ostao nepotpun ili, kako to slikovito predočava profesor Lukić, postojao je tzv. „šuplji narod”. U sociološkoj literaturi navodi se da su narodi teritorijalne zajednice; grčki mali narodi, u koje nisu ulazili robovi i koji su još uvek bili u krvno-srodničkoj zajednici, imaju isto poreklo (Marković 1994, 201).

7.2.4.2. Zapadni put nastanka naroda

Nastanak slovenskih, romanskih i germanskih naroda je karakterističan za zapadni put nastanka naroda. Ovaj put se razlikuje od istočnog po tome što ovi narodi nisu iskusili put robovlasničkog društva, nego samo patrijarhalni oblik. Nastanak ovih naroda je vezan za prelaz prvobitne zajednice u feudalizam, tako da je izostao klasični oblik robovlasničkog društva. To je i uslovalo kasniji razvitak ovih naroda u odnosu na „istočne” narode.

Kod zapadnog puta formiranja naroda, narod se sastoji iz dveju klasa: feudalaca i kmetova. Ovde je došlo do obrazovanja „potpunih” naroda. Nije bilo krvno-srodničke zajednice, nego teritorijalne grupe. Ali, i kod ovih naroda se ponavlja istorija. Različitost naroda na istočnom putu prati i razjedinjenost na zapadnom putu, i to po mnogim provincijama, feudalnim posedima i kneževinama. Na sve ove razjedinjenosti delovala je i razjedinjena privreda na posede, cehove, korporacije itd.

7.2.4.3. Odlike naroda

Narod se, kao zajednica, nalazi u središtu između plemena i nacije. Često se ne uočava jasna granica između naroda i nacije, a ne pravi se distinkcija između ova dva pojma i na međunarodnom planu. Tako se poklapaju termini „ujedinjeni narodi” i „ujedinjene nacije”. Izvesno je, međutim, da se suštinska razlika između naroda (ili etnosa) i nacija ogleda u stepenu povezanosti pripadnika društva. Naime, tek sa pojavom nacije dolazi do čvrste povezanosti, te se, tako, narod može shvatiti i kao nacija u mogućnosti.

Narod se, prema tome, može definisati kao etnička zajednica koju karakteriše *zajednička teritorija, tradicija (običaji), moralne norme, istorija*, a u nekim slučajevima i *zajednički jezik i religija*. Narod je, ukratko, grupa čije pripadnike povezuju ideje o zajedničkom poreklu (stvarnom ili zamišljenom), kulturnom identitetu, kao i predstave o posebnoj domovini.

Važno je uočiti da se potreba za kulturnim identitetom javila mnogo ranije; u periodu dominacije feudalizma u Evropi. Zbog toga bi bilo nekritički nacionalizmu (i pojmu nacije) prilaziti isključivo sa stanovišta modernog

industrijskog društva. Uprkos činjenici da je nacionalizam sasvim moderna pojava (videti naredni odeljak), on se napaja osećanjima i simbolima koji zadiru u duboku prošlost. Entoni Smit, jedan od vodećih teoretičara nacionalizma, smatra da „nacije imaju direktnu liniju kontinuiteta s ranijim etničkim zajednicama, koje on naziva etnos” (Gidens 2000, 444).

Kao što je navedeno, narod nosi dugo ostatke plemenskog narodnog života – od ekonomskog do duhovnog ali, kako navodi M. Đorđević, razvoj „proizvodnih snaga neprekidno stvara uslove za veću ekonomsku i svaku drugu povezanost između razbijenih delova naroda, tako da narod vremenom postaje sve čvršći oblik društvenog života. U stvari, narod čini prelaz iz rodovsko-plemenskih u nacionalne zajednice. Zato se i smatra da je narod „nacija u mogućnosti”, koja postaje stvarnost kada se za to steknu uslovi (Đorđević 1992, 94).

Prerastanje srpskih plemena u etničku zajednicu tipa naroda istorijski se vezuje za period dolaska na vlast u Raškoj Stefana Nemanje.

Od Nemanje počinje prva srpska država srednjeg veka; do njegove pojave mi smo imali samo istoriju plemena, lokalne pokrete i lične pokušaje, ali nismo imali prave državne misli i trajne državne tvorevine. On je, kako je to lepo istakao već njegov sin, Stevan Prvovenčani, „sakupljač izgubljenih delova svog otačastva, a i obnovitelj” (Ćorović 2005, 5).

7.2.5. Nacija

Nacija kao termin potiče od latinske reči *nasci* (roditi se), odnosno od njegove osnove *natio*, što označava zajedničku pripadnost prema mestu rođenja. Termin „natio” u Starom Rimu je imao mnoga značenja: pleme, narod, klasa itd. I danas, međutim, na pragu XXI veka, ima dosta šarenolikosti u smislu određenja nacije, uključujući i probleme analize statusa pojedinih nacija.

Dok se ponegde u svetu naciji prilazi kao prevaziđenoj kategoriji (kao proizvodu bliže i dalje prošlosti, odnosno periodu nacionalnih revolucija XIX veka), drugde nacija doživljava punu afirmaciju, a ima, na kraju, i delova sveta gde teku početni procesi formiranja pojedinih nacija. Rečju, nacije ne nastaju u istim uslovima i u isto vreme. Put nastanka srpske nacije vezan je za evropski put (vezan za kapitalizam), dok je nastanak američke nacije vezan za asimilaciju naroda i nacije. Osnovno obeležje američke nacije je, u širim okvirima, građenje identiteta po osnovu negovanja ideja liberalne demokratije.

Nacija u Africi, s druge strane, nastaje u drugačijim političkim i ekonomskim uslovima. Može se videti da mnogi oslobodilački nacionalni pokreti na „crnom” kontinentu ne razlikuju rasu, pleme, ili naciju; iako je plemenski način života ostao davno iza njih. Takođe, veliki broj nacija na „starom” kontinentu nastao je sa pojavom socijalizma u nekadašnjem Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji. Primera radi, posle Drugog svetskog rata došlo

je do formiranja muslimanske i makedonske nacije. Kako je narod „nacija u mogućnosti”, postoje primeri različitih mogućnosti za konstituisanje nacija. Milovan Marković identifikuje sledeće puteve nastanka nacija:

... iz jednog naroda nastaje jedna nacija (Francuska, Engleska). Ili, iz jednog naroda nastaju dve ili više nacija. Tako je iz srpskog naroda nastala srpska i crnogorska nacija. I muslimanska nacija, uglavnom, vodi poreklo iz srpskog naroda. Ali, ima slučajeva da iz više naroda nastaje jedna nacija. Na primer, nemačka i italijanska nacija (Marković 1994, 203).

Treba dodati da je u međuvremenu (tokom 1990-ih godina) došlo do promene naziva muslimanske nacije u bošnjačku.

7.5.2.1. Činioci u razvoju nacije

Proces nastajanja nacije seže u vreme feudalnog načina naturalne, odnosno robne proizvodnje, a taj proces se i dalje odvija. On teče različitim intenzitetom, što uslovljavaju konkretni uslovi. Iako je ekonomsko-proizvodni činilac bio najvažniji u konstituisanju nacija (prema teoriji modernizacije), ne treba zanemariti ni uticaj ostalih elemenata poput kulture, države itd. Posebno je važna uloga države s obzirom na njene instrumente fizičke moći..

Osnovni zahtev svih nacija je da se formira samostalna nacionalna država. Nastanak, razvoj i formiranje nacije za sobom nose specifični razvojni put, bez obzira na delovanje ekonomskih i društvenih zakonitosti. Dinamika razvoja nacije je zavisila od proizvodnih snaga, tržišta kroz specijalizovanu podelu rada, ali i od sredstava komunikacije koja su imala itekako važnu ulogu.

Delovali su, naravno, i spoljašnji činioci. U prvom redu, to su tradicija, ideologija, geografija itd. Taj proces se i dalje nastavlja, pogotovo u slabije razvijenim delovima sveta. Radi se o dugom procesu u koji su uključeni politički, ekonomski i kulturni aspekti. Ponekad se nacije mogu podeliti na dva ili više društava (na primer, englesko i severno-američko).

Očigledno je da se nacija ne može definisati samo pomoću jednog obeležja, niti pomoću više činilaca koji bi bili isključivo objektivne ili subjektivne prirode. U tom smislu čini se jako korisnim zapaženje profesora Miroslava Pečujlića:

Nacija se formira kao plod delovanja *složenog niza objektivnih i subjektivnih činilaca: zajedničkom ekonomijom, državom i kulturom (svešču), njihovim međudejstvom*. Objektivni elementi koji određuju naciju su, osobito, zajednička teritorija i nacionalna država, etničko srodstvo, jezik i zajednička istorija. Subjektivni faktori su svest o pripadnosti naciji, nacionalni mentalitet, religija, ukratko, zajednička kultura.

Objektivni činioci predstavljaju neophodan ali ne i dovoljan uslov za pretvaranje jedne grupe u naciju. Bez postojanja zajedničke teritorije, bez

postojanja zajedničke države, bar u prošlosti, u istorijskom sećanju, bez zajedničkog jezika ne može se stvoriti ni svest o pripadnosti istoj zajednici (Pečujlić 1991, 219).

7.5.2.2. Teorije o naciji

O naciji postoje različite teorije: (1) *objektivno-idealistička* (nacija se shvata kao kulturna zajednica preko koje se manifestuje narodni duh), (2) *subjektivno-psihološka* (prenaglašava se prošlost), (3) *vulgarno-materijalistička* (nacija obuhvata potomke istih predaka), (4) *empirijsko-pozitivistička* (nacija se objašnjava sa stanovišta porekla, jezika, religije, običaja, navika, istorijske sudbine, zakona i drugog), (5) *modernistička* (nacija se objašnjava sa aspekta pospešivanja ekonomskih komunikacija sa razvojem kapitalističke proizvodnje) i (6) *marksistička*. U ovom odeljku analiza je usredsređena na poslednje dve teorije o naciji.

Marksistička teorija uzima u obzir četiri elementa: jezik, teritoriju, ekonomske veze i psihološku konstituciju.

Jezik je element nacionalnog identiteta, bez kojeg nema povezivanja ljudi u jednoj naciji, iako nije obavezno da svaka nacija ima svoj jezik (na primer, Švajcarska, Brazil itd), ali istovremeno i nacije mogu govoriti istim ili sličnim jezikom (Amerikanci i Englezi, Srbi, Crnogorci, Hrvati, Bošnjaci i ostali).

Teritorija igra presudnu ulogu. U sociološkoj literaturi se navodi kao primer da su Amerikanci i Englezi bili jedna nacija do trenutka dok su živeli na jednoj teritoriji. Kada su se na teritoriji Amerike doselili Englezi, počelo je stvaranje nove nacije, bez obzira na isto poreklo i jezik.

Ekonomske veze su, pored jezika i teritorije, bitna odredišna tačka za formiranje nacije. Narasli razvoj proizvodnih snaga, robna proizvodnja, ubrzanija podela rada, umnogome su pomogle da teritorijalne veze ojačaju, što sve nepobitno utiče na stvaranje nacije u obezbeđivanju (ali samo relativne) ekonomske samostalnosti.

Psihološka konstitucija, odnosno svest o nacionalnoj posebnosti (osobenosti) izražava se kroz kulturu – kako materijalnu, tako i duhovnu. Pokazalo se da samo duži vremenski period življenja na istoj teritoriji omogućuje formiranje specifičnih crta poput osobenog mentaliteta ili psiholoških karakteristika. A te osobenosti se iskazuju kroz materijalnu i duhovnu kulturu.

Kada se radi o dugotrajnom procesu konstituisanja srpske nacije, čini se da su na njegov tok presudno uticala dva faktora: (1) *jezik* i (2) *pravoslavlje*. Pomenuta dva obeležja u stvaranju nacionalnog identiteta su često bila u protivrečnom odnosu, isključujući jedno drugo. To je dovelo u dugom

istorijskom kretanju do čestih diskontinuiteta koji su se negativno odražavali na dinamiku razvoja modernog društva u srpskom narodu (Milosavljević 2000).

Sušтина modernističkih teorija nacije sastoji se u tome da do formiranja nacija dolazi onda kada narodi u svom istorijskom kretanju prevaziđu različite partikularizme (ekonomske, političke i kulturne), te, na osnovu toga, izgrade zajedničku nacionalnu svest (u pripremi i u toku buržoaskih revolucija). Tada, narodi prelaze iz položaja pukog objekta političke vlasti i postaju aktivni činilac te vlasti, prerastajući u naciju kao širu etničku zajednicu (Ivković 1998, 131). Krajnji rezultat političke integracije na osnovu zajedničke nacionalne svesti je nacionalna država. Zbog toga pojam nacije nosi u sebi, pre svega, političku konotaciju.

Tako na primer Ernest Gelner, jedan od vodećih teoretičara nacije, smatra da su nacionalizam, nacija i nacionalna država tvorevine modernog društva, koje su se počele razvijati od kraja XVIII veka u Zapadnoj Evropi. On pridaje primarni značaj ekonomskim faktorima, obrazovnju (zahvaljujući širenju zajedničkog jezika) i komunikacijama u procesu modernizacije. Nacionalizam i osećanja koja su s njim povezana, po Gelneru (1883), nemaju dublje uporište u ljudskoj prirodi. Entoni Smit, s druge strane, smatra da mnoge nacije imaju predmoderno poreklo, te da su u ranijim istorijskim periodima postojale etničke zajednice nalik nacijama.

7.2.5.3. Nacionalno buđenje i odnos klasnog i nacionalnog pitanja

Sa iščezavanjem naturalne privrede i pojavom robno-novčanih odnosa, prerastanjem feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički sistem, počinje proces formiranja nacija. One se formiraju zahvaljujući rastućim proizvodnim snagama i novim proizvodnim odnosima koji su zahtevali čvršće veze izađu naroda i etničkih zajednica. Tako buržoazija postaje osnovna pokretačka snaga nacionalnog osvešćenja i buđenja naroda, čime su stvorene pretpostavke za stvaranje nacionalnih država, naročito u periodu posle Francuske buržoaske revolucije. Potreba za sve raširenijim tržištima na kojima bi se prodavali proizvodi kapitalističke privrede orijentisali su buržoaziju prema udaljenim teritorijama.

Nacionalno buđenje je teklo na različite načine, neravnomernim i neujednačenim ritmom. Tako je nacionalno buđenje u Holandiji obavljeno tokom XVI veka, u Engleskoj u XVII veku, u Francuskoj u XVIII veku, dok je u južnoslovenskim zemljama do tog buđenja došlo u XIX veku. Međutim, da li kapitalizam, u njegovom najvišem stupnju razvoja, podstiče nacionalno buđenje naroda? Odgovor je negativan:

...kapitalizam u licu imperijalizma ne podstiče nacionalno buđenje, već ga koči, težeći da konzervira postojeće odnose u zemljama koje je pretvorio u svoje

kolonije. Zato se u kolonijalnim zemljama kao nosilac nacionalnog buđenja pojavljuju široki narodni slojevi jer buržoazije u tim zemljama i nema. Takođe, treba reći da se proces nacionalnog buđenja ne završava sa stvaranjem kapitalističkih nacionalnih država. On se nastavlja (Đorđević 1992, 96).

Pitanje odnosa nacionalnog i klasnog je od velikog značaja u razvoju nacije tokom razvoja modernog društva. Premda neki autori smatraju da teorijski radovi Marksa i Engelsa ne razmatraju nacionalna pitanja, klasici marksizma su ostavili značajne analize u ovoj oblasti. Poznata je Marksova misao da narod ne može biti socijalno slobodan ukoliko je podjarmljen od drugih naroda uz sva njegova isticanja u ime slobode, ravnopravnosti nacije, njene samostalnosti i povezanosti u svetu. Za klasike marksizma klasno i nacionalno pitanje stoje u međusobnoj korelaciji. Jer, po Marksu, „ni Mađar, ni Italijan, ni Poljak, ni Irac ne mogu biti slobodni dok radnik bude rob”. Zbog toga:

Borba proletarijata protiv buržoazije u početku je nacionalna po formi, iako nije po sadržini ... Ali, kako proleterijat mora ponajpre da osvoji političku vlast, da se podigne do nacionalne klase, to je i on još nacionalan, mada nikako u smislu buržoazije (Đorđević 1992, 96).

Na kraju, treba istaći i Lenjinov doprinos u razmatranju nacije. Lenjinovi uvidi u ovaj problem su najbolje izraženi u raspravi „O pravu nacije na samoopredeljenje”. On je smatrao da se pred proletarijatom Rusije nalazio dvojak zadatak: (1) borba protiv svakog nacionalizma i (2) priznanje ne samo potpune ravnopravnosti svih nacija uopšte nego i ravnopravnost u pogledu državne izgradnje, tj. *prava nacije na samoopredeljenje*, na otcepljenje u krajnjoj instanci.

7.2.5.4. Nacionalizam

U političkoj sociologiji, kao i u istoriji, nacionalizam se posmatra kao socijalna pojava koja ima korene i rađa se s nacijom, i to kao specifičan izraz u odnosu na druge nacije. Nacionalizam je naročito dominirao tokom imperijalističke faze razvoja kapitalizma, pre svega u toku Prvog svetskog rata. Nacionalizam se ponovo javlja u Drugom svetskom ratu, čemu je prethodio dolazak na vlast nacista u Nemačkoj 1933. godine. Nemački nacizam je polazio od rasističke teorije o „višim” i „nižim” rasama. A pre toga, tokom XIX veka, u visokim intelektualnim i političkim krugovima Evrope nisu bile retke podele na „stare i nove narode-nacije”, „istorijske i neistorijske narode”, „političke i nepolitičke narode” i sl.

Nacionalizam, međutim, ne mora da nosi uvek negativan predznak. Nacionalni pokreti XIX veka u većini zemalja Evrope otvorili su put opšteg društvenog napretka. Pod nacionalizmom se, isto tako, može podrazumevati i

„skup verovanja i simbola koji izražava identifikaciju sa nekom nacionalnom zajednicom” (Gidens 2003, 713). U ovom odeljku pak sagledavaju se negativni aspekti nacionalizma.

Uzroci nacionalizma su mnogobrojni. Oni, pre svega, leže u neodgovarajućem stepenu ekonomskog razvoja, posebno pojedinih delova države, kao i u podržavljenju monopola koji su pod okriljem države i njene birokratske strukture. Nisu zanemarljivi ni uzroci nacionalizma koji potiču od bratoubilačkih ratova u bližoj i daljoj prošlosti, verskih razlika i političkih sporova. Međutim, ekonomski, politički, kulturni i svaki drugi razvoj omogućiće veću integraciju društvenih zajednica, što će sve uticati na stvaranje nacija orijentisanih prema višim oblicima društva i života uopšte.

Rešavanje ovog pitanja je, razume se, opterećeno velikim problemima vezanim za izrazitu heterogenost ispoljavanja nacionalizma. Zbog toga se, u nastavku, ukazuje u najkraćim crtama na osnovne oblike nacionalizma i njihova najbitnija obeležja.

Šovinizam. Šovinizam se odlikuje nacionalnom isključivošću, shvatanjem o nadmoćnosti svoje nacije u odnosu na druge. On svedoči o nacionalnoj mržnji, izolovanosti i netrpeljivosti prema drugim nacijama. Šovinisti uvek traže „istorijsko opravdanje” za mržnju prema drugim nacijama.

U novije vreme je prisutan još ekstremniji nacionalizam – tzv. *nacionalni nihilizam*. Ovde se radi o nacionalizmu i zaljubljenosti u svoju naciju, to jest davanju „prednosti” svojoj naciji nad svim ostalim, dok se čak pojedinim nacijama ne priznaje ni pravo na postojanje. Što se tiče unutrašnjeg plana, nihilizam se javlja kao rasizam, separatizam i slično. Kako će se nacionalizam pojaviti (kao iredentizam, separatizam, ksenofobija, ekstremni etnocentrizam, rasizam, ili unitarizam) zavisi od mnogobrojnih faktora.

Separatizam. Separatizam je oblik nacionalizma koji teži nacionalno-etničkim podelama, uključujući i oцепljenje od države. Poznat je, na primer, frankovački pokret u Jugoslaviji između dve svetske rata. Cilj pokreta – izdvajanje iz ondašnje Jugoslavije – realizovao se uz svesrdnu pomoć nacizma stvaranjem marionetske državne tvorevine (Nezavisna Država Hrvatska – NDH). Separatizam i secesionizam Hrvatske predstavljali su i osnovni uzrok hrvatsko-srpskog rata tokom ranih 1990-ih, koji je ostavio teške posledice po oba naroda, kao i pripadnike ostalih naroda i nacionalnih manjina koji su živeli na prostoru prethodne Jugoslavije uoči njene dezintegracije.

Iredentizam. Iredentizam predstavlja posebnu varijantu separatizma. Iredentizam polazi od toga da nacije sa delovima prisutnim na teritoriji druge države imaju pravo da pripoje te delove svoga naroda, kao i teritoriju na kojoj su oni naseljeni i žive. Pretpostavka je, takođe, da su ti delovi politički pripadali u prošlosti tim državama. Danas, međutim, kada su granice država priznate posle Drugog svetskog rata (uvažavanjem doktrine o nepovredivosti granica) iredentizam bi, ukoliko bi se ponovo pojavio, imao negativne efekte i značenje.

Kao primere ovog vida nacionalizma mogu se pomenuti svojevremeno izražene iredentističke težnje Italije prema Istri (delu nekadašnje Jugoslavije, a kasnije Hrvatske kao suverene države), povremeno ispoljavanje težnji mađarskih nacionalističkih elita prema teritorijama susednih država na kojima žive Mađari (Srbija, Rumunija i Slovačka).

Etnocentrizam. Etnocentrizam, u suštini, fetišizuje svoj etnos i nipodaštava ostale narode i nacije, njihovu kulturu, tradiciju, vrednosti itd. Hiperboliše se „svoja” nacija. Na ovaj način se stvara strah od stranaca i razvija ksenofobija.

Ksenofobija. Ksenofobija je oblik nacionalne mržnje koji se ispoljava kroz strah od „stranaca”, pripadnika ostalih nacionalnosti koji su došli i naselili se u dotičnu zemlju. To se posebno vidi na primeru razvijenih zemalja Zapadne Evrope, u koje se doselio veliki broj radnika zemalja iz udaljenih delova sveta. Ona pruža otpor asimilaciji i integraciji u njihovoj zemlji, uz širenje straha zbog navodne ugroženosti nacionalne čistote i prevashodno jezika, ekonomije, kulture, iako je veliki broj ovih doseljenika dao značajan doprinos tehničkom i društvenom napretku zapadnoevropskih zemalja.

Unitarizam. Unitarizam zanemaruje nacionalne osobenosti i posebna nacionalna prava. Unitarizam polazi od tobožnjeg totalnog jedinstva nekih nacija. To „jedinstvo” interesa određenih nacija se manifestuje preko centralizovanog državno-birokratskog aparata i vlasti, a posebno pri rešavanju klasno-nacionalnih pitanja. Tu dolazi do nametanja nekih nacionalnih interesa putem unitarističke državno-političke organizacije društva. Neki autori navode da je unitarizam suprotan nacionalizmu. Sasvim je izvesno da nekritičko nametanje unitarizma, ili bilo kog drugog nadnacionalnog identiteta, ostavlja štetne posledice koje su po razornosti jednake onim koje potiču od drugih oblika nacionalizma.

Nacionalizam, nesumnjivo, još uvek istrajava u savremnim uslovima što znači, takođe, da se on može shvatiti i analizirati i kao totalitarna svest, prisutna u većoj ili manjoj meri. Retrogradni karakter nacionalizma, kao i njegove specifične karakteristike, obavezuje mnoge učesnike društvenog života da mu poklone odgovarajuću pažnju. Poznati pisac Danilo Kiš, recimo, u svom eseju „Negativna kategorija duha” opisuje nacionalizam kao „kolektivnu i pojedinačnu paranoju” (1971).

7.2.5.5. Predrasude i stereotipi o drugim narodima i nacijama

Koreni uzroka nacionalizma leže i u predrasudama i stereotipima. S obzirom na to da su *predrasude* i *stereotipi* redovni pratioci ljudske istorije, neophodno je praviti razliku između njih. Predrasude se odnose na mišljenja i stavove koje pojedinci jednog naroda (ili nacije) imaju prema drugom narodu (ili naciji). Osobe sklone predrasudama imaju unapred izgrađen stav o drugim

narodima koji je često zasnovan na glasinama. Takvi stavovi su rezistentni na promene, čak i u slučaju sticanja novih iskustvenih podataka, bitno drugačijih od uvreženih shvatanja. Važno je primetiti da ljudi mogu gajiti *pozitivne predrasude* o grupi s kojom se identifikuju, odnosno *negativne predrasude* o grupi kojoj ne pripadaju.

Stereotipi se odnose na fiksirane i nepromenljive stavove koje jedna grupa ima prema drugoj grupi. Neki stereotipi, i kada su prenaplašeni, sadrže zrnice istine (Gidens 2003, 266). Drugi stereotipi nisu ništa drugo do „mehanizmi pomeranja” kojima se osećanja netrpeljivosti usmeravaju prema objektima koji nemaju veze sa pravim poreklom tih osećanja. Stereotipe je, za razliku od predrasuda, mnogo teže iskoreniti jer oni postaju sastavni deo kulturnog shvatanja.

7.3. Porodica

Porodica, jedna od najbitnijih društvenih institucija, dugo je bila van interesovanja naučnika. Zbog njene izrazite transparentnosti, smatralo se da nema mnogo toga što zaslužuje istraživačku pažnju. Premda se porodica tokom istorije veoma sporo razvijala, XIX vek, s krupnim društvenim promenama, uslovio je i odgovarajuće promene vezane za porodicu. Tada je došlo do značajnih promena u strukturi i dinamici porodice, odnosno u porodičnim odnosima, što je navelo pojedine istraživače, sociološki orijentisane, da se pozabave pitanjima porodice.

Porodica se definiše kao grupa osoba koje su direktno srodnički povezane, pri čemu odrasli članovi grupe (uglavnom roditelji) preuzimaju odgovornost za brigu o deci. Sociologiju, inače, najviše zanimaju četiri funkcije porodice:

- (1) reprodukcija mladih (*biološka*),
- (2) podizanje i socijalizacija dece (*bio-socijalna*),
- (3) ekonomsko održavanje (*ekonomska*) i
- (4) zadovoljavanje seksualnih i drugih psiholoških potreba (*socijalno-psihološka*).

Srodničke veze ili *srodstvo* su takve veze među pojedincima koje se uspostavljaju ili putem braka ili kroz nizove potomaka koji povezuju krvne srodnike. U regulisanju krvno-srodničkih veza važno mesto pripada (1) regulisanju polnih odnosa, takozvanom *incestu* (rodoskrnavljenju), zabrani polog opštenja između najbližih srodnika (na primer, između roditelja i dece, između braće i sestara) i (2) principu legitimnosti (zakonitosti dece). Zakonitost dece je, u stvari, strukturalna i funkcionalna pretpostavka svake porodice. Princip

legitimnosti je formulisao Bronislav Malinovski, čuveni britanski antropolog poljskog porekla:

Nijedno dete ne treba da bude doneto na svet bez čoveka koji preuzima ulogu sociološkog oca, to jest čuvara ili zaštitnika, muškarca koji je veza između deteta i ostale zajednice... Otac je neophodan za puni sociološki status deteta kao i njegove majke, tako da je grupa koju čine žena i njen potomak sociološki nepotpuna i nezakonita (Nenadić 1999, 260).

Sistem legitimnosti je, kako ističe Nenadić, „univerzalni sociološki zakon”. Kao takav, i on, naravno, ima mnogo izuzetaka.

Konačno, *brak* – pojam neraskidivo vezan za porodicu – definiše se kao „društveno priznata i dozvoljena veza između dvoje odraslih osoba suprotnog pola” (Gidens 2001, 187). Kada se govori o porodici, sa stanovišta porodičnih odnosa, treba razlikovati njena dva oblika – nuklearnu i proširenu porodicu:

U gotovo svim društvima prepoznajemo ono što sociolozi i antropolozi nazivaju *nuklearnom porodicom*, to jest parom odraslih koji žive zajedno u jednom domaćinstvu sa svojom ili usvojenom decom. U većini tradicionalnih društava, nuklearna porodica je bila deo neke vrste šire mreže srodnika. Kada bliski rođaci, ne samo bračni par i njihova deca, žive, ili u istom domaćinstvu ili u bliskom i neprekinutom uzajamnom odnosu, onda govorimo o *proširenoj porodici*. Proširena porodica može da uključi babe i dede, braću i njihove žene, sestre i njihove muževe, tetke i nećake (Gidens 2001, 187).

U zapadnoj kulturi brak, a samim tim i porodica, vezuju se za *monogamiju*, odnosno za vezu između jednog muškarca i jedne žene. U drugim kulturama prisutna je *poligamija*, u kojoj je dozvoljeno da muškarac i žena imaju više od jednog bračnog druga. Poligamija se javlja u dva oblika: (1) kao *poliginija* (muškarac istovremeno oženjen sa nekoliko žena) i (2) kao *poliandrija* (žena u braku sa dva ili više muževa). Dok je poliginija još uvek prisutna u znatnom delu sveta (u prvom redu, u okviru islamske kulture), dotle se poliandrija ređe javlja.

Inače, nastanak monogamne porodice se vezuje za raspadanje prvobitne zajednice i nastanak klasnog društva:

Nastanak monogamije, kako pokazuje Engels svojom analizom, povezan je sa pojavom privatne svojine u društvu i težnjom da se ona zaštiti, ostavi nasleđe potomstvu sa neospornim očinstvom. Nastanak monogamijske porodice poklapa se sa procesom raspadanja starog gentilnog uređenja prvobitne zajednice i nastankom prvog klasnog društva u istoriji. Na tlu klasne civilizacije, monogamijska porodica je dominantni oblik porodice, povezan sa privatno-svojinskim produkcionim odnosima u društvu. No i monogamijska porodica na tlu klasne civilizacije, od robovlasništva do danas, doživela je duboku socijalnu transformaciju, ispoljavala se u različitim oblicima, te je tu

moгуће govoriti o njenim različitim tipovima i varijetetima (Mitrović 1988, 161).

Tokom razvoja sociologije, nastajale su različite teorije o porodici s različitim pristupima u objašnjavanju ove institucije. I u savremeno doba, uprkos uspostavljanju odgovarajuće posebne sociologije – sociologije porodice – ima dosta neusklađenosti, protivrečnosti i raznih prilaza i shvatanja o pojmu, nastanku, funkcijama i perspektivama daljnjeg razvoja porodice. U narednom odeljku razmatraju se najosnovniji elementi pojedinih socioloških teorija o porodici; u prvom redu, oni koji su zasnovani na funkcionalizmu i feminizmu. Na kraju, razmatraju se i funkcije porodice, kako tradicionalne, tako i nove kroz prizmu savremenog društva.

7.3.1. Teorije o porodici

7.3.1.1. Funkcionalizam

Prema funkcionalističkoj perspektivi, porodica se shvata kao institucija u okviru koje se ostvaruju određene specijalizovane uloge u *društvu*. Kao dve najvažnije funkcije porodice prepoznaju se: (1) *primarna socijalizacija* i (2) *stabilizacija ličnosti*. Pod prvom ulogom podrazumeva se proces kroz koji deca usvajaju kulturne norme društva kojem pripadaju. Ovaj proces teče od prvih dana po rođenju, a porodici, razumljivo, pripada i najveća uloga u socijalizaciji dece. Stabilizacija ličnosti, kao druga bitna funkcija, odnosi se na emocionalno pomaganje odraslih članova porodice.

Talkot Parsons, izraziti predstavnik funkcionalističke perspektive, smatra da je nuklearni tip porodice najprikladniji za industrijsko društvo. U nuklearnoj porodici, po mišljenju Parsonsa, jedan njen odrasli član radi van kuće, dok se drugi brine o podizanju podmlatka. Po ovom modelu podele rada u nuklearnoj porodici, muž je imao „instrumentalnu ulogu” hranioca porodice, a žena je preuzimala „emocionalnu ulogu” u domaćem okruženju.

Stavovi Parsonsa o porodici, gledano iz današnje perspektive, ne odgovaraju pravoj slici stvari. Funkcionalističkom poimanju porodice se zamera na opravdavanju podele rada između muškarca i žene u domaćinstvu, na zanemarivanju raznolikosti porodičnih oblika koji se ne poklapaju sa nuklearnom porodicom (na primer, življenje udvoje u tzv. „alternativnim zajednicama”), kao i na zanemarivanju uloge drugih društvenih institucija (države, medija, škole) u socijalizaciji dece. Ipak, u analizi funkcionalističkog pogleda na porodicu treba imati u vidu istorijski kontekst u kojem je nastalo ovakvo viđenje – to je period po završetku II Svetskog rata. Naime, sredinom XX veka život većine porodica u okviru zapadnih društava odvijao se po obrascu nuklearne porodice.

7.3.1.2. Feminizam

Počev od 70-ih godina XX veka počeo je da se u okviru sociologije razvija novi pogled na porodicu – feminizam. Dok su ranija sociološka istraživanja porodice bila usredsređena na strukturu porodice, istorijski razvoj nuklearne i proširene porodice, kao i važnost srodničkih veza, feminizam se orijentisao na izučavanje odnosa između članova porodice, s posebnim naglaskom na ulozi žene u tom okruženju. Premda je feministička perspektiva heterogena, moguće je izdvojiti tri glavne teme koje dominiraju u radovima autora ovog pravca.

Glavne teme feminizma su: (1) *kućna podela rada* (način na koji su dužnosti raspoređene između članova domaćinstva), (2) *nejednak odnos moći u porodici* (različiti oblici nasilja u porodici) i (3) *aktivnosti u vezi sa staranjem o drugima* (negovanje bolesnog člana porodice, briga o starijem rođaku, itd.). Feministi nisu jedinstveni u pogledu porekla specijalizovane podele rada u porodici. Dok se po jednim ova podela, kao što i funkcionalisti smatraju, vezuje za praksu industrijskog kapitalizma, ostali tvrde da ona ima dublje korene i da seže u doba patrijarhata. Inače, sve donedavno model „muškog hranioca porodice” bio je široko zastupljen u većini industrijskih društava.

Na kraju, feminizam ukazuje i na zaštitnu ulogu porodice, što će reći da ona pruža razne vidove zaštite, pomoći i ispoljava solidarnost sa članovima porodice. Pored čuvanja, izdržavanja, zdravstvene zaštite dece, porodica igra bitnu ulogu u socijalnoj oblasti (na primer, čuvanje ostarelih lica). Žena je glavni nosilac ove funkcije. Inače, zaštitne funkcije se ostvaruju i na nivou društva kao što su mere socijalnog osiguranja, socijalne pomoći, izgradnje društvenih objekata za decu, mere zaštite majki i slično.

7.3.2. Porodica u savremenom društvu

Na razmeđu XX i XXI veka događaju se promene u strukturi i dinamici porodice, kako u globalnim razmerama tako i na nivou pojedinačnih društava. Ove promene nalaze odjeka i u savremenoj sociološkoj literaturi o porodici, pri čemu se sada, kao najvažnije teme, izdvajaju: (1) formiranje i raspadanje porodica i domaćinstava i (2) promene očekivanja u okviru pojedinačnih ličnih odnosa. Među prisutnim temama u sociološkim analizama nalaze se i porast broja razvoda i porodica sa jednim roditeljem, pojava tzv. „novog braka” i gej porodica, kao i popularnost zajedničkog života van bračnog statusa (vanbračna zajednica). Zajednički život muškarca i žene van bračnog statusa – *kohabitacija* – postaje veoma raširen tip odnosa u većini zapadnih društava. Uprkos popularnosti kohabitacije, brak je i dalje stabilniji odnos – tri do četiri puta u odnosu na vanbračne zajednice (Gidens 2001, 200).

Sve ove pojave i procesi ne događaju se izolovano, već predstavljaju deo širih promena planetarnih razmera. Čini se da su Ulrich Bek i Elizabet Bek-

Gernshajm u knjizi „Normalan kaos ljubavi” (1995) dali širok svetlosni pojas ovih promena u oblasti prirode ličnih odnosa, braka i porodičnih obrazaca. Ovi autori (bračni par) posebno ističu činjenicu da se brak u savremenim uslovima zasniva na osnovu lične volje, a ne pod uticajem ekonomskih razloga ili pod pritiskom porodice. To, samo po sebi, donosi slobodu, ali i nove napetosti.

Moderno doba, prema Beku i Bek-Gernshajm, puno je sukobljenih interesa između porodice, posla, ljubavi i slobode da se postignu neki lični ciljevi. Taj nesklad naročito je očigledan unutar ličnih odnosa, pogotovo kada se mora žonglirati ne sa jednom, nego sa dve ‚biografije sa tržištem rada’. Pod ovim autori podrazumevaju da je sve veći broj žena, a ne samo muškaraca, koje žele tokom života da ostvare svoje karijere. Ranije žene su pre radile sa pola radnog vremena ili su znatan deo svoje karijere podređivale podizanju dece. Ti obrasci nisu više strogo utvrđeni kao ranije; i žene i muškarci danas naglasak stavljaju na ispunjavanje profesionalnih i ličnih potreba. Bek i Bek-Gernshajm zaključuju da su odnosi u našem modernom dobu u vezi sa nečim što je mnogo više od samih odnosa, da se tako izrazimo. Nisu samo ljubav, seks, deca, brak i dužnosti u domaćinstvu predmet pregovaranja, već isto tako i posao, politika, ekonomija, zanimanja i nejednakosti. Raznolik izbor problema – od najobičnijih pa do onih najdubljih – stoji danas pred savremenim parovima.

Verovatno, stoga ne iznenađuje da je antagonizam između muškarca i žene u porastu. Bek i Bek-Gernshajm tvrde da je ‚borba između polova’ danas ‚centralna drama našeg vremena’, što dokazuju porast bračnih savetovališta, sudova za rešavanje porodičnih sporova, grupa za samopomoć i sve veće stope razvoda. Međutim, iako se čini da su bračni i porodični život ‚krhkiji’ nego ikada ranije, i dalje su za ljude veoma značajni. Razvod je sve više postao uobičajena pojava, ali stope ponovnog stupanja u brak su visoke. Stopa rađanja možda je u opadanju; međutim, ima sve više zahteva za veštačku oplodnju (Gidens 2001, 192).

Sociolozi porodici prilaze uglavnom s pozicija njene pozitivne uloge u savremenom društvu. Međutim, novija viđenja porodice dovode u pitanje uvrežena shvatanja o afirmativnom karakteru porodice. Štaviše, pokazuje se da tradicionalni model porodice, zasnovan na izrazito jakim biološkim vezama, može nepovoljno da deluje na ekonomski rast društva. Frensis Fukujama u knjizi „Poverenje”, koja je u Srbiji prevedena pod nazivom „Sudar kultura” (1997), demonstrira uticaj familijarnih veza na karakter ekonomskog rasta na sledeći način:

Danas je u SAD na delu opšta pozitivna ocena uloge porodice kao institucije koja je blagotvorna za socijalizaciju pojedinca, ulogu koja ne može biti lako zamenjena širim društvenim grupama, pogotovo ne vladinim programima. Ako se vratimo unazad u odnosu na savremene američke rasprave o porodičnim vrednostima, videćemo da porodici, paradoksalno, nije uvek dodeljivana

pozitivna uloga u promovisanju ekonomskog rasta. Raniji društveni teoretičari koji su jaku porodicu posmatrali kao prepreku ekonomskom razvoju nisu u svemu grešili. U nekim kulturama, poput one u Kini, kao i u nekim područjima Italije, porodica se tretira kao nešto što je od veće važnosti nego ostali oblici zajedničkog života. Ova činjenica ima očigledan uticaj na ekonomski život. Kao što izuzetno brz razvoj mnogih kineskih proizvoda i Italije poslednjih godina pokazuje, familijarnost sama po sebi nije prepreka ni industrijalizaciji ni brzom rastu ako su ostale kulturne vrednosti odgovarajuće. Ali familijarnost utiče na karakter toga rasta – na tip moguće ekonomske organizacije, kao i na to u kojim sektorima globalne ekonomije će to društvo biti delotvorno. Familijaristička društva imaju veće teškoće pri stvaranju velikih ekonomskih institucija, a ovo ograničenje koje se tiče veličine redukcije broja sektora globalne ekonomije u kojima takve vrste biznisa mogu efikasno funkcionisati (Nenadić 1999, 163-264).

Uprkos povremeno tamno intoniranih zapažanja u savremenoj porodici, ona će ostati jedna od najznačajnijih institucija i u postindustrijskom društvu. Naime, na pomolu je revitalizacija porodice, kako mnogi sociolozi ocenjuju predstojeći period, a koja počiva na posve novoj karakteristici postindustrijskog društva – dokolici. Dok je u industrijskom društvu postojala binarna podela socijalnog vremena (na *radno* i *slobodno* vreme), u društvu „druge moderne” (postindustrijskom) slobodnog vremena je na pretek. Međutim, slobodno vreme koje je dato svakom pojedincu nije *empirijsko slobodno vreme* (na primer, razbibriga, zabava, nego *dokolica* koja se može iskoristiti za razvoj ličnosti, u smislu čovekove samorealizacije. Upravo na ovom planu očekuje se daleko veća uloga porodice.

7.4. Klase i klasni odnosi

Klasa je jedan od najvažnijih sistema stratifikacije (društvenog raslojavanja). Pod stratifikacijom se podrazumevaju nejednakosti koje vladaju među pojedincima i grupama u okviru ljudskih društava. Međutim, nije dovoljno samo konstatovati postojanje nejednakosti da bi se moglo govoriti o društvenim klasama. Uprkos velikim razlikama u prihodima među članovima društva, ono ne mora neminovno biti i klasno. Društvena klasa predstavlja nešto više.

Premda se stratifikacija uglavnom analizira preko razlika u bogatstvu (imovinskom stanju), prisutni su i drugi atributi:

- (1) biološko-antropološke razlike se ogledaju u boji kože, kose, oblika lica, očiju i dr., ali one nisu bitne i svako insistiranje na njima je reakcionarno i svojstveno je fašističkim i rasističkim pogledima i ideologijama;
- (2) sociološke, društvene nejednakosti se ogledaju kroz odnos bogatih i siromašnih, ravnopravnih i obespravljenih, privilegovanih i zapostavljenih; one

su determinisane različitim odnosom prema sredstvima za proizvodnju i, kao što ćemo kasnije videti, javljaju se kao uzrok svih drugih društvenih nejednakosti;

(3) nejednakosti koje su posledica podele rada na fizički i intelektualni i, dalje, fizičkog na razvojni i nekvalifikovani i intelektualnog na rutinski i kreativni;

(4) razlike u socijalnom poreklu ljudi koje se ispoljavaju kroz način ponašanja, radne navike, psihičku konstituciju, drugim rečima, kroz sve one osobine koje čovek stiče živeći u određenoj sredini a koje se, opet, stiču rađanjem, razvojem i načinom vaspitanja;

(5) ideološko-političke nejednakosti i razlike ogledaju se u političkoj pripadnosti i političkom ubeđenju pojedinaca;

(6) razlike u veroispovesti i religioznoj pripadnosti koje se ispoljavaju opet kroz moralne norme i sistem moralnih vrednosti, kroz odnos prema pravilima, obavezama i odgovornostima u ponašanju; i

(7) nacionalne razlike – ukoliko ljudi žive u višenacionalnim zajednicama i sredinama (Petković 1991, 114).

Nastanak stratifikacije i različiti izvori nejednakosti zaokupljali su pažnju mnogih autora, počev od Aristotela, preko Rusoa, Marksa, Vebera, Lenjina, pa do Gurviča, Varnera i Darendorfa. Teorije o društvenoj stratifikaciji dele se najčešće na:

(1) teorije društvenih sukoba (među njima je marksistička najuticajnija),

(2) strukturalno-funkcionalističke i

(3) teorije zavisnosti (objašnjavaju uzroke i posledice nejednakosti na nivou međunarodne zajednice, odnosno „svetskog društva”).

Stratifikacija međunarodne zajednice (nacija, odnosno država) objašnjava se razlikama u bogatstvu i moći između naroda koje počivaju na održavanju postojeće strukture odnosa koja pospešuje povećanje zavisnosti nedovoljno razvijenih prema najrazvijenijim delovima sveta.

7.4.1. Marksističke teorije o nastanku klase

Marks je slojevitost kapitalističkog društva, u želji za pojednostavljenjem, sveo na dve velike grupe, odnosno klase. Pri tome, suštinu klasnog stratifikacionog sistema Marks je vezao za mesto u procesu proizvodnje. Prema marksističkom poimanju klase, postoje (1) *najamni radnici (proletarijat)* koji proizvode višak vrednosti i (2) *kapitalisti (buržoazija)* koji prisvajaju taj višak vrednosti. Višak vrednosti predstavlja razliku između upotrebne vrednosti rada i vrednosti rada radnika na tržištu. Radnici čine klasu eksploatisanih, a kapitalisti klasu eksploatatora. Osnov ovog prisvajanja je institut svojine, tako da se suština suprotnosti između ove dve klase svodi na suprotnosti između onih koji namaju svojinu i onih koji imaju svojinu nad sredstvima za proizvodnju.

Međutim, odnos između dve osnovne klase nije stabilan. Naprotiv. Kako se kapitalizam razvija, sa rastućom akumulacijom kapitala dolazi do sve veće disproporcije brojčanog odnosa između dve klase. Krajnji ishod ovog procesa „pauperizacije” je obrazovanje neznatne manjine kapitalista nasuprot ogromnoj armiji radnika. To klasnu borbu dovodi do kritične tačke – raspada čitavog klasnog sistema – koji se revolucionarnom društvenom promenom transformiše u novi tip društva.

Uprkos čestim interpretacijama Marksovog viđenja klasne strukture kao binarne (salgedavanjem, uglavnom, odnosa „kapitalisti – radnici”), Marks je u analizama francuskog i nemačkog društva sredinom XIX veka ukazivao i na postojanje drugih klasa. Tako je Marks pravio razliku između buržoazije, radnika i seljaka, ali i unutar klase kapitalista (finansijska i trgovačka buržoazija). Ipak, do polarizacije klasa dolazi zbog same dinamike klasne borbe – svrstavanjem pripadnika različitih klasa uz jednu (na primer, okupljanje seljaka i zanatlija uz radnike).

Među teoretičarima koji su se intenzivno bavili problemom klasa u okviru marksističke orijentacije ubraja se i Vladimir Iljič Lenjin. On je, kao teoretičar i praktičar, dao veliki doprinos teorijskoj misli posvećenoj fenomenu klasa, klasnih odnosa i socijalnim revolucijama. Lenjin je u tekstu „Velika inicijativa”, koji je objavljen 1919. godine, definisao klasu na sledeći način:

Klase su velike grupe ljudi koje se razlikuju po svom mestu u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje, po svom odnosu (većinom utvrđenom i formulisanom u zakonima), prema sredstvima za proizvodnju, po svojoj ulozi u društvenoj organizaciji rada i, prema tome, po načinu dobijanja i veličini onog dela društvenog bogatstva kojim raspolažu. Klase su takve grupe ljudi od kojih jedna može da prisvoji rad druge zahvaljujući razlici njihovog mesta u određenom sistemu društvene privrede (Lenjin 1961, 87).

Prethodno navedena Lenjinova definicija klase sadrži četiri osnovna obeležja koja izražavaju suštinu pojma „društvena klasa”. Kao prvo, to je mesto određene društvene grupe u istorijskom, određenom sistemu društvene proizvodnje; kao drugo, to je odnos prema sredstvima za proizvodnju; kao treće, to je uloga u društvenoj organizaciji rada; i, kao četvrto, to je način učestvovanja u raspodeli društvenog proizvoda – bogatstva kojim raspolažu.

Klasa je u marksističkoj teoriji društva, očigledno, opšti pojam koji objedinjuje sve različite karakteristike koje proističu iz nejednakosti.

Način života se objašnjava kao klasno ponašanje; ideje su takođe klasne pojave: vladajuće ideje su ideje vladajuće klase, drugim rečima, svet ideja, vrednosti, svet umetnosti, prava, politike, ne odvajaju se od pojava društvenih klasa. Isto tako, pojave moći su klasne pojave. Ne postoji moć različita od moći društvene klase koja je vladajuća u datom trenutku. Država u društvu, u kojem je buržoaska klasa vladajuća, može biti samo buržoaska država, tj. sredstvo kojim

buržoazija štiti svoje privilegije i potvrđuje svoja prava. Država je instrument vladajuće klase, a ne presuditelj između različitih klasa (Mandra 2001, 188).

Marksistički pojam klase je teško odvojiti od filozofije istorije. Kao što je već istaknuto, i prethodne društveno-ekonomske formacije, osim prvobitne zajednice, sagledavane su preko bipolarnih klasnih struktura. Marksov pojam klase je apstraktan budući da je on nastojao da razvije idealan tip i opšte-važeći model makro-društvenih odnosa. Zbog toga Marksov koncept klase nije moguće operacionalizovati, odnosno praktično primeniti za utvrđivanje konkretne klasne stvarnosti.

Međutim, da li protivrečnost između dve centralne grupacije unutar klasnog sistema daje potpuno objašnjenje? Čini se da ranjivost marksističkog pomanja klase ne leži u ukupnom previđanju ove „velike” i „sistemske” teorije, već „u uprošćavanju klasne borbe i pregrupisanju u dve glavne klase” (Mandra 2001, 188).

Savremeni društveni procesi osporavaju, čini se, mnoge postavke marksističkog klasnog modela. Na primer, ne samo da ne dolazi do povećanja procentualnog udela radnika u strukturi društva, bar kada je o industrijskim zemljama reč, već se njihov broj sa svakom novom godinom smanjuje. Recimo, dok je u Velikoj Britaniji radništvo, u tradicionalnom značenju ovog termina, činilo oko 40% zaposlenog stanovništva tokom ranih 70-ih godina XX veka, sredinom 90-ih prošlog veka radilo je svega 18% zaposlenih u proizvodnji. Mnogo važnija činjenica je ta da je oko polovine ovih radnika dostiglo materijalni status pripadnika srednje klase. Srednja klasa – osnovna tema u analizama klasnih sistema u građanskoj sociologiji – okončava, kako je to nagovestio Georg Ziml (prvi kritičar marksističkog pojma klase krajem XIX veka), klasnu borbu između buržoazije i proletarijata.

7.4.2. Pojam klase u građanskoj sociologiji

Građanska sociološka misao takođe pokušava da osvetli pojam klasa i klasnih odnosa. Među sociolozima ove orijentacije nezaobilazno mesto pripada Veberu, koji razlikuje tri tipa slojevitosti:

- (1) društvene klase u pravom smislu,
- (2) hijerarhiju društvenih statusa i
- (3) hijerarhiju političkih moći.

Veberovo poimanje klase i klasnih odnosa polazi od osnovnih Marksovih pretpostavki, ali u mnogim elementima, ono se i razlikuje. Veber klasu određuje strogo ekonomski i sagledava klasnu situaciju kao šansu, svojstvenu pojedincu, koja mu omogućava pristup dobrima.

Pri tome, svojina i odsustvo svojine – premda važe kao osnovne kategorije svih klasnih situacija – razlikuju se od situacije do situacije u zavisnosti od konkretnih tržišnih uslova. Tržište se pojavljuje kao osnovni element u Veberovom tumačenju klasne situacije:

Da li se u privredama koje nisu tržišne mogu pronaći društvene klase i klasna borba? Veber odgovara da ne mogu. Klasa se definiše kao situacija koja je različita u konkurenciji, a klasna situacija je situacija u odnosu na tržište. Prema tome, prosta podela rada u poljoprivrednoj zajednici ne stvara klase. Isto tako u drevnim društvima, kategorije robova ili građana lišenih građanskih prava nisu u pravom smislu klasno razlikovane. Ova razlikovanja su bila druge vrste, ona podsećaju na staleže ili kaste: ona su pravna i bez odnosa sa tržištem (Mandra 2001, 191).

Veber smatra da u formiranju klasa važniju ulogu imaju raznoliki činiooci neekonomске prirode. To su, u prvom redu, školske i druge kvalifikacije, stručno znanje itd. Sve ovo stvara preduslove za dobijanje određenog tipa radnog mesta. Umesto dominantnosti razlika po osnovu imovinskog stanja (kako je Marks smatrao), mnogo bitnija je, po Veberu, *pozicija pojedinca na tržištu*. Poznato je da zaposleni na menadžerskim i profesionalnim poslovima (na primer, lekari, advokati) zarađuju više i imaju bolje uslove za rad nego industrijski radnici.

Druga razlika između Marksa i Vebera odnosi se na shvatanje statusa. *Status* se odnosi na razlike između društvenih grupa u pogledu poštovanja ili prestiža koji im pridaju drugi. Dok je Marks smatrao da razlike u statusu proističu iz klasne podele društva, Veber je verovao da se status menja nezavisno od klasne podeljenosti društva. Naime, po Veberovoj teoriji, status pojedinca se ne određuje samo po osnovu njegovog imovnog stanja, već i po osnovu usvojenog stila života. Najčešći simboli i obeležja statusa su mesto stanovanja, odeća, način govora ili zanimanje (Gidens 2001, 292).

Kombinujući elemente Marksove i Veberove teorije o klasnim odnosima, američki sociolog Erik Olin Rajt (Wright) razvija svoju teoriju koja u središte postavlja kontrolu nad ekonomskim resursima. Rajt prepoznaje tri dimenzije kontrole nad ekonomskim resursima u modernoj kapitalističkoj proizvodnji, na kojima se zasniva postojanje klasa. Te tri dimenzije kontrole su:

- (1) kontrola nad investicijama ili novčanim kapitalom,
- (2) kontrola nad fizičkim sredstvima za proizvodnju (zemljištem, fabrikama, poslovnim prostorom) i
- (3) kontrola nad radnom snagom.

Dok kapitalistička klasa ima kontrolu po svim navedenim dimenzijama, radništvo ne ostvaruje nijedan vid kontrole. Šta se nalazi između ova dva

suprotna pola? Prema Rajtu, postoji dosta širok i heterogen po sastavu srednji sloj (odnosna klasa), sa protivrečnim klasnim pozicijama. Naime, pripadnici ove klase, uprkos uskraćenim pravima u nekim oblastima, u stanju su da utiču na neke aspekte proizvodnje.

Kao kriterijume za diferencijaciju u okviru srednje klase Rajt predlaže:

- (1) *odnos prema rukovodstvu i*
- (2) *posedovanje veština ili stručnog znanja.*

Menadžeri, na primer, kao pripadnici srednje klase, uživaju privilegovaniji položaj u odnosu prema rukovodstvu od manualnih radnika. Menadžeri sprovode kontrolisanje, odnosno nadgledanje rada zaposlenih, te, zbog toga, i dobijaju određene povlastice. Istovremeno, menadžeri ostaju pod kontrolom vlasnika kapitala. U tome se i ogleda „protivrečnost” (po Rajtovoј teoriji) njihovog položaja – oni su istovremeno i eksploatatori i eksploatisani.

Kada je o drugom Rajtovom kriterijumu reč, posedovanje veština i stručnog znanja može pojedinim pripadnicima srednje klase omogućiti poseban oblik moći u modernom društvu. U savremenim uslovima ovo se posebno pokazuje tačnim na primeru unosnih radnih mesta u oblasti informacionih tehnologija. Ponekad je zaposlene iz ove kategorije i teže kontrolisati, te se njihova lojalnost obezbeđuje putem većih zarada.

U skladu sa prethodnim postavkama, u SAD i Engleskoј prilično su izražena shvatanja o izdiferenciranoј klasnoј podeli društva. Prema jednoј od njih, društvo se deli na nekoliko klasa po principu „više” i „niže” klase. Na primer:

najviša – *upper*,
srednja klasa – *middle class*, i
radnička klasa – *working class*.

Često se koristi i sledeći oblik diferenciranja klasa:

najviša – *upper*,
viša srednja – *upper middle*,
srednja – *middle class*,
radnička klasa – *working class*,
niža klasa – *lower class*.

Ralf Darendorf, polazeći od Marksovih i Veberovih teorija o društvenim klasama, dovodi u pitanje osnovne postavke obojice autora. Naime, Darendorf smatra da se savremena stvarnost može opisati prikladnije mnoštvom interesnih grupa svih vrsta nego postojanjem klasa. Te grupe u industrijskim društvima – profesionalne grupe, grupe od uticaja, ekonomski sektori, ideološke, političke itd

– nalaze se u stanju neprestanog sukobljavanja. Stalna potreba za iznalaženjem nove ravnoteže, kako bi se usaglasili često antagonistički interesi između grupnih makro-koalicija, stvara privid stalne promene.

7.4.3. Klase u poređenju s drugim sistemima stratifikacije

Klasni sistem se razlikuje od preostala tri sistema stratifikacije – ropstva, kastinskog i staleškog – prevashodno po tome što su izvori klasnih razlika posedovanje bogatstva i zanimanje.

Za razliku od ostalih stratifikacionih sistema, *klasni sistem je daleko elastičniji*, pri čemu granice između klasa nisu oštro određene. Klase se, dakle, ne uspostavljaju putem pravnih ili religioznih kanona, običaja ili nasleđivanja. Brak između supružnika iz različitih socijalnih slojeva (klasa), u okviru klasnog sistema, najbrži je način ostvarivanja socijalne mobilnosti.

Pripadnost određenoj klasi, bar donekle, ne dobija se rođenjem (kao u robovlasništvu ili feudalizmu), već se stiče. To utiče na intenzivniju *socijalnu mobilnost* (pokretljivost) u društvu. Razlikuju se, pri tome: (1) *vertikalna mobilnost* (uzlazno ili silazno kretanje na društveno-ekonomskoj lestvici) i (2) *horizontalna mobilnost* (kretanje iz jedne u drugu geografsku oblast ili s jednog na drugi posao iste složenosti). Socijalna mobilnost se uglavnom istražuje na dva načina: (1) praćenjem karijere pojedinaca u toku njihovog radnog veka (*intrageneracijska mobilnost*) i (2) izučavanjem saglasnosti između zanimanja roditelja i zanimanja njihove dece (*intergeneracijska mobilnost*).

Na kraju, dok su kod drugih stratifikacionih sistema dominantni neekonomski faktori, klase izrazito zavise od ekonomskih razlika između grupacija pojedinaca – nejednakosti u imovini i kontroli nad materijalnim resursima. Izrazito nepovoljni ekonomski tokovi u Srbiji tokom poslednje decenije XX veka su, ilustracije radi, u potpunosti promenili dotadašnju klasnu strukturu. Zbog delovanja izuzetno nepovoljnog sklopa ekonomskih okolnosti u to vreme (uslovljenog, u velikoj meri, političkim retrogradnim procesima), nekada najširi srednji sloj se prilično istanjio.

7.4.4. Nejednakosti u međunarodnoj zajednici

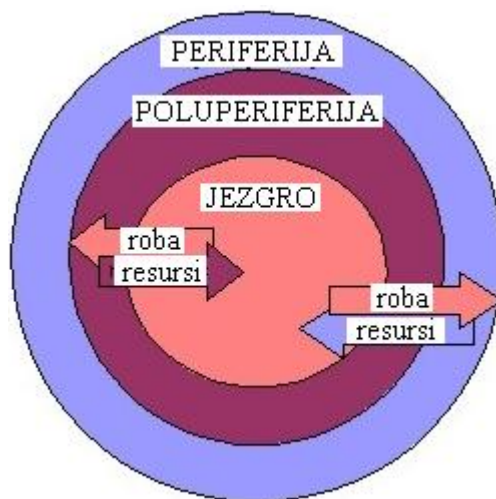
Nejednakosti predstavljaju konstantno obeležje odnosa između članica-država, kako u okviru međunarodnog sistema (koji je počeo da se razvija 1648. godine, odnosno od mira u Vestfaliji), tako i u okviru tzv. „svetskog društva” čiji obrisi su počeli da se naziru u drugoj polovini XX veka. Odnosi nejednakosti u savremenom svetu se najčešće objašnjavaju teorijom zavisnosti u međunarodnim odnosima. Osnovna pretpostavka različitih varijanti teorije zavisnosti je asimetričan karakter međuzavisnosti između članica međunarodne zajednice.

Naime, uspostavljeni principi svetske podele rada i razmene, posebno u oblasti tehnologije i ekonomije, favorizuju već moćne i razvijene zemlje. Tako se jaz između bogatog i siromašnog dela sveta dodatno produbljuje. Dubina ovog jaza opisivala se različitim podelama na globalnom nivou: „Sever-Jug”, „Prvi, Drugi i Treći svet”, „nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju”, „post-industrijske, industrijske i industrijalizovane zemlje”. U novije vreme, otpočelo se sa korišćenjem nove podele: „centar (*jezgro*), *poluperiferija* i *periferija*.”

Razvijeno „jezgro” sveta sastavljeno je od najvećeg broja visokorazvijenih zemalja Zapadne Evrope, SAD, Kanade, Japana i Australije. Pomenute zemlje raspolažu atributima moći po osnovu kojih diktiraju uslove svetske proizvodnje i trgovine.

Poluperiferna društva su manjeg stepena ekonomske razvijenosti pri čemu se znatan deo društvenog bruto proizvoda ostvaruje industrijskom proizvodnjom. U ovaj krug zemalja svrstavaju se Brazil, Meksiko, Argentina, Južna Koreja, kao i društva bivših socijalističkih zemalja Evrope (Rusija, Češka, Slovačka, Mađarska itd).

Najveći broj društava nalazi se na „periferiji” jer nisu uspela da razviju proizvodne snage do nivoa koji bi omogućio zavidan nivo društvenog standarda i razvoja, tako da tavoru u siromaštvu. U mnogim zemljama „periferije” industrijalizacija je u povelju, pa su ova društva tehnološki, ekonomski, politički i vojno potpuno zavisna. Zemlje sa „periferije”, zbog izrazite ekonomske nerazvijenosti, izvoze svoja prirodna bogatstva (resurse) po niskim cenama, dok od zemalja „jezgra” ili „poluperferije” uvoze kvalitetne proizvode po visokim cenama (slika 7.1).

Slika 7.1. Asimetričnost odnosa u međunarodnoj zajednici.

7.4. Država

Određenja pojma države su različita jer se ona u teoriji posmatra a u praksi ostvaruje kao raznolika institucija; na primer, politička, pravna, ideološka itd. Država se može definisati kao „opšti, osnovni i u isto vreme najvažniji oblik političkog organizovanja društvene organizacije koja ima monopol fizičke prinude, pomoću koga vrši svoju svojevrsnu vlast” (Radenović 1995, 297).

Državna vlast može biti: *izvršna*, *sudska* i *zakonodavna*. Podela vlasti je uslov za demokratiju, jer, u savremenim društvima stanovništvo ne učestvuje u vlasti neposredno, već posredno – preko svojih izabраниh predstavnika. Još je Monteskje u XVIII veku uvideo važnost ograničavanja samovolje vlastodržaca upravo preko razdvajanja zakonodavne (skupština), izvršne (predsednik, vlada) i sudske vlasti.

Osnovni elementi strukture svake države su:

- (1) *teritorija* (određena granicama do kojih se prostire državna vlast);
- (2) *stanovništvo* (koje naseljava datu teritoriju, poštuje uspostavljenu vlast i prihvata njenu politiku); i
- (3) *suverena javna vlast* (upravlja društvom koristeći se sredstvima koja su pravno propisana).

Država, inače, ima istorijski karakter, što će reći da je nastala u određenim istorijskim okolnostima, odnosno onda kada su se pojavile klase.

Država ne postoji od vjkada. Bilo je društava koja su izašla na kraj i bez nje, koja nisu imala pojam ni o državi ni o državnoj vlasti. Na određenom stupnju ekonomskog razvoja, koji je nužno bio povezan sa rascepom društva na klase, država je usled ovoga rascepa postala nužnost. Sad se približavamo brzim koracima razvojnom stupnju proizvodnje, na kome postojanje tih klasa ne samo što će prestati da bude nužnost, već će postati stvarna smetnja proizvodnje. One će nestati isto tako neminovno kao što su ranije nastale. S njim će neminovno nestati i država. Društvo koje će iznova organizovati proizvodnju na osnovu slobodne i jednake asocijacije proizvođača premestiće celu državnu mašinu tamo gde će joj tada biti mesto: muzej voštanih starina, pored kolovrata i bronzane sekire (Marks i Engels 1950, 308-309).

Moderna i savremena istorija ne pokazuju, međutim, znake odumiranja države, kao što su to klasici marksizma očekivali. Nauprot tezi o odumiranju, ona je čak jačala u bivšim socijalističkim zemljama sveta. Štaviše, u savremenim uslovima ispostavljanja sve šireg spektra različitih zahteva prema organima državne vlasti, postoji potreba njenog jačanja kako bi se ograničena dobra, ali i rizici koji prate proces globalizacije, što ravnomernije i pravičnije raspodelili na sve pripadnike društva.

7.5.1. Teorije o nastanku države

Brojne teorije o državi razlikuju se po karakteru, suštini, pristupu i zaključivanju o nastanku i ulozi države. Teorije se mogu klasifikovati na naučne i nenaučne, na sociološke i nesociološke, i mešovite. U ovom pregledu najpre se ukazuje na pet nenaučnih teorija, a to su: (1) *patrijarhalna*, (2) *religiozna*, (3) *organsko-biološka*, (4) *psihološka* i (5) *teorija sila*.

Patrijarhalna teorija, čiji je osnivač Aristotel, postanak države objašnjava na osnovu porodice. Naime, država je nalik porodici. Jer, kao što otac stoji na čelu porodice, takva je i uloga monarhijske vlasti u državi. Kao što se nekad na čelu porodice nalazio otac (*pater*), tako se vladar nalazi na čelu države.

Religiozna teorija države se vezuje za antičko vreme, za mitove, gde je vladar izaslanik Boga na Zemlji, i da je „svaka vlast od Boga”. Ona se iz antike seli u Srednji vek, i u njemu ta vlast biva naglašenija i razvijenija.

Organsko-biološke teorije govore o državi koja se može izjednačiti sa živim bićem. To biće sadrži volju i organizam, a volja države se izražava zakonima i pravnim propisima. Neki autori ove teorije društva kao ljudskog organizma upoređuju državu sa organima: vladu su upoređivali s mozgom, saobraćaj i veze s nervima, a radnike i seljake s nogama i rukama.

Psihološke teorije smatraju da nastanak države treba tražiti u psihičkim svojstvima i osobinama ljudi. Tako, recimo, Gobino i Čemberlen ukazuju na to da se pojedinci dele na dva osnovna psihička tipa: (1) na one koji su unapred, *a priori*, predodređeni da komanduju, gospodare u državi, i (2) na one koji su poslušni i koji čute i traže nekoga koji će ih voditi. Posledice takvih psiholoških svojstava su ekonomski, društveni, kulturni i ostali činioci u kojima raste i razvija se ličnost.

Teorija sila, čiji je osnivač L. Gumplovič, polazi od toga da je država postala, nastala i formirala se na osnovu pokoravanja (kada je jedno pleme pokorilo drugo i pretvorilo ga u eksploatisano). Da bi se uspostavila vlast nad pokorenim plemenom, bilo je neophodno ustrojiti državni aparat.

Nenaučnost upravo navedenih teorija ogleda se u tome što su delimične i parcijalne tako da one ne mogu da proniknu u prave uzroke nastanka države i njenu suštinu. Naučno shvatanje države, s druge strane, polazi od toga da je država istorijska kategorija. Ona je proizvod klasnih suprotnosti, koje Engels analizira u svom poznatom radu „Poreklo porodice i privatne svojine”:

Sam postanak države je priznanje da se društvo zaplelo u nerazrešivu protivrečnost sa samim sobom, da se pocepalo na dve nepomirljive suprotnosti koje je nemoćno da savlada. A da se ove suprotnosti, klase sa suprotnim ekonomskim interesima, ne bi u jalovoj borbi iscrpljivale i sebe i društvo, postala je neophodna sila koja prividno stoji iznad društva, koja treba da ublažava konflikt, da podrži u okviru granica ‚poretka’, a ta sila koja je proizšla

iz društva, ali koja se stavlja iznad njega i sve više se otuđuje od njega, jeste država (Engels 1960, 198-199).

Engels u ovom delu analizira tri pojavna istorijska oblika nastanka države: (1) u antičkoj Grčkoj, (2) u starom Rimu i (3) kod Germana. U ovim slučajevima Engels prepoznaje bitne, zajedničke crte, ali ukazuje i na one specifične. Trebalo bi, na kraju, dodati da se i Lenjin teorijski bavio državom u delu „Država i revolucija”. Sledeći izvod iz ovog Lenjinovog dela ilustruje njegovo shvatanje države kao „aparata prinude u rukama upravljača”:

Ona je uvek bila izvestan aparat koji se izdvajao iz društva i sastojao od grupe ljudi koji su se bavili samo time ili gotovo samo time, ili poglavito time, što su upravljali. Ljudi se dele na one kojima se upravlja i na specijaliste za upravljanje, na one koji se izdižu iznad društva i koje nazivaju upravljačima, predstavnicima države. Taj aparat, ta grupa ljudi koji upravljaju drugima, uvek upotrebljava u svoje ruke izvestan aparat prinude, fizičke sile ... Metodi nasilja su se menjali, ali kad god je postojala država, postojala je u svakom društvu uvek grupa lica koja su upravljala, koja su zapovedala, gospodarila i koja su, radi izdržavanja vlasti, imala u svojim rukama aparat fizičke prinude, aparat nasilja onog naoružanja koje je odgovaralo tehničkom nivou svake pojedine epohe (Lenjin 1947, 8-9).

7.5.2. Funkcije države

Država poseduje dve osnovne funkcije, *klasnu* i *integrativnu* – odnosno *opštu*. Opšta društvena funkcija se ogleda u obavljanju niza poslova kojima se osigurava život u društvu (od materijalne reprodukcije do odbrambene funkcije). Ona ima relativnu samostalnost u odnosu na vladajuću klasu i u odnosu na društvo. Zbog toga se država, kako smatra Engels, otuđuje od društva:

Kao takva, država i samoj vladajućoj klasi nameće izvesna ponašanja, reguliše položaj takođe silom. U tom smislu ona može naturiti vladajućoj klasi izvestan interes potlačene klase. Društvena podloga za ovakvu delatnost države jeste relativno osamostaljen upravljački sloj ljudi, ono što se zove birokratijom u suštinskom smislu. Taj sloj ima interese pre svega da država postoji i da se razvija nesmetano, jer time postoji njegova vlast, njegov privilegovan položaj u društvu. A da bi se to postiglo, on mora nametati i vladajućoj klasi interese potlačenih (Lukić 1964, 196).

Država, dakle, štiti interese vladajuće klase, ali ponekad posebne odluke mogu ići na uštrb njenih interesa, davajući povremeno preimućstvo društvenim grupama slabije političke moći. Ako bi trebalo u najkraćem izraziti funkcije moderne države onda bi se moglo reći da je to obezbeđenje četiri osnovna dobra: *javni mir*, *javna bezbednost*, *javni poredak* i *javna imovina* (Cvijetićanin 2004, 6).

7.5.3. Osnovni tipovi i oblici države

Države se ispoljavaju u različitim oblicima postojanja. Ta različitost potiče, u prvom redu, od karaktera društveno-ekonomske strukture na kojoj se država izgrađuje. Svakako, države koje su se obrazovale tokom robovlasničke i feudalne epohe razlikuju se od država moderne i savremene istorije (građanske i socijalističke države). Premda se države mogu sagledavati na različite načine, uobičajena je njihova podela na osnovu sledeća četiri kriterijuma:

1. *Priroda, karakter i organizacija u radu samog šefa države (oblik vladavine).*

Prema ovom kriterijumu, države mogu biti ili (1) *monarhije* (u vidu carevine, kneževine, kraljevine) ili (2) *republike* (predsednik republike).

Za razliku od monarha, predsednik republike je politički i krivično odgovoran vladar. Ipak, i u okviru republike vladar može posedovati ovlašćenja koja su po obimu vrlo bliska onim s kojima raspolaže monarh. Karakterističan primer za ovo je republikanski sistem SAD u kojem je predsednik, u stvari, „izborni monarh”.

Monarhije mogu biti *apsolutne* i *ograničene*. Kod prvih monarh je apsolutni i jedini nosilac suvereniteta, dok kod drugog tipa monarhije vlast monarha je ograničena ustavom (na primer, Ujedinjeno Kraljevstvo). Isto tako, republike se dele na *parlamentarne* i *predsedničke*, u zavisnosti od činjenice da li je predsednik izabran u parlamentu ili na neposrednim, opštim izborima.

2. *Politički režim (tip političkih odnosa).*

Prema ovom kriterijumu države se dele na: (1) *demokratske* i (2) *autoritarne*.

Pod autokratijom se podrazumeva vladavina pojedinca ili male grupe ljudi nad celim društvom. Ona se ispoljava u različitim oblicima, to jest, kao: (1) *prosta diktatura* (vladavina pojedinca ili nekolicije bez ikakvih ograničenja uz pomoć sredstva prinude kao što su vojska, policija ili sudovi), (2) *cezaristička diktatura* (vladavina pojedinca iu pomoć izmanipulisanih masa); i kao (3) *totalitarna diktatura* (pojavljuje se u modernom industrijskom društvu; na primer, naci-fašizam i boljševizam).

Za razliku od autoritarnih država u kojima vlast pripada manjini (oligarhija, vojna hunta, klika) ili pojedincu (autokratija), demokratija je oblik države u kojoj vlada većina. To vladanje većine može biti *formalno* ili *stvarno*, a može se sprovesti preko oblika *posredne* (reprezentativne) ili *neposredne* demokratije. Oblici direktne demokratije su, na primer, glasanje na predsedničkim izborima i referendum.

3. Državno uređenje.

Prema ovom kriterijumu države mogu biti: (1) *federacije*, (2) *konfederacije* i (3) *unitarne*.

Federacija je onaj oblik savezne, složene države u kojoj postoje federalne jedinice sa ograničenom suverenosti i samostalnošću. Federacija ima karakter potpune državnosti što nije, međutim slučaj sa *konfederacijom*. Kod ovog tipa državnog uređenja složene države radi se, u stvari, o „savezu između više država” koje zadržavaju svoju potpunu samostalnost i suverenitet.

Unitarna država je potpuna suprotnost prethodnih tipova državnog uređenja, jer ona izražava jednu apsolutnu celinu. U njoj nema političkih delova koji bi predstavljali ili federalne jedinice ili suverene države.

4. Organizacija državne vlasti.

Prema ovom kriterijumu razlikuju se: (1) *centralističke* i (2) *decentralističke* države.

Kod centralističkog oblika vlasti niži organi nemaju visok stepen samostalnosti u odnosu na više ili savezne organe vlasti; oni su, naprosto, podređeni višim organima vlasti. Kod decentralizovanih oblika vlasti, s druge strane, niži organi vlasti (lokalni, federalni, pokrajinski) imaju „utvrđenu nadležnost i delokrug ovlašćenja u okviru kojih su nezavisni i samostalni u donošenju odluka, i njihove odluke ne može menjati, poništavati ili obustavljati od izvršenja bilo koji viši, savezni, centralni organ” (Radenović 1995, 308).

7.5.3.1. Nacionalna država

Nacionalna država se, u najkraćem, može definisati kao poseban tip države nastao tokom razvoja modernog društva, u kojem vlada ima suverenu moć nad definisanom teritorijom, pri čemu najveći broj podanika (građana) pripada istoj naciji. Uspostavljanje nacionalnih država se vezuje za razvoj nacionalnih pokreta naroda Evrope, započet krajem XVIII veka.

Da li nacionalna država u savremenim uslovima postaje prevaziđena kategorija? Ovo pitanje se sve češće postavlja u kontekstu rastuće globalizacije i integracionih procesa nadnacionalnog karaktera. Po razmerama ovih procesa na starom kontinentu može se tvrditi da se Evropa nalazi u središtu sukoba između globalizacije i nacionalne države, koja je, inače, „evropski izum”.

Ipak, ne bi trebalo prihvatiti sintagmu o „kraju nacionalne države”. Ispravan je, u stvari, suprotan stav: danas je svaka zemlja u svetu nacionalna država, ili teži da to postane – nacionalna država je postala univerzalni politički oblik. U stvari, danas u „svetu postoji mnogo više nacionalnih država nego pre dvadeset godina” (Gidens 2003, 448). Ljudi i danas (u Evropi) izražavaju lojalnost prevashodno svojoj naciji (nacionalnoj državi), a manje odanost vrednostima koje nastoje da uspostave nadnacionalne organizacije poput, recimo, Evropske unije.

7.6. Političke partije

Političke partije su parcijalne društvene grupe koje su nastale na određenom stepenu društvenog i istorijskog razvoja klasnog društva. Pre nego što se razmotri nastanak, razvoj, struktura, funkcije i perspektive političkih partija, nije na odmet reći ponešto o politici kao delu društvene nadgradnje, u čijem okviru se javljaju i razvijaju političke partije.

Politika kao društvena aktivnost može se sagledavati dvojako, odnosno posmatrati u širem i užem smislu. Politika, *u širem smislu*, ima zadatak da usmerava razvoj društva uopšte, kao i posebnih oblasti. Politika, dakle, reguliše ekonomske, kulturne, obrazovne i ostale odnose. Ona u tim ostvarenjima ima određene ciljeve. U zavisnosti od stepena u kojem upotrebljena sredstva vode realizaciji postavljenih ciljeva može se govoriti o manje ili više uspešnoj politici u smislu njene efikasnosti, racionalnosti i sl. Politika, *u užem značenju*, podrazumeva delatnost s klasnih pozicija – regulisanje odnosa ljudi u raspodeli vlasti, odnosno u upravljanju državom. Politika u užem smislu postaje opšta društvena sila i otuđena od čoveka.

Društveni karakter politike može se izraziti na sledeći način:

Politika je samo nadgradnja društva, što je uvek zavisna od ekonomske strukture i strukture društvenih klasa, kasta, staleža i drugih slojeva, ona je i sama, podložna promenama, menja svoju strukturu, organizaciju i ciljeve shodno ostalim promenama u društvu, a pre svega promenama u načinu proizvodnje. Društveni karakter politike, što je i predmet sociologije, sastoji se u otkrivanju društvene uzročnosti i političkih odnosa, u objašnjenju njihovih krajnjih uzroka (i ne samo krajnjih uzroka postojanja već i promena u političkom životu ljudi). Osim toga, sociologija pokazuje da je politika veoma važan činilac u društvenom životu i da kao deo društvenog bića vrši određen uticaj na društvenu svest, na društvenu psihologiju, ideologiju i druge oblike svesti (filozofiju, moral, nauku) (Kozić 1884, 163).

Kao što se vidi, politički odnosi su određeni ekonomskim odnosima, a posebno u klasnom društvu gde sve ljudske aktivnosti dobijaju politički karakter. Jer, kako smatraju autori „Nemačke ideologije”:

Politika u užem smislu, politika u klasnom društvu postaje opšta društvena sila koja otuđena od čoveka upravlja njegovom sudbinom. Stvara se privid da politički odnosi, organi i organizacije predstavljaju čionioce koji određuju karakter svih ljudskih ponašanja. Iako su u suštini i sami politički odnosi određeni ekonomskim odnosima, u klasnom društvu izgleda da sve ljudske delatnosti izgledaju političke (Marks-Engels 1956, 163).

Politika se realizuje putem političkih partija, a članovi partija (stranaka) obavljaju političku delatnost.

7.6.1. *Pojam i suština političkih partija – stranaka*

U sociološkoj i političkoj literaturi postoje razlike kod teoretičara koji se bave pitanjima političkih partija – stranaka. Ante Fiamengo određuje političke partije kao „društvene organizacione grupe preko kojih klase ili njihove pojedine frakcije vode borbu za ostvarivanje svojih ekonomskih, političkih i kulturnih interesa” (1969, 281-282).

Radomir Lukić, pak, smatra da je stranka:

politička organizacija koja obuhvata ljude s istom političkom ideologijom, koju oni teže da što više prošire, s osnovnim ciljem potpunog – ili delimičnog vršenja državne vlasti, do koje oni teže da dođu prvenstveno legalnim, demokratskim dobijanjem većine na izborima (ali to ne isključuje i ilegalni put u posebnim okolnostima) (1966, 31).

Zapažanje Vljaka Petkovića dodatno pojašnjava suštinu političkih partija:

Međutim, bez obzira na izuzetke, pravilo je da karakter političke partije – njena struktura, organizacione forme, principi i dr. ... određen karakterom klase iz koje ona izrasta, nastaje. Političke partije su najaktivniji, najsvesniji i najorganizovaniji delovi određene klase. U njihov sastav ulaze ljudi koji su spremni i sposobni da se bore za interes svoje klase. To znači da su političke partije organizovane društvene grupe koje okupljaju pripadnike svoje klase za ostvarenje interesa i ciljeva te klase (1991, 252).

Savremeni politički sistemi se, nesumnjivo, ne mogu zamisliti bez političkih stranaka kao osnovnih političkih organizacija ideološki i interesno povezanih pojedinaca i grupa. A, da bi politička partija ostvarivala svoje zadatke, ona mora imati sledeće konstitutivne elemente: politički program, statut, organizacionu strukturu, ideologiju i članstvo. Pod ideologijom se podrazumeva opšti skup ideja kojima se obrazlažu politički interesi neke društvene grupe (klase, nacije ili grupe građana). Program, s druge strane, predstavlja konkretizaciju ideologije i obrazloženje neposrednih političkih ciljeva za koje se neka stranka zalaže i bori. Statutom stranka uređuje unutrašnje odnose među članovima (njihova prava i obaveze). Ovi elementi su međusobno povezani i određuju karakter same stranke.

7.6.2. *Nastanak i razvoj političkih partija*

Političke partije nastaju s klasnim društvom. Političke partije i klase stoje u međusobnim odnosima, odnosno one su u bliskoj vezi. O postojanju političkih partija, odnosno političkih udruženja ostali su tragovi još iz antičkih vremena. Poznat je, na primer, „Pitagorejski savez” u Staroj Grčkoj. Ovo

političko udruženje je predstavljalo aristokratsku robovlasničku partiju koja se borila protiv demokratije. Takođe, u vreme Filipa i Aleksandra Makedonskog vodila se na prostoru Stare Grčke međusobna borba između atinske i makedonske partije. Antičke političke partije, ipak, razlikuju se bitno od modernih partija u smislu njihovih programa, strukture, ciljeva itd.

S nastankom buržoaskog parlamentarnog političkog sistema nastaju političke partije u pravom smislu te reči. One se karakterišu pisanim programima, razrađenim principima, ciljevima – ukratko, svim onim elementima koji su neophodni za oblikovanje jedne partije. Političke partije su počele intenzivnije da se razvijaju posle ukidanja feudalnih povlastica, odnosno sa razvijanjem buržoaskog društva u kojem građani (na račun smanjenja političkog uticaja aristokratije) dobijaju sve više političkih sloboda i prava.

Tako je u zemljama u kojima je kapitalizam doživeo pun zamah, došlo i do podela na političkom planu – pojavile su se suprotstavljene partije. Engleska je kolevka političkih partija. U ovoj zemlji su 1679. godine formirane dve političke partije: „Torijevci” i „Vigoovci”. Prva partija reprezentovala je interese krupnih velikoposednika, a druga je uključivala pripadnike srednjih klasa. Iz prve partije je kasnije (1824. godine) formirana Konzervativna partija, a iz druge Liberalna partija (1832. godine). Konačno, od „Fabijanskog udruženja” formirana je Laburistička partija (1900. godine). Tri navedene partije aktivne su i dan-danas u Velikoj Britaniji.

U Francuskoj su za vreme revolucije oformljene dve partije: „Žirondinci” i „Jakobinci”. Takođe, i u Sjedinjenim Američkim Državama je posle donošenja Ustava 1787. godine došlo do bipolarne podele političkih snaga. Tamo su formirane „Partija federalista” i „Partija republikanaca”. Od prve će kasnije nastati „Demokratska partija”, a od druge „Republikanska partija”. Preko ovih dveju partija se skoro dva veka u SAD održava kontinuitet dvopartijskog sistema.

Dvopartijski sistemi nisu, ipak, zatvoreni za neke druge političke partije. Manje partije mogu da se jave i one zaista postoje u SAD, Velikoj Britaniji ili Novom Zelandu, ali je njihovo delovanje vezano za kraće vremenske periode. Uobičajeno je da snaga takvih partija potiče, u prvom redu, od napora vodeće ličnosti – lidera – takve partije. Postoje, naravno, i jednopartijski sistemi (danas gotovo napušteni), koji su bili prisutni u socijalističkim zemljama, kao i, što je najčešći slučaj, višepartijski sistemi. Posledica višepartijskog sistema je koalicioni odnos glavnih nosilaca vlasti u upravljanju zemljom, te, s time povezana, mogućna hronična nestabilnost izvršne vlasti. S druge strane, dvopartijski sistemi imaju tendenciju da formiraju relativno stabilne vlade.

U Srbiji se višestranački politički život začeo 1881. godine, kada su osnovane dve partije – „naprednjaci” i „radikali”. No, još ranije (četrdesetih godina XVIII veka) su stranački delovali „ustavobranitelji” kao jaka opozicija tadašnjem režimu kneza Miloša.

Dosadašnji razvoj političkih partija je prolazio kroz različite stupnjeve, odražavajući duh historijskih okolnosti određenih epoha. Vljeko Petković identifikuje sledeće faze u razvoju političkih partija tokom moderne istorije:

Prva faza počinje od sedamdesetih godina XIX veka. Tada su formirane samo buržoaske političke partije. One su bile slabo organizovane, decentralizovane, malobrojne, sa nedovoljno razrađenom ideologijom i slabom disciplinom.

Druga faza koja počiva kad i prva, označava proces formiranja radničkih socijalističkih partija. Za razliku od buržoaskih, radničke partije su bile mnogo čvršće organizovane, masovne, sa jakom disciplinom i ideologijom.

Treća faza u nastanku političkih partija počinje od Prvog svetskog rata i Oktobarske revolucije. U njoj dolazi do stvaranja komunističkih partija. To su izrazito revolucionarne političke partije, s malim brojem članova, profesionalnih političara, jako centralizovane i disciplinovane, sa još izgrađenijom i preciznijom ideologijom od prethodnih.

Četvrta faza počinje pred Drugi svetski rat. Tu se stvaraju političke partije u vezi sa krizom društveno-ekonomskog sistema i buržoaske klase. Tada se stvaraju, najpre, fašističke partije, sa toliko čvrstom disciplinom i odgovornošću da su imale poluvojnu organizaciju. Njihova ideologija bila je dosta neizgrađena, jer su one delovale više preko osećanja, nego preko razuma svojih članova. Karakteristično je da su koristile sva sredstva, čak i krajnje nedemokratska – pritisak, politički teror, ubistva i drugo da bi došle na vlast. U toj fazi, buđenjem političke svesti seljaštva, dolazi i do stvaranja raznih seljačkih političkih partija. Katolička crkva, procenjujući da su vrlo grubi metodi fašističkih partija, stvara razne katoličke partije.

I najzad, peta faza počinje u periodu posle Drugog svetskog rata. Dolazi do stvaranja niza novih partija. One su, uglavnom, imale nacionalni karakter. Pošto su vodile borbu za nacionalno oslobođenje, one su bile vrlo široko organizovane, obuhvatajući skoro sve slojeve stanovništva u jednoj zemlji. Upravo zbog toga one su bile ili jedine u pojedinim zemljama, ili pak toliko brojne i masovne da su druge političke partije, koje su postojale uporedo sa njima, bile skoro nezapažene (Petković 1991, 253-254).

Petkovićev pregled razvoja političkih partija treba zaokružiti fazom nastanka (proliferacije) partija u bivšim socijalističkim zemljama Evrope krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina XX veka. Nastale partije iz tog perioda razvoja ovih društava izražavaju različite ideološke orijentacije; u prvom redu: demokratske, demokratsko-nacionalne, nacionalne i socijalističke.

U savremeno doba ne može se zamisliti funkcionisanje države bez političkih partija. One se pojavljuju kao nosilac političkog života. Naime, politički sistem u kojem pored stranke (ili stranaka na vlasti) deluje i jaka

opozicija (kadra da u svakom trenutku uspešno preuzme i vrši vlast) deluje kao brana eventualnoj samovolji onih koji vladaju.

U modernim društvima, pored političkih stranaka, politički deluju i druge organizovane grupe; u prvom redu, *grupe za pritisak* (interesne organizacije) i politički pokreti.

7.7. Interesne grupe

Interesne grupe su formalna i neformalna udruženja koja nastoje da ostvare uticaj na kreiranje politike u specifičnoj oblasti društvenog života (na primer, u obrazovanju, zdravstvu, novinarstvu, zaštiti životne sredine i dr.). Nasuprot političkim partijama, prevashodni zadatak interesnih grupa je da utiču na javnu politiku, a ne aktivnosti poput regrutovanja novih članova, nominacija ili izbora na javne funkcije. Interesne grupe, prema tome, ne teže direktnoj kontroli različitih segmenata izvršne i zakonodavne vlasti. Umesto toga, njihovi naponi se usmeravaju na „oblikovanje zakonskih propisa i vladinih programa u oblasti interesovanja date interesne grupe” (Magstadt i Schotten 1993, 312). Ukoliko interesne grupe, preko grupa za pritisak, svoje aktivnosti usmeravaju prema osvajanju vlasti, onda one prerastaju u političke stranke.

Profesor Gabrijel Almond (1966) razlikuje četiri tipa interesnih grupa. To su: (1) *povezujuće* interesne grupe, (2) *nepovezujuće* interesne grupe, (3) *institucionalne* interesne grupe i (4) *anomijske* interesne grupe. Najveći broj interesnih grupa pripada prvoj kategoriji; ove grupe imaju karakteristično ime, organizovane su na nacionalnom nivou, odnosno imaju i zaposlena lica. Primeri povezujućih interesnih grupa bili bi: Srpsko lekarsko društvo, Udruženje novinara Srbije i slično.

Napovezujućim interesnim grupama, s druge strane, nedostaje osobeno ime i formalna struktura. One odražavaju uglavnom neartikulisane društvene, etničke, kulturne ili religijske interese koji mogu potencijalno prerasti u političku snagu pod posebnim spletom okolnosti. Interesne grupe ovog tipa uglavnom deluju u ekonomski i politički slabije razvijenim zemljama.

Za razliku od prethodno razmotrenih interesnih grupa, treći tip – *institucionalna interesna grupa* – postoji *unutar* vlade. Uobičajeno je da se pozicija vlade sagledava u svetlu objekta, dok se ona manje prepoznaje kao inicijator aktivnosti koje idu na ruku nekoj specifičnoj interesnoj grupi. Međutim, različita ministarstva i vladine agencije mogu razviti njihove sopstvene interese u određenim javnim politikama i programima za koje se, prema tome, lobira iznutra a ne spolja kako se to najčešće i čini.

Konačno, anomijske interesne grupe se ponekad razvijaju spontano u situacijama kada se mnogi pojedinci oštro protive pojedinima politikama u specifičnim oblastima javnog života. Studentske demonstracije u SAD (krajem 1969-e i početkom 1970-ih) protiv angažovanja ove zemlje u ratu protiv

Vijetnama predstavljaju odličan istorijski primer za ovaj fenomen. Ulične pobune, pa čak i neka ubistva, mogu se svrstati pod ovu kategoriju interesnih grupa (Magstadt i Schotten 1993, 313).

Interesne grupe i klase se moraju sagledavati kao dva nivoa konkretnosti koji su međusobno povezani. Na primer, radničke sindikate i udruženja poslodavaca – najznačajnije interesne grupe u savremenim društvima – prožima jasno izraženo ideološko-političko opredeljenje.

7.8. Politički pokreti

Politički pokreti, kao deo politike i političkog sistema svake zemlje, obuhvata grupacije politički aktivnih građana koji deluju u pravcu realizacije nekog zajedničkog političkog interesa. Pokreti su, za razliku od stranaka, širi i elastičniji u pogledu organizacije. Pokreti nemaju autoritativno rukovodstvo, strogu disciplinu, a okupljaju ne članove nego svoje pristalice. Partija može da bude deo pokreta, pa i njegov jezgro. Takođe, iz političkog pokreta se može razviti jedna ili više političkih organizacija.

Politički pokreti se dele na: (1) *stare* i (2) tzv. *nove* pokrete. Stari politički pokreti su usmereni primarno na realizaciju materijalnih interesa. Među ovim pokretima su najizraženiji: *rasni* (rasistički i antirasistički), *liberalni*, *nacionalni* (narodnooslobodilački, nacionalistički, šovinistički) i *radnički* (komunistički i socijaldemokratski). Stari (klasični) pokreti su dominirali tokom XIX i tokom prve polovine XX veka.

Novi (alternativni) politički pokreti (nastali krajem 60-ih godina XX veka) okupljaju pojedince i grupe oko nematerijalnih vrednosti. Oni nisu samo politički, jer ne streme samo osvajanju vlasti, nego su usmereni ka postizanju boljih uslova za život. Primeri pokreta ove vrste su: *ekološki*, *studentski*, *feministički*, *omladinski*, *antinuklearni*, *mirovni* i dr. Ekološki pokret se smatra najznačajnijim novim društvenim pokretom, dok je studentski pokret, u stvari, začetnik novih društvenih pokreta.

Početak uspona ovog pokreta obeležen je burnim studentskim nemirima koji dostižu kulminaciju 1968. godine (koja je po procenama brojnih svetskih sociologa i politikologa mogla da bude prelomna za radikalniju promenu savremenog društva). Pokret započinje buntom studenata i njihovim zahtevima za demokratizaciju univerziteta, a zatim se ovaj bunt širi na čitave generacije koje raznim strujama i modalitetima omladinske kontrakulture ignorišu takozvano potrošačko društvo (Bajić 1999, 178).

Jedan od najznačajnijih doprinosa u savremenom proučavanju društvenih pokreta da je francuski sociolog Alen Turen. On teoriju društvenog pokreta vezuje sa teorijom o postindustrijskom društvu. Turen smatra da

društveni pokreti nisu marginalna suprotstavljanja poretku, već da oni predstavljaju centralne snage koje se međusobno bore za odlučujuću ulogu u samom oblikovanju društva.

Literatura

- Almond, G., Powell, G.B., *Comparative Politics: A Developmental Approach*, Little Brown, Boston, 1966.
- Bajić, Z., *Sociologija*, Viša tehnička mašinska škola, Trstenik, 1999.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E., *The Normal Chaos of Love*. Polity, Cambridge, 1995.
- Cvjetičanin, N., „Jedan san cenjenoj Srbiji – o modernom shvatanju politike”, *Politika – Kulturni dodatak*, 46(48): 5-6, 27. novembar 2004.
- Ćorović, V., *Ilustrovana istorija Srba* (Knjiga II), Politika i Narodna knjiga, Beograd, 2005.
- Dorđević, M., *Sociologija*, Naučna knjiga, Beograd, 1992.
- Đurić, M., *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb, 1987.
- Engels, F., *Razvitak socijalizma od utopije do nauke*, Kultura, Beograd, 1947.
- Engels, F., *Poreklo porodice i privatne svojine i države*, Kultura, Beograd, 1960.
- Fukujama, F., *Sudar kultura (Poverenje) – Društvene vrline i stvaranje prosperiteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997.
- Gellner, E., *Nations and Nationalism*, Blackwell, Oxford, 1983.
- Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2001.
- Gidens, E., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 2003.
- Ivković, R., *Sociološki rečnik*, Prizrenske novine, Prizren, 1998.
- Kiš, D., „Negativna kategorija duha – o nacionalizmu”, *Politika – Kulturni dodatak*, 46(60): 4-5, 12. februar 2005.
- Koković, D., Tripković, M., Mitrović, M., *Sociologija*, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad, 1992.
- Kostadinović, A., *Opšta sociologija*, Plavi krug, Beograd, 2004.
- Kozić, P., *Sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1984.
- Lenjin, V.I., *Velika inicijativa*, Kultura, Beograd, 1946.
- Lukić, R., *Političke stranke*, Narodna knjiga, Beograd, 1966.
- Lukić, R., *Teorija države i prava*, Savremena administracija, Beograd, 1964.
- Magstadt, T.M., Schotten, P.M., *Understanding Politics – Ideas, Institutions and Issues*, St. Martin's Press, New York. 1993.
- Marković, Milovan, *Sociologija*, Udruženje „Nauka i društvo” AP Kosova i Metohije, 1994.
- Marks, K., Engels, F., *Izabrana dela* (tom I), Kultura, Beograd, 1950.
- Marks, K., Engels, F., *Nemačka ideologija* (I deo), Kultura, Beograd, 1956.
- Milosavljević, O., Nacionalizam u službi politike moći. Tri kontroverze u shvatanjima srpskih intelektualaca početkom i krajem 20. veka, *Sociologija*, 41(2), 1999.
- http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLI_2/d003/document
- Minić, V., *Sociologija*, Fakultet za menadžment Univerziteta „Braća Karić”, Beograd, 2004.

- Mitrović, Lj., *Sociologija*, Stručna knjiga, Beograd, 1988.
- Mitrović, A., Brak i porodični odnosi kao činiooci društvenog položaja Roma, *Sociologija*, 40(2), 1988.
http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XL_2/CI06/document
- Molnar, A., Nacionalizam Friedricha Engelsa, *Sociologija*, 43(1), 2001.
http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLIII_1/d004/document
- Nenadić, M., *Sociološki itinerer*, Prosveta, Beograd, 1999.
- Pečujlić, M., *Saveremena sociologija*, NIU „Službeni list SFRJ”, Beograd, 1991.
- Petković, V., *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd, 1991.
- Petković, V., *Elementi sociologije*, Čigoja, Beograd, 1998.
- Popović, M., *Problemi društvene strukture*, Kultura, Beograd, 1967.
- Prokić, B., *Sociologija*, Privredni pregled, Beograd, 1982.
- Pulišelić, S., *Osnove sociologije*, Narodne novine, Zagreb, 1975.
- Radenović, P., *Opšta sociologija*, Savremena administracija, 1995.
- Sekelj, L., Etnička distanca, ksenofobija i etnonacionalistička manipulacija, *Sociologija*, 42(1), 2000.
http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_1/CI1/document
- Todosijević, B., Makro-politički instrumenti za regulisanje etničkih konflikata u Centralnoj i Istočnoj Evropi: Kritičko preispitivanje, *Sociologija*, 43(2), 2001.
http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLIII_2/d001/document

VIII Poglavlje

OBLICI DRUŠTVENE SVESTI

Tokom razvoja ljudskog društva kroz istoriju, hronološki su se formirali različiti diferencirani oblici društvene svesti. Kao najraniji oblici društvene svesti nastale su *religija* i *umetnost*, potom *filozofija* i *moral*, te na kraju *nauka*. Svaki od ovih oblika društvene nadgradnje predstavlja specifičan način gledanja na svet. Pri tome je religija, kao specifičan oblik praktičnog odnosa prema svetu (prirodi, društvu i čoveku), „potpuno ravnopravna sa ostalim oblicima ljudskog duha: filozofijom, naukom, ideologijom ...” (Đorđević 2000, 162). U ovom poglavlju iznose se najvažnije karakteristike svakog od navedenih oblika društvene svesti. Pomenuti oblici društvene svesti nisu jedini, ali su, svakako, među najznačajnijim. Ostali, najčešće razmatrani diferencirani oblici društvene svesti su *mit*, *ideologija*, *javno mnjenje* itd.

8.1. Religija

Religija je prvi i poseban oblik društvene svesti, koja objektivnu stvarnost odražava na fantastičan, mističan način. Ipak, religiju zbog njene višedimenzionalnosti nije moguće jednoznačno odrediti. Upravo zbog toga, nije na odmet prihvatiti za početak Gidensovu preporuku pa odgovoriti ponajpre na pitanje: Šta to nije religija?

Potrebno je izbeći četiri zamke kulturno pristrasnog mišljenja o religiji.

Prvo, religiju ne treba poistovetiti sa *monoteizmom* (verovanjem u jednog Boga). Jer, u većini religija postoji više božanstava, dok u nekim verzijama hrišćanstva ima nekoliko figura istih svetih kvaliteta: Bog, Isus, Marija, Sveti duh, anđeli i sveci. Takođe, postoje i religije bez bogova, odnosno tzv. *etičke* religije (*budizam*, *konfučijanizam* i *taoizam*). (Naglasak u ovim religijama se stavlja na etičke ideale koji verujućeg povezuju sa prirodnim skladom i jedinstvom univerzuma.)

Drugo, religije ne treba izjednačiti ni sa *moralnim normama* kojima se kontroliše ponašanje verujućih, kao što su, na primer, Deset zapovesti, za koje se pretpostavlja da ih je Mojsije primio od Boga.

Treće, religija ne mora uvek da se bavi *objašnjavanjem sveta ovakvog kakav jeste*.

Četvrto, religija se ne može poistovetiti sa *natprirodnim*, odnosno sa shvatanjem sveta i univerzuma „izvan oblasti čula”. Postoje, naime, religije (konfučijanstvo, na primer) za koje je karakteristično prihvatanje prirodne harmonije sveta (Gidens 2001, 272).

U sociološkoj literaturi religija se, uglavnom, smatra kao *kompleksan oblik svesti*, koji, pored normativnih elemenata – što će reći, određenih pravila ponašanja i određene prakse (slično moralu) – sadrži i skup određenih predstava o prirodi i društvu (slično kao u nauci i filozofiji), a koje se izražavaju preko određenih likova (kao u umetnosti). Prema tome:

Iz toga sledi i da svaka religija sadrži dva bitna sastavna dela: jednu nevidljivu, subjektivnu stranu, određene predstave o prirodi i društvu, o nevidljivim moćnim bićima koja vladaju društvom i prirodom (mitologiju), i drugu, spoljašnju stranu, određen praktičan odnos prema tim bićima, religiozni kult u cilju umilostivljavanja tih bića. Same predstave bez kulta još ne sačinjavaju religiju, kao što ni kult ne može postojati bez religiozno-mitoloških predstava, već se bazira na njima. To su dva specifična elementa i specifična obeležja kojima se religiozni oblik društvene svesti razlikuje od sviju ostalih oblika društvene svesti (Živković 1960, 420-421).

Religijske predstave o svetu su nevidljive, odnosno nerealne. Jer, u religijama se, pored materijalno-vidljivog, postojećeg sveta, stvaraju i mistični svetovi u kojima bitišu „natprirodna bića” koja upravljaju životima ljudi. Zbog toga se religija smatra i kao *organizovani skup* koji sadrži pet elemenata, a to su: (1) *verovanja*, (2) *religiozna osećanja*, (3) *religiozne radnje*, (4) *simboli* i (5) *crkva*.

Prvi element jeste verovanje (ili osećanje) o „natprirodnom biću”, odnosno, o svemogućem i svestranom biću. Drugi element se izražava čitavim spektrom religijskih osećanja kao što su, na primer, kompleks poslušnosti, strahopoštovanje, zavisnost i odanost. Treći element – religiozne radnje – obuhvata molitve, običaje, ceremonije, vraćanja, prinošenja žrtve i dr. Dok prva dva elementa predstavljaju pasivnu, dotle se trećim elementom iskazuje aktivna strana religije. Tek kada čovek uspostavi sistem ovakvog verovanja, on nastoji da i praktično – religioznim radnjama – odobrovolji sile za koje misli da mu nisu bile naklonjene. Četvrti element – simboli – odnosi se na simbole koje čovek koristi da bi prikazao „nevidljivo biće”. Konačno, kroz peti element se vrši personifikacija prethodno navedenih elemenata, a koja se realizuje u okviru crkve (najpre vraća, potom sveštenika i visokih crkvenih velikodostojnika koji propovedaju religiju).

Esad Ćimić (2000) sagledava sastavne elemente religije na nešto drugačiji način. Prema mišljenju Ćimića, svaka razvijena religija sadrži tri

konstitutivna elementa: (1) *ideološki*, (2) *interpretativni* i (3) *normativno-usmeravajući*. Osobeno u Ćimićevom određenju religije je naglasak na ideologiji. Ideološki element čini religiju veoma podložnom za prodiranje politike u religiju i, obratno, religije u politiku. Jer, ideologija se u krajnjem slučaju svodi na racionalizaciju grupnog (klasnog) interesa. Ideologija se može, kako Ćimić objašnjava, „prerušavati, ali nikada do kraja i bez ostatka prikriti. Svaka religija nije nužno ideološka, ali svaka crkva (verska zajednica) ne može biti lišena ideologije. A kad je god ideologija na delu, politika – ma koliko se maskirala – ne može se isključiti”. Rešenje za odvojenost države od crkve bi se sastojalo u tome da država prestane da bude ili „potpun ateist” ili „potpun teist” a da verske zajednice prestanu da insistiraju na ulozi vrhovnog arbitra i eksponenta nacionalnih interesa (Ćimić 2000, 55).

Činjenica je da su istočnoevropska društva tokom četiri decenije posle Drugog svetskog rada prošla kroz jak proces sekularizacije. *Sekularizacija* se generalno definiše kao proces u kojem religijska mišljenja, prakse i religijske ustanove gube svoj društveni značaj, te postaju marginalizovana na opštedruštvenom, grupnom i individualnom nivou (Đorđević 2000, 165). Međutim, prenaplašen uticaj religijskih ustanova i crkvenih dostojanstvenika u nekim post-socijalističkim društvima Evrope (povezan sa revitalizacijom religije u minulim dekadama), ostavio bi takođe neželjene posledice na razvoj ovih društava u XXI veku (Blagojević 2004).

Sekularizacija je, inače, proces koji se može istraživati sa nekoliko aspekata ili dimenzija. Najčešće se razmatraju tri strane sekularizacije: (1) broj i nivo organizovanosti članstva verskih organizacija (koliko ljudi stvarno pripada jednoj crkvi i u kojoj meri su oni aktivni u prisustvovanju bogosluženjima i drugim ceremonijama); (2) mera u kojoj crkve i druge verske organizacije održavaju svoj društveni uticaj, bogatstvo i prestiž; i (3) uverenja i vrednosti koje se poštuju (religioznost). Uticaj religije u većini modernih društava se smanjio po svakom od navedena tri aspekta sekularizacije (Gidens 2001, 290).

Smanjeno upražnjavanje verskih obreda i venčanja u crkvama Engleske i Velsa je zabeleženo već tokom XIX veka. Tokom 1851. godine je manje od 40% odraslog stanovništva svake nedelje prisustvovalo crkvenim obredima. Krajem XIX veka taj broj se spustio na 35%, 1950. godine na 20%, a 1970. godine na svega 10-12% stanovništva Engleske i Velsa (Haralambos 1989, 453).

Pre razmatranja istorijskog razvoja religije potrebno je ukazati i na značenje pojma religioznosti. *Religioznost* treba razlikovati od religije kao šireg pojma. Ona je individualni stav koji uključuje *saznajni*, *emotivni* i *akcijski* element (Blagojević 1999, 82). Akcijski element se ponekad označava i kao *crkvenost*, koja se empirijski lakše istražuje od religioznosti (Mandzaridis 1994, 295). Religioznost je, dakle, subjektivni doživljaj koji u krajnjem ispoljavanju može biti i mističan, što otežava empirijsku proveru religioznih predstava. Takođe se smatra da religioznost predstavlja skup moralnih, emocionalnih i akcijsko-motivacijskih elemenata.

8.1.1. *Nastanak religije*

O postanku religije postoje različita shvatanja i tumačenja. Najčešće se navode sledeća četiri viđenja nastanka religije: (1) *teološko*, (2) *psihološko*, (3) *prosvetiteljsko* i (4) *marksističko*.

Zagovornici *teološkog* tumačenja postanka religije tvrde da se ljudi rađaju s njom i da s rođenjem nose neka religijska osećanja. Ukratko: religiozna osećanja su im *a priori* data. Prema ovom tumačenju, religija se javila s rođenjem i biće je sve dok postoji svet i ljudi koji ga nastanjuju.

Psihološko tumačenje vidi nastanak religije kroz čovekov odnos prema natprirodnim silama. Religija je proizvod ljudskih osobina kao što su smrt, bolest, strah i dr. Pretpostavlja se, prema psihološkom tumačenju, da u prirodi bitišu neke sile (nedostižne, nepoznate i neuhvatljive) u koje čovek ne može da pronikne a koje odlučujuće deluju na njegov život i sudbinu. Veoma je poznat strah od smrti, kao prvi i najvažniji činilac religije.

Prema *prosvetiteljskom* tumačenju (Volter, Ruso), učenjima materijalista XVIII veka (Didro, Helvecije, Holbah) i socijal-utopističkim misliocima (Sen-Simon, Furije, Oven), religija je rezultat, pre svega, neznanja i nemoći da se objasne, obrazlože i definišu prirodne pojave. Iz ove pretpostavke trebalo bi očekivati da će sa stalnim proširivanjem ljudskog saznanja religija gubiti svoj značaj i eventualno iščeznuti.

Osnovni stav *marksističkog* tumačenja je shvatanje religije kao proizvoda društva. Religija je nastala na veoma niskom stepenu društvenog razvoja, tako da je ona *istorijska kategorija*. U osvit čovekovog postojanja na Zemlji, ljudi nisu bili religiozni. Tek kada je posle hiljadama godina dugog procesa evolucije čovek dostigao stadijum razvoja (razvijen nervni sistem) da može da rasuđuje, generalizuje i stvara predstave o predmetima, on je postao religiozan. Pretpostavlja se da se to dogodilo tokom prelaza iz nižeg u viši stupanj divljaštva. Prema marksističkom tumačenju religija je proizvod društva, jer, zajednički život je doveo do svesti i govora, a ne individualni rad.

8.1.2. *Istorijski razvoj religije*

Na istorijski razvoj religije je već ukazano u odeljku u kojem se razmatrao nastanak religije. Sve religije se, međutim, mogu podeliti na *prirodne* i *objavljene*, a one se dalje dele na način prikazan u tabeli 8.1. Prirodne religije su nastale po samoj „prirodi stvari” bez nekog ljudskog posrednika, bez proroka, mesije, apostola, propovednika (Marković 1994, 275). Objavljene religije su *religije spasa* i javno ih obznajuju takozvani proroci ili pojedini ljudi. Spas, odnosno obećano izbavljenje, dolazi kao posledica pridržavanja verskih pravila, dogmi, verovanja i rituala. Pod prirodnim religijama podrazumevaju se *animizam*, *totemizam* i *kult prirode*, a pod objavljenim *teizam*,

koji se dalje deli na *politeizam* i *monoteizam*. Navedene vrste religija vezuju se za određene istorijske periode razvoja civilizacije i društva.

Tabela 8.1. Vrste religija.

RELIGIJE		
PRIRODNE	OBJAVLJENE (ANTROPOMORFNE)	
<p>Animizam Totemizam Kult prirode</p>	<p>Zapadne: JUDAIZAM ISLAM HRIŠĆANSTVO <i>Katolicizam</i> <i>Pravoslavlje</i> <i>Protestantizam</i> Anglikanstvo Luteranstvo Kalvinizam</p>	<p>Istočne: BRAMANIZAM BUDIZAM KONFUČIJANSTVO HINDUIZAM</p>

Animizam je najstariji i najprimitivniji oblik društvene svesti, a predstavlja verovanje da je priroda puna različitih duhova. Sama reč „anima” je latinskog porekla, a znači duh, dušu. Nevidljive prirodne sile su u ljudskoj svesti dobile oblik duhova. Docnije se duhovi odvajaju od svojih predmeta, i kod ljudi se javljaju različite predstave o njihovom boravku (u šumama, pećinama, planinama i sl.). Na višem stupnju animizma, duhovi poprimaju ljudski oblik, ljudske osobine i slični su čoveku. Ljudi su duhovima, da bi odobrovoljili te sile, prinosili žrtve, darove, najrazličitije vrste hrane, misleći da duhovi jedu i piju. U svakom slučaju, ograničenost znanja o prirodi može se smatrati glavnim uzrokom religije u ovom stupnju njenog razvoja.

Totemizam („totem” – životinja) se javlja na višem stepenu razvoja društva. Nastanak ove vrste verovanja istorijski odgovara pojavi podele rada sa diferenciranjem lova, što je uslovalo podelu ljudi po polu i starosti. Šta predstavlja, u stvari, totem? Naprosto, to može biti bilo koja životinja za koju se veruje da čuva rod ili pleme od nesreća i stihija. Zbog toga se zabranjivalo ubijanje one životinje koja je za određeno pleme (ili rod) predstavljala totem. Povreda totema se strogo kažnjavala, dok je ubistvo totema bilo ravno ubistvu člana porodice.

Politeizam je vera u više bogova, koja je nastala u vreme razvoja prvobitnog društva. To je, u stvari, prva forma religije: jedni bogovi su dobri, a drugi zli. Bogovi se mogu pojaviti u različitim oblicima: (1) *životinjsko-ljudskom*

(na primer, riba-devojka, ljudi-konji i sl.) i (2) *čisto ljudskom obliku* (na primer, Apolon, Zevs, Mars, Posejdon itd.). Bogovi se, takođe, mogu podeliti s obzirom na to da li oni upravljaju prirodnim ili društvenim silama. Najpre su, u nižoj fazi razvoja, formirane predstave o bogovima prirodnih sila (šuma, nebo, Sunce, Zemlja, gromovi itd). Viša faza je karakteristična za društvene sile, pojave, procese i odnose (bogovi mora, rata, pravde, mudrosti, umetnosti, pomorstva, trgovine itd.). Uzrok nastanka politeizma je, uglavnom, verovanje ljudi da njihov život zavisi od sila moći, pa su, samim tim, počeli da ih mistifikuju, čine svemoćnim, nevidljivim i magičnim. Pri tome, smatralo se da su te sile locirane daleko u nekim nepristupačnim predelima, a kasnije čak i na nebu.

U politeizmu bogovi su ravnopravni i predstavljaju odraz ljudi. Njima se odnosi hrana u šumu, na groblje, verujući da će oni da se hrane. Slično verovanje zadržalo u običajima pravoslavne vere kod Srba budući da je još prisutan običaj nošenja hrane na groblje za duše umrlih, za pokoj duše (Marković 1994, 276).

Monoteizam je faza u razvoju religije kada je nadvladalo verovanje u jednog boga. Sva prirodna i društvena svojstva se prenose na jednog boga, odnosno, on je personifikacija i prirodnih i društvenih sila. Hrišćani tako imaju Isusa, Jevreji Mojsija, Azijati Budu, muslimani Muhameda, dok je za stare Grke vrhovi bog bio Zevs. Nije slučajno što se ova faza u razvoju religije – monoteizam – podudara sa formiranjem države i velikih despotija, dakle, sa vremenom u kojem je vladar bio svemoćan i nepristupačan.

Verovalo se da na Zemlji postoji jedan vladar, ne nebu jedan bog, i da on upravlja „onim” svetom. Biti protiv vladara značilo je, istovremeno, biti i protiv Boga. Ali, razlika postoji između vladara i Boga: Bog je svemoćan, apsolutno pravedan, sveznajući i savršen. Među monoteističkim religijama najzastupljenije su tzv. velike religije – *hrišćanstvo*, *islam* i *budizam* – a u okviru svake od njih je vremenom dolazilo do razvodnjavanja.

Hrišćanstvo se, kao najzastupljenija monoteistička religija, razvilo u Aziji, početkom I milenijuma. Hrišćanstvo je započelo svoj razvoj kao sekta judaizma a prema nekim gledištima nije jasno da li je Isus – koji je bio pravoverni Jevrejin – želeo da osnuje posebnu religiju. U IV veku hrišćanstvo se na osnovama „helenizma, jevrejstva i rimskog misticizma” formira kao velika religija (Keranović 1998, 118). Milanskim ediktom cara Konstantina (313. godine) hrišćanstvo postaje ravnopravno sa ostalim religijama, da bi Ediktom cara Teodosija (380. godine) ono pridobilo status državne religije u Rimskoj imperiji.

Nestankom Zapadnog rimskog carstva (476. godine) i izmeštanjem prestonice na istok, (U Konstantinopolj, ili Carigrad), jačale su „razlike pa i suprotnosti između istočnog i zapadnog hrišćanstva” (Mišković 2003, 338). Sredinom XI veka, tačnije 1054. godine, došlo je do oštre podele na pravoslavnu i katoličku veru. Uzroci cepanja hrišćanstva na *katolicizam* i *pravoslavlje* leže u načinu vladanja, obredima, organizaciji crkvenog života i crkvenog učenja,

različitim doktrinarnim stavovima. Pravoslavne crkve ne prihvataju dogmu katolika da je vrhovni vladar nepogrešiv, da Sveti duh pripada bogu ocu i bogu sinu (odnosno Papi), već samo bogu ocu (odnosno Isusu Hristu). Cilj hrišćanskog života je, prema pravoslavlju, zadobijanje duha svetoga, dok je Božja suština nesaznajna. Osobenost pravoslavnih crkava su i ikone. One ne sadrže samo religiozne motive, već, u prvom redu, predstavljaju svete ljude i žene koji su proslavili Boga. Činili su to svakovrsnim odricanjima i podvizima, omogućivši tako i drugima da dožive prisustvo Božje.

Krajem Srednjeg veka došlo je do podele katoličkog učenja – od katoličke vlasti u Vatikanu odvojio se protestantizam koji je stremio izvornim principima hrišćanstva. Jedinostvena i jaka Katolička crkva uslovlila je pojavu reformacije i nastanak različitih sekti. (*Sekta* predstavlja grupu vernika koja je u okviru crkvene organizacije zauzela poseban stav o organizaciji i propisima crkve.) Od katoličanstva se u XVI veku odvaja protestanska crkva (u Nemačkoj, Engleskoj, Švedskoj, Danskoj i SAD). Kasnije su se u okviru protestantizma izdvojili kao najvažniji pravci *luteranstvo*, *kalvinizam* i *anglikanstvo*.

Martin Luter i njegovi sledbenici su oštro istupili protiv papske vlasti i glavnih katoličkih dogmi, zahtevajući manje crkvene dažbine i bogoslužje na svom jeziku. Žan Kalvin, vođa kalvinizma u Švajcarskoj, ukinuo je sve crkvene dažbine i zabranio porodične gozbe. Konačno, Anglikanska crkva se pojavila u Engleskoj pod uticajem Henrija VIII u prvoj polovini XVI veka, zbog protivljenja Pape da dozvoli tadašnjem engleskom kralju razvod od svoje supruge. Na čelu Anglikanske crkve nalazi se svetovni poglavar (monarh).

Islam je pored hrišćanstva druga velika monoteistička religija a nastao je u Južnoj Arabiji u VII veku. Specifičnost islama je da se on, u poređenju sa svim drugim religijama, najbrže širio tako da je postao prijemčiv i u sredinama u kojima su bile prisutne mnogo starije religije. Ilustracije radi, premda je hinduizam star preko 6.000 hiljada godina, savremena Indija je zemlja u kojoj živi najveći broj vernika koji se mole Alahu.

Osnivač islama je prorok Muhamed (570-632), koji je tvrdio da je Alah jedini bog, a on lično jedan od njegovih proroka. Na obližnjoj planini Hiri u blizini Meke, Muhamedu se 610. godine, gde je vodio usamljениčki život, javio arhangel Gavriilo (Džibrail) i preneo mu glavne elemente islama (arap., „predanje”). Tako je Muhamed za muslimane postao Prorok. Uspeo je da ujedini razbijena arapska plemena a svoj duhovni rad je usredsredio na Meku i Medinu.

Sušтина islamske religije je izložena u svetoj knjizi „Kuranu” (arap., „recitovanje”), koji se sastoji od 114 poglavlja („sura”). Kuran je, u stvari, zbirka otkrovenja (*vahi*) za koja se smatra da ih je Muhamed primio od Boga. Po islamu, Alah je stvoritelj i gospodar sveta. Islam uključuje pet osnovnih dužnosti, odnosno, kako se to često ističe, počiva na „pet stubova”:

- (1) vera u Alaha kao jednog Boga i u Muhameda kao njegovog poslednjeg izaslanika;
- (2) dužnost molitve pet puta na dan (jutarnja, podnevna, popodnevna, večernja i noćna);
- (3) jednomesečni post („ramazan”) kao znak sećanja na Muhamedovo primanje Božje objave i na kasnije njegovo bežanje iz Meke;
- (4) obavezno milosrđe („zekat”) onih koji imaju u korist onih koji nemaju (davanje milostinje) i
- (5) hodočašće („hadžiluk”) u Meku i obilazak oko svetog kamena Kabe bar jednom tokom života.

Muslimanske religiozne radnje se odvijaju u džamiji (arap., „mesto gde se pada ničice”). Osnovna spoljna manifestacija molitve je klanjanje („raka”) i izgovaranje molitve koja uvek započinje rečima „*Alahu akvar*” („Alah je najveći”)

U okviru islamske religije najzastupljenije su dve veroispovedi: *sunitizam* i *šiiitizam*. Ogromna većina muslimana pripada prvoj konfesiji, dok Šiiti predstavljaju većinu u Iranu, Iraku, a relativnu većinu u Libanu.

Budizam, kao istočnjačka monoteistička religija, temelji se na Budinom učenju da ljudska bića mogu izbeći ciklus reinkarnacije ako odbace sve žudnje. Put spasenja prema budizmu leži u životu punom samodiscipline i meditiranja.

Osnivač budizma, Sidarta Gotama ili Buda (560-480. p.n.e.) došao je do prosvetljenja („budhi”), otkrivši „četiri plemenite istine”. One su zapisane u obliku medicinske formule: *patnja* (simptom), *žudnja* (uzrok patnje), *otklanjanje patnje* (prognoza) i *put koji vodi njenom otklanjanju* (recept za lečenje). Najviši cilj budizma je dostizanje *nirvane* – stanja potpunog duševnog ispunjenja („apsolutnog blaženstva”). Nirvanu mogu dostići svi ljudi, bez obzira na pripadništvo određenom staležu.

Buda je učio da čovek trpi posledice svojih prethodnih i sadašnjih dela, bilo u ovom ili nekom budućem životu. To je ono što se naziva „karma”. Ona pokreće kružni tok neprestanog rađanja i umiranja.

Poput drugih velikih religija, i u okviru budizma postoji više pravaca: *hinajana* („mala kola”) i *mahajana* („velika kola”). Prvi pravac odnosi se na rani, doktrinarno strogo određeni budizam koji naglašava individualizam. Drugi pravac označava reformističku struju u budizmu.

Budističke religiozne radnje se obavljaju u pagodama i manastirima. Vernici se pridržavaju pet glavnih zapovedi: *ne ubij*, *ne kradi*, *ne vrši preljubu*, *ne laži* i *ne uzimaj alkohol*.

Na kraju pregleda monoteizma kao faze u razvoju religije, pominjemo i nove religijske pokrete. Većina ovih pokreta koji se oslanjaju na moć i privlačnost „neposrednog kontakta sa vernikom” nastala je u godinama

neposredno posle Drugog svetskog rata, posebno posle 70-ih godina XX veka. Doduše, neki od ovih pokreta nastali su mnogi ranije, a primeri su: Jehovini svedoci ili Mormoni (Filipović 2000).

8.1.3. *Funkcije religije*

Sociolozi su religiji prilazili s različitih pozicija, uključujući i tri klasika moderne sociologije – Dirkema, Vebera i Marksa. Sva trojica su verovala da je religija, u suštini, iluzija, i da će se njen značaj smanjiti u modernom društvu. Ovi mislioci identifikuju pojedine opšte karakteristike religije pri čemu se njihova gledišta međusobno dopunjuju.

Po Dirkemovom shvatanju religija neminovno egzistira u društvu i ima obavezujući karakter. Dirkem pod religioznim pojavama podrazumeva i obavezna verovanja, kao i praktične delatnosti koje proističu iz tih verovanja. Uloga Crkve u *podizanju kohezivnosti društvene zajednice* je jedna od njenih najvažnijih funkcija.

Veber je, s druge strane, religiju posmatrao kao *idejni činilac koji doprinosi ekonomskom napretku društva*. U svom delu „Protestantska etika i duh kapitalizma” Veber komparativnom analizom pokazuje da nije slučajno to što su kapitalistički odnosi proizvodnje počeli da se razvijaju u sredinama u kojima je dominiralo protestantsko stanovništvo. Jer, kako smatra Veber, duh kapitalizma uključuje jako verovanje u potrebu neprekidnog rada u cilju sticanja što većeg bogatstva, ali ne zbog hedonističkih zadovoljstava, već zbog nasušne potrebe svakog čoveka da na taj način najbolje ispuni svoj dug prema Bogu. Veber posmatra hrišćanstvo kao *religiju spasenja* koja ima i svoju revolucionarnu komponentu. Jer, dok religije Istoka gaje kod vernika osećanje pasivnosti u odnosu na postojeći poredak, smatra Veber, dotle je za hrišćanstvo osobena „stalna borba protiv greha što može izazvati i revolt protiv postojećeg reda stvari” (Gidens 2001, 281). Tako se pojavljuju vođe, poput Isusa, koje na novi način tumače postojeće doktrine, dovodeći tako u sumnju postojeću strukturu moći.

Marks i Engels su religiju sagledali kroz *osećajni odnos ljudi prema prirodnim i društvenim silama*. Vladavina tih sila nad ljudima trajaće sve dok se „društvo, putem prisvajanja celokupnih sredstava za proizvodnju i putem planskog rukovanja tim sredstvima, bude oslobodilo i sebe i svoje članove od ropstva” i kad iščezne i „poslednja sila koja se sad još održava u religiji” (Živković 1960, 420-421). Drugim rečima, religija je za Marksa sredstvo kojim narod ublažava svoj bol. Religija je, u stvari, „narodni opijum” (*Opium des Volkes*), a ne „opijum za narod” budući da ju je sam narod stvorio (Mandzaridis, 2004, 12).

Marks smatra da religija nosi i značajne ideološke implikacije, odnosno da ona služi interesima vladajućih grupa. U ovom smislu može se istaknuti uloga koju je hrišćanstvo imalo u naporima evropskih kolonijalista da potčine druge

kulture. Takođe, razne hrišćanske veroispovesti su tolerisale ili podržavale ropstvo u Sjedinjenim Državama sve do XIX veka.

Karakteristično je da su klasici moderne sociologije, uprkos navedenim razlikama, sagledavali religiju kroz sociološku prizmu. Njihovo delo je postavilo osnove na kojima je utemeljena sociologija religije kao jedna od najvažnijih posebnih sociologija. Religija, poput mnogih drugih društvenih pojava, može biti *funkcionalna* u odnosu na jednu društvenu celinu, *disfunkcionalna* u odnosu na drugu i *afunkcionalna* u odnosu na treću.

Uzmimo jedan primer: stara je konstatacija koju prihvataju konzervativci, kao i revolucionari, da religija uspavljuje narod. Uspavati narod je dobro za konzervativce, a loše za revolucionare. U 19. veku liberali, koji sami nisu bili vernici smatrali su popove najboljim žandarmima društva. Na šta je Marks odgovorio da je religija opijum naroda. Na taj način, svi su saglasni da je jedna od glavnih funkcija religije da integriše društvo, da mu pojača koheziju. U globalnom društvu u kojem jednu jedinu religiju prihvata većina ljudi, kao u Francuskoj 19. veka, očigledno je da je učvršćenje katoličke religije imalo za posledicu ojačanje ravnoteže društvene strukture u datom momentu. Zauzvrat, u društvu koje ima više religioznih opredeljenja na primer, u Sjedinjenim Državama, određena sekta ima ulogu društvene integracije za svoje članove, ali ona, paralelno, ima i disfunkcionalnu ulogu za celinu američkog društva u meri u kojoj se različite religije bore između sebe, - sem ako se ne prihvati da su religijski sukobi faktor integracije u Sjedinjenim Državama. Mogla bi se zaista braniti teza da društveni sukobi imaju funkcionalnu ulogu, iz drugih razloga i na drugoj visini sklae. ... Bilo kako bilo, rasprava pokazuje da jedan isti elemenat, religija, može imati funkcionalnu ulogu u jednoj, a disfunkcionalnu u drugim društvenim celinama. Iran i Liban, ali i Irska, pružaju primer (Mandra 2001, 110).

8.2 Moral

Moral se može definisati kao oblik društvene svesti, ali i kao oblik društvenog ponašanja, odnosno, kao istorijsko i praktično ispoljavanje ljudske prakse. Moral čine pravila i norme ponašanja ljudi u društvu. Istovremeno, moral je i skup principa koji su nastali spontano i dobrovoljno, kao i normi ponašanja kojima se reguliše odnos pojedinaca i društvene zajednice (kao i društvene zajednice prema njima). Rečju, moral je „aktivno čovekovo oblikovanje i ocenjivanje sebe i drugih ljudi kao dobrih i zlih” (Pavićević 1974, 11-12).

Pod ovako shvaćenim moralom misli se na sva shvatanja o tome šta je moralno a šta nije; šta je dobro, a šta nije; šta je to što moralno obavezuje ili zabranjuje. Moral se sastoji iz tri elementa, a to su: (1) moralna norma, (2) moralni sud i (3) moralna sankcija.

Moralne norme se razlikuju na osnovu moralnih principa, i one svakom članu zajednice omogućavaju konkretno moralno delovanje. One su, u stvari, nepisana pravila, i u njima se regulišu odnosi unutar određene zajednice (između pojedinca i grupe). Ono što je značajno za moralnu normu je to da čovek u svom svakodnevnom delovanju određuje pojedino ponašanje kao *ljudsko ili neljudsko, humano ili nehumano, dobro ili loše*, odnosno, kao *pozitivno ili negativno*. Svako društvo, klasa ili sloj svojim normama određuje dužnosti i obaveze svojim članovima, ali i ponašanja u društvu. Moralna norma, zbog toga, predstavlja osnovicu za moralni sud, odnosno, na osnovu nje se sudi i daje mišljenje o vrednosti ponašanja pojedinca ili grupe.

Moralni sud, dakle, stoji u odnosu sa moralnim normama i stavovima. Moralni sud predstavlja *stav* društva prema datom, konkretnom moralnom ponašanju koje može biti dobro ili loše, pozitivno ili negativno, itd.

Moralne sankcije predstavljaju *mere* koje društvo (grupa ljudi, sredina) preduzima zbog konkretnog moralnog ponašanja. Pri tome, ne misli se na mere zatvora, pritvora, navčane kazne i sl; već na moralne sankcije. Prekršilac moralnih normi se može izbegavati, proterati iz svoje sredine, ignorisati, omalovažavati, prezirati i sl. Sve su ovo primeri negativnih moralnih sankcija, koje obuhvataju *prezir, prekor, bojkot, izbegavanje* i sl. Postoje, s druge strane, i pozitivne moralne sankcije – *pohvale, dobre reči* i sl.

8.2.1. Nastanak morala

Nastanak morala, moralnih normi i moralne svesti se tumači na različite načine. Ipak, dva shvatanja su dominantna: (1) *religijsko* i (2) *marksističko*.

Osnovna pretpostavka religijskog tumačenja i shvatanja je da moralna svest i praksa proističu iz religije. Religijsko poreklo morala proističe iz postojanja Boga, kao i iz crkvenih dogmi. Tako se moral, u neku ruku, pojavljuje kao „viša sila”, pa se zbog toga on shvata i kao zapovest, poruka „odozgo” od svemoćnog i svevišnjeg duhovnog bića. Poznato je, na primer, da hrišćanska religija ima deset Božjih zapovesti koje su osnovni moralni principi. Čovek prvobitne zajednice shvatao je moralna načela i doživljavao ih kao poruku umrlih predaka, a kasnije kao poruku „odozgo”. Zbog toga se moral shvatao kao večita kategorija, jer, s nastankom ljudi, nastao je i moral.

Marksističko shvatanje polazi od toga da moral nije niti religiozan, niti biološki uslovljen, već je on društvenog karaktera. Drugim rečima, moral je društveno uslovljen, oblikovan i istorijski modifikovan. Čovekova svest o moralnosti određenog ponašanja zavisi od konkretnih istorijskih okolnosti koje su u vezi s društveno-ekonomskim odnosima. S obzirom na to da su se tokom istorije menjale proizvodne snage i odnosi, menjao se i moral. Ovu istorijsku uslovljenost morala Fridrih Engels opisuje u svom delu „Anti – Diring” na sledeći način:

Mi odbijamo svaki pokušaj da nam bilo koja moralna dogmatika naturi kao večiti, konačni moralni zakon koji se više ne može menjati, pod izgovorom kako i moralni svet ima svoje stalne principe, koji stoje iznad istorije i nacionalnih razlika. Mi, naprotiv, tvrdimo da su sve dosadašnje moralne teorije u poslednjoj instanci proizvod ekonomskog položaja društva u svakom vremenu. A kako se do danas društvo kretalo u klasnim suprotnostima, to je moral uvek bio klasni moral: on je ili opravdavao vlast i interese vladajućih klasa ili je, čim bi potčinjena klasa postala dovoljno snažna, predstavljao pobunu protiv te vlasti i buduće interese potlačenih.

Da je tom prilikom, uopšte uzev, napredovao i moral kao i sve druge grane ljudskog saznanja, o tome nema sumnje. Ali još se nismo uzdigli iznad klasnog morala. Stvarno čovečanski moral koji stoji iznad klasnih suprotnosti i iznad uspomena na njih biće moguć tek na onom društvenom stupnju, kad klasna suprotnost bude ne samo savladana, nego i zaboravljena u praktičnom životu (Engels 1960, 96).

Moral, prema tome, nastaje s razvojem društva – stvaraju ga ljudi i društveno je uslovljen. Zbog toga, moral nosi jak pečat klasne određenosti:

Svaka klasa ima svoj moral koji je protivurečio moralu druge klase. Tako, na primer, u robovlasništvu, sa aspekta vladajuće robovlasničke klase posmatrano, bila je moralna prodaja čoveka kao roba. U feudalizmu moralno je bilo za feudalca uzimanje od kmetova 9/10 proizvoda, zatim prodaja zemlje kmetovima ili „pravo prve bračne noći“ koje je pripadalo feudalcu. U kapitalizmu sa aspekta kapitaliste moralno je prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, pravo na prisvajanje profita, bez obzira na uslove pod kojim se ovo prisvajanje vrši. Naime, u jednom istom globalnom društvu njegovi različiti delovi mogu (klase, staleži, kaste) imati različita shvatanja o tome šta je za njih dobro ili zlo i na tome zasnivati moralne norme, nastojeći da svoja shvatanja predstave kao opšta (Marković D.Ž. 1976, 244).

Pored klasne određenosti morala (koja je, svakako, primarna), na moralne predispozicije ljudi uticali su tokom istorije i prirodno-geografski faktori. Tako, na primer, u oskudici hrane primitivni Eskimi su, „bacali starce u more kao neproduktivne članove društva, što je za njih bilo moralno“ (Rašković 1987, 130).

Nesumnjivo je da moral odražava objektivne odnose između ljudi, zajednice i društva kao celine. Moral, zbog toga, predstavlja normativni oblik svesti društva; doduše ne jedini. Drugi oblici normativne svesti su pravna, običajna i politička svest. Ipak, ono što razlikuje moral od ovih oblika normativne svesti je to što on ostaje *subjektivna normativna svest*, odnosno, moral čine „subjektivna pravila ponašanja i subjektivno osećanje dužnosti, a ne objektivizirana normativna svest u obliku zakonskih propisa i onih ljudskih

odnosa koji odgovaraju tim nametnutim propisima i koji čine tzv. pravno-političku nadgradnju” (Kozić 1984, 179).

Moral je, prema tome, neophodno analitički razlikovati od običaja. Dok se običaj zasniva na tradicijskom kulturnom obrascu i kolektivnim sankcijama, moral je utemeljen na uverenju (ubedenju) u ispravnost ili neispravnost nekog ponašanja. Običaj je „društveni propis ili norma po kome se u jednom formalno institucionalizovanom i neorganizovanom kolektivitetu neki dugotrajniji, ustaljeni način ponašanja smatra obaveznim u određenim situacijama i za čije nepridržavanje snose odgovarajuće sankcije” (Mišković 2003, 343).

8.3. Filozofija

Filozofija je oblik društvene svesti koji objašnjava objektivnu stvarnost u celini. Drugim rečima, filozofija predstavlja poseban sistem znanja o najopštijim, najsvaeobuhvatnijim i najapstraktnijim zakonitostima razvitka čoveka, mišljenja, prirode i ljudskog društva. Filozofija, posmatrajući istorijski uslove njenog nastanka, predstavlja prve pokušaje naučnog tumačenja sveta, iako je ona proistekla iz religije koja svet tumači na tajanstven način.

8.3.1. Nastanak i razvoj filozofije

Filozofija, kao što je navedeno u IV poglavlju, nastala je u robovlasničkom periodu; dakle, u vreme kada je došlo do značajnijeg razvitka proizvodnih snaga, do podele rada i pojave viška vrednosti. Određene grupe ljudi su postale oslobođene od potrebe bavljenja fizičkim radom. Tako se razvio intelektualni rad i promišljanje o pojavama, procesima i odnosima koji vladaju u prirodi i društvu. Filozofija se u antičko vreme ispoljavala kao svojevrsna enciklopedija svakovrsnog znanja o svim pojmovima i kategorijama. Iako je ona proistekla iz religije, filozofija je razvila poseban pogled na svet i napravila pokušaj naučnog tumačenja. Iako je ishodište filozofije vezano za drevnu Kinu, do njenog pravog uobličenja dolazi u antičkoj Grčkoj. U drevnoj Heladi razvoj filozofije je tekao kroz tri perioda: (1) kosmološki, (2) antropološki i (3) sistematski.

Kosmološka faza se karakteriše istraživanjem prirode u njenoj celini. Heraklit, najizrazitiji predstavnik ove faze, bio je prvi koji je uspeo da formuliše princip promena i kretanja, kao univerzalni zakon prirode.

Antropološka faza starogrčke filozofije obrađivala je pitanja i probleme čoveka, ali i njenog praktičnog delovanja. Začeci ove filozofske orijentacije u Staroj Grčkoj nalaze se u radovima sofista i Sokrata.

Sistematska faza razvoja starogrčke filozofije se vezuje za dela najvećih mislilaca antičkog vremena – Demokrita, Platona i Aristotela. Tek zahvaljujući

njima razvijen je jedinstven misaoni sistem i uobličila su se dva suprotna pravca u filozofiji: (1) *materijalistički* (Demokrit) i (2) *idealistički* (Platon). Podela koja je tada uspostavljena, još uvek važi. Idealizam je dugo dominirao kroz istoriju da bi od XVII i XVIII veka materijalizam postao izraženiji. Ovo razmeđe između dva glavna filozofska pravca podudara se sa promenom odnosa vladajuće klase u odnosu prema proizvodnoj praksi. Kada se, međutim, vladajuća klasa počela udaljavati od proizvodne prakse, pojavili su se novi oblici idealizma.

8.3.2. *Osnovni filozofski pravci*

Dva osnovna filozofska pravca – materijalizam i idealizam – pokušavaju, svaki iz svoje perspektive, da daju odgovore na fundamentalna filozofska pitanja: (1) *gnoseološka* i (2) *ontološka*. Prva se bave problemom mišljenja, a druga pitanjem bitka, ili bića. Pri tome se kao centralna kategorija javlja odnos mišljenja prema biću:

Veliko osnovno pitanje svake, naročito nove filozofije, jeste pitanje o odnosu mišljenja prema biću. Pitanje o tome u kakvom odnosu stoji mišljenje prema biću, duh prema prirodi, ovo najviše pitanje celokupne filozofije ima, dakle, kao i svaka religija, svoj koren u ograničenim i neznačajkim predstavama iz perioda divljaštva. Ali u svojoj potpunoj oštrini ovo pitanje je moglo biti postavljeno, moglo dobiti svoj potpun značaj tek onda kada se evropsko čovečanstvo probudilo iz dubokog zimskog sna hrišćanskog srednjeg veka.

...

Prema tome kako su odgovarali na ovo pitanje, filozofi su se podelili u dva velika tabora. Oni koji su tvrdili da je prvobitni duh, a ne priroda, koji su, dakle, u krajnjoj liniji pretpostavljali bilo kakvo stvaranje sveta – a to stvaranje je često kod filozofa, na primer Hegela, još daleko zapetljanije i nemogućnije nego u hrišćanstvu – činili su tabor idealizma. Oni, pak, koji su smatrali da je priroda prvobitna, pripadali su raznim školama materijalizma (Engels 1960, 23).

Materijalistički pogled na svet, pak, ispoljavao se u različitim varijantama – kao istorijski, dijalektički, mehanicistički itd. Klasici marksizma su, posebno Marks, ukazivali na ograničenost pojedinih materijalističkih shvatanja. Marks je u delu „Teze o Fojerbahu” izrazio svoj kritičizam na sledeći način:

Glavni nedostatak sveg dosadašnjeg materijalizma uključujući i Fojerbahov, jeste to što se predmet, stvarnost čulnog uzima samo u obliku objekta ili neposrednog sagledavanja (*Anschehung*), a ne kao ljudska čulna delatnost, praksa, ne subjektivno (Marks-Engels 1950, 391).

Na uspon materijalističkog pravca u filozofiji Novog veka uticala su, u prvom redu, otkrića prirodnih nauka. Tako se mehanicistički materijalizam XVIII veka razvio pod izrazitim uticajem mehanike. Naime, kako je smatrao Engels, mehanika je u to vreme od svih prirodnih nauka najdalje otišla u svom razvoju.

8.4. Umetnost

Umetnost je oblik društvene svesti koji se javlja u formi saznanja, ali i preko subjektivnog načina izlaganja objektivne stvarnosti. Umetnost je jedan od „najnemirnijih“, „najmobilnijih“ i „najsamostalnijih“ oblika društvene svesti (Petković 1998, 192).

Premda je umetnost teško definisati, u prvom redu zbog njenih specifičnosti i sadržajnog bogatstva, čini se da definicija koju je predložio profesor Miloš Ilić zadovoljava zahteve njenog pojmovnog određenja. Naime, umetnost je „takav oblik društvene svesti koji obuhvata i izražava široku oblast ljudskog iskustva: osećanja, mišljenja i postupaka, i to u estetičkim formama koje se obraćaju čulima („estezis“, a na grčkom jeziku znači: osećaj, oset, čulno opažanje) sa ciljem da preko njih izazovu u ljudima emocionalne, intelektualne i voljne aktivnosti i reakcije“ (Ilić 1987, 104).

Poput ostalih oblika društvene svesti (religije, morala, filozofije i nauke) i umetnost ima „zadatak“ da na njoj osoben način prikaže stvarnost. To znači da umetnost ima praktičnu primenu, odnosno, da i različite vrste umetnosti imaju specifične načine prikazivanja i uticaja na društvenu stvarnost. Umetnost, dakle, osim *mišljenja* uključuje i *osećanja* i *volju*, a posredstvom svog ispoljavanja (preko umetničkih tvorevina) deluje na čula. Time se izaziva *ljudsko određenje prema lepom* i, u saglasnosti sa tim, i njihovo ponašanje (Kozić 1984, 180). Ovaj estetski moment predstavlja najvažniju funkciju umetnosti.

Nije zanemarljiva, međutim, ni saznajna funkcija umetnosti. Engels je, recimo, tvrdio da je o ekonomskim uslovima u Francuskoj više saznao iz Balzakovih romana, nego iz dela francuskih ekonomista.

Na kraju, određena umetnička dela mogu da podstaknu na društvenu akciju, odnosno ona sadrže tzv. „društveno-preobražavalački momenat“ (Mišković 2003, 352). To se naročito odnosi na književnost.

Umetnost se kao oblik društvene svesti može opisati, odnosno tumačiti razmatranjem njene četiri dimenzije. Prvo, postoji sam *umetnik* i njegov stvaralački čin; drugo, postoji *umetničko delo* koje poseduje izvesnu samostalnost; treće, postoji *publika* kojoj je namenjeno to umetničko delo. Konačno, sve pomenute dimenzije se ispoljavaju u određenim *društvenim uslovima* (Mišković 2003, 353). Sociologija uglavnom proučava poslednja dva aspekta umetnosti.

Umetnost predstavlja odraz svoga vremena. Ali, ne postoji samo uticaj društva na umetnost, već i veoma složen uticaj umetnosti na društvo. U ovom smislu, veoma je važno analizirati odnos umetnika i društva. Postoje tri najopštija odnosa umetnika i društva: (1) odnos saglasnosti, (2) odnos suprotstavljanja i (3) ambivalentan odnos (umetnik, istovremeno, i hvali i kritikuje društvo u kome stvara). Socijalna angažovanost umetnosti ispoljava se prevashodno kroz kritiku društva u umetnosti koja može biti implicitna ili eksplicitna, totalna ili fragmentarna.

8.5. Nauka

Nauka je oblik društvene svesti koja pripada sferi superstrukture, odnosno, ona zahvata i bazu i nadgradnju društva. Na njen razvoj utiče razvoj proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, pa se između ovog razvoja i nauke uspostavlja dijalektička veza. Nauka nije sama sebi cilj, već težnja da se ostvare ekonomski, politički, kulturni i humanistički ciljevi. Nauka se može odrediti kao forma mišljenja i proces naučnog saznavanja koji podrazumeva utvrđivanje veza među pojavama, naročito uzročnih i unutrašnjih. Nauka je, u stvari, „sistem pojmova, sudova i zaključaka koji se praktično i logički mogu proveriti, dokazati, verifikovati: sistem koji uključuje još i svojevrzni metod dolaženja do određenih znanja (pojmovi, sudovi itd) (Kozić 1984, 184). S obzirom na to da su pojmovna određenja nauke i pitanje naučnog metoda (puteva dolaska do naučnih spoznaja) detaljno razmotrena u II i III poglavlju, u nastavku se pažnja posvećuje društvenom karakteru nauke i njenoj primeni u praksi.

Nauka je savremenom društvu postaje *univerzalna proizvodna snaga*. Ona se ispoljava kao sastavni deo proizvodnih postupaka i bitno utiče na razvoj proizvodnih snaga, tako da nauka postaje najrevolucionarnija snaga društva. Za razliku od minulih vekova, u savremeno doba se do naučnih otkrića dolazi u istraživačkim centrima, institutima, sektorima za razvoj i tehnologiju, pa se tek onda primenjuju u industriji kroz praksu. Time je radikalno promenjen odnos između nauke i prakse. Jer, dok se nekad „praktična nužnost smatrala majkom invencije”, danas je „invencija majka nužnosti”:

U stvari je, međutim, nastalo dalekosežno pomeranje u odnosu nauke i prakse. Autori osnovnih otkrića, na koje se naslanjala industrijska revolucija (Vat /Watt/, Fulton, Arkrajt /Arkwright/, Polzunov itd.), bili su većinom praktičari, rukovodioci odeljenja, majstori. Karnotova teoretska obrada zakona termodinamike bila je izvedena iz iskustva sa funkcionisanjem parnih mašina. U današnje doba je upravo suprotno: najprodorniji teoretski projekti rezultiraju iz osnovnog istraživanja. Ajnštajnova teorija predskazala je upotrebu nuklearne energije davno pre nego što su čoveku bili na raspolaganju bar laboratorijski tipovi atomske tehnike; razvitak kibernetike prethodio je primeni računara;

mikromolekularna hemija dala je teoretsku sliku materija, koje pre toga niko nije poznao itd. Ako je još na početku svoje karijere Ford razglasio svoju parolu da je praktična nužnost majka invencije, onda se danas njeni naslednici upravljaju prema principu da je invencija majka nužnosti. Nauka sada krči sebi poseban, samostalan put revolucionarne pokretačke snage civilizacijskog procesa. Bez učešća nauke ne može više da radi ni jedna moderna fabrika, i unutar industrije razvijaju se najviše one grane koje su direktno zasnovane na nauci, kao što su elektronika, hemija itd; u njima nauka stalno nalazi najjaču rezonancu i primenu. Pojavljuje se jasno nova zakonitost: što je industrijska zemlja razvijenija, to više njen privredni (a ne socijalni) razvitak zavisi od napredovanja nauke (Riht 1972, 212).

Literatura

- Blagojević, M., Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-ih do početka novog veka, *TEME*, 27(3): 411-436, 2004.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme3-2003/teme3-2003-02.pdf>
- Blagojević, M., Religijska situacija u SR Jugoslaviji (Revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja), *TEME*, 27(4): 525-552, 2004.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme4-2003/teme4-2003-02.pdf>
- Blagojević, M., Religioznost stanovništva SR Jugoslavije, *TEME*, 23(1-2): 81-94, 1999.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme12-99/teme12-99-07.pdf>
- Čimić, E., Političko i religijsko u društvu, *TEME*, 26(1): 55-76, 2002.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme3-2003/teme3-2003-02.pdf>
- Đorđević, D., Rečnički izvod iz sociologije religije, *TEME*, 27(3): 355-360, 2004.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme3-2003/teme3-2003-01.pdf>
- Đorđević, D., Sociološki uvid u kulturu pravoslavlja (Srpsko pravoslavlje i SPC), *TEME*, 24(1-2): 161-175, 2000.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme12-2000/teme12-2000-11.pdf>
- Đurić, M.P., Kakvu bih crkvu danas želeo? (od odgovorne do mirovne crkve), *TEME*, 28(3): 213-229, 2004.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme3-2004/teme3-2004-05.pdf>
- Engels, F., *Anti-Diring*, Naprijed, Zagreb, 1960.
- Engels, F., *Ludvig Fojerbah i kraj nemačke klasične filozofije*, Kultura, Beograd, 1960.
- Filipović, M., Zbog čega ljudi pristupaju novim religijskim pokretima? *TEME*, 26(3-4): 281-294, 2000.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme34-2000/teme34-2000-06.pdf>
- Gidens, E., *Sociologija*, CID-Podgorica; Romanov-Banja Luka, 2001.
- Haralambus, M., *Uvod u sociologiju*, Zagreb, 1989.
- Ilić, M., *Sociologija kulture i umetnosti*, Naučna knjiga, Beograd, 1987.
- Jeftić, M., Pravoslavlje kao faktor integracije i dezintegracije nacija na Balkanu, *TEME*, 20(1-2): 79-91, 1997.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme12-97/teme12-97-05.pdf>
- Keranović, S., *Sociologija*, Politehnička akademija (Viša tehnička škola), Beograd, 1998.

Kozić, P., *Sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1984.
Mandzaridis, G.I., *Sociologija hrišćanstva*, Hrišćanski kulturni centar, Beograd, 2004.
Marković, D.Ž., *Osnovi opšte sociologije*, Savremena administracija, Beograd, 1976.
Marks-Engels, *Izabrana dela* (tom II), Kultura, Beograd, 1950.
Nemanjić, M., Pravoslavne crkve na Balkanu: Kulturno-istorijski razlozi njihove posebnosti, *TEME*, 20(1-2): 59-77, 1977.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme12-97/teme12-97-04.pdf>
Pavićević, V., *Osnovi etike*, BIGZ, Beograd, 1974.
Rašković, V., *Sociologija*, Savremena administracija, Beograd, 1987,
Riht, R. i saradnici, „Civilizacija na raskršću”, *Komunist*, Beograd, 1972.
Živković, Lj., *Društvena nadgradnja*, Naprijed, Zagreb, 1960.

IX Poglavlje

LJUDSKI RAD KAO SOCIOLOŠKA KATEGORIJA

Za savremeno društvo sociologija rada ima značajnu ulogu u otkrivanju, objašnjavanju i istraživanju privrednih i socioloških pitanja. Sociologija rada, u užem smislu, izučava industrijsku sociologiju, ali se njeno proučavanje odnosi i na poljoprivredu, građevinarstvo, trgovinu, saobraćaj, odnosno na čitav svet rada (kako u procesu materijalne proizvodnje, tako i u razuđenoj sferi društvene delatnosti koja obuhvata nauku, obrazovanje, zdravstvo i sl.). Sociologija rada se bavi pitanjima čovekovog rada: proizvodnog i neproizvodnog, prostog i složenog, fizičkog i intelektualnog. Sociologija rada, dakle, izučava društveni aspekt rada, iako ga istovremeno izučava i sociologija u najširem smislu te reči. Međutim, sociologija rada kod razmatranja rada stavlja naglasak na karakter i sadržaj rada.

Težište ovih proučavanja je radno mesto; ono ima ontološku sadržajnost u egzistencijalnom i esencijalnom smislu – kategorijalnu celovitost (Vukićević 2000). Ta celovitost se ogleda u sledećem:

Kategorijalna određenost obavezuje na kompleksan pristup radnom mestu koji mora imati u vidu: prostornu i vremensku difuznost, sve ono sa čime se čovek sreće po radnoj dužnosti; poimanje radnog mesta od strane radnika; poimanje radnog mesta od strane drugih subjekata (porodica, članovi kolektiva, profesija, odgovarajuće institucije i država); kontinuiranost radnog procesa; njegovo zaokruženje i socio-kulturne elemente (sistem vrednosti i posebno vrednovanje radnog mesta, običaje, navike, oblike svesti i dr.); formalnu i neformalnu određenost radnog mesta itd. Na radnom mestu se spajaju sve naznačene komponente i grade celinu i to sasvim specifičnu celinu čiji metabolizam ne možemo redukovati na bilo koju drugu pojavu (profesiju ili zanimanje, radni položaj, radnu situaciju, radno ponašanje itd.) (Vukićević 2000).

Sociološki pristup radu podrazumeva dva različita shvatanja rada: (1) *antropološko* i (2) *ekonomsko*. Prema prvom i širem shvatanju, rad je svesna i svrsishodna praksa, kroz koju čovek izgrađuje sebe kao kulturno i istorijsko biće. Prema drugom i užem shvatanju – ekonomskom – rad se sagledava kroz

proizvodnju materijalnih dobara i profesionalnu društvenu delatnost kojom se podmiruju osnovne potrebe društva i njegovih pripadnika.

9.1. Pojam ljudskog rada

Savremene društvene nauke pojam ljudskog rada, kao posebne kategorije, duguju, pre svega, teorijskim doprinosima Hegelovog misaonog sistema, a potom osnivačima marksizma – Engelsovoj i Marksovoj kritičkoj reviziji i elaboraciji ljudskog rada, „većinom prirodnom uslovu ljudskog života”. Marksistička teorija, kao i sve potonje teorije koje su u žiži svojih sociološko-ekonomskih analiza i teorijskih postavki imale ljudski rad kao fenomen koji održava samu ljudsku suštinu, ne mogu da zaobiđu doprinose osnivača navedenih velikih misaonih sistema, bez čijih dometa savremene nauke o društvu sigurno ne bi imale tako stabilna uporišta.

Stvarajući veliki teorijski sistem upravo na polemici sa do tada postojećim dostignućima društvenih nauka, pre svega na polju sociologije i ekonomije, Marks je u svojim ranim „Ekonomsko-filozofskim rukopisima” iz 1844. godine (kojima je postavio temelje svog kasnijeg dela, „Kapitala”) naznačio smerove teorijskog razmatranja rada kao socijalno-ekonomske kategorije, iako u samim „Rukopisima” još nije postavljao osnove za svoju čuvenu teoriju vrednosti i viška vrednosti, koja je neodvojiva od njegove teorije rada. Marksovo polemičko polazište u razmatranju ljudskog rada odnosilo se, prvenstveno, na Hegelovu teoriju:

Negativno polazište za Marksa je Hegelova Fenomenologija, pre svega, teorija alijenacije i rada kao otuđenog procesa. Veličina Hegelove dijalektike negativiteta zasniva se, po mišljenju Marksa, na tome što proces ljudskog samostvaranja shvata kao naizmenične faze alijenacije i njenog ukidanja. Čovek, prema Hegelu, ispoljava svoju generičku suštinu jedino na taj način što se najpre odnosi prema vlastitim snagama u opredmećenoj formi, da bi ih zatim na neki način spolja prisvajao. Rad kao ostvarenje suštine čoveka ima, dakle, za Hegela jedino pozitivan smisao, predstavlja nastajanje čovečnosti kroz njegovo otuđivanje. Pa, ljudska suština, po Hegelu, poistovećuje se sa samosvešću, a rad s duhovnom delatnošću; samim tim, proces alijenacije u prvobitnoj formi je alijencija samosvesti, a svekolika predmetnost – otuđena samosvest; ukidanje alijenacije, čovekovo ponovno prisvajanje svoje vlastite suštine je, prema tome, ukidanje predmeta i njegov povratak duhovnoj prirodi čoveka. Integracija čoveka sa prirodom realizuje se na duhovnom nivou i zbog toga je ona za Marksa samo apstraktna i iluzorna (Kolakovski 1880, 156).

Kritikujući postavke Hegela, a pozivajući se na Fojerbaha, Marks smatra da je suština čovečnosti rad u smislu čulnog opštenja s prirodom. Rad je uslov svake čovekove duhovne delatnosti, i u njemu čovek istovremeno stvara i

samoga sebe i prirodu. Zato su predmeti ljudskih potreba predmeti u kojima čovek ispoljava i realizuje vlastitu suštinu i nezavisni su od čoveka. Na taj način, Marks priznaje da je čovek, osim svoje dinamičke prirode, istovremeno i pasivno biće. Zahvaljujući ovakvom postavljanju problema rada, odnosno čovekove pozicije u odnosu na prirodu, Marks postavlja u centar svojih razmatranja čoveka kao biće neraskidivo vezano za prirodu, odnosno „vraća” čoveka prirodi upravo preko rada kao sredstva kojim čovek obavlja „razmenu materije” s prirodom. Znači da je čovek, istovremeno, i prirodno biće: „Čovek je neposredno prirodno biće... Ali, čovek nije samo prirodno biće, nego ljudsko prirodno biće, tj. biće koje postoji samo za sebe, stoga rodno biće, biće koje se kao takvo mora potvrditi i manifestovati kako u svom bitku, tako i u svom znanju” (Marks 1973, 324-325).

Kao poseban, jedinstven kvalitet u prirodi, čovek kao „rodno biće” mora stalno da se manifestuje i potvrđuje, što u okviru čovekove egzistencije predstavlja trajan proces. Znači, sam čovek, stalno angažujući sve svoje fizičke i duhovne sposobnosti, mora u trajnom procesu rada da stvara sve uslove svoje egzistencije. Sve situacije s kojima se suočava u svojoj egzistenciji (a mnoge od njih nisu nužno njegove) čovek upravo radom čini svojima, za razliku od životinja koje svoju vezu s prirodom ostvaruju na najdirektniji način:

Životinja je neposredno jedinstvena sa svojom životnom delatnošću. Ona je životna delatnost. Čovek čini samu svoju životnu delatnost. On je upravo samo na taj način rodno biće... Praktično proizvođenje predmetnog sveta, prerada anorganske prirode jeste potvrđivanje čoveka kao svesnog rodnog bića, tj. bića koje se prema radu odnosi kao prema svojoj vlastitoj suštini, ili prema sebi kao rodnom biću. Doduše, životinja, takođe, proizvodi. Ona gradi sebi gnezdo, stanove kao pčela, dabar, mrav itd. Ali ona proizvodi samo ono što treba neposredno za sebe ili svoje mlado; ona proizvodi samo pod vlašću neposredne fizičke potrebe, dok čovek proizvodi i kad je slobodan od fizičke potrebe i istinski proizvodi tek oslobođen od nje; ona proizvodi samo za sebe, dok čovek reproducira celu prirodu; njezin proizvod pripada neposredno samo njenom fizičkom telu, dok se čovek slobodno suprotstavlja svom proizvodu (Marks 1973, 251-252).

U procesu rada, čovek na prirodu ne deluje u usamljeničkom činu: u njemu, on je nužno povezan s drugim ljudima. To znači da je rad isključivo zajednički, odnosno da je društvena kategorija. Konstatujući ovo, dolazi se do konstatacije da je rad uvek dvostruk odnos: istovremeno to je *odnos prema prirodi* i *društveni odnos*. Iz toga proizlazi još jedna dimenzija rada, ali kao društvenog odnosa: naime, aktivnostima u procesu rada, kao kolektivnom činu, ljudi deluju jedni na druge, što znači i da je smer uticaja rada dvostruk – čovek utiče istovremeno i na prirodu i na druge ljude u procesu rada. Marks u raspravi „Najamni rad i kapital” piše da „u proizvodnji ljudi ne utiču samo na prirodu, nego i jedni na druge. Oni mogu da proizvode jedino radeći zajedno na određen

način i razmenjujući svoje radove među sobom. Da bi proizvodili, oni stupaju u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama ovih društvenih veza i odnosa vrši se njihov uticaj na prirodu, obavlja se proizvodnja” (Marks 1950, 71). Dvostruka priroda rada omogućava da, delujući na prirodu, menjajući je i prilagođavajući je svojim potrebama, čovek menja i samoga sebe, odnosno menja svoje stvaralačke moći i potencijale. On razvija snage koje „dremaju” u njegovoj prirodi, i, kako kaže Marks, „potčinjava njihovu igru svojoj vlasti”.

Rad je organsko jedinstvo delovanja svesti i materijalnog delovanja. Osnivač marksizma naglašava da rad predstavlja misaono i materijalno delovanje čoveka na prirodu, a u tom procesu dešava se menjanje i same materije u prirodi i prirodnom procesu. U okviru tog procesa, delovanje svesti se najizrazitije ispoljava u čovekovo samosvesti, odnosno u čovekovo spoznaji sopstvenih potreba, kao i u definisanju ciljeva. U skladu s tim, čovek ih prvo definiše, zatim stvara planove, formuliše ideje, modele i idealne sheme materijalnih procesa koji će mu omogućiti dobrobit. Znači, čovek u okviru materijalnog delovanja prevaljuje put od subjektivne predstave do delotvorne aktivnosti koja se materijalizuje u objektu procesa rada. Na taj način se, prema Marksu, rad uvek ispoljava kao dijalektičko jedinstvo duhovnih i telesnih snaga, mozga i ruku, a sve to u procesu promene oblika prirodnih stvari u kvalitativno nove oblike – rezultate rada.

Na taj način, rad kao permanentno čovekovo delovanje na prirodu, zbog njenog menjanja i prilagođavanja njegovim primarnim i izvedenim potrebama, predstavlja trajnu prirodnu nužnost – „večiti prirodni uslov ljudskog života”. Drugim rečima, rad se ispoljava kao nužda, čak i onda kada nije direktno uslovljen zadovoljenjem čovekovih primarnih potreba, odnosno uslova njegove fizičke egzistencije i proste reprodukcije.

Prema Marksovom mišljenju, postoji i rad koji je rasteraćen nužnosti gole egzistencije, ali on je moguć tek kada ta nužnost prestane, odnosno kada se ostvare materijalni uslovi koji je u potpunosti zadovoljavaju. „Carstvo nužnosti” i „carstvo slobode” Marks opisuje na sledeći način:

Kao što divljak mora da se bori s prirodom da bi zadovoljio svoje potrebe, da bi održao i reprodukovao svoj život, tako to mora činiti i civilizovani čovek, i on to mora u svim društvenim oblicima i pod svima mogućim načinima proizvodnje. Njegovim razvitkom proširuje se carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe, ali se u isto vreme uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju. Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da udruženi rad, udruženi proizvođači, racionalno urede svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najdostupniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvo nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta

samo na onom carstvu nužnosti kao na svojoj osnovici. Skraćenje radnog dana je osnovni uslov (Marks 1964, 9-10).

9.2. Činioci društvene proizvodnje

U razmatranju društvene proizvodnje marksistička teorija je nezaobilazno polazište, budući da je upravo utemeljivač ove teorije – Karl Marks – svojom analizom rada, vrednosti i viška vrednosti u „Kapitalu”, pružio obilje činjenica i analiza iz oblasti društveno-ekonomskih fenomena ljudske zajednice, bez kojih bi svako promišljanje ovih fenomena bilo gotovo nemoguće. Učenje o materijalnoj proizvodnji kao o procesu razmene materije između čoveka i prirode afirmisalo je njen primaran značaj kao pokretačke snage, ali i kao osnove svih odnosa u društvu, odnosno svih oblika ispoljavanja društvenog života.

Istorija i čovekova priroda, prema Marksovom mišljenju, nisu čoveku date unapred. One su rezultat njegove svesne „delatne” prakse, istorijskog procesa u čijoj je osnovi rad, odnosno delovanje na prirodu, njeno menjanje i prilagođavanje svojim potrebama.

Kao i u prirodi, i u istoriji vlada nužnost, ali nužnost koja se menja radom i prilagođava, odnosno modifikuje, prema čovekovim potrebama. To znači da je proces rada u samim počecima ljudske istorije, te se bez shvatanja njegove suštine, strukture i elemenata ne može pristupiti ni sagledavanju ni shvatanju bilo kog fenomena koji predstavlja originalnu materijalnu (ekonomsku), odnosno duhovnu vrednost.

Smatrajući rad procesom između čoveka i prirode, Marks piše („Kapital”, I tom, V glava) da u tom procesu čovek „svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom. Prema prirodnoj materiji on sam istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tela, ruke i noge, glavu i ruku da bi prirodnu materiju prilagodio sebi u obliku upotrebljivom za njegov život” (Marks 1964, 186).

Delujući, na taj način, na prirodu oko sebe i menjajući je, čovek tako menja i svoju sopstvenu prirodu. Ovim nužnim činom on je prinuđen i da razvija sopstvene, njemu samom do tada nepoznate snage koje „dremaju”, kako Marks kaže, u njegovoj prirodi i da njihovu „igru” kontroliše i potčinjava svojoj slobodnoj volji.

Prema tome, postoje tri osnovna činioca svake društvene proizvodnje:

- (1) *čovek sa svojim znanjem i iskustvom (radna snaga),*
- (2) *sredstva za rad i*
- (3) *predmeti rada.*

Radna snaga. Čovek svojim radom pokreće ostale faktore proizvodnje, jer on stvara i sredstva (oruđa) za rad i pronalazi i bira predmete svog rada. Rad kao svesna i svrsishodna delatnost ljudi, prema antropološkom određenju, predstavlja proces u kome se troši radna snaga proizvođača. Savremeno društvo karakteriše sve veći utrošak umnog rada i smanjivanje utroška fizičkog rada, a znanje postaje poseban i najvredniji kvalitet radne snage proizvođača. Preduzetništvo se u savremenom društvu pojavljuje kao posebna vrsta rada pod kojim se podrazumevaju poslovi upravljanja, organizovanja i pokretanja proizvodnje u cilju ostvarenja većeg obima proizvodnje i poslovnih rezultata. Radna snaga je, prema tome, najznačajniji aktivni faktor proizvodnje.

Sredstva za rad. Sredstvo kojim se deluje, ili sredstvo rada, predstavlja jednu ili više stvari (sprava) koje se u procesu rada nalazi između radnika i predmeta rada, koje „posreduje” u procesu rada. Tim sredstvom radnik iskorišćava fizička ili hemijska svojstva predmeta rada, stvarajući proizvod u skladu sa svrhom rada. U izvesnom smislu, osim njegove fizičke snage, i sredstvo rada u rukama radnika predstavlja „silu” kojom on deluje u ovom svrhovitom činu. Promena na predmetu rada, koja je svrha i krajnji cilj procesa rada, ostvaruje se pomoću sredstava za rad, a njenim postizanjem proces rada se završava. Proces rada se gasi u proizvodu rada.

Sredstva za rad u užem smislu obuhvataju materijalna dobra (oruđa) koja se neposredno koriste u procesu rada poput mašina, alata, uređaja itd. Sredstva za rad u širem smislu, pored oruđa za rad, obuhvataju i materijalna dobra koja obezbeđuju opšte uslove za rad; na primer, fabričke hale, magacini za čuvanje robe, topionice itd.

Predmeti rada. Predmet na koji se deluje može biti, s jedne strane, opšti predmet čovekovog rada u smislu gotovog prirodnog dobra (zemlja, plodovi, voda itd.) za koji nije nužno čovekovo sadejstvo s prirodom, a s druge strane, predmet rada može biti pripremljen prethodnim radom. Takvi predmeti rada nazivaju se sirovine (recimo, metali, tkanine, daske itd.).

Za razliku od sredstava za rad, predmeti rada su pasivniji činilac društvene proizvodnje.

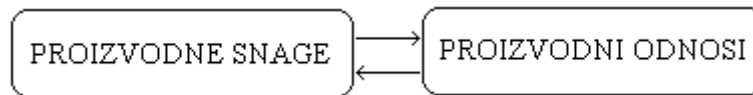
9.2.1. Proizvodne snage i proizvodni odnosi

Sredstva za rad i predmeti rada čine *sredstva za proizvodnju*. Sredstva za proizvodnju i radna snaga su međusobno povezani, te zajedno čine *materijalnu proizvodnu snagu društva*. Ponekad se smatra da *proizvodne snage* čine čovek (subjektivni faktor) i sredstva za rad (objektivni faktor).

Proizvodne snage predstavljaju pokretačku snagu društva. One određuju stepen razvitka i karakter društvenih odnosa u proizvodnji, to jest, proizvodnih odnosa (Slika 9.1).

Kako je ljudski rad moguć samo u okviru društva, kao društveni rad, proces rada, gledano istorijski, može da se odvija samo u konkretnim društvenim

odnosima i kroz konkretne oblike. Zbog toga Marks naglašava da je svaki proces rada uslovljen ne samo stepenom razvitka proizvodnih snaga, već i proizvodnim odnosima.

Slika 9.1. Zavisnost između proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa.

Proizvodni odnosi obuhvataju odnose u (1) proizvodnji, (2) raspodeli, (3) razmeni i (4) potrošnji dobara, te (5) svojinske odnose. Najveći značaj u okviru proizvodnih odnosa imaju svojinski odnosi. Oni su „srž” ne samo proizvodnih, nego i društvenih procesa, jer, u svojinskim odnosima su, u stvari, koreni moći.

9.2.1.1. Oblici svojine

Svojina se može definisati kao „društveni izraz čovekovog prisvajanja prirode i njegove vlasti nad time predmetima” (Pantelić-Vujanić 1996, 61). Prisvajanje je, u stvari, ukupnost svih društvenih odnosa u procesu društvene proizvodnje i raspodele proizvoda.

Osnovni oblici svojine su: (1) privatna, (2) lična i (3) društvena. *Privatna svojina* je oblik ekonomskog prisvajanja u društvu koje se zasniva na nečijem individualnom raspolaganju i korišćenju sredstava za proizvodnju. *Lična svojina* se, za razliku od privatne, odnosi na prisvajanje predmeta potrošnje. *Društvena svojina* je oblik prisvajanja koji ne sadrži posebno pravo nekog pojedinca ili grupe, već se ona kolektivno, odnosno društveno prisvajaju.

Istorijski gledano, pojavljivali su se (redosledno) sledeći oblici svojine: (1) društvena svojina prvobitne zajednice, (2) privatna robovlasnička svojina, (3) feudalna privatna svojina, (4) kapitalistička privatna svojina i (5) socijalistička društvena svojina.

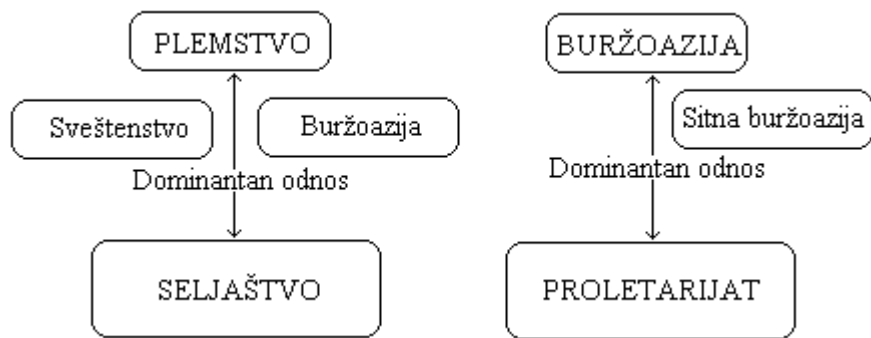
Na kraju, proizvodne snage i proizvodni odnosi (u svetlu marksističke teorije) obrazuju ekonomsku „bazu”, to jest, osnovu društva na kojoj počiva „nadgradnja” (pravna, politička i duhovna). Proizvodne snage i proizvodni odnosi nekad predstavljaju skladnu celinu, a nekad ekonomska baza nosi puno protivrečnosti između komponenata koje je čine.

9.2.2. Društveno-ekonomske formacije

Društveno-ekonomske formacije su istorijski prepoznatljivi oblici globalnih društava, uslovljeni primarno razvojem proizvodnih snaga. Osnov za

periodizaciju velikih stepnjeva u razvoju globalnog društva su: (1) proizvodne snage, (2) privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju i klasni odnosi, te (3) svi drugi društveni odnosi koji proističu iz osnovnog svojinskog odnosa (Pantelić-Vujanić 1996, 66).

Istorija globalnog ljudskog društva, prema marksističkoj sociologiji, može se podeliti na pet društveno-ekonomskih formacija; to jest, na: (1) prvobitnu zajednicu, (2) robovlasništvo, (3) feudalizam, (4) kapitalizam i (5) komunizam. Na slici 9.2 su istaknuti najvažniji odnosi između klasa u dvema društveno-ekonomskim formacijama.

Slika 9.2. Feudalizam nasuprot kapitalizmu.

9.3. Podela rada

Starogrčki filozof Platon je prvi ukazao na značaj podele rada u društvu. Tvrdio je da je najbolje uređena ona država (društvo) u kojoj svako obavlja rad za koji je najsposobniji: mudri treba da vladaju, hrabri da brane državu, a vredni da proizvode materijalna dobra.

Prema marksističkom učenju, podela rada je istorijska kategorija. To znači da je podela rada rezultat i pretpostavka razvoja društva, ali, isto tako, i uzrok klasnih sukoba. Dirken je, za razliku od Marksa, više naglašavao društveno-tehničku dimenziju podele rada, tvrdeći da se njome povećava solidarnost i međuzavisnost u društvu, jer se javlja potreba za proizvodima drugih onda kada se oni bave različitim poslovima. Osim pomenutih mislilaca, teorijskim razmatranjima podele rada bavili su se i Aristotel, Ibn Haldun, social-utopisti, Adam Smit, Vilhelm Vajting, Svetozar Marković, Žorž Fridman, Radovan Rihta, Andre Gorc i drugi savremeni autori.

Na osnovu opsežnih istraživanja ovog fenomena došlo se do saznanja da je podela rada objektivna, opšti, nužan i bitan društveni odnos u svim društvima. Zakon podele društvenog rada je, u stvari, najopštiji zakon u sociologiji. Podela

rada ubrzava razvoj proizvodnih snaga društva i dovodi do podružljavanja proizvodnje i do povećavanja povezanosti između proizvođača.

Društvena podela rada je, u stvari, raspodela ukupnog fonda društvenog rada na pojedine oblasti, grane, vrste i podvrste ljudske delatnosti. Ona predstavlja jedan od najvažnijih činilaca stvaranja i razvitka društva.

9.3.1. *Vrste podele rada*

Razvoj proizvodnih snaga uticao je na društveno-ekonomske odnose, to jest na podelu rada koja se, kroz složenije društveno-ekonomske odnose, ispoljavala u različitim oblicima. Oblici podele rada nose obeležje klasnih odnosa, mada su uslovljeni i nekim prirodnim pojavama. Najčešće se analitički sagledavaju tri podele rada: (1) prirodna, (2) istorijska (odnosno, društvena) i (3) tehnička podela rada.

Prirodna podela rada. Prirodna podela rada počiva na razlikama u polu i uzrastu, odnosno to je podela poslova između žena i muškaraca i podela među generacijama (deca, odrasli u punoj snazi i stari). Deca obavljaju lakše poslove, muškarci se bave lovom i stočarstvom, žene su zadužene za poslove u kući, dok stariji izrađuju oruđa i upućuju mlađe u rad. Ovaj, najranije nastali oblik podele rada svojstven je svim društvima, ali je karakterističan i ključan za nerazvijena i tradicionalna društva.

U prvobitnoj zajednici ljudi su proizvodili da bi živeli (zadovoljavali bi svoje osnovne egzistencijalne potrebe), tako da je podela rada bila „samonikla”, jer je poticala od rada u zavisnosti od uzrasta i pola. Na taj način se ljudi diferenciraju prema obavljanju određenih poslova i delatnosti, ili, kako to Marks (1964, 282) kaže: „Samonikla plemena, samonikla podela rada potiče iz razlika u polu i dobi, počiva dakle na čisto fiziološkoj osnovici, i biva sve prostranija što se zajednica više širi, stanovništvo raste, a osobito usled sukoba među raznim plemenima, i kad jedno pleme podjarmljuje drugo”.

Istorijska podela rada. Usavršavanje sredstava za proizvodnju dovodi do složenije podele rada. Istorijska (ili društvena) podela rada se svodi na tzv. tri velike podele rada u dosadašnjoj istoriji:

- (1) *pojava zemljoradnje* kao zasebne privredne grane i njeno odvajanje od stočarstva,
- (2) *odvajanje zanatstva od zemljoradnje* i stvaranje podloge za kasniju pojavu industrije, i, posebno,
- (3) *pojava trgovine* kao nove grane koja povezuje poljoprivredu i zanatstvo posredstvom prvobitnog tržišta.

Do prve velike društvene podele rada na stočarstvo i zemljoradnju dolazi u prvobitnoj zajednici, u periodu varvarstva. Naime, posle perioda

sakupljačko-lovačke delatnosti, jedna plemena su se posvetila pripitomljavanju životinja i njihovom razmnožavanju, kako bi podmirili potrebe za hranom, odećom i radnom snagom. Druga plemena, pak, orijentisala su se na obrađivanje zemljišta (zemljoradnja), gajeći određene vrste useva. Povećana produktivnost rada uslovlila je pojavu viškova u zemljoradnji i stočarstvu. Razvoj zemljoradnje, potom, dovodi do izdvajanja zanatstva iz njenog okvira, to jest, do druge velike društvene podele rada. Tada dolazi do formiranja tržišta i robne proizvodnje kao posebnog oblika organizacije i funkcionisanja društvene proizvodnje. Kasnije, kao posledica povećanog obima zanatske proizvodnje, dolazi i do treće velike društvene podele rada – pojavljuje se trgovina. Sa pojavom trgovine formira se i poseban, trgovački sloj, koji se bavi samo razmenom (ne i proizvodnjom). Pojava trgovine je zaoštrila suprotnosti između sela i grada, omogućila uslove za nastanak civilizacije, te utrla put uspostavljanju prvih klasnih odnosa u društvu (Pantelić-Vujanić 1996, 60).

Kasnije dolazi do novog diferenciranja društvene proizvodnje. Iz zanatstva se izdvaja *građevinarstvo*, a tehničkim opremanjem zanatstva i uvođenjem kooperacije nastaje *industrija*. Razvoj trgovine uslovio je *izdvajanje saobraćaja* kao posebne oblasti. Diferenciranje se, naravno, nije zadržalo na ovome, već je u okviru svake posebne oblasti došlo do stvaranja više grana (Radomirović 1986, 92). Tako nastaje društvenena podela rada u tri stepena, to jest: (1) opšta, (2) posebna i (3) pojedinačna.

Opšta, posebna i pojedinačna podela rada. Pod opštom podelom rada se podrazumava podela rada na velike privredne grane. Marks je isticao da „ako imamo u vidu jedino rad sam, onda razdvajanje društvene proizvodnje na velike njene radove, kao poljoprivredu, industriju itd., možemo označiti kao *opštu podelu rada*, podvajanje ovih radova proizvodnje na vrste i podvrste kao *posebnu podelu rada*, a podelom rada u okviru jedne radionice kao *pojedinačnu podelu rada*” (1964, 281-182).

Na osnovu opšte podele rada mogu se klasifikovati sledeće privredne delatnosti: poljoprivreda, šumarstvo, zanatstvo, industrija, građevinarstvo, trgovina i saobraćaj. Kada je, recimo, saobraćaj u pitanju, onda posebna podela rada predstavlja podelu ove delatnosti na pojedine saobraćajne grane: drumski, železnički, vazdušni i rečni saobraćaj. Pojedinačna podela rada odnosi se na podelu privrednih grana na pojedine privredne jedinice. Na primer, u okviru drumskog autobusnog saobraćaja postoji više preduzeća kao što su: „Lasta” iz Beograda, „Niš-ekspres” iz Niša ili „Jedinstvo” iz Vranja.

Podela rada u savremenim uslovima. U savremenom društvu ljudske aktivnosti se dele uglavnom na tri sektora: (1) *primarni*, (2) *sekundarni* i (3) *tercijarni*. Primarni sektor obuhvata poljoprivredu, šumarstvo, ribolov i lov; proizvodnja se ne odvija na fabrički način, a proizvodi podmiruju osnovne ljudske potrebe (recimo, ishrana stanovništva). Sekundarni sektor obuhvata industriju, građevinarstvo, rudarstvo, proizvodno zanatstvo i javne radove (kako

proizvodnju sredstava za proizvodnju, tako i sredstava široke potrošnje). U tercijarnom sektoru najveći značaj imaju trgovina, saobraćaj i turizam.

Podela rada u savremenom društvu dovodi do promena u strukturi privrede na taj način što se smanjuje značaj i udeo primarnog i sekundarnog sektora, dok se, istovremeno, povećava značaj tercijarnog sektora. Štaviše, izvesni autori smatraju da je opravdano posebno isticati i tzv. *kvarternarni* (u prvom redu, obrazovanje i zdravstvo) i *kvintalni* sektor (nauka, odnosno informacije).

9.3.2. Društvena i tehnička podela rada

Razlika između društvene i tehničke podele rada u društvu, po shvatanju D. Ž. Markovića, izražava raspodelu ukupnog društvenog rada na pojedine oblasti i grane, na pojedine nosioce radničke aktivnosti, a „tehičko-tehnološka podela rada proizilazi iz nje i ona je uži pojam i odvija se u sklopu organizovanog procesa rada jedne radne jedinice gde se proizvode određeni proizvodi, znači u jednoj proizvodnoj grupi” (Marković D. 1979, 174). Tehnička podela rada se vrši u okviru proizvodnog procesa u jednom proizvodnom preduzeću. Pojava ovog oblika društvene podele rada vezuje se za nastanak manufakturnog kapitalizma, a svoj pun razvoj dostiže u industrijskoj proizvodnji koja omogućuje masovnu i serijsku proizvodnju.

Iako tehnička podela rada proizilazi iz društva i društvene podele rada, između njih postoje razlike koje, po Marksu, omogućavaju dobijanje proizvoda i njegovo plasiranje, kao robe, na tržištu.

Društvena podela rada javlja se prevashodno kao ekonomska kategorija, dok tehnička podela rada ukazuje na pojedine funkcije u radnom procesu i najefikasnije korišćenje društvenih sredstava. Odnos između ovih podela rada profesor D.Ž. Marković ovako sagledava:

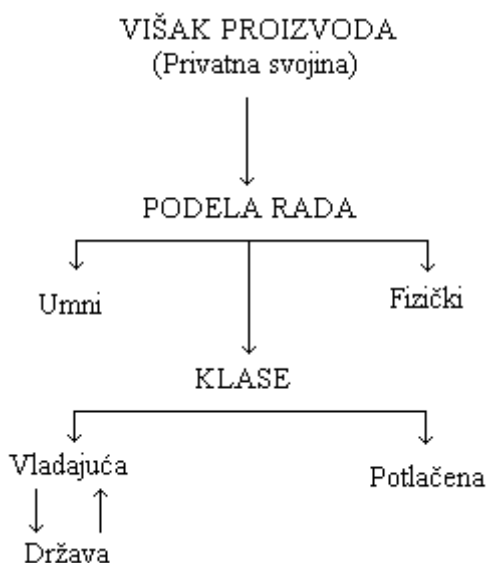
... tehnička (tehnološka) podela rada nastaje posle društvene podele rada. One se međusobno ne samo razlikuju već, u određenom smislu, između njih mogu postojati i suprotnosti. Za razumevanje odnosa društvene i tehničke podele rada značajno je Marksovo ukazivanje da društvena podela rada omogućava stvaranje proizvoda u obliku robe koja se u različitim jedinicama pojavljuje na tržištu. Međutim, manufakturna (tehnička, tehnološka) podela rada ima za cilj da se proizvede jedan predmet, koji se u stvari i pojavljuje na tržištu, što dovodi do određenih protivurečnosti.

Društvena podela rada, kao što smo istakli, označava raspoređivanje celokupnog fonda društvenog rada na posebne delatnosti i, po shvatanju Marksa, opšta podela rada razdvaja društvenu proizvodnju na njene velike delove, posebna podela rada deli ove delove na vrste i podvrste, dok pojedinačna podela rada označava podelu rada unutar pojedinih društvenih grupa u okviru kojih se odvija radni proces (Marković, D.Ž. 1979, 174-175).

Društvena podela rada se različito manifestuje u kapitalizmu i socijalizmu. U kapitalizmu se manifestuje u ekonomskom i socijalnom pogledu (položaj radnika u procesu rada nije definisan, odnosno zavisna je od kapitaliste; otuđenost od sredstava rada, procesa rada; iskorišćenje njegove radne snage do maksimuma i dr.). U socijalizmu, ove protivrečnosti se polako ublažavaju, ali se društvena podela rada ne ukida (Marks 1947, 710-711).

9.4. Vrste rada

Fizički i umni. U istoriji ljudskog društva, tek u epohama diferenciranja klasa usled promena u materijalnoj osnovi dolazi do podele na fizički (manuelni) i umni (intelektualni rad). Ta se pojava sve više iskazuje kroz različite epohe prestrukturiranjem klasnih odnosa, što je istorijski određeno dvojakim faktorima: (1) društveno-ekonomskim okolnostima i (2) klasno-partijskim odnosima i interesima (Rašković 1984, 31). Podelu rada na manualni i umni (intelektualni) omogućila je pojava viška proizvoda (slika 9.3).

Slika 9.3. Podela rada na manualni i umni rad.

U starogrčkom svetu se radu prilazilo na različite načine. Hesiod, ratar i pesnik iz Akre u Beotiji, bio je jedan od prvih mislilaca koji se bavio problemima rada. Hesiod je smatrao da je rad bitan izvor svakog napretka, ističući *ideal radinosti* kao najviši ljudski ideal. Ideal radinosti je povezan sa

idealom slobode. Na primer, „obrađivanje zemlje je najmukotrpniji posao, ali baš ta sposobnost da se vlastitim rukama obezbedi sve što je neophodno za život (Hesiod je sam pravio plug, a žene u njegovoj kući šile odela), oslobađala ga je zavisnosti od spoljnog sveta (Stojković 1995, 32).

Poput Hesioda, rad su slično sagledavali Demokrit i Sokrat, na jednoj, i tzv. „aristokrati rada” (Platon, Ksenofont i Aristotel), na drugoj strani. Nasuprot Hesiodovoj ideji o autentičnom razvoju pojedinca, porodice i društva na podlozi povezanosti ideala radinosti sa idealom slobode (prvi je pretpostavka drugog), stoji Aristotelovo stanovište da se manualnim radom ne može postići vrлина. Aristotel ne prezire rad uopšte, nego samo manualni rad slobodnih ljudi. Čovek da bi podmirio svoje potrebe, prema Aristotelu, mora da stvara ekonomska dobra, i to na dva osnovna načina: (1) prirodni (ratarstvo, stočarstvo i lov) i (2) neprirodni (koji su plod iskustva i umešnosti).

Proizvodni i neproizvodni rad. Proizvodni i neproizvodni rad se sociološki posmatra kroz fizički i intelektualni rad. Pri tome, intelektualni rad pripada oblasti vanmaterijalne proizvodnje u širem smislu reči, dok je proizvodni rad vezan za materijalne vrednosti. Ove dve vrste rada su međusobno uslovljene, odnosno dopunjuju se sa stanovišta krajnjeg efekta (i jedna i druga vrsta rada su „proizvodni”).

Prosti i složeni rad. U nekom random procesu ljudi obavljaju konkretne poslove; međutim, neki su jednostavni, a drugi složeni. Prosti i složeni rad mogu se posmatrati sa stanovišta doprinosa ličnog rada. Prost rad može da obavlja svaki čovek u proizvodnji bez posebne obuke i posebne kvalifikacije. Složen rad, s druge strane, predstavlja trošenje radne snage posebne stručne osposobljenosti koja se stiče obrazovanjem na odgovarajućim školama. Svaki složeni rad može se svesti na prost rad, odnosno, prost rad predstavlja meru uporedivosti složenih radova.

U savremenim uslovima rada, naročito u eri treće naučno-tehnološke revolucije, radni proces se bitno menja; tako, podela rada na umni i fizički u klasnim društvima u potpunosti gubi klasna obeležja, budući da ovladavanje znanjima i praćenje novih tehnologija zahteva i drugačiji odnos prema sredstvima za proizvodnju. To posebno dolazi do izražaja u oblastima proizvodnje s visokom tehnologijom. Uporedo s tim, dolazi i do promena vrednosnih kriterijuma rada, uslova rada, statusa radnika, radne sredine i drugo.

9.4.1. Odnos rada i stvaralaštva

Rad, kao što je rečeno, najčešće se deli na fizički i umni. Stvaralaštvo je, međutim, posebna vrsta rada u kojem posebno dolazi do izražaja inovativnost. Svako stvaralaštvo je ujedno i rad, dok svaki rad ne podrazumeva stvaralaštvo.

Premda se i radom i stvaralaštvom stvaraju vrednosti, razlika među njima se ogleda u tome što se radom stvaraju već postojeće (stvarne) vrednosti, a

stvaralaštvom sasvim nove, neponovljive vrednosti. Rezultati rada su od značaja za ljudsku egzistenciju, dok tvorevine stvaralaškog rada imaju univerzalni, opšteljudski značaj. Radom se, prema tome, obezbeđuje opstanak života u njegovom najelementarnijem obliku, dok se stvaralaštvom, s druge strane, život osmišljava na taj način što se sredstvima za održanje života pridaju humani oblici, a samoj egzistenciji uzvišeni obrisi.

Pošto rezultati rada stvaralaštva, po pravilu, imaju trajan karakter, stvaraoci u razvoju društva ostvaruju veći doprinos u odnosu na druge ljude. Poput heroja, i u sudbeni stvaraoca ima nečeg uzvišenog – „heroji su stvaraoci, a stvaraoci su heroji u eferi pronalaženja novog” (Milosavljević 1995, 26).

9.5. Sadržaj i karakter rada

U složenom procesu proizvodnje dolazi do podele rada koja određuje sam rad kao višestruko raznorodnu delatnost: rad se pojavljuje i kao *umni* i *fizički*, kao *proizvodni* i *neproizvodni*, kao *prost* i *složen*. U složenijim analizama rada gotovo se uvek nameće njegova dvojaka priroda, tako da se u razmatranjima mora doći i do kategorije: *vrsta rada*. Svaka pojedinačna vrsta rada uslovljava određene radne operacije, odnosno određuje način proizvodnje i karakter pojedinačnih radnih operacija. Prema tome, od sadržaja rada zavisi kvantitativna i kvalitativna uslovljenost procesa rada. A kako je rad prevashodno društvena kategorija, od sadržaja rada zavisi i njegova organizacija. Upravo u ovoj dimenziji rada kao posebnog oblika društvene prakse leže oni odnosi koji određuju njegov karakter. Zavisno od proizvodnih i klasnih odnosa, ljudski rad se ispoljava kao *upravljajući* i *izvršilački*, kao *najamni* i *slobodno udruženi*, *prinudni* i *slobodni*, *stvaralački* i *rutinski*, *svestran* i *delimičan*.

Društveni i međuljudski odnosi u samom procesu rada na najneposredniji način određuju karakter rada; kao specifičnost ljudske delatnosti u kojoj čovek, kako marksistička teorija naglašava, najizrazitije ispoljava svoju „generičku suštinu”. „Karakter ljudskog rada izražava odnos čoveka prema svojoj radnoj aktivnosti u smislu da li je oseća kao vlastitu delatnost koja vrši oslobađanje svake prinude, razvijajući u njoj svoje optimalne sposobnosti ili ne” (Marković D.Ž. 1979, 162).

Kao i ostala svojstva rada, i sadržaj i karakter rada su promenljive kategorije, koje ne zavise samo od društvenih i klasnih odnosa već i od tehnološkog razvoja, naučnih i novatorskih dostignuća, što najbolje ilustruju posledice tehnološke revolucije XX veka. Ona je iz korena promenila sve dosad postojeće odnose u masovnoj proizvodnji ljudskih potreba.

9.6. Oblici organizacije rada

Tehničko-tehnološka osnova rada, odnosno stepen razvoja sredstava rada, uporedo s klasnim odnosima u kojima se ostvaruje proces rada, određuju oblike organizacije rada. Upravo je, zbog ovakvog karaktera uslovljenosti organizacije rada klasnom strukturom određenog društva, moguće da klasni interesi, odnosno predstavnici klase koja je vlasnik sredstava za proizvodnju, budu presudan činitelj u formiranju oblika organizacije rada. Naime, očuvanje vlasničkog monopola nad sredstvima za proizvodnju često je presudan činitelj u razvoju oblika organizacije rada, odnosno uzrok neusaglašenosti oblika organizacije rada sa stepenom razvoja sredstava rada. To je naročito uočljivo u društveno-ekonomskim uslovima savremenog sveta, kada su tehnološka revolucija i tehnički progres učinili da mnoge tehnologije zastarevaju u trendu koji čak i najbolji poznavaoци savremenih kretanja u nauci i proizvodnji ne mogu da prate. Finansijski i poslovni efekti svake nove proizvodnje (razume se, i organizacije rada), bez izuzetka, predstavljaju prave potrebe za svaki, pa i najmanji proizvodni sistem, tako da ova problematika predstavlja sve značajniji segment svakog ozbiljnijeg pristupa sagledavanju problema organizacije rada u savremenim uslovima. Zbog toga se nedvosmisleno nameće zaključak da se u tim uslovima sve više gubi klasni značaj problema organizacije rada.

Međutim, u dosadašnjim etapama društveno-ekonomskog razvoja ljudskih zajednica, ta klasna uslovljenost organizacije rada bila je mnogo više izražena i uslovljena stepenom razvoja proizvodnih snaga. Era industrijske civilizacije, odnosno sve faze razvijenog kapitalizma (posebno tzv. mašinska) rezultirale su formiranjem takvih oblika industrijske proizvodnje koji su podrazumevali specijalističke etape u proizvodnom procesu i proizvodne trake, zahvaljujući kojima je industrijska proizvodnja prerasla u tzv. „*autoritativnu organizaciju rada*”, koju je Tejlor nazvao „naučnom organizacijom rada”. Ovakva tipologija oblika organizacije rada o kojoj je bilo reči, a koju je ustanovio Tejlor, podrazumevala je potpuno odvajanje funkcije rukovođenja od izvršavanja, odnosno funkcije intelektualnog od fizičkog rada. Vlasničko-upravljačke elite su, nužno, u ovoj fazi razvoja proizvodnih snaga bile potpuno odvojene od radnika kao izvršilaca, čiji je udeo u procesu proizvodnje bio lišen svake inicijative i kreativnosti. Razume se da je ovakav koncept organizacije rada proizvodnu delatnost lišavao svakog unutrašnjeg smisla, a da je radnik, kao osnovni protagonist u ovom procesu, bio uskraćen da se samopotvrđi kao ličnost.

U suštini, ovakav dehumanizovani koncept organizacije rada uskoro je analiziran i kao znatno manje produktivan od idealne projekcije rada kao potpuno kreativnog i višestruko motivisanog delatnog života svakog pojedinca. Elton Mejo je zato i uveo sintagmu o „*međuljudskim odnosima*” (kako se, inače, i naziva njegova teorija), koja je afirmisala nužnost uspostavljanja takvog odnosa između pojedinca i organizacije, koji će omogućiti angažovanje najvećeg

mogućeg stepena ljudske energije u produktivnom radu. Znači, delotvornost organizacije rada je obogaćena još jednim zahtevom, i to psihološke prirode – zahtevom kojim se podstiču *motivisanost, samozadovoljstvo, samopoštovanje i lično potvrđivanje*.

Prema profesoru Pečujliću, ti uslovi su sledeći: „Prvo, psihološka energija se povećava uporedo sa doživljavanjem psihološkog uspeha. A za to su potrebna tri individualna uslova: pojedinci treba da cene sebe, vrednuju i da teže povećanju osećanja kompetentnosti. Drugi red uslova je organizacijski, to je zahtev za takvom organizacijom koja stvara mogućnosti za rad u kome je ličnost sposobna da definiše svoje neposredne ciljeve, puteve za njihovo ostvarenje i da povezuje to sa ciljevima organizacije, da vrednuje svoju vlastitu efikasnost” (Pečujlić 1973, 356).

Treba istaći i to da je praksa u nekim zemljama kapitalističkog društva da samopotvrđivanje ličnosti u radu ima svoje granice izdržljivosti. Dosadašnji stepen razvoja proizvodnih snaga pokazuje da se mora preispitati organizacija rada posebno tamo gde su kibernetika, automatizacija, elektronika i prenošenje informacije zakoračili i našli svoje mesto u modernom industrijskom društvu.

9.7. Humanizacija rada

9.7.1. Neki aspekti dehumanizacije rada

Dehumanizacija i humanizacija rada su dva suprotna procesa u savremenim proizvodnim odnosima. Ona su predmet naučnih rasprava dosta dugo, kako kod nas, tako i u savremenom svetu. Uporedo sa izmenama elemenata radne sredine i njenog unapređivanja postupno je dolazilo i do izmene u sadržaju i karakteru rada i celokupne radne delatnosti i aktivnosti. Stoga se dosta rano, odnosno sa pojavom industrijskog rada, postavilo pitanje pred sociologe, ekonomiste, psihologe i organizatore rada da li nov način industrijskog rada i položaj zaposlenih u njemu dehumanizuje ili humanizuje izvršioce posla, da li on pospešuje ili unazađuje radnikovu aktivnost, da li stimulatивно deluje ili demotiviše.

Nije prošlo mnogo vremena i uvidelo se da ovaj rad dehumanizuje i obezvređuje ljudsku jedinku. Industrijski rad i nova tehničko-tehnološka dostignuća su, bez sumnje, doprinela civilizacijskom napretku i ostvareni su krupni koraci u cilju smanjenja tereta fizičkog rada i umanjenja napora koji su bili neprimereni čoveku kao ljudskom biću. Do tada je čovek sve teške i mukotrpne fizičke poslove savladavao sam – sam je savladavao sve teškoće i ulagao fizički napor u obavljanje radnih operacija, što se sve reflektovalo na njegov fizički, zdravstveni i psihički status. Nova industrijska civilizacija je zaposlene oslobodila svih tih „teških muka” stvorivši nove radne sredine i nove ambijente rada.

U fabričkom radu i životu, zasnovanom na društvenoj reprodukciji radne snage, postepeno nastaje veštački ambijent, koji nije u punoj harmoniji sa osnovnim biološkim psihičkim crtama, u čijim se okvirima razvijao ljudski život hiljadama godina, ambijent, koji ne odgovara prirodnim dispozicijama čoveka. Ovi životni uslovi nisu, naravno, nastali prema ljudskom konceptu, već kao proizvod industrijskog korišćenja čoveka u olakšavanju njegovih funkcija u odnosu na to korišćenje. Dobili su svojeglavu, hladnu logiku: ogromno predmetno kretanje industrijske civilizacije koja od jutra do noći grabi masu ljudi, stešnjava njihovu delatnost na tačno određeni kolosek, dovodi ih u unapred izračunate situacije, postavlja njihovom životu čvrste i tvrde granice.

Pri opsluživanju tekuće trake, u krugu gradskih nagonilavanja, u vezama industrijske hijerarhije (s njenim fatalnim odvajanjem rada i intelektualnih snaga) sreće čovek svoje svojstveno delo kao predmetnu, nezavisnu moć. Usled proizvoda uzajamne saradnje ljudskog društva, čovek samom sebi izgleda sve usamljeniji, i najmanje samom sebi izgleda – kao čovek (Rihta i saradnici 1972, 172).

Određena radna sredina, kako opisuje R. Rihta, stvorila je nesklad između čoveka kao „rodnog bića” i rada koji je poprimio sasvim druge elemente i preobrazio se u dehumanizovanu delatnost. Tako je radna sredina postala uzrok prevelike ekspanzije i profitizacije industrijskih kompanija, odnosno njenih vlasnika i kontrolora. U tim fabrikama postoji lična svojina nad sredstvima rada, zaposleni radnik se u neku ruku smatra dodatkom mašini, pukim izvršiocem, koji ostvaruje minimalnu naknadu za izvršeni posao i radni zadatak. Od njega se očekuju iz dana u dan, kao što smo naglasili, sve veći i veći efekti u proizvodnom radu.

Tehnika i tehnicizacija (tehnologizacija) su učinile svoje – zajedno sa radnicima, postaju preduslov ekonomičnosti, rentabilnosti i produktivnosti rada. To je i osnovni cilj vlasnika fabrike. U takvim uslovima rada gotovo je nemoguće da se radnik izrazi kao rodno, generičko biće: taj i takav rad on oseća kao nametnut, kao tuđ.

Tejlor je dobro opisao dehumanizovan rad razmatrajući organizaciju rada. Za njega su karakteristične sledeće socijalno-psihološke dimenzije:

Isključenje radnika iz ideativnih uloga i ograničavanje njegove aktivnosti na izvršavanje; isključenje radnika iz procesa učenja na radu – radnik nema mogućnosti da upozna tehnologiju rada, organizaciju rada i upravljanje preduzećem; isključenje radnika iz vremenskog regulisanja radnog procesa – radni ritam, radna norma i odmori određuju se gore, pa zato radnik može reagovati na postavljene norme samo rezistencijom; izolovanje radnika od saradnika – tejlorizam ograničava radne kontakte na kontakte podređenih sa nadređenim, dakle na vertikalne kontakte jer se kontakt s drugim radnicima smatra nefunkcionalnim; individualizacija dohotka i rada: tejlorizam se zasniva

na određivanju individualnih radnih zadataka i na individualizaciji plata (Rašković 1982, 61).

Pokazalo se da do dehumanizacije rada dolazi zbog nesaglasnosti tehničko-tehnološkog i to industrijskog rada i njegove osnove sa čovekovim bitnim svojstvima kao društvenog i prirodnog bića. Čovekov organizam i njegov ritam nije, dakle, u saglasnosti sa ritmom tehnologije (operacijama koje se odvijaju u datoj radnoj sredini). Ta snaga sprečava da čovek – radnik u takvoj industrijskoj radnoj sredini – razvije svoje potencijale, svoje radne i stvaralačke sposobnosti i da ih iskaže kao slobodno biće, odnosno kao biće prakse.

Automatizacija je učinila značajnu izmenu u industrijskoj proizvodnji i njenom okruženju, pogotovo u pogledu sadržaja rada. Ona je dovela do podele rada čime je drastično smanjena specijalizacija. Automatizacija usložnjava rad i on biva sve kompleksniji a čovekova radna aktivnost ostaje dehumanizovana čemu umnogome doprinosi i klasna socijalna struktura određenog društva, to jest privatna svojina nad sredstvima rada.

Kompjuterska tehnologija bitno utiče na sadržaj rada ali ne utiče i na karakter rada. Zahvaljujući njoj dolazi do korenitih izmena i u sadržaju čovekovog rada slično onima koje izaziva i automatizacija. I ova tehnologija doprinosi gubljenju čovekove individualnosti i njegove stvaralačke aktivnosti.

Iz prethodnog izlaganja moglo se sagledati da je industrijska radna sredina, koju čine automatizovane mašine i kompjuterska tehnologija, u raskoraku sa čovekovim dispozicijama i njegovom generičkom suštinom. Zato su se činili, i čine, napori na usavršavanju radnih uslova u svetu rada i na humanizaciji radnih i životnih uslova zaposlenih. Postavlja se, međutim, pitanje: „Kakve su mogućnosti humanizacije ljudskog rada?” Ovo je suštinsko pitanje koje se postavlja pred teoretičare, posebne one iz oblasti sociologije rada. Što je radnička klasa bila više obrazovanija i svesnija u prošlosti, utoliko se više postavljalo ovo pitanje na koje je trebalo da odgovore i društvo i naučni poslenici (Marković D.Ž. 1992, 295).

Kako se humanizovani društveni odnosi zasnivaju na uvažavanju integriteta ljudske prirode, pristup humanizovanijem radu pretpostavlja bar dva bitna principa od kojih treba krenuti u razjašnjavanju ovog kompleksnog i složenog pitanja:

(1) *Prvo*, unapred treba izraziti negativan stav prema mišljenju da čovek treba da se prilagođava uslovima rada. To bi bilo suprotno načelima humanizovanog društvenog kretanja; i

(2) *Drugo*, treba poći od načina u traženju mogućnosti da se dođe do međusobnih veza čoveka kao rodnog bića, kao bića iz prakse, u kojoj on ispoljava svoju generičku suštinu i novih društvenih uslova u kojima će i uslovi rada omogućiti njegovo oslobođenje od odnosa zavisnosti kao proizvođača od

svakog izrabljivanja. Tu teorijsku misao nalazimo kod klasika dijalektičkog materijalizma.

Najcelovitije suštinu čovekove ličnosti shvatio je i obrazložio Karl Marks ukazavši na to da kada su društveni i ekonomski uslovi nezavisni od uslova rada, neminovno dolazi do otuđenja rada, od čovekove ljudske suštine. Karl Marks kaže da je čovek i prirodno i društveno biće. To je biće koje postoji „samo za sebe i stoga generičko biće”, ono ima “rodni karakter” koji predstavlja njegovu suštinu. Čovek se kroz istoriju razvija kroz stvaralačku aktivnost i time unapređuje privredni, kulturni i svaki drugi razvoj svojom umešnošću i znanjem. To je, kako veli Marks za ljudski život, “život koji proizvodi život”. U načinu životne delatnosti leži celokupan karakter vrste, njen rodni karakter – a slobodna svesna delatnost je čovekov rodni karakter. Razmatranjem i shvatanjem „rodnog karaktera” čoveka dolazimo do saznanja da je stvaralaštvo važna odlika svakog čoveka i da on, kao biće prakse, neprekidno svojom razumnom i smislenom delatnošću utiče na promenu kako sveta tako i svoje okoline.

Stvaralaštvu kao veoma važnoj postavci ukupnog čovekovog ostvarenja (i slobodi kao njegovoj bitnoj odrednici) pojedini autori su posvećivali veliku pažnju. Stvaralaštvo i sloboda su međusobno uslovljeni tako da se ne može govoriti o stvaranju ako nema slobode (Šešić 1969, 138-146). Čovekovo stvaralaštvo se mora ispoljiti putem radne delatnosti i samo se tako čovekov rad oseća kao svoj, kao sastavni deo ličnosti. Zato je i na delu neprekidna „borba” čoveka da mu rad ne bude stran, nametnut spolja, i da realizuje svoje stvaralačke sposobnosti.

9.7.2. Humanizacija rada i naučno-tehnološka revolucija

Humanizacija rada u izvornom značenju te reči (lat. humanitas = ljudski, čovečan) smatra se procesom razvoja i očovečenja čovekovog rada u njegovim socio-tehnološkim dimenzijama čime predstavlja generičku suštinu čoveka kao „rodnog bića”.

Može se uočiti da se najpre razmatra humanizacija rada pa tek onda oslobođenje rada. Međutim, humanizacija rada i njen razvoj bio je sputavan upravo zbog kasnijeg nastanka otuđenja rada. To znači da je otuđenje rada „sputavalo” razvoj humanizacije.

Humanizacija rada tretira i razmatra humanizaciju radnih i fizičkih uslova u radnoj sredini, ali i društvene uslove u pogledu pogodnosti i boljih mogućnosti za obavljanje radnih zadataka a da radniku pri tome ne preti opasnost narušavanja njegovog integriteta (fizičkog, psihičkog, društvenog). Da bi se pokrenuo proces humanizacije rada treba omogućiti kako objektivne, tako i subjektivne pretpostavke. Preduslov za njeno ostvarivanje u punom smislu te reči jeste obezbeđenje razvoja proizvodnih snaga. One su, dakle, polazna osnova i ključni faktor svih promena pa i promena sadržaja i karaktera rada, čime se

stvara mogućnost za očuvanje čovekove unutrašnje fizičke snage i njegovog integriteta u datoj radnoj sredini, gde se ostvaruje kao generičko biće, kao stvaralačko i slobodno „rodno biće“.

Društveno-ekonomski i tehničko-tehnološki odnosi u celini su, takođe, preduslov da se čovek kao „rodno biće“, stvaralačko biće, biće prakse iskaže u svom procesu rada. Moderan razvoj proizvodnih snaga, sa svim tehničkim dostignućima, otvorio je vrata humanijem radu i humanizaciji rada u celini. Ali taj isti tehničko-tehnološki razvoj je ubrzavao socijalne posledice i ugrožavao integritet radnog čoveka. Tako nastaju dva antipoda: *humanizacija rada*, s jedne strane, i *dehumanizacija*, sa druge.

Tehnizacija i depersonalizacija čovekove ličnosti se javljaju zbog novih tehnologija i „starih“ društvenih odnosa (monopoli nad sredstvima rada i proizvodnosti rada, organizacije rada i oblika koji vladaju u svetu rada). Krupne promene u sredstvima rada u savremenom društvu otvorile su jedan novi globalni problem čovečanstva – humanizaciju rada. Ona sve više postaje predmet interesovanja naučne javnosti i zaokuplja pažnju i teoretičara i empiričara. Naučno-tehnološke revolucije, a posebno treća, zaokupila je pažnju interesovanja ne samo sociologa rada, psihologa rada, već i ergonoma, ekonomista, pravnika, inženjera zaštite na radu i socijalnih ekologa. Tim pre što su neke od najrazvijenijih zemalja sveta već ušle ili ulaze u četvrtu naučno-tehnološku revoluciju, a i svet koji je ušao u treći milenijum sve više će tražiti odgovore na socijalne i psihološke implikacije nove tehnološke ere Trećeg milenijuma.

Ovaj problem već poprima zabrinjavajuće razmere, a budući razvoj tehnike i tehnologije (elektronike, informatike, kibernetike, veštačke inteligencije, bioinženjeringa, ...) izazvaće još više nedoumica, strahova i drugih akutnih psiholoških reakcija, što će neminovno uticati na čovekovu psihu i strukturu njegove ličnosti. Industrijski najrazvijenije zemlje imaju veću obavezu u preduzimanju mera i akcija za sprečavanje negativnih posledica otuđenja i dehumanizacije rada. Te obaveze se uvećavaju sa tehničkim progresom i naučnim tehničkim revolucijama. Stoga te zemlje moraju da traže odgovore i da čine napore u cilju uklanjanja ili ublažavanja svih štetnih tendencija i socijalnih izobličenja koje donosi tehnologizacija. Razume se da je nauka ta snaga od koje je najbolje krenuti u razrešavanju ovih problema.

Na primer, raniji težak fizički i iscrpljujući rad, kao i teški i „nenormalni“ uslovi rada u rudnicima, železničkim depoima, građevinarstvu i livnicama ustupili su mesto novim tehnikama i tehnologijama, što je pozitivno, jer, „zamena ljudi na teškim i po zdravlje štetnim radnim mestima je velika korist – živi element proizvodnih snaga treba očuvati i racionalnije upotrebiti. To je jedna od glavnih, ali ne i jedina uloga robota. Druga, takođe veoma važna funkcija elektronskih mašina ogleda se u povećanju proizvodnosti rada i unapređenju drugih opštih uslova proizvodnje“ (Raspopović 1987, 272).

Razvijene industrijske zemlje, uporedo sa razvijenom tehnikom i tehnologijom, oslobađaju radnike fizičkih pa i intelektualnih napora, ali ostaju još uvek problemi druge prirode kao što su, na primer, stres, monotonija i psihički poremećaji.

Celovita humanizacija rada, prema shvatanju teoretičara marksizma biće ostvarena tek u komunizmu, kada će proizvodne snage biti na vrhuncu svoje moći i kada će dostići takav stepen razvoja na kojem neće biti potčinjenosti, kada će nestati razlike između fizičkog i intelektualnog rada, kada će rad postati životna potreba (Marks 1961, 242).

Humanizacija rada i procesi karakteristični za razvoj savremenih društava stoje u čvrstoj međuslovljenosti, upravo onako kako stoje stvari sa tehničkim progresom i obrazovanjem. Nema tehničko-tehnološkog progressa i naučne tehnološke revolucije ako ne postoje izgrađeni stavovi o potrebi i unapređivanju humanizacije rada i obrnuto. Ta je povezanost neminovna i zato, čini se, na ovaj globalni problem treba pravovremeno primenjivati takvu stratešku politiku da se ne bi uvećavale socijalne posledice koje su u današnje vreme dramatične. Krupne i gotovo spektakularne tehnološke promene u svim domenima ljudskih aktivnosti, a pogotovo u sferi novih proizvodnih tehnologija zasnovanih na rezultatima naučnih istraživanja koja su iskoračila iz dosadašnjih civilizacijskih okvira (na primer, genetski inženjering, tehnologije kosmičkih programa), nazivaju se „četvrtom tehnološkom revolucijom”. Njoj stremi savremeni čovek uprkos globalnim informacijskim sistemima koji su ustanovljeni naročito tokom poslednjih decenija (razvoj telekomunikacija, kompjuterskih sistema, Interneta).

Uprkos pristupačnosti ovih sredstava komunikacije svakom zainteresovanom korisniku, savremeni čovek, ipak nije spreman. Naime, sve masovnija primena nove tehnologije, koju je donela kompjuterska era, zahteva od svakog čoveka koji je uključen u neki proces rada brže promene i prilagođavanje tim novim tehnologijama nego što čovekova misaono-psihološka konstrukcija to dopušta. Čovekova psiha i njegovi kreativni potencijali, iako se brzo prilagođavaju zahtevima ovih novih tehnologija, još uvek reaguju često nepredvidivo, na revolucionarno nove uslove rada i kontrole rada. Sam sadržaj rada je bitno promenjen, a o sredstvima da i ne govorimo: „Rad se u ovoj drugoj polovini XX veka, nalazi u punom preobražaju ... relativno, ali sve jasnije, smanjenje broja izvršnih manuelnih poslova predstavlja jednu od opštih tendencija tog kretanja koje, ima duboko psihološke i društvene posledice” (Fridman i Navil 1972, 705). Zato su promene u sadržaju rada i njihov uticaj na čovekovu ličnost i njegov psihički integritet sve više predmet veoma ozbiljnih istraživanja.

Uobičajeno je bilo da pod Trećom naučno-tehnološkom revolucijom podrazumeva ekspanzija kompjuterizacije i informatike, što je nedovoljno. Ona obuhvata mnogo širi sadržaj; dakle, ne samo informatiku, robotiku, tehnologiju,

kibernetiku već i telekomunikacije, elektroniku, nove materijale, optoelektroniku, genetsko inženjerstvo i dr.

Svi navedeni segmenti Treće i Četvrte tehničko-tehnološke revolucije nalažu stalno preispitivanje humanizacije rada. Nova tehnologija je u velikoj mjeri ostvarila epohalne domete u zamjeni čovekove fizičke radne snage i umnih delatnosti. Poznato je da, na primer, roboti zamenjuju na stotine hiljada radnika, tako da robotika uzima zamah u svim granama privrede i drugim delatnostima ali istovremeno predstavlja i opasnost za hiljade radnika jer se smanjila potreba za čovekovim radom. Čoveka zamenjuje robot.

Ovaj trend povećanja primene robota u svetskoj proizvodnji, kao i usavršavanje tehnike i tehnologije u svim oblastima je zastrašujući kada imamo u vidu projekciju smanjenja radne snage u svim delatnostima, i privrednim i vanprivrednim. S toga se pravovremeno moraju tražiti rešenja za opstanak zaposlenih kao i onih koji tek čekaju da ostvaruju svoje pravo na rad. Plima tehnoloških i ekonomskih viškova već odavno zapljuskuje i razvijene i srednje razvijene, a da ne govorimo o nerazvijenim zemljama sveta. Posebno je to izraženo u periodu po izbijanju svetske ekonomske krize (u drugoj polovini 2008. godine), najveće posle godina Veleike depresije (1929-1933).

Ekonomski i društveni planeri zato preuzimaju veliku odgovornost ne samo za buduće tokove ukupnog privrednog i društvenog razvoja, već i za opšti psihički i egzistencijalni status stanovništva. Obrazovni procesi moraju mnogo direktnije da prate i da se usklađuju sa veoma brzim tehničkim i tehnološkim promenama, što zavisi od sistema obrazovanja na svim nivoima gde je na delu interdisciplinarnost, efikasnost i znatno veći stepen fleksibilnosti u primeni novih znanja u svim oblastima. S druge strane, obrazovni proces budućnosti treba da sadrži izvesnu vaspitnu dimenziju, odnosno da kroz određene oblike prenosa novih znanja priprema svakog pojedinca za nove promene zanimanja (stalno inoviranje stečenih znanja i spremnost za stalne promene), što dosadašnji procesi rada nisu to iziskivali u takvoj mjeri. Sve ovo znači da i kadar za ovakvo obrazovanje mora da bude obrazovan i pripreman u skladu sa tekovinama novih tehnologija i da, takođe, bude uključen u permanentno inoviranje znanja, primenu novih obrazovnih metoda.

Zahtevi budućnosti za ovako dinamičnim pristupima prema radu i obrazovanju pretpostavljaju radikalno preoblikovanje celokupne tzv. nadgradnje društva, a pre svega, stvaranje fleksibilnih institucija sistema koje moraju da odgovore nadolazećim iskušenjima Trećeg milenijuma. Ta međuuslovljenost tehničko-tehnološkog progressa i humanizacije rada je nužnost a nju treba neprekidno istraživati. Tim pre što se zaostaje u teorijskom osmišljavanju kulturnih aspekata modernizacije društvenih tokova, izazvanih tehnološkom revolucijom. U tom cilju, osnovni zahtev u integralnom definisanju kulture trebalo bi da sledi Markuzeov stav o kulturi kao „procesu humanizacije” (Kostadinoviću 2004, 196).

Integralno shvaćena kultura se može odrediti „kao proces humanizacije, okarakterisan kolektivnim naporom da se očuva ljudski život, zaustavi borba za egzistenciju ili da se održava u granicama koje je moguće kontrolisati, da se učvrsti proizvodna organizacija društva, razviju duhovne sposobnosti ljudi i smanje i sublimiraju agresije, nasilje i beda” (Markuze 1977, 224). Ukratko, kako se svojevremeno slikovito izrazio Alvin Tofler (1975), „šok budućnosti” traži od današnjeg čoveka visokoizgrađenu ne samo klasnu i društvenu svest, već i kulturnu svest.

9.8. Osnovne sociološke i ekonomske kategorije društvene proizvodnje

U okviru ovog odeljka razmatraju se nekolike kategorije koje su od značaja kako za sociologiju tako i za ekonomiju. Te kategorije su: *rad*, *roba*, *novac*, *zakon vrednosti* i *zakon viška vrednosti*. Navedene kategorije bi trebalo šire posmatrati, pa se zbog toga detaljnije objašnjavaju njihove različite dimenzije. Posebno se daje prikaz ovih kategorija sa sociološkog stanovišta, što znači da se analizira njihova veza sa društvenom svešću i opštim društvenim zakonima. U razmatranju ovih pitanja ne može se izostaviti doprinos Karla Marksa; posebno njegov metodološki postupak dijalektičke analize i sinteze koji je koristio u izučavanju ekonomskih kategorija.

9.8.1. Rad

Iako je o radu kao sociološkoj kategoriji već govoreno, nije na odmet opet naglasiti njegovu sociološku i ekonomsku zasnovanost. Proizvodnja je sastavni deo rada, materijalne i duhovne delatnosti – ona je uslovljena ljudskom delatnošću. Glavni elementi rada su svrsishodna delatnost, to jest sam rad, predmet na koji se radom deluje i sredstva kojim se deluje.

Sociolozi su razmatrali rad u raznim relacijama. Kada je reč o učenju Marksa i Engelsa, izdvajaju se sledeći problemi o radu kao društveno-ekonomskoj i psihološkoj pojavi: (1) uloga rada u nastanku čoveka; (2) rad i materijalna proizvodnja (apstraktan i konkretan rad, potreban rad, višak rada, radna snaga, najamnina i ostalo); (3) rad kao otuđenje (alijenacija) i razotuđenje; (4) rad kao kategorija prakse; i (5) podela rada (o kojoj je već bilo reči). U novije vreme pažnju sociologa zaokuplja pitanje rada i slobodnog vremena. Posebno se industrijski sociolozi i sociolozi slobodnog vremena bave ovom problematikom. Pažnju zaokupljaju i fenomeni plaćenog i neplaćenog rada, nezaposlenost i strah od nezaposlenosti u postindustrijskom društvu.

Tako na primer, H. Lefevr (1959) navodi da je rad osnovni uslov razvoja pojedinca u društvenoj praksi, pa nastavlja:

On povezuje pojedinca s drugim radnicima (u radionici, u društvenoj klasi, u društvenoj celini) a i sa saznanjem; on doživljava, zahteva, on omogućava politehničko obrazovanje koje dominira celinom procesa proizvodnje i društvenom praksom. Ipak, ostvarenje tih mogućnosti ne ide bez znatnih teškoća. A ‚parcelisani‘ karakter rada ne može ni u kom slučaju da bude pogodan za razvitak ličnosti: kakav god bio njegov društveni i politički kontekst, on ‚alijenira‘ (Levebre 1959, 159).

Rad kao sociološka kategorija deluje na čoveka višestruko:

- (1) povezuje zaposlene u svetu rada, sve one koji stvaraju, zatim ih povezuje sa klasom, grupom, društvenom celinom;
- (2) omogućuje im saznanje; i
- (3) daje im i omogućuje politehničko obrazovanje.

Ali tako parcijalizovan rad stvara i određene teškoće, odnosno još uvek postoji „carstvo nužnosti“. S one strane ovog carstva, prema Marks, „počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha sam sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi. Skraćenje radnog dana jeste osnovni uslov. Razvitak potrebe za dokolicom i potreba dokolice ima dakle, prema navodima Marksa, „duboko značenje“ (Levebre 1959, 159).

Lefevr je s pravom ukazivao na činjenicu da uvećanje (rast), odnosno rast slobodnog vremena u kapitalističkom društvu, samo delimično ublažava težinu i teškoću parcijalizovanog rada, ukazujući na to da su nužne i neophodne duboke i sveopšte promene kapitalističkog sistema da bi se ličnost oslobodila otuđenja u procesu rada, ali i u oblasti dokolice. Međutim, da bi se učinila analiza društveno-ekonomskih, umetničkih, ideoloških pojmova, uslov je da se ima u vidu da su kategorije rada metodološko polazište. Rad, pre svega, kao sociološko-ekonomska kategorija, može biti kolektivan ili individualan, ali i fizički, materijalni i duhovni.

Bez obzira na to kakav bio rad i kakav oblik ima, on je uvek društveni. Bilo kao pojedinci ili u okviru mikro-grupa, individue uvek stupaju u proces rada u uzajamne odnose i uspostavljaju komunikaciju: međusobno se sporazumevaju, razmenjuju iskustva, saraduju – upućeni su jedni na druge, izgrađuju kulturu odnosa, unapređuju i razvijaju društvene odnose, unapređuju jezik i time stvaraju društvenu istoriju. Zato je rad polazna kategorija u sociologiji.

9.8.2. Roba

Roba ima svojstva da zadovolji *ljudske potrebe*. Potrebe su osnovna pokretačka snaga proizvodnje. Ljudske potrebe se najčešće dele na: (1) *fizičke*

(ili biološke) i (2) *duhovne* (ili kulturno-istorijske). Prva grupa potreba se vezuje za opstanak čoveka kao biološkog bića (potreba za hranom, odećom, stanovanjem itd.). Duhovne potrebe su određene stepenom razvoja društvene zajednice. Potrebe ove vrste su, recimo, obrazovanje, kultura, putovanja itd.

Proizvod ljudskog rada iako ima svojstvo zadovoljenja neke čovekove potrebe ne mora uvrk biti roba; moguće je da takav proizvod niko neće kupiti. Proizvodi ljudskog rada imaju zadatak da zadovolje neke ljudske potrebe iako nisu roba. Polazeći od upravo rečenog Marks je ukazao, oslanjajući se na ekonomsku misao Adama Smita, da neka stvar može biti *upotrebna vrednost*, a da ne bude *vrednost*:

To je onda kad se njena korist po ljude ne postiže radom. Takvi su vazduh, neobrađivano tlo, prirodne livade, drvo što divlje raste itd. Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude roba. Ko svojim proizvodom zadovoljava vlastitu potrebu, stvara uistinu upotrebnu vrednost, ali ne i robu. Da bi proizvodio robu, mora proizvoditi ne samo upotrebnu vrednost, već upotrebnu vrednost za druge, društvenu upotrebnu vrednost (i ne samo prosto za druge. U Srednjem veku seljak je proizvodio žito za daću feudalnom gospodaru i žito za desetak popu. Ali ni žito za daću, ni žito za desetak nisu bili roba, iako su proizvedeni za druge. Da postane robom, proizvod se mora putem razmene preneti na drugo lice kome će služiti kao upotrebna vrednost) (Marks 1964, 8-9).

Postoje bitne razlike između primitivnih i razvijenih društava kada je u pitanju roba. U primitivnim društvima sve što se proizvodilo, trošilo se. Proizvođači nisu razmenjivali proizvode sa drugima. Međutim, sa razvojem oruđa za rad i pojavom viška proizvoda – stvorena je mogućnost za razmenu. Tada proizvod ljudskog rada postaje roba, posedujući dva specifična svojstva:

- (1) da zadovoljava neke ljudske potrebe; i
- (2) da se razmenjuje za ostale proizvode koje čovek stvara.

Robe se međusobno razmenjuju, to jest jedna upotrebna vrednost menja za drugu upotrebnu vrednost. Nastanak robne proizvodnje omogućili su: (1) *društvena podela rada*, (2) *pojava viškova proizvoda* i (3) *privatna svojina* (videti sliku 9.2).

Šta je zajedničko robama? Ono što je zajedniško svim robama je svojstvo razmene, što uslovljava prometnu vrednost robe. To je, svakako, ljudski rad. I tu se postavlja pitanje da li je to konkretni ili apstraktni rad. Odmah se može reći da to nije *konkretni ljudski rad* koji stvara upotrebnu vrednost (obučarski, časovničarski, tkački) ili neki drugi proizvod čoveka i njegovog rada, nego je to *apstraktni rad* i do njega se može doći i dolazi apstrahovanjem čulnih svojstava proizvoda rada, odnosno zanemarivanjem upotrebni vrednosti. To više nije kuća, sto, pređa ili neka druga korisna stvar.

Rad, kao što je rečeno, ima dvojak karakter: *konkretan* i *apstraktan*. Konkretan rad je taj koji stvara upotrebnu vrednost, a apstraktni rad (opšteljudski rad) stvara vrednost. Prema Marksovom učenju, ono što je preostalo od proizvoda rada jeste „ista avetinjska predmetnost, prosto smesa bezličnog ljudskog rada, tj. utroška ljudske radne snage bez obzira na oblik njenog trošenja”; to jest:

Te stvari predstavljaju još samo to da je za njihovo proizvođenje utrošena radna snaga, da je u njima nagomilan ljudski rad. Kao kristali ove društvene supstance, koja im je zajednička, one su vrednosti – robne vrednosti. U samom odnosu robne razmene, javila nam se njihova predmetna vrednost kao nešto skroz nezavisno od njihovih upotrebni vrednosti. Ako sad uistinu izuzmemo upotrebnu vrednost proizvoda rada, dobićemo vrednost kako smo maločas odredili. Prema tome, ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmene, ili u prometnoj vrednosti robe, jeste njena vrednost (Marks 1964, 6).

Došavši do kategorije vrednosti, Marks analizira prometnu vrednost. Marks pokazuje da se robna vrednost, nesumnjivo, ispoljava kroz prometnu vrednost. Već je ukazano da nešto poprima upotrebnu vrednost ukoliko sadrži vrednost, jer je u njoj matrijalizovan, odnosno opredmećen apstraktan rad.

Postavlja se odmah pitanje: Kako se meri veličina vrednosti neke upotrebne vrednosti? Odgovor je kratak: Ona se meri količinom rada koji je u njoj sadržan. Sama količina rada, pak, meri se uglavnom njegovim vremenskim trajanjem. Jer, radno vreme ima, opet, određena merila kao što su nedelja, dan, minut itd.

Ono što je sasvim izvesno je to da količina rada utrošena za proizvodnju neke robe ne može biti uvećana više nego za onoliko koliko je potrebno za njenu izradu. Ukoliko to ne bi bilo tako, tada bi neumešnji i lenji ljudi stvarali veću vrednost, pošto su utrošili veću količinu rada, odnosno duže vremena (veći broj dana, časova) su radili na izradi određenog proizvoda.

Za proizvodnju neke robe poznato je *prosečno* i *društveno potrebno radno vreme*. O tome Marks kaže: „Društveno potrebno radno vreme jeste ono radno vreme koje se iziskuje da se, uz postojeće normalne uslove proizvodnje i uz prosečni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada, izradi bilo koja upotrebna vrednost. Na primer, posle uvođenja parnog razboja u Engleskoj bilo je dovoljno možda upola manje rada nego ranije, da se data količina pređe pretvori u tkaninu” (1964, 7).

Društveno potrebno vreme je, prema tome, promenljiva kategorija. Vreme potrebno za izradu nekog proizvoda se menja, što zavisi od razvoja proizvodnih snaga, tehničko-tehnološkog napretka itd. Kada je reč o proizvodnim snagama, njih određuju razne okolnosti kao što su „prosečni stupanj umešnosti radnika, stupanj razvića nauke i nezine tehnološke

primenljivosti, društvena organizacija procesa proizvodnje, obim i delevornost sredstava za proizvodnju, i prirodne okolnosti'' (Marks 1964, 8).

Ukoliko je razvoj proizvodnih snaga brži, utoliko će vrednost robe biti manja, niža, odnosno, ona će biti jeftinija. Primera radi, stolar koji je umešnji i radi na boljim mašinama, boljim oruđima rada, uradiće za 4 časa sto, dok će manje umešan stolar na istim mašinama, oruđima rada, uraditi sto za 6 časova. Ako društveno potrebno radno vreme iznosi 5 časova za proizvodnju određenog stola, onda će umešnji stolar bolje proći na tržištu. On će biti u dobitku za jedan čas više, odnosno drugi stolar će biti u gubitku za jedan čas rada.

9.8.3. Robni fetišizam

Na samom početku treba ukazati da nepoznavanje društvenih odnosa (manifestovanih kroz društveno potrebno radno vreme, količinu potrebnog rada za proizvodnju neke konkretne stvari i drugo) rađa *fetišizam*. Iza proizvedene stvari u kojoj je uložen ljudski rad, kriju se odnosi među ljudima. Ti društveni odnosi izmiču ljudima, dok se roba, kao čulni fenomen, pretvara u nečulnu pojavu. Roba postaje nadčulna.

Promišljajući o ovom problemu Marks je uočio analogiju sa „maglovitim regionima verskog sveta'', konstatujući: „U njemu proizvodi ljudskih glava izgledaju da su samostalna obličja, obdarena vlastitim životom, i koja se nalaze u odnosima među sobom kao i s ljudima. Ovako je i s proizvodima ljudskih ruku u robnom svetu. Ovo ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvede kao roba, i koji je zbog toga nerazdvojno skopčan s robnom proizvodnjom'' (Marks 1964, 37).

Kako bi reljefnije odredio pojam robnog fetišizma, Marks pokazuje proizvod ljudskih ruku (robu) sa proizvodom glave čoveka, odnosno sa religioznim tvorevinama. Bog je proizvod ljudske glave. Religiozne predstave su plod čoveka i njegove mašte. One kao posledica su prouzrokovane zabludama ljudskog razuma, postoje uzroci koji čine povratno dejstvo na samog čoveka i zarobljuju njegovu svest. Jer nepoznavanje bitnih uzroka pojedinih pojava dovodi čoveka do shvatanja o postojanju viših bića kao delatnih uzroka. Ta viša bića nisu ništa drugo nego tvorevina ljudske mašte. Nešto slično je i sa proizvodima ljudskih ruku.

Ljudi su rano počeli da se interesuju za karakter fetišizma koji potiče iz karaktera rada koji proizvodi robu. Ali predmetni privid krije društveni karakter rada. Da bi došlo do nekih saznanja, potrebno je da se pojave razviju, jer samo tako je moguće uočiti i otkriti dublje odnose koji ih određuju. Zato s pravom Lefevr (Lefebvre) konstatuje da su bogatstvo, novac, roba i kapital samo odnosi između ljudskih bića, između ljudskih individualnih i kvalitativnih radova. Pa ipak, ti odnosi, kako Lefevr dodaje, „dobijaju privid i oblik stvari koje su spoljašnje ljudskim bićima. Privid postaje stvarnost; ti ,fetiš', jer ljudi veruju da postoje izvan njih, zaista deluju kao objektivne stvari'' (Lefebvre 1959, 304).

Zato je zadatak nauke da te odnose otkrije kako bi se ljudi oslobodili fetišizma, odnosno pripisivanja natprirodnih sila stvarima koje nemaju i ne poseduju. Potrebno je otkriti objektivne procese koji deluju u društvu i to nezavisno od ljudske svesti, a kada se radi o robnom fetišizmu, potrebno je da se robna proizvodnja potpuno razvije kako bi se došlo da pravih saznanja o određivanju veličina vrednosti proizvodnog rada. Zahvaljujući nauci i njenom saznanju, uklanja se veo sa čulnih stvari; roba i njene upotrebne vrednosti su osvetlile odnose koji su prisutni između ljudi prilikom proizvodnje datih dobara. Saznanje se ne zadržava na spoljnim pojavama. Ako bi se ostalo na stvarima i njihovim čulnim svojstvima dobila bi se netačna slika društvene stvarnosti.

9.8.3.1. Robni fetišizam u Veberovoj teoriji

Premda Veberova vizija društva nije istovetna s Marksovom teorijom, postoji mnogo zajedničkih elemenata u radovima ove dvojice nemačkih sociologa kada je u pitanju robni fetišizam. Marksova socijalistička formula „*vladavina stvari nad ljudima*” znači isto što i Veberova formula „*vladavina sredstava nad ciljem*”. Jer, u modernom društvu, po Veberovoj teoriji, izokrenut je prirodan odnos između sredstava i cilja, tako da je po njegovom dubokom ubeđenju racionalizam zapadne kulture u svojoj osnovi iracionalan. U čemu je Veber video ovu iracionalnost? Mihailo Đurić Veberovu zastrašujuću viziju modernog društva opisuje na sledeći način:

Prirодно je, naime, da čovek stiče materijalno bogatstvo radi zadovoljenja svojih životnih potreba, ali je neprirодно da nagomilava bogatstvo samo radi toga da bi imao što više. I kao što je u oblasti ekonomije posuvraćen odnos između proizvoda i proizvođača, tako je i u svim drugim oblastima. Mnogobrojne ustanove, udruženja i organizacije, koje je čovek stvorio radi sebe, radi zadovoljenja svojih potreba, otuđile su se od njega i počele da žive samostalnim životom. Ono što je prvobitno bilo samo obično sredstvo za postizanje određenog cilja, pretvorilo se u cilj za sebe i na taj način izgubilo svoju iskonsku vezu s ljudskim potrebama. U modernom svetu ništa više ne služi čoveku; štaviše, najteža i najstrahovitija posledica racionalizacije društvenog života je u tome što je oko čoveka razapeta mreža sveopšte zavisnosti i potčinjenosti, što je izrasla jedna ljuštura tvrda kao čelik, što je uspostavljen jedan čudovišan mehanizam u kome je čovek prigušen i pretvoren u običan privesak svog vlastitog proizvoda (Đurić 1987, 42).

Ovaj paradoksalni obrt na koji su ukazali i Marks i Veber, Georg Zimel je podigao na pijedestal „apsolutnog filozofskog principa”. Marksovo shvatanje o fetišskom karakteru robe je, po Zimelu, samo jedan poseban slučaj sudbine svih kulturnih sadržaja. Zbog toga, Veber smatra da epoha svestrano razvijene ličnosti pripada dalekoj prošlosti koja se ne može vratiti, kao što se ne može ponoviti zlatno doba stare Atine. Pošto je proces racionalizacije nezaustavljiv,

čovjek, po Veberu, nije u stanju da izmeni ništa, pa je uputnije da iznalazi uslove života dostojnog čoveka u okolnostima sveopšteg otuđenja. Marks je, naravno, živio s verom da čovek može da promeni svet, uspostavljajući novo društvo bez otuđenih odnosa.

9.8.4. *Novac i fetišizam novca*

Novac nastaje sa razvojem robne proizvodnje. On predstavlja specifičnu robu. Za novac se razmenjuju sve druge robe. Ali se odmah postavlja pitanje: Kakva je to roba za koju se razmenjuju sve druge robe? Ta roba – novac – dobija specifičnu društvenu funkciju, a stoga i „društveni monopol, da u okviru robnog sveta igra ulogu opšteg ekvivalenta” (Marks 1964, 34).

Da bi se proniklo u ulogu novca kao opšteg ekvivalenta u procesu razmene, treba se ukratko podsetiti razvoja oblika vrednosti. Najpre, oblici vrednosti se mogu podeliti na: (1) *prost* ili *slučajan* oblik vrednosti; (2) *potpun*, odnosno razvijen oblik vrednosti; i (3) *opšti* oblik vrednosti.

1. Prost ili slučajan oblik vrednosti se javlja kada se u procesu razmene jedan proizvod direktno razmenjuje za neki drugi proizvod (na primer, jedna sekira za jedno koplje). U ovom slučaju se obavlja *razmena robe za robu*.

2. Potpun, odnosno razvijen oblik vrednosti je u odnosu na prethodni oblik složeniji. Jer, kod prostog oblika vrednosti dva proizvođača razmenjuju direktno svoje proizvode. Međutim, sa razvojem proizvodnje, i pojavom više proizvoda – procesi razmene su sve složeniji i složeniji. Traži se roba čija vrednost može biti merilo za određen broj roba. Za jedan artikal robe, može se zameniti veći broj stvari (na primer, 20 metara platna može se zameniti za jedan kaput).

3. Razvojem proizvodnje došlo je do većeg broja robe na tržištu ali i do formiranja opšteg oblika vrednosti. Tražena je roba za koju će se razmenjivati ostale robe, odnosno koje će igrati ulogu opšteg ekvivalenta. Taj opšti ekvivalent je bio različit kod različitih naroda. U Starom Rimu so je predstavljala opšti ekvivalent – otuda reč „salt” za so (u engleskom jeziku) i odgovarajuća reč za zaradu: „salary” (izvedena iz latinskog). Vremenom je platno postalo opšta roba, pa se ono koristilo pri razmenjivanju svakovrsnih roba.

Opšti oblik vrednosti postaje ograničen daljim razvitkom proizvodnje. Taj razvoj proizvodnje uslovljava širenje tržišta; to je bio preduslov za nastajanje sveopšteg ekvivalenta, odnosno novca. Ali, treba imati u vidu da je jedna određena roba istorijski osvojila povlašćenje umesto da igra ulogu novca, odnosno sveopšteg ekvivalenta – to je zlato. Ovu činjenicu Marks u „Kapitalu” ilustruje na sledeći način:

„D.” Novčani oblik

20 aršina platna	=	
1 kaput	=	
10 funti čaja	=	
40 funti kafe	=	2 unce zlata
1 kvarter pšenice	=	
½ tone železa	=	
x robe A	=	

Pri prelazu iz oblika *A* u oblik *B*, i iz oblika *B* u oblik *C*, zbivaju se bitne promene. Naprotiv, oblik *D* ni u čemu se ne razlikuje od oblika *C* osim u tome, što se sad umesto platna zlato nalazi u obliku opšteg ekvivalenta. U obliku *D* zlato ostaje ono što je platno bilo u obliku *C* – *opšti ekvivalent*. Napredak se ogleda samo u tome što je sada oblik neposredne opšte razmenljivosti, ili oblik opšteg ekvivalenta, društvenom navikom konačno srastao sa specifičnim prirodnim oblikom zlata.

Zlato istupa pred druge robe kao novac samo zato što je ranije pred njih već istupalo kao *roba*. Kao i sve druge robe, i ono je funkcionisalo kao ekvivalent, bilo kao pojedinačni ekvivalent u izvođenim činovima razmene, bilo kao posebni ekvivalent pored drugih ekvivalent-roba. Postepeno je zlato, u užim i širom krugovima, počelo da funkcioniše kao opšti ekvivalent. Čim je zlato osvojilo monopol toga mesta u izrazu vrednosti robnog sveta, ono je postalo značajnom novčanom robom, a tek od časa kada je već postalo novčanom robom, razlikuje se oblik *D* od oblika *C*. Drugim rečima, opšti oblik vrednosti pretvorio se u novčani (Marks 1964, 35).

Kao i u slučaju robe, može se govoriti i o fetišizmu novca. Najpre treba ukazati na to da nije moguće razumeti svet robe ako se ne razume da u svetu za svaki objekt postoji neki znak. Tako znak svih objekata uopšte – novac – funkcioniše na taj način da i sam može biti zamenjen svojim znacima, odnosno znacima drugog stepena: novčanicama, menicama, čekovima, kreditnim karticama itd. Svaka je roba, dakle, u izvesnom smislu znak. Međutim, ni roba ni novac nisu samo znaci (Lefebvre 1973, 309). Iza znaka leži vrednost, a iza vrednosti društveno određeni rad, koji stvara tu vrednost.

Novac, svakako, nosi i pozitivne i negativne osobine. Kada se razmatraju štetni uticaji novca onda se, u prvom redu, misli na deformaciju čovekove ličnosti, ulogu u nekim oblicima otuđenja, i to na antopološkom planu. Marks, sa svoje strane, ukazuje na snagu novca u vezi zadovoljenja potreba:

Time, dakle, što poseduje svojstvo da sve kupuje, time što poseduje svojstvo da prisvaja sve predmete, novac je predmet u eminentnom posedu. Univerzalnost njegova svojstva je svemoć njegova bića; stoga on važi kao svemoćno biće ... novac je svodnik između potrebe i predmeta, između života i čovekova sredstva

za život. Ali što mi posreduje moj život, to mi posreduje i postojanje drugih ljudi za mene. To je za mene drugi čovek (Marks i Engels 1953, 255).

Novac, pored ekonomske funkcije u procesu razmene (robne razmene), poseduje i neke druge funkcije koje se odražavaju negativno na čovekovu svest i stvaranje izopačenih strasti. To je, u prvom redu, strast za posedovanjem i gomilanjem novca i drugih hipertrofiranih potreba koje se ispoljavaju i danas. Ipak, novac je neminovno prisutan u svim porama društvenog života, pa se može prihvatiti Marksovo određenje da je novac, u stvari, „veza svih veza”. On je opšte sredstvo razdvajanja, ali, isto tako, novac je i pravo sredstvo veze; „galvano-hemijska snaga društva”.

9.8.5. Zakon vrednosti

Zakon vrednosti nastaje pojavom robe i robne razmene. Međutim, ova društvena zakonitost do punog izražaja dolazi u kapitalističkom načinu proizvodnje. Šta je u osnovi zakona vrednosti? Zakon vrednosti je

kako mu već i sam naziv kaže, zakonitost vezana za kategoriju vrednosti, jer se sa njom javlja, kroz nju deluje i, konačno, sa njome će nestati. Svi odnosi koji se ispoljavaju kategorijom vrednosti, zasnivaju se na delovanju zakona vrednosti. A pošto je vrednost materijalizacija društvenih odnosa, to je i zakon vrednosti splet društveno-ekonomskih veza i odnosa koji se zasnivaju na kategoriji vrednosti, regulišu i ispoljavaju kroz nju.

Njegova krajnja i bitna osnova je: merenje i razmena roba prema količini i njima utrošenog ljudskog rada, društveno-potrebno za njihovu proizvodnju, odnosno reprodukciju. Kraće rečeno – razmena robe prema vrednosti, to je suština osnove na kojoj deluje zakon vrednosti (Petrović 1972, 122).

Razmotrimo delovanje zakona vrednosti na primeru tri grupe proizvođača. Neka prva grupa utroši 14 časova rada prilikom proizvodnje jednog para cipela, druga 12 časova, a treća 10 časova. Šta će se dogoditi na tržištu? Treća grupa proizvođača će najbolje proći, je je potrošila najmanje radnog vremena prilikom proizvodnje jednog para cipela.

Na tržištu su *faktori ponude* i *potražnje* veoma bitni. Ukoliko je potražnja veća nego ponuda tada će treća grupa najbolje proći jer je utrošila najmanje radnog vremena da bi proizvela dati proizvod. Ono što je bitno, takođe, jeste da zakon vrednosti ujednačuje različite individualne radove na prosečan rad, odnosno, na *prosečno društveno potrebno vreme* koje se utroši za dati proizvod. Ako je ponuda veća od potražnje, tada dobro prolazi samo treća grupa koja je ostvarila najmanji utrošak radnog vremena po jedinici proizvoda. S druge strane, prva i druga grupa proizvođača će prodavati cipele ispod cene pošto im društvo neće priznati utrošeno radno vreme prilikom proizvodnje cipela u njihovim radionicama.

9.8.6. *Zakon vrednosti i opšti društveni zakoni*

Zakon vrednosti izaziva i određene posledice koje se manifestuju na sledeći način:

1. Kako postoji više grupa proizvođača na tržištu – a ono je nemilosrdno – opstaju samo one grupe proizvođača čija roba na tržištu ima prođu, a nestaju one grupe proizvođača koje nemaju prođu na tržištu;
2. Kapital se seli iz jedne grane u drugu, odnosno u onu granu čiji se proizvodi bolje prodaju i imaju dobru prođu (vrši se raspodela ili preraspodela celog društvenog rada na više grana proizvodnje);
3. Kako je konkurencija sve prisutnija, proizvođači su primorani da usavršavaju i unapređuju sredstva za proizvodnju zbog jeftinije proizvodnje nekih proizvoda.

Očigledno je da zakon vrednosti doprinosi ukupnom razvoju proizvodnih snaga koje čine i najvažniju proizvodnu snagu društvenog razvoja. To znači da je zakon vrednosti povezan sa opštim društvenim zakonima. Zahvaljujući usavršavanju sredstava za proizvodnju dolazi se do razvoja proizvodnih snaga. A kako je već poznato da proizvodne snage na određenom stepenu razvoja ne trpe spore proizvodne odnose koji neminovno postaju kočnica njihovog razvoja, to one utiču i određuju razvoj novih proizvodnih odnosa. Otuda zakon vrednosti značajno deluje na razvoj proizvodnih snaga u datim istorijskim uslovima.

9.8.7. *Višak vrednosti*

I ovde se postavlja pitanje o načinu stvaranja viška vrednosti. Šta je to višak vrednosti? Koji je to metodološki postupak koristio Marks da bi pokazao stvaranje viška vrednosti? Kapitalista za svoj novac kupuje robu, a kasnije tu istu robu prodaje za višak vrednosti. Kako se to događa?

Prema Fridrihu Engelsu poslodavac u kapitalističkim odnosima proizvodnje nalazi na robnom tržištu jednu robu koja ima posebno svojstvo. Naročito svojstvo ove robe ogleda se u tome da jednom upotrebljena, ona postaje *izvor nove vrednosti*. Ta roba je, u stvari, *radna snaga*. Na koji način se, međutim, meri vrednost radne snage?

Radna snaga se meri radom. Radna snaga se odslikava u liku živog radnika. Da bi radnik i njegova porodica opstala, neophodna je određena količina životnih sredstava. „Zato radno vreme, potrebno da se proizvedu ova životna sredstva, predstavlja vrednost radne snage. Kapitalista ga plaća nedeljno i time kupuje upotrebu radnikovog dana od nedelju dana” (Engels 1963, 441). Radna snaga se, dakle, prodaje na tržištu. Nju kupuje kapitalista. Kako se stvara

višak vrednosti posle kupovine radne snage koju je kapitalista kupio na tržištu? Kapitalista je kupio radnu snagu i on određuje radniku posao koji treba da obavlja.

U nekom određenom vremenu, radnik će dati toliko rada koliko je bilo pretpostavljeno u njegovoj nedeljnoj najamnini. Ako uzmemo da nedeljna najamnina radnikova predstavlja tri radna dana, onda je radnik, koji je počeo rad u ponedeljak ujutru, u sredu uveče naknadio kapitalisti punu vrednost plaćene najamnine. Ali da li on tada prestaje raditi? Nikako. Kapitalista je kupio njegov nedeljni rad, i radnik mora raditi i ostala tri dana od nedelje. Ovaj radnikov višak rada preko vremena koje je potrebno za naknađivanje njegove najamnine, jeste izvor viška vrednosti, profita, sve većeg nabujavanja kapitala (Grossmann 1958, 15).

Radnik u procesu proizvodnje nadoknađuje samo jedan deo najamnog radnog vremena. Ali on radi mnogo više nego što je plaćen za taj posao i na taj način proizvodi višak vrednosti koji pripada kapitalisti. Marks je prilikom istraživanja viška vrednosti i u analizi robe koristio metod apstrakcije. Apstrahovanjem je zanemario razne pojave kako bi analizirao višak vrednosti u njegovom čistom obliku. Tu je on apstrahovao specifične oblike na koje se deli višak vrednosti. Nije pošao od empirijski datih delimičnih oblika bez radnog dohotka: trgovačkog i industrijskog profita, zemljišne rente, kamate i tome slično. On je idealno složio u zajednički oblik, višak vrednosti i na osnovu toga zasnivao vlastitu analizu. Jer, u prvi mah Marksa nije interesovala podela viška vrednosti između pojedinih kapitalističkih grupa, već problem viška vrednosti kao takav, to jest veličina viška vrednosti koja se može postići i njene varijacije, odnosno njene razvojne tendencije u toku akumulacije kapitala.

Marks je analizu usmerio na proces proizvodnje pošto se u njemu stvara višak vrednosti. Izvršio je redukciju dobiti (zemljišna renta, kapital, kamata, profit) apstrahujući modifikaciju veličine vrednosti koja nastaje spoljnom trgovinom. Isključio je iz analize i takve društvene grupe kao što su krupni i sitni trgovci, zemljišni rentijeri, državni činovnici. Ove grupe nazvao je gotovanskim grupama koje učestvuju u raspodeli viška vrednosti, dok ne učestvuju u njegovom stvaranju. Njegovo istraživanje je bilo usmereno na suprotnosti koje su prisutne između kapitaliste i radničke klase, odnosno na proizvodni proces gde se i stvara višak vrednosti.

Literatura

- Đurić, M., *Sociologija Maksa Vebera*, Naprijed, Zagreb, 1987.
- Grossman, H., *Plan i metod „Kapitala”*, Kultura, Beograd, 1958.
- Fridman, G., Navil, P., *Sociologija rada*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1972.
- Kolakovski, L., *Glavni tokovi marksizma* (knjiga I), BIGZ, Beograd, 1980.
- Kostadinović, A., *Sociologija rada*, Grafožig, Beograd, 2004.
- Lenjin, V.I., *Filzofske sveske*, Kultura, Beograd, 1955.
- Lefebvre, A., *Dijalektički materijalizam – Kritika svakidašnjeg života*, Naprijed, Zagreb, 1959.
- Lefebvre, A., *S onu stranu strukturalizma*, Komunist, Beograd, 1973.
- Marković, D.Ž., *Sociologija rada*, Savremena administracija, Beograd, 1979.
- Marković, D.Ž., *Sociologija rada*, Savremena administracija, Beograd, 1992.
- Marks, K., *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844., i Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Marks, K., *Najamni rad kao kapital* (Izabrana dela I), Kultura, Beograd, 1950.
- Marks, K., *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb, 1961.
- Marks, K., *Kapital* (knjiga I), Kultura, Beograd, 1964.
- Marks, K., *Kapital* (tom III), Kultura, Beograd, 1947.
- Marks, K., Engels, F., *Rani radovi*, Zagreb, 1963.
- Markuze, H., *Kultura i društvo*, BIGZ, Beograd, 1977.
- Milosavljević, Lj., „Rad i stvralaštvo”, u: *Rad kao sudbina* (ur: Đorđević, D.B., Đurović, B.), Mašinski fakultet; JUNIR, Niš, 1995.
- Ničić, D.G., *Sociologija rada*, Tehnički fakultet, Bor, 1978.
- Pantelić-Vujanić, S., *Savremena sociologija*, Univerzitet u Beogradu; Saobraćajni fakultet, Beograd, 1996.
- Radomirović, V., *Elementi sociologije*, Jugoslovenski zavod za produktivnost rada, Beograd, 1986.
- Rašković, V., *Sociologija rada*, Savremena administracija, Beograd, 1984.
- Raspopović, M., *Društvena nauka i tehnika*, Stručna knjiga, Beograd, 1987.
- Riht, R. i saradnici, „Civilizacija na raskršću”, *Komunist*, Beograd, 1972.
- Tofler, A., *Šok budućnosti*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1975.
- Stojković, M., „Istorijski oblici rada i podela rada”, u: *Rad kao sudbina* (ur: Đorđević, D.B., Đurović, B.), Mašinski fakultet; JUNIR, Niš, 1995.
- Šešić, B., *Savremeni čovek i svet*, Zavod za izradu udžbenika, Beograd, 1969.
- Vukićević, S., Sociološko određenje radnog mesta, *Sociologija*, 42(3), 2000.
- http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_3/d004/document
- http://www.komunikacija.org.yu/komunikacija/casopisi/sociologija/XLII_3/d004/document

X Poglavlje

SAVREMENO DRUŠTVO I RAD

Na razmeđu XX i XXI veka dolazi do korenite promene slike sveta, posebno u oblasti rada. Tome umnogome doprinosi *dalekosežni razvoj nauke, tehnike i tehnologije* na polju sadržaja i karaktera rada, i, s tim u vezi, promena kvalifikacione strukture kadrova i njihov doprinos u stvaranju novih materijalnih i duhovnih vrednosti. Nova sredstva rada zahtevaju novije, sveobuhvatnije i celovitije obrazovanje, pre svega mladih ljudi. Nova zanimanja se rađaju, i ona traže nove kadrove za predstojeće doba. U isto vreme, još oštrije se postavlja *pitanje očuvanja čovečnosti* u navikama nastupajuće civilizacije. U takvoj civilizaciji će posebno biti važan način stvaranja oblika rada koji će omogućiti čoveku da ne izgubi identitet i duhovnost.

Ne bi se smeo, isključivo u ime materijalnog progressa, žrtvovati *humanizam*, ta bitna strana duhovnog bića čovekovog. Zato se mora misliti na stvaranje takvih oblika rada kroz koje će svaki pojedinac moći da na nov način razvija svoje duhovno biće, ali kao individua s veoma važnim osobinama i mogućnostima mnogostrukih sposobnosti. Postavlja se problem da tehnika ne prevlada nad duhovnom stranom čovekovog samopotvrđivanja, odnosno, trebalo bi sačuvati mogućnost stalnog realizovanja motiva za postignućem u svim oblastima. To, u isto vreme, znači da se ne zanemaruju ni *potrebe u tehničko-tehnološkoj sferi*, ni *duhovnost* i *tradicija*. Upravo istaknute kategorije čine jedinstvo, odnosno uslov opstanka. Neka pitanja koja proizlaze iz ovog najopštijeg problema savremene civilizacije podrobnije se razmatraju u okviru ovog poglavlja.

10.1. Neki sociološki pogledi na savremeno društvo

Sociološki gledano, čovek će moći da postigne sklad između tehnike i humanizma samo ako realizuje svoje stvaralaštvo racionalno, sa ciljem stvaranja dvostrukih dobara – materijalnih i duhovnih. Na taj način je moguće ostvarivanje perspektiva individualnog i opšteg progressa i otvaranja puta za obogaćivanje života. U tom pretpostavljenom, ali mogućem postignuću u novom

svetu rada, čovek će morati da svesno ukida i eventualne izvore neke nove, ali moguće i opasne, dezorganizacije i dezorijentacije. To znači da predstojeće doba mora da ima u vidu ovaj ozbiljni sociološki problem, koji uključuje i tragične pojave otuđenja rada i da ih artikuliše, objasni i ukaže na puteve prevazilaženja takvih negativnih posledica.

Otuda je ovo jedan od osnovnih socioloških pogleda na savremeno društvo, koji promene mora videti u paralelnom procesu s promenama u oblasti čovekovih duhovnih doživljavanja sveta, ali i u oblasti stvaranja materijalnih dobara koja će utopističko očekivanje pretvoriti u stvarnost. To bi se, klasičnim sociološkim jezikom, moglo nazvati *ukidanje protivrečnosti u praksi življenja* koje su dovodile do otuđenja. To znači da treba ostvariti uslove pri kojima svaki čovek može da razvija svoje sklonosti i mogućnosti u skladu s njegovim prirodnim predispozicijama. To je, u osvit III milenijuma, osnovno sociološko pitanje, koje je za sociologiju rada uvek aktuelno i izazovno.

Zato u prikazu sinteze navedenih pogleda na savremeno društvo, ili baš kroz njih, može se sasvim jasno uočiti *problem otuđenja*, koji traži svoje empirijsko i metodološko osmišljavanje novog puta njegovog postepenog prevazilaženja. Jer, slobodno društvo mora da se identifikuje sa slikom društva koje pretpostavljamo. Ta slika društva polazi od toga da ljudi, u prvom redu, imaju *slobodan pristup različitim stvarima* i da imaju *pravo na egzistenciju*.

Pokazuje se da to slobodno društvo mora da bude zaista takvo a to znači društvo kome ne prethodi neki unapred smišljeni, vodeći svetski poredak – globalni sistem kapitalističkih proizvodnih odnosa – prema kome bi trebalo da se modeluju svi drugi. Tu se obično misli na preostala društva koja su u „tranziciji”. Svet rada mora biti tako uređen da doprinosi prevazilaženju ovakve ili slične negativne tradicije i izgrađivanju one koja je mogućna na datim istorijskim okolnostima, i to onim najboljem, iako retkim u evropskoj civilizaciji. Piter Draker, jedan od najuticajnijih društvenih teoretičara XX veka, društvo koje se uspostavlja na početku III milenijuma naziva post-kapitalističkim društvom.

Izneseni pogledi na savremeno društvo nisu izvan razmišljanja koja prećutkuju ili nedovoljno govore o svetu rada. Naprotiv. Taj svet je takav u kome – kako bi rekao Hegel – čovek može da ovaploti, oživi i ostvari svoju celovitost. U njoj je samo jedna strana materijalne prirode, dok se druga strana, ne manje složena, ogleda u čovekovoju moći i smislu za znanjem i kulturom, koji jedino mogu biti uslov za promenu sveta. Ova druga nepohodna strana – duhovna – u nečemu je i primarnija.

Prema tome, savremeno doba treba da omogući da se osnovna egzistencijalna pitanja – počev od onih koja se tiču opstanka ljudi, pa do suptilnijih i duhovnih – rešavaju u duhu demokratskih sloboda. Rad bi ovde trebalo da osigura samo plodove takvom opstajanju ljudi. U realizaciji ovog cilja, sociologija ima centralno mesto. To se može razumeti ako se prizove poznata misao utopista po kojoj je rad izvor svega bogatstva i svih vrednosti. Jer,

ozbiljna može biti činjenica ukoliko svet rada ne bude omogućen svim ljudima (u kome oni učestvuju prema svojim sposobnostima i profesijama), a, samim tim, i njihov život u blagostanju i u materijalnom i u duhovnom pogledu. Zato je s pravom uvaženi profesor dr Miroslav Pečujlić još pre četiri decenije dalekovido primetio da je „džinovska proizvodna moć koju je čovek osvojio dovela na prag jedan novi svet” (Pečujlić 1965, 123). Prema Pečujliću, promenilo se „pokretačko jezgro” tehnoloških promena. U centru postindustrijskog društva stoji novi centar čudesne moći: „kompjuter – informacija”, tako da Pečujlić zaključuje:

Vodeće industrije biće intelektualne industrije i njihovo jezgro: znanje, ljudske sposobnosti („kulturalni kapital”). Nova naučnotehnološka revolucija označava formiranje „informatičkog društva”. U ekonomiji „društva informatike”, nove vrednosti se ne ostvaruju samo, niti prvenstveno, teškim fizičkim radom, koliko novim znanjem i inovacijama čija proizvodnja počiva na temeljno različitim principima. Dok je u ranijim razdobljima nauka išla za industrijom, sada ona ima tendenciju da industriju dostigne i da je vodi. To predvođenje je od ključnog značaja (Pečujlić 1965, 123).

Gotovo je jednako važno i Pečujlićevo zapažanje o neminovnosti poverenja u ljudski rad koji krči put stvaralačkoj aktivnosti ljudskih potencijala. To stvaralaštvo je u neposrednoj vezi s naučno-tehnološkom revolucijom iz čega neminovno proizlazi promena u kvalifikacionoj strukturi zaposlenih:

Jedan tok čini opšte podizanje kulturnog, obrazovnog nivoa sveta zaposlenih, koje je rezultat skrivenih potreba proizvodnje u eri tehnološke civilizacije. Neophodna je viša kultura, veća stručnost i šire poznavanje celine od strane većeg broja radnika, njihova sposobnost da se kreću u sve složenijim tehnološkim procesima. Otuda snažna tendencija masovnog višeg obrazovanja (Pečujlić 1965, 123).

Pečujlić dolazi do još jednog zaključka čiji se smisao ogleda u sledećem: u vremenu koje dolazi, što znači budućnost koju očekujemo, vodeća društva sveta biće ona koja će stvoriti najbolji sistem obrazovanja. Ranije su vodeća društva bila ona koja su raspolagala respektivnim prirodnim resursima ili ostvarivala značajnu industrijsku proizvodnju. To, dakle, nalaže vidan podsticaj razvijanju kulture rada koja se tiče ponašanja radnika u procesu rada. Zato treba ukazati na važnost čovekovog znanja i njegovog celokupnog duhovnog profila.

Zbog toga, kultura rada u budućem društvu podrazumeva i nove kvalitete čoveka koji će biti u stanju da se praktično, stvaralački odnosi prema onome što je u oblasti znanja i rada postigao u ranijem periodu (Kostadinović 1987). Takva kultura rada podrazumeva i spremnost i znanje za osvajanje novih kvaliteta u radu, u proizvodnim odnosima i u svojim međusobnim odnosima. Tako čovek postepeno prestaje da bude potčinjeno i otuđeno biće, stvarajući

osnove za nov etički cilj. Čovek tada dobija nove mogućnosti da organizuje i usmerava svoj rad. Treba pri kraju naglasiti još jednom da se ovi pogledi odnose na složene procese, tako da je za njihovo ostvarenje potrebno izvesno vreme i, naravno, promene u svesti ljudi. U svakom slučaju, u središtu te kulture – kulture rada – moraju da se nalaze i ideje o humanizmu i čovečnosti ljudi. Taj proces se, međutim, ne može zamisliti bez razvijanja jedne nove etike i kulture rada koja je i za sociologiju, kao nauku o društvu i njegovim pojedinim segmentima i procesima, osnovno pitanje i za vreme koje dolazi.

10.2 Tehnički progres – pojmovno određenje

Tehnički progres se može posmatrati sa više aspekata: filozofskog, sociološkog, ekonomskog, psihološkog i istorijskog. Pored termina „tehnički progres”, u domaćoj i inostranoj literaturi nailazi se i na sledeće termine: „naučno-tehnološka revolucija”, „materijalno-tehnička baza”, „naučno-tehnički progres”, „tehničko-tehnološka revolucija”, „progres”, „savršenstvo bezdušja” (Vukmirica 1968). Neki od ovih termina se upotrebljavaju valjano; neki ne. Drugi se koriste kao sinonimi. Međutim, i prilikom takve upotrebe ima nepreciznosti. Kako u definisanju sadržaja i obima navedenih termina ne postoji opšta saglasnost, izložićemo poglede nekoliko značajnih autora iz ove oblasti.

Pre toga, uzimajući u obzir oba pojma, nužno je nešto reći o tehnici. Fenomenu tehnike se posvećuje značajna teorijska pažnja. Njena istorija je vrlo duga, mada modernu tehniku vezujemo za dva poslednja veka kada, zahvaljujući naučnim dostignućima, doživljava buran procvat. Istorijski razvoj tehnike može se, zavisno od kriterijuma, različito periodizovati. Prihvatljivu periodizaciju daje Kurt Šiling, jer ona korespondira sa etapama društveno-istorijskog razvoja, razlikujući tri oblika tehnike u istoriji: „alatnu tehniku pračoveka, obrtničku i konstruktivnu tehniku visokih agrarnih kultura, i mašinsku tehniku s radarom, automatizacijom i kibernetikom” (Burger 1979).

Sam pojam tehnike razmatra se sa užeg i šireg stanovišta. Istoričar tehnike S. V. Šuhradin navodi čak preko trideset definicija tehnike (Vidaković 1966).

U užem smislu, pod tehnikom se podrazumevaju sredstva za rad, da bi, šire, tehnika predstavljala ne samo sredstvo za rad nego i znanja, iskustva, umeća, veštine i sposobnosti ljudi u manipulaciji sredstvima za rad. Pod tehnikom se podrazumevaju celokupna sredstva za rad koja je izradio čovek na osnovu poznavanja zakona prirode, da bi, usmeravajući energiju prirode na samu materiju prirode, organizovao proizvodni proces radi stvaranja materijalnih dobara (Čalić 1963, 42).

Time se ističe prvorazredan značaj čoveka u tehnici i istoriji tehnike, jer je tehnika deo objektivne stvarnosti – materijalnost je „mrtva stvar” ukoliko čovek nije u odnosu s njom. Suprotno, čovek se bez nje ne bi uzdigao iznad ostalog dela prirode. Čovek je taj koji utiče na sredstva za rad, na ukupnu tehniku, a, takođe, i tehnika utiče na čoveka (i čovek i tehnika su u dijalektičkom odnosu).

Pojam tehnike „ne iscrpljuje se sredstvima rada, jer se u taj pojam uključuje i znanje, iskustvo i sposobnosti proizvođača” (Krstić 1980, 11). Čovek je, svojim znanjem, iskustvom i umećem, tvorac i realizator tehnike.

Pojam blizak tehnici je tehnologija, s kojom se ponekad nekritički poistovećuje, budući da se određuje kao „skup znanja”. Tehnologija je, znači, način upotrebe postojećih proizvodnih metoda i postupaka. Najkraće, pod tehnologijom se podrazumeva način upotrebe tehnike. Dopušteno je premeštanje s jedne lokacije na drugu i njeno korišćenje. Prenos tehnologije je moguće svrstati u više grupa. U prvoj grupi su: mašine, uređaji, alati, oprema, a ponekad i materijal. Drugu grupu čine ljudi sa znanjem, sposobnošću, umećem o datoj tehnologiji, o njenoj nameni, koja se prenosi putem nastave, savetovanja, redovnim poučavanjem, informacijama ili iskazima na drugi način.

U odnosu na tehniku, kao staru tekovinu civilizacije, naučno-tehnološka revolucija je plod razvoja poslednjih decenija. Već četrdesetak godina ona beleži niz značajnih otkrića u nauci i tehnici koja se primenjuju na polju elektronike, kibernetike, automatizacije, informatike, hemijske industrije, obrazovanja, saobraćaja, energetike itd. Te promene ne dovode samo do radikalnih izmena u tehnici, nego i do revolucionisanja karaktera i sadržaja čovekovog radnog procesa i društvenih odnosa. Zato nije jednostavno teorijski osmisliti nastale promene s naučno-tehnološkom revolucijom, pa ni definisati ih.

U tom smislu, moderna naučno-tehnološka revolucija se povezuje s rađanjem novih proizvodnih snaga koje karakterišu elektronika i kibernetika. U svetu produktivnih snaga započinje borba za industriju budućnosti; bitka za budućnost je dobrim delom bitka za računare. Trijumfalni hod računara može se uporediti samo s prodorom železnice u XIX veku, ili automobilskom industrijom u prvoj polovini XX veka.

Tehnički progres je širi pojam od sredstava rada i oruđa za rad. Tako ruski teoretičar S. T. Strumilin pod tehničkim progresom podrazumeva usavršavanje oruđa i metoda proizvodnje, čiji je rezultat povećanje produktivnosti rada, štednja živog i opredmećenog rada (Kostadinović 2004, 121).

Pošto tehničkom progresu prethodi naučno otkriće, često se nailazi i na termin „naučno-tehnički progres”, koji „uključuje u sebi razvitak i usavršavanje tehnike, proizvodnje, pronalaženje i primenu novih vidova energije, industrijskih materija, proizvoda i sirovina” (Vukmirica 1968, 40). Zahvaljujući tehničkom progresu, u društvu se sve više povećava proizvodnja i time pospešuje ulaganje u nauku.

Tehnički progres Z. Dobraska definiše kao „uvođenje tehničkih inovacija koje omogućavaju da se proizvode dati proizvodi sa smanjenom količinom faktora proizvodnje ili novi proizvod s datom količinom faktora proizvodnje” (Mesarić 1970, 41-42). Tu se, pre svega, misli na materijalne i kadrovske faktore.

Jednu od ključnih definicija tehničkog progressa dao je Murej Braun (Murrau Brown), koji pod tehničkim progresom podrazumeva „unapređenje tehnologije, poboljšanje svojstava postojećih i pojava novih strojeva i drugih proizvoda, porast obrazovanja i stručnosti, poboljšanje zdravlja, delotvornost organizacije i upravljanje proizvodnjom, unapređenje u organizaciji tržišta” (Jakšić 1979, 22).

Međutim, tehnički progres u celini obuhvata i pronalazaštvo, njegovu primenu i širenje. U užem smislu, on obuhvata primenu u proizvodnji, a u širem izmene u organizaciji i kulturi („kulturi” procesa proizvodnje) gde nema potrebe za ulaganjem novih sredstava i investicija za novu modernizaciju (Šerifović (1976).

Već smo naveli da termin tehnički progres u svom širem značenju podrazumeva pronalazak sredstava za rad i njihovo usavršavanje. U „Enciklopediji leksikografskog zavoda” susreće se definicija tehničkog progressa koja označava „unapređenje nauke, tehnike i tehnologije proizvodnje, te kadrova koji su sastavni deo u određenoj radnoj organizaciji, proizvodnoj grani ili celokupnoj nacionalnoj privredi”. Upravo ovako definisan, tehnički progres pokazuje suštinsku vezu nauke, tehnike i tehnologije, pa se može upotrebiti kao sinonim za naučno-tehnički progres. Ovaj termin moramo sagledavati uvek u funkciji čoveka koji planira nauku, organizaciju rada, sredstva rada; rečju, planira i nadgleda novu tehniku i tehnologiju progressa društva.

Tehnički progres označava važnija naučna otkrića i tehničke pronalaskе koji su predstavljali kvalitativni skok, pre svega, u određenoj naučnoj oblasti, grani i grupaciji. Upoređujući, na primer, železnički saobraćajni sistem Srbije (njegovu tehničku opremljenost, kapacitete, signalno-sigurnosne uređaje, obrazovanje, kvalifikacionu strukturu, obrazovno-kulturni nivo zaposlenih) sa železnicama najrazvijenih zemlja sveta, može se konstatovati da je opšte stanje železničkog saobraćaja u Srbiji na nižem nivou. Rečju, železničkom sistemu u Srbiji (po transportu, ekonomskoj i društvenoj strukturi) više odgovara termin „tehnički progres” nego neki drugi (recimo, „naučno-tehnološka revolucija”).

Literatura

- Bober, J., *Stroj, čovek i društvo*, Naprijed, Zagreb, 1970.
- Bošković, D., *Društvene mere i aktivnosti u cilju bržeg razvoja inovacionih procesa*, Rijeka, 1973.
- Burger, H., *Filozofija tehnike*, Naprijed, Zagreb, 1979.
- Čalić, D., *Neki aspekti integracije i automatizacije*, Privredni pregled, Beograd, 1963.
- Dardinski, A.V., *Neprestano obrazovanje*, *Sovjetska pedagogija*, 1, 1975.
- Galbraith, J.K., *The affluent society*, Boston, 1958.
- Frejka, T., *Vyvoj odvčvove structury společemske pracovni sily*, Ekonomski institute CSAN, Prag, 1966.
- Furastije, Ž., *Civilizacija sutrašnjice*, Naprijed, Zagreb, 1968.
- Jakšić, Z., *Uvod u ekonomsko obrazovanje*, Informator, Zagreb, 1979.
- Janjić, M., *Prava i režim pronalazaka stvorenih u radnom odnosu*, Institut za uporedno pravo, Beograd, 1965.
- Kagle, G., *Kibernetika u ekonomici*, Informator, Zagreb, 1969.
- Krstić, Lj., *Udruženi rad i naučno-tehnički progres*, Savremena administracija, Beograd, 1980.
- Kostadinović, A., *Sociologija rada*, Grafožig, Beograd, 2004.
- Kostadinović, A., *Uticao tehnickog progressa na razvoj obrazovanja i kulture rada u velikim sistemima – na primeru železnickog saobraćaja*, Zavod za novinsko-izdavačku delatnost JŽ, Beograd, 1987.
- Kostadinović, A., *Međuslovljenost tehnickog progressa, obrazovanja i kulture rada u velikim sistemima – na primeru železnickog saobraćaja*, Zavod za novinsko-izdavačku delatnost JŽ, Beograd, 1987.
- Marković, D.Ž., *Sociologija rada*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
- Mesarić, M., *Uvod u analizu tehnickog napretka*, Ekonomski fakultet, Zagreb, 1970.
- Mitrović, D., *Moderni tokovi komparativne pedagogije*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.
- Parlić, J., *Permanentno obrazovanje i savremena obrazovna tehnologija*, *Revija rada*, 1-2, 1978.
- Pečujlić, M., *Budućnost koja je počela*, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1965.
- Savićević, D.M., *Povratno obrazovanje*, BIGZ, Beograd, 1980.
- Šerifović, S., *Naučno-tehnički progres i društveno-ekonomski razvoj BiH*, Svjetlost, Sarajevo, 1976.
- Šrajber, S., *Američki izazov*, Epoha, Zagreb, 1968.
- Toffler, A., *Šok budućnosti*, O. Keršovani, Rijeka, 1975.
- Valkar, Č., *Moderna tehnologija i civilizacija*, Naprijed, Zagreb, 1968.
- Vidaković, Z., *Tehnika i društvo*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo, 1966.
- Vukmirica, V., *Tehnički progres i problem zaposlenosti*, Eksport-Pres, Beograd, 1968.

XI Poglavlje

EKOLOGIJA I DRUŠTVO

Veliki porast svetskog stanovništva tokom XX veka, uz neprestano smanjivanje raspoloživih rezervi prirodnih resursa i životnog prostora, uz istovremeno ugrožavanje ekoloških faktora životne sredine, upozorili su čovečanstvo na ozbiljnost nastalog stanja i ukazali na potrebu korenite promene odnosa čovečanstva prema ekološkim faktorima životne sredine. Pored pomenutih promena, stanje pogoršavaju i drugi ekološki problemi kao što su progresivno narušavanje biološke raznovrsnosti (biodiverziteta), narušavanje odnosa između pojedinih vrsta i jedinki u okviru iste vrste, gubitak obradivog zemljišta, klimatski poremećaji i mnogi drugi. Ukratko, preti opasnost od kolapsa globalnog ekosistema Zemlje (Gereke 1995). U svetu se, razumljivo, počev od 1970-ih počelo da razmišlja i iznalaze rešenja za izlazak iz krize i puteve opstanka i budućeg održivog razvoja. Savremeno čovečanstvo se tako našlo pred izborom: „*Imati ili biti*” (From 1979).

U prevazilaženju sve većeg nesklada između opredeljenja za zdraviju životnu sredinu i potrebe budućeg ekonomskog rasta, uvođenje i otelotvorenje koncepta održivog (usklađenog, ili uravnoteženog) razvoja predstavlja ne samo prekopotreban zaokret modernog društva, već ujedno, čini se, i jedino ispravno rešenje. *Koncept održivog razvoja* usvojila je Evropska unija 1990. godine, a dve godine kasnije učinile su to i Ujedinjene nacije. Pomenuti zaokret u pogledu odnosa prema životnoj sredini dobrim delom je zasluga oblasti ljudskog saznanja poznate kao ekologija.

Polaznu osnovu za integrisanje politike zaštite životne sredine i politike razvoja čine principi i zakonitosti funkcionisanja ekosistema i njegovih komponenata, koje upravo proučava ekologija kao fundamentalna i interdisciplinarna nauka. Njena najsažetija definicija glasi: ekologija je nauka koja *izučava uzajamne odnose između živih bića i između živih bića i okolne nežive sredine*.

Ekologija, prema tome, predstavlja naučnu osnovu kompleksne nauke o pojavama i procesima u ekosistemima nastalim izmenom faktora životne sredine zbog neracionalnog korišćenja prirodnih bogatstava, odnosno ugrožavanja prirode (Savić 1996). Drugim rečima, na saznanjima ekologije o održavanju

funkcionalne i strukturne stabilnosti ekosistema treba da se zasniva strategija i politika očuvanja zdrave životne sredine i strategija privrednog, kulturnog, tehnološkog, odnosno ukupnog društvenog razvoja (Radulović i saradnici 1996). Na taj način se prilazi koncipiranju jedne nove nauke o mogućnostima i granicama organizacije ekoloških sistema čoveka i njegove civilizacije, odnosa između ljudi, odnosno osmišljavanju jedne integralne ekologije čoveka (Gereke 1995).

11.1. Ekološke discipline

Premda relativno mlada nauka, ekologija se, posle osamostaljivanja od biologije, vremenom razvila u čitav niz disciplina. Klasifikaciju ekoloških disciplina je moguće sprovesti po osnovu različitih kriterijuma. Tako se u odnosu na deo biote (živog sveta) čiji se ekološki aspekti proučavaju može govoriti o ekologiji biljaka, ekologiji životinja i ekologiji čoveka. Podela može biti zasnovana i prema vrsti staništa (habitata) koje živi svet naseljava – na primer, generalna podela na *akvatičnu* i *terestričnu ekologiju*. Najčešće se, ipak, ekološke discipline klasifikuju prema organizacionom nivou živog sveta koji se razmatra, a koji se povećava u ovom nizu:

organizam → populacija → životna zajednica → ekosistem,

te se tako razlikuju *fiziološka ekologija* (ili *autoekologija*), *populaciona ekologija*, *ekologija zajednica* i *ekologija ekosistema*. Ako se razmatra čitava biosfera na Zemlji, onda se radi o *globalnoj ekologiji*.

Van ove osnovne klasifikacije nalaze se mnoge druge ekološke discipline. Mnoge od njih izučavaju specifični aspekt interakcije između živih bića, odnosno između žive i nežive prirode. Odnosima čoveka i društva, s jedne, i svekolikog okruženja, s druge strane, bave se humana i socijalna ekologija.

11.1.1. Humana ekologija

Humana ekologija je novija naučna disciplina. Sam naziv „humana ekologija” koristi se od 1921. godine, kada su ga prvi put primenili američki naučnici Burges i Park. To ne znači da se i pre toga nisu razmatrala pitanja iz domena humane ekologije.

Do prelaza od fitoekologije i zoоекologije prema humanoј ekologiji (ekologiji čoveka) došlo je početkom XX veka. Profesor E.L. Banks je na Katedri za humanu ekologiju otvorenoj u Kembridžu istraživao povezanost bolesti sa klimatskim činiocima. Banksova istraživanja pokazuju da humana ekologija obuhvata socijalnu medicinu, antropodemokratsku ekologiju,

epidemiologiju itd. Za razliku od opšte ekologije i glavnih ekoloških disciplina, humana ekologija uključuje i antropogeografske, psihološke i sociološke aspekte interakcije čoveka i prirode. To znači da je čovekov odnos prema prirodi drugačiji od ostalih organizama zahvaljujući jeziku, stvaranju simbola, upotrebi oruđa i drugim atributima. Psihološki aspekt izučavanja ekologije, na primer, ima u vidu čoveka i njegovo funkcionalno ponašanje prema okolini. U „ekološkoj psihologiji” najčešće se istražuju tri promenljive (varijable): *aktivnost, okolina i posmatrane osobe*.

Tzv. „Čikaška škola” u sociologiji dala je veliki doprinos i u konstituisanju humane ekologije, a kasnije i socijalne ekologije. H.H. Barou (Barow) je 1922. godine odredio humanu ekologiju kroz razmatranje odnosa između čoveka i prirode, smatrajući da sa novim tehničkim otkrićima nastaju i novi, *antropogeni biotopi*. B. Glazer (Glaeser) je pod humanom ekologijom podrazumevao skup određenih saznanja iz četiri naučne discipline: geografije, biologije, psihologije i sociologije:

Ovde se stvara polje za humanu ekologiju koja stoji kao osnovna disciplina između prirode i društvenih nauka. Njena tema je sklop odnosa između prirode i okoline. Naglašava li se poslednji aspekt, naročito stanovište razaranja okoline, ona je pretežno politička ekologija i kao takva u svom načinu postupanja socijalnonaučno orijentisana, pri čemu ipak prirodnonaučni elementi igraju takođe značajnu ulogu (Glaeser 1883, 2).

U duhu osnovnih postavki „Čikaške škole”, Ivan Cifrić za humanu ekologiju kaže da je to „istraživačka predmetnost američke psihologije okoline, odnosno psihičko-prostorna okolina, geografska kao urbana okolina i njihov uticaj na ljudsko ponašanje” (Cifrić 1989, 304).

Humana ekologija, prema tome, izučava specifične odnose koji postoje između čoveka i okolne sredine, i to sa različitih aspekata: biološkog, tehničkog, ekonomskog, politikološkog, sociološkog i dr. Cilj izučavanja humane ekologije jeste uspostavljanje ravnoteže između prirode i društva, pri čemu se posebna pažnja pridaje društvenim činiocima. Humana ekologija, samim tim, neminovno zadire u prirodu strukture zajednice. Imajući u vidu različita određenja humane ekologije, može se reći da su se tokom njenog razvoja izdvojile četiri osnovne teme: (1) *okolina*, (2) *stanovništvo*, (3) *tehnologija* i (4) *organizacija* (Perić i Kostadinović 2003, 6). Zadatak humane ekologije je, takođe, da proučava mesto i uticaj čoveka u ekosistemu i promene koje proizlaze iz tog međudejstva.

11.1.2. Socijalna ekologija

Socijalna ekologija, ili ekološka sociologija, uvažava saznanja humane ekologije i ide korak dalje: uvažavajući odnose čoveka i prirode, kao i društvene procese i interakciju u kojoj se odvijaju dati odnosi, ona objašnjava čoveka kao

prirodno i društveno biće (Perić i Kostadinović 2003, 6). Nastanak socijalne ekologije je uslovljen dvema tendencijama: (1) razvojem ekologije i (2) i širenjem industrijskih objekata i novih tehnologija u društvenoj sredini. Prvu harmoničnu definiciju socijalne ekologije dao je Mek Kenzi 1925. godine. On socijalnu ekologiju sagledava kao istraživanje vremenskih i prostornih odnosa čovekovog načina života, to jest, kako se oni stvaraju selektivnim, distributivnim i adaptivnim snagama okoline.

Sa društveno-humanističkog stanovišta, ekologija, dakle, podrazumeva izučavanje tehničko-tehnoloških i društveno-ekonomskih povezanosti; proučavanje velikih industrijskih sistema unutar industrije, radne i životne sredine. K.W. Dojč (Deutsch), na primer, primećuje:

Mi ne osećamo potrebu samo za zaštitom okoline. Mi hoćemo, takođe, i zaštitu čoveka, odnosno socijalnu zaštitu. Čovek je, takođe, ugrožena životna forma, ono što američko zakonodavstvo naziva *an endangered species*, a neke grupe su to više od drugih. Na primer, deca u zemljama u razvoju, ili stari ljudi u gotovo svim zemljama, ugrožena su životna forma (Deutsch 1979, 19-20).

Na osnovu ovog viđenja može se smatrati da socijalna ekologija posreduje između čoveka i prirode u savremenoj podeli rada. U suštini, postoje tri sistema: (1) *moderni sistem* (industrijski sistem), (2) *ljudska zajednica* i (3) *prirodni sistem*. Ove sisteme vezuju *međusobni odnosi* i *interdisciplinarnost*. Tri sistema stoje u međusobnim odnosima koji se mogu shvatiti u disciplinarnom smislu reči. Tako se odnosom između industrijskog sistema i ljudske zajednice bavi ekonomija, dok je odnos ljudske zajednice i prirode humano-ekološki.

Socijalna ekologija se bavi najsloženijim odnosima:

Između industrijskog sistema i prirode postoje *ekološki aspekti*; između industrijskog sistema i čovekove zajednice *ekonomski aspekti*, između čovekove zajednice i prirode *humanoekološki aspekti* i, konačno, postoji i četvrti, ujedno najsloženiji, odnosno kombinovani sistem relacija koji možemo definisati kao *socijalnoekološki*. On se sastoji u sledećem: s jedne strane priroda daje čovekovoј zajednici prirodne vitalne snage koje čovek (u zajednici) putem rada unosi u industrijski sistem. S druge strane, postoji povratna sprega od industrijskog ka prirodnom sistemu: industrijski sistem pruža ljudskoj zajednici potrošna i upotrebna dobra koje zajednica transformiše u svoju prirodnu okolinu kao kulturna dobra i kao kulturnu delatnost. Čovekova zajednica ovde je centralni punkt relacija između osamostaljenog industrijskog sistema i prirodne okoline. Stoga se u diskusijama o mogućim društvenim alternativama izlaza iz savremene ekološke krize mora polaziti upravo od čovekove zajednice: njegove organizacije, unutrašnjih odnosa i potreba. Ekološki problem se ne može posmatrati kao neposredan odnos čoveka i prirode u procesu razmene energije, materije i informacije, odnosno u procesu rada, već kao posredni odnos. Koliko se god čovek u toku istorije trudio da se 'oslobodi' zavisnosti od

prirode, toliko napora mora uložiti i danas da se oslobodi zavisnosti posredovanja (Cifrić 1989, 313-314).

Očigledno je da se ovde radi o trijadi prirodnog, socijalnog i tehničkog. Ukoliko se u budućnosti ne bi razvili odgovarajući sistemi vrednovanja, čovek bi mogao dovesti sebe u nezavidnu situaciju – veću zavisnost od prirode i od sebe samog. To vrednovanje pripada čoveku, njegovoj kulturi i njemu samom. Socijalna ekologija se tako pojavljuje kao složeno područje društvenog života, koje može da doprinese održivom razvoju.

Iz prethodnog Cifrićevog poimanja predmeta socijalne ekologije sledi da se ovo naučno područje ne može posmatrati samo kao sociološka disciplina. Ipak, ima i drugačijih viđenja. Profesor D.Ž. Marković, na primer, socijalnu ekologiju sagledava kao posebnu sociološku nauku:

Socijalna ekologija je posebna sociološka nauka koja za predmet svog proučavanja ima specifične veze koje postoje između čoveka i njegove životne sredine, istražujući, u kontekstu opšte konceptualizacije univerzuma ujedinjenog sa specifičnim uslovima života, uticaj životne sredine, kao ukupnosti prirodnih i društvenih činilaca, na čoveka kao uticaj na njegovu životnu sredinu sa stanovišta njenog očuvanja kao okvira čovekovog života, kao prirodno-društvenog bića (Marković 1986, 18-19).

Sa stanovišta sociologije, predmet proučavanja socijalne ekologije su *ekološki problemi*. Oni su nastali kao posledica narušavanja ekoloških ravnoteža u prirodnoj sredini tokom izgradnje modernog društva. Socijalna ekologija treba da doprinese razrešavanju konflikata koji su nastali ekološkom krizom između društva i prirode.

Ekološka kriza se ispoljava na tri međusobno različita nivoa:

- (1) „*ekološki problem*” (obuhvata štetne uticaje čoveka na ekosisteme koje je ipak moguće obnoviti);
- (2) „*stepen ugrožavanja*” egzistencije ekosistema;
- (3) „*ekološka katastrofa*” (ugroženost i destrukcija ekosistema pri kojoj dolazi do izumiranja pojedinih ili svih vrsta) (Mišković 1999, 33).

11.1.3. Socijalna ekologija i druge nauke

S obzirom na predmet socijalne ekologije, ova naučna disciplina je najtešnje povezana sa mnogim naukama, uključujući i posebne sociologije. U prvom redu, to su: *sociologija zaštite na radu*, *sociologija sela*, *sociologija grada* (ili *urbana sociologija*) i *socijalna patologija*.

Smatramo da je potrebno ukazati na odnos socijalne ekologije i ovih posebnih sociologija zato što između predmeta proučavanja socijalne ekologije i njihovih predmeta proučavanja postoji višeznačna povezanost. Zbog te povezanosti ne

samo da one rezultatima svojih istraživanja mogu koristiti socijalnoj ekologiji u istraživanju njenog predmeta već i same mogu koristiti rezultate do kojih dolazi socijalna ekologija. Jer, ove posebne sociologije proučavaju pojedine elemente čovekove životne sredine, oblike življenja u prostoru (naselja), kao i probleme ugrožavanja integriteta čoveka u radnoj sredini. A to je, na određen način, i predmet proučavanja socijalne ekologije. Upoređivanje njihovih predmeta proučavanja najbolje će pokazati i njihovu povezanost (Marković 1994, 55).

Kada se radi o odnosu socijalne ekologije s drugim naukama, od posebne važnosti je njen odnos sa ekonomskim naukama. Socijalna ekologija i ekonomske nauke su sve više upućene na međusobnu saradnju budući da ekološki problemi postaju predmet istraživanja i u ekonomiji. Pri tom se zaštita životne sredine kao ekonomski problem može razmatrati sa mikro i makro ekonomskog nivoa, odnosno, „na delu su dve uzročne potrebe: *ekološka* i *ekonomska*” (Perić i Kostadinović 2003, 21). Razvoj proizvodnih snaga ne donosi samo porast materijalnog i kulturnog standarda već i različite rizike koji se moraju ekonomski analizirati.

Rizici i opasnosti sa kojima se svet danas suočava su po mnogo čemu drugačiji od onih u klasičnom industrijskom društvu (Mitić 2000, 12). Savremeno društvo se može okarakterisati kao „*društvo rizika*” koje zalazi u novu fazu moderne, odnosno, etapu „refleksivne modernizacije” (Beck 1992, 1999). Pod „refleksivnom modernizacijom” ugledni nemački sociolog Bek smatra suočavanje sa posledicama razvoja modernog društva u kojem nauka i tehnologija imaju primarnu ulogu. Prema Beku, u prvoj fazi razvoja modernog društva nauka i tehnologija su bile usmerene svojim aktivnostima na svet prirode, ljude i društvo, a u drugoj – „refleksivnoj modernizaciji” – na sebe same i efekte i rizike kojima su doprinele, a neke i direktno izazvale. Ukratko, radi se o suočavanju sa neželjenim posledicama modernosti; u ovom slučaju to je narušavanje stanja ekoloških faktora (kvaliteta vazduha, vode i zemljišta).

Pojam rizika prema mišljenju Gidensa, poznatog britanskog sociologa, „postaje centralni u društvu koje napušta prošlost, tradicionalne načine delovanja i koje se otvara prema problematičnoj budućnosti” (Giddens 1999, 111).

Važno je imati u vidu da „globalnost rizika ne znači i jednakost rizika” (Bek 1999, 3). Naime, „*društvo rizika*” nije samo odraz stanja savremenih zapadnih društava ili izraz narušene ekološke ravnoteže i uticaja tehničko-tehnoloških faktora, već problem planetarnih razmera:

U pitanju je univerzalnost pojava koja prožima sve aspekte društvenog i individualnog života. Procesom globalizacije dolazi do ‚globalnosti rizika’ i do ‚svetskog društva rizika’. Na globalnom finansijskom tržištu pojavljuje se ista logika kao i na planu ekologije u društvu rizika: logika raspodele dobitaka i gubitaka koje su međusobno povezane; uspostavljanje ‚kalkulacije rizika’ je neodređeno (nezaposlenima i siromašnima se ne može dati finansijska

kompenzacija, niko ne može biti osiguran od svetske recesije); *društvena eksplozivnost globalnih finansijskih rizika je vrlo realna; institucije nacionalne države su u kolapsu; rizici uvek otvaraju pitanje odgovornosti, tako da se pojavljuje potreba ‚odgovorne globalizacije‘* što postaje širom sveta javno i političko pitanje; događaju se nove promene i opcije na delu, kao što su *nacionalni i regionalni protekcionizam, transnacionalne institucije i demokratizacija*. Sve je vidljivije novo globalno tržište (rizika) i sve prisutnija *‚društvena i politička dinamika ekonomskog svetskog društva rizika‘*. Globalno društvo je po svoj prilici nov oblik ‚organizovane neodgovornosti‘ koje je kao institucionalni oblik impersonalizovano, a kao takvo nema odgovornosti, čak ni prema samom sebi (Mitić 2000, 13).

Trebalo bi na kraju ukazati i na ulogu psiholoških i društvenih faktora u poimanju ekoloških problema. U stvari, o ekološkim problemima, ili ekološkoj krizi, može se govoriti tek onda kada takav problem (ili rizik) zadobije širu društvenu pažnju (Malešević 2002). Ovo je poznato kao proces ‚društvene konstrukcije problema‘. To, naravno, ne znači da se ekološki problemi vezani za proizvodnju materijalnih dobara nisu ispoljavali tokom čitavog razvoja industrijskog društva. Međutim, razvoj nauke i tehnologije omogućio je u novije vreme uslove da između *ekonomije i ekologije* dođe do ‚pomirenja‘.

11.2. Zaštita i unapređenje čovekove radne i životne sredine

Kroz prizmu sociologije, čovekova životna sredina može se smatrati kao tvorevina društvenih pojava, odnosa, institucija, ideja itd. To je sredina u kojoj čovek živi i koju on oblikuje prema svojim zamislima, htenjima i potrebama. Tako sociologija ‚istražuje u čovekovo životnoj sredini ono što je društveno u toj sredini, odnosno šta je pre svega, društvena sredina kao podsistem u sistemu čovekove životne sredine. Iako deo prirode, čovek, zahvaljujući svom radu kao svrsishodnoj delatnosti, uspostavlja uvek nove odnose unutar socio-ekonomskog ekološkog sistema. Proizvodnja, saobraćaj, komunikacije, nasilje, politika, obrazovanje, nauka itd., jesu elementi međusobnog korespondiranja kao i njihovog uticaja na prirodu, i obratno‘ (Kozic 1995, 326).

Pojam čovekove životne sredine u sociološkom smislu podrazumeva sveukupnost pojava, odnosa i interakcija koja je sastavni deo čovekovog ekosistema, kao i sve ono što označava odnose i interakcije društvenih i prirodnih faktora. Pri tome se uzimaju u obzir uticaji društveno-istorijskih pojava u sferama rada, politike, ideologije, kulture, obrazovanja, kapitala, profita, demokratije, participacije, industrijskog razvoja i sl. (Kozic 1995, 326).

Radna sredina, s druge strane, predstavlja sredinu u kojoj čovek vrši radnu aktivnost, obezbeđujući ne samo uslove svoje materijalne egzistencije, već ostvarujući se i kao rodno biće. U stvari, radna sredina, odnosno sredina u kojoj

čovjek vrši radnu delatnost, nastaje sa nastankom čoveka, a njen razvoj teče uporedo sa razvojem čoveka kao stvaralačkog bića.

Tako se radna sredina javlja kao prerađeni deo životne sredine čoveka. Ipak, „ma koliko se radna sredina čoveka sa svojim elementima ‚udaljavala‘ od njegove životne sredine, ona, ipak, ostaje u dijalektičkom jedinstvu s njom” (Marković D.Ž. 1989, 39).

Zbog narušenog stanja ekoloških faktora u čovekovoju radnoj i životnoj sredini koje nastaje kao posledica, u prvom redu, nekontrolisanog industrijskog razvoja i urbanizacije, savremena društva se nalaze pred izazovom, a to je iznalaženje izlaza iz „ekološke krize”. Rešenja se, pre svega, traže kroz realizaciju novog, tzv. koncepta „održivog razvoja”.

11.2.1. Održivi razvoj

Koncept održivog razvoja podrazumava razvoj usklađen sa potrebama i ograničenjima prirode. Održivi razvoj ima više dimenzija koje izražavaju povezanost *privrednog*, *socijalnog* i *kulturnog* razvoja i njihovu usklađenost sa potrebama i ograničenjima životne sredine.

Frančesko di Kastri (Francesco di Castri), francuski biolog, najsazetije je izrazio koncept održivog razvoja preko tzv. „stolice održivog razvoja”. Ta stolica može da funkcioniše samo kada su njena četiri oslonca (razvoja) – *privredna*, *društvena*, *kulturna* i *životna sredina* – od podjednakog značaja i jačine, sa čvrstom međusobnom povezanošću i uslovljenošću. Ukoliko je neka od nogara stolice duža, odnosno kraća od ostalih, jasno je da izostaje osećaj udobnog sedenja, odnosno razvoja. Ni jedna zemlja ili region nisu dostigli prihvatljiv dinamički balans između ove četiri dimenzije održivog razvoja.

Stolica renesansnog stila nije slučajno odabrana za ilustraciju koncepta održivog razvoja. Metafora stolice renesansnog stila nalaže potrebu menjanja kulture i uspostavljanje novog, humanijeg razvoja, prekopotrebnog na putu kretanja prema održivom razvoju.

Koncept održivog razvoja prešao je dug put od početnih ideja do opšte prihvaćenosti. Sve je počelo čuvenom knjigom „Granice rasta” iz 1972. godine kada je Rimski klub ukazao na ondašnje „dileme čovečanstva” – pre svega sa aspekta ubrzanog iscrpljivanja najvažnijih prirodnih resursa.

Iste godine, kada je u Stokholmu održana i Prva konferencija Ujedinjenih nacija o životnoj sredini, smatra se prekretnicom u odnosu čovečanstva prema životnoj sredini. Delegacija SFRJ je na toj Konferenciji predložila da 5. jun (prvi dan njenog održavanja) bude proglašen za Svetski dan životne sredine, što je i prihvaćeno. Koncept održivog razvoja usvojila je Evropska unija 1990. godine, a Ujedinjene nacije 1992. godine na Drugoj Konferenciji Ujedinjenih nacija o životnoj sredini održanoj u Rio de Žaneiru.

Preovladalo je uverenje u svetu da se životna sredina ne može očuvati i unapređivati izdvojenim politikama i parcijalnim merama, već je to jedino

moguće činiti realizacijom (implementacijom) koncepta održivog razvoja. Održivom razvojem se teži uravnoteženju odnosa u kompleksu:

čovjek – priroda – društvo.

Održivost se takođe može posmatrati u okviru ravnoteže tri oblika bezbednosti, a to su: (1) *ekološka bezbednost*, (2) *socio-ekonomska bezbednost* i (3) *resursna bezbednost* (Radulović i saradnici 1997, 102). Glavni ciljevi održivog razvoja svode se, prema tome, na sledeće:

Koncept održivog razvoja je usmeren na očuvanje prirodnih ekosistema i na racionalno korišćenje prirodnih bogatstava zemlje i povezano s tim na podizanje kvaliteta životne sredine i kvaliteta života. Održivi razvoj podrazumava da čovek sačuva prirodu na održivim osnovama i da je koristi onoliko koliko dozvoljava njeno reprodukovanje. Ukoliko se priroda eksploatiše nekontrolisano i prekomerno u odnosu na kapacitet životne sredine, onda to vodi narušavanju ekološke ravnoteže i ekološkim katastrofama. Koncept održivog razvoja stavlja u prvi plan kvalitet životne sredine (Radulović i saradnici 1997, 14).

Na osnovu ovako postavljenih ciljeva održivog razvoja jasna je uloga koju imaju industrijska preduzeća na planu efikasne politike unapređenja radne i životne sredine, koja proističe iz poslovne strategije preduzeća. Povećanje produktivnosti je osnova ubrzanog razvoja koji je uslovljen tehnološkim razvojem. Industrije usklađene sa ekološkim standardima poseduju ključne osobine visokih tehnologija, a to su:

1. Mala siroviniska i energetska intenzivnost;
2. Visoka informaciona i naučna intenzivnost;
3. Visoko učešće stručne radne snage;
4. Visoka fragmentacija tržišta sa specifičnim zahtevima; i
5. Sveobuhvatan uticaj na karakteristike mnogih segmenata ekonomskog i društvenog sistema.

Država je takođe značajan činilac. Interakcija države i tržišta je, u stvari, od prvorazredne važnosti jer ona omogućava zadovoljavanje potreba ljudi na način koji ne ugrožava životnu sredinu i pravo budućih naraštaja na život u očuvanoj životnoj sredini. Problemi zaštite životne sredine su problemi eksterne prirode koji opravdavaju intervenciju države na tržištu prirodnih resursa. Drugim rečima, održivost podrazumeva komplementarnost tržišnih mehanizama i intervencije države.

Prelaz na novu, tzv. „tehn-tehnološku” paradigmu (koja uvažava i ekološke parametre) ne može se obaviti direktno i bez problema. Nije dovoljno

samo uništiti, odnosno zameniti tzv. „prljave tehnologije” novijim, čistijim tehnološkim postupcima, već je neophodno da se menjaju i preovlađujući obrasci društvenog ponašanja (odnosno, stanje ekološke svesti), kao i postojeća institucionalna struktura.

11.2.2. Ekološka svest

Nastanak ekološke svesti, odnosno aktivnosti na podizanju ekološke svesti, vezuje se za ideologiju ekoloških pokreta nastalih krajem 60-ih godina XX veka u visoko razvijenim zemljama Zapada. Novi socijalni pokreti, među njima i ekološki, redefinisali su tradicionalne odnose između ideologije, nauke i politike.

Ekološka svest je nastala kao rezultat izražene ekološke krize koja se ispoljila tokom 1970-ih. Iako su vremenom preduzete značajne mere na smanjenju ekološke neravnoteže, potreba za izgrađivanjem i podizanjem nivoa ekološke svesti dobija na aktuelnosti i danas. Inače, ekološku svest čine predstave, načini ponašanja, motivi delovanja, želje i očekivanja koja se odnose na čovekovu prirodnu sredinu.

Ekološku svest, prema tome, čine sledeći elementi:

- (1) ekološka znanja;
- (2) vrednovanje ekološke situacije; i
- (3) ekološko ponašanje.

Ekološka znanja predstavljaju osnovni elemenat ekološke svesti. Ekološka saznanja se odnose na poznavanje suštine odnosa u sistemu:

čovek – tehnika – priroda.

Saznanja se odnose ne samo na globalne aspekte narušavanja ekološke ravnoteže, već i na konkretne oblike narušavanja ekoloških faktora u pojedinim regionima.

Vrednovanje ekološke situacije je determinisano aktuelnim sistemom vrednosti društva ili društvene grupe u kojoj se formira i razvija ekološka svest. S obzirom na činjenicu da savremena demokratska društva kao izuzetno važno dostignuće ističu tolerantnost, odnosno pluralizam različitih vrednosnih orijentacija, to isto važi i za oblast ekološke problematike. Iz ovoga proističe različito vrednovanje životne sredine od strane, recimo, ekoloških aktivista ili biznismena.

Ekološko ponašanje je bitan konstitutivni elemenat ekološke svesti. Jer, pod ekološkom svešću se ne podrazumeva samo određeni nivo „svesnosti” pojedinca (ili društvene grupe), već i njihova praktična, konkretna individualna

ili društvena akcija s ciljem da se postavljeni ekološki problemi razreše (Perić i Kostadinović 2003, 83).

Oblikovanje poželjnog ekološkog ponašanja je složen problem zbog postojanja uticaja različitih objektivnih i subjektivnih činilaca (Mišković 1997, 178-179). Objektivni činilaci su:

- (1) objektivno stanje čovekove životne sredine (stepen oštećenja ekosistema);
- (2) stepen tehničko-tehnološke razvijenosti pojedinih sredina i njihovo ekološko vrednovanje;
- (3) društveno-ekološka infrastruktura (institucije, subjekti, kvalitet života, pravna regulativa);
- (4) individualna svojstva ispitanika (pol, starost, mesto u podeli rada, profesionalna pripadnost, kvalitet života);
- (5) subjekti kao činilaci (nauka, ekološka politika sa instrumentima, državni organi, ekološki pokreti, političke partije) koji neposrednim aktivnostima u saglasnosti sa svojim programima utiču na ekološku svest o okolini (Mišković 1997, 178-179).

11.2.2.1. Ključne vrednosti u zaštiti životne sredine

Vrednovanje ekološke situacije, kao pretpostavke za izgrađivanje ekološke svesti, problematično je budući da ni sam ekološki diskurs nije homogen; on se, naime, karakteriše širokom lepezom najrazličitijih teorijskih, a i etičkih orijentacija. Zbog toga se pojedini pravac u socijalnoj ekologiji može naći u bilo kom delu širokog političkog spektra između desnice i levice. Uobičajeno je, ipak, da se pravi razlika između tzv. „plitke” i „dubinske” ekologije. Dok se prva bavi problemima zagađenja i iscrpljivanja prirodnih resursa, druga u svom zahvatu doseže do opštih principa kao što su: princip diverziteta, kompleksnosti, autonomije, decentralizacije, simbioze, egalitarizma, itd (Radulović i saradnici 1997, 38).

Brojne ekološke vrednosti koje se uključuju u ekologizam mogu se svesti na tri osnovne vrednosti. One se odnose na:

- (1) zaštitu biodiverziteta i ekoloških sistema;
- (2) minimizaciju negativnih efekata na zdravlje ljudi; i
- (3) uspostavljanje održivih modela upotrebe prirodnih bogatstava.

Ova tri najopštija ekološka problema javljaju se kao relativno novi i značajni akteri u areni političkih ideja i to, kako na globalnom, tako i na regionalnom nivou.

Biodiverzitet. Prva od ove tri vrednosti životne sredine – biodiverzitet – obuhvata najveći deo onoga što se podvodi pod ekologiju. Međutim, i ovde se javlja idejna šarolikost koja se ogleda u razlici između *prezervacije* i *konzervacije* prirodnih ekosistema, odnosno između *biocentričnih*, *ekocentričnih* i *antropocentričnih* orijentacija. Ključno pitanje se odnosi na to ko je objekat, odnosno nosilac vrednosti:

Da li su to sva živa bića ili samo ljudi?

Zašto su neke biljne i životinjske vrste privilegovanije u odnosu na druge u aktuelnoj politici zaštite?

Da li je važnije zaštititi stanište (habitat) ili individualne vrste?

Ova pitanja, kao i ostale dileme, nisu jednoznačno razrešena. Preovladava, ipak, antropocentrični pristup, a to znači da su jedino ljudska bića kadra da izraze interese, pa samim tim, oni su i jedini nosioci vrednosti.

„Dubinska ekologija” se zasniva na ekocentričnom stanovištu, te su njeni ciljevi manje realistični, pa i utopisitčki.

S druge strane, koncept održivog razvoja karakteriše njegova antropocentrična orijentacija. Srećom, prisutna su nastojanja da se ovi, na prvi pogled suprotstavljeni pristupi, integrišu i povežu u jednu celinu.

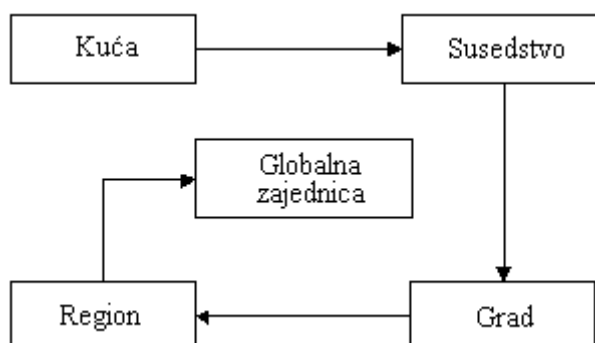
Zagađenje životne sredine i zdravlje ljudi. Kada je reč o drugoj ključnoj vrednosti – zdravlju – postoje dva sasvim različita shvatanja. Prema prvom, u vrednovanju zdravlja i bogatstva prednost treba dati drugom faktoru, jer, bogatije društvo povlači za sobom i bolju zdravstvenu zaštitu (Wildavsky 1988). Drugi i preovlađujući pristup podrazumeva da se zdravlju i zaštiti čovekove radne i životne sredine mora ponekad dati preimućstvo nad ekonomijom, posebno kada je zdravlje ljudi na pojedinim radnim mestima ugroženo (Sagoff 1988).

Održivo korišćenje resursa. Treća ključna vrednost u ukupnom diskursu o zaštiti životne sredine – održivost – može biti njegova najznačajnija dimenzija s obzirom na očekivanu potpunu transformaciju industrijskog društva. Održivost se može sprovoditi na različitim nivoima, počev od individualnog, pa do najšire društvene zajednice (videti sliku 11.1). Zbog toga se suština koncepta održivog razvoja često izražava geslom: „Misli globalno, deluj lokalno”!

Koncept održivosti pomera fokus društvene pažnje sa sadašnjih na buduće naraštaje. Sa etičkog stanovišta postoje prigovori u smislu obaveza sadašnje generacije da obezbedi potrebe budućih naraštaja koje, međutim, mogu biti posve drugačije od postojećih. Uz to, pojam obaveze podrazumeva i obrnuti odnos.

Analizirane tri ključne vrednosti, prisutne u savremenim ekološkim stremljenjima, moraju izboriti svoje mesto na političkom poprištu sukoba između dominantnih vrednosti. Problem je utoliko složeniji što su međusobni

konflikti mogući i između samih ekoloških vrednosti (Vuković i Randelović 2004, 394).

Slika 11.1. Nivoi na kojima se ostvaruje koncept održivog razvoja.

11.2.2.2. Činioci razvoja ekološke svesti

Da bi se postigao zavidan stepen ekološke svesti neophodna je usklađenost između nivoa stečenih ekoloških znanja, usvojene vrednosne orijentacije i konkretnog ponašanja svakog subjekta ekološke politike. Značajnu ulogu u ovom procesu imaju činioci kao što su: porodica, škola, sredstva masovnih komunikacija (javna glasila) i nauka.

Porodica. Iako se može, na prvi pogled, pomisliti da kroz porodično vaspitanje i delovanje lako dolazi do usvajanja i izgradnje ekološke svesti, uticaj roditelja je mnogo složeniji:

Sagledavanje stvarnog uticaja roditelja na formiranje ekološke svesti i kulture je složen problem. U tom smislu je potrebno identifikovati procese pozitivnog i negativnog vrednosnog sistema porodice i uticaja na mlađe članove sa aspekta zaštite životne sredine. To se stiče sistematskim obrazovanjem. Porodica može delovati i deluje tako što razvija svest o odnosu pojedinca prema životnoj sredini i njenim vrednostima i kompetenciji prema aktivnostima na zaštiti prirodnog i urbanog prostora.

Porodica, kao najintimnija mikrosocijalna sredina, kroz emocionalno doživljavanje ekoloških vrednosti, čistih reka, zelenih travnjaka, svežeg vazduha, ima mogućnosti da utiče na ubeđenja i stavove svojih članova prema tim vrednostima. Ona, pre svega, mlađim članovima pruža mogućnost da emocionalno dožive i usvoje odnos prema vrednostima životne sredine više nego što mogu razumom saznati potrebu zaštite. Zato je od velike važnosti kako i koliko porodični ambijent pruža mogućnost ostvarivanja ciljeva i zadataka u željenom pravcu. Bez adekvatnog vaspitno-socijalizatorskog delovanja

porodice u prenošenju ekoloških navika i ekološke kulture, neće biti ni pravog odnosa i motivacije mladih članova za usvajanje znanja i pozitivnog delovanja u svakodnevnom ponašanju.

Od posebnog je značaja kako se porodica odnosi prema svakodnevnim degradacijama životne sredine u prostoru stanovanja; kakav interes izaziva kod svojih članova; koje motive kod njih pobuđuje, pozitivne ili negativne, ekološke ili, pak, one na liniji interesa stvaranja većeg profita bez obzira na posledice ekološke prirode. Od toga će zavisiati rešenost pojedinaca da postanu i ostanu aktivni subjekti očuvanja životne sredine (Kundačina 1998, 51-52).

Škola. Škola kao društvena institucija ima izuzetno važnu ulogu u izgrađivanju ekološke svesti. Pojedini autori po pitanju ekološke svesti pridaju veći značaj školi nego porodici. Ovakav nalaz proizlazi najverovatnije iz činjenice da se saznanja o životnoj sredini u školi stiču na planski način, s ciljem da se ona koriste tokom čitavog životnog veka. Zahvaljujući ovakvom pristupu, čovek će težiti očuvanju i unapređenju životne sredine kako u sadašnjosti tako i u budućnosti.

Mediji. Mediji imaju značajnu ulogu u oblikovanju ekološke svesti. Istraživanja pokazuju da na oblikovanje ekološke svesti utiču: televizija, radio, diskusije o životnoj sredini, novine, časopisi, internet, knjige, razgovori, izložbe i sl. Sredstva masovnih komunikacija, za razliku od škola, predstavljaju izvore neformalnog ekološkog obrazovanja i vaspitanja.

Kada je reč o medijima u Srbiji, televizijske i radio emisije kao što su „Pozajmljena planeta”, „Živeti s prirodom”, „Sasvim prirodno”, „Čekajući vetar” i druge izazvale su veliko interesovanje kod građana. Ipak, još uvek je nedovoljno ovakvih sadržaja u medijima.

Svojevremeno je, ispitivanjem stanovnika Beograda (232 osobe), ustanovljeno da čak 81,06% ispitanika smatra da se ne piše i ne govori dovoljno o zagađenosti životne sredine. Kao medije preko kojih su dobijali najviše informacija ispitanici su navodili televiziju (42,42%), štampu (32,58%), dok je radio bio glavni izvor informisanja iz ekologije samo za 7,58% ispitanika. Uz to, 17,42% ispitanika su informacije ove vrste dobijali od prijatelja (Vuković M. i saradnici 1997, 49).

Nesumnjivo je, dakle, da empirijska istraživanja pokazuju da mediji povoljno utiču na razvoj ekološke kulture, odnosno ekološke svesti, a samim tim i na ekološko ponašanje građana prema životnoj sredini.

Literatura

- Allan, T.F.H., Starr, T.B., *Toward a unified ecology*, Columbia University Press, New York, 1992.
- Andre, P.M., Mitrović, Ž., *Osnove modela ekološkog sistema*, Šator, Beograd, 1994.
- Beck, U., *Risk society – towards a new modernity*, London, Sage Publications, 1992.
- Bek, Ulrih, *Rizično društvo*, Filip Višnjić, Beograd, 2001.
- Beck, U., *World risk society*, Cambridge, Polity Press, 1999.
- Cifrić, I., *Socijalna ekologija*, Globus, Zagreb, 1989.
- Deutsch, K.W., *Gesellschaftspolitische aspekt der okologie*, WB II UG/Rm, 1979.
- Đorđević, J., Nova ekološka etika i zaštita životne sredine, *TEME*, 26(2): 235-244, 2002.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme2-2002/teme2-2002-04.pdf>
- From, E, *Imati ili biti*, Naprijed, Zagreb, 1979.
- Gereke, Z., *Ekologija i organizacija*, Znamen, Beograd, 1995.
- Giddens, A., *Modernity and self-identity*, Cambridge, Polity Press, 1993.
- Giddens, A., *The consequences of modernity*, Stanford University Press, Stanford, California, 1990.
- Gleaser, B., Einfuhrang in die Humanokologie, II UG dp, 83-17, 1983.
- Haeckell, E., *Generalle morphologie der organismen*, Berlin, 1866.
- Kostadinović, A., *Uvod u sociologiju*, Plavi krug, Beograd, 1999.
- Kostadinović-Krasić, D., Održivi razvoj i razvoj Jugoslavije, *TEME*, 26(2): 301-319, 2002.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme2-2002/teme2-2002-09.htm>
- Koestler, A., *The ghost in the machine*, Macmillan, New York, 1967.
- Kozić, P., *Sociologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1995.
- Kundačina, M., *Činioci ekološkog vaspitanja i obrazovanja učenika*, Učiteljski fakultet, Užice, 1998.
- Malešević, K., Sociološki smisao eko-rizika, *TEME*, 26(2): 267-287, 2002.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme2-2002/teme2-2002-07.pdf>
- Marković, D.Ž., *Sociologija zaštite na radu*, INP Književne novine, Beograd, 1989.
- Marković, D.Ž., *Socijalna ekologija*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1994.
- Marković, D.Ž., Globalizacija i opasnost globalne ekološke krize, *TEME*, 26(2): 219-234, 2002.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme2-2002/teme2-2002-03.pdf>
- Miltojević, V., Ekologija – humanizam – kultura, *TEME*, 26(2): 245-260, 2002.
<http://facta.junis.ni.ac.yu/teme/teme2-2002/teme2-2002-05.pdf>
- Mitić, G., Rizici u životnoj sredini, tehnologija i društvo, *Ecologica*, 7(1): 12-17, 2000.
- Mitić, G., Intervju sa Ulrihom Bekom: Promene u praksi i teoriji, *Republika*, 228-229, 2001.
- Mišković, M., *Ekološka kriza i ekološka svest omladine* (disertacija), Univerzitet u Beogradu – FPN, Beograd, 1999.
- Perić, M., Kostadinović, A., *Socijalna ekologija*, Filološki fakultet, Beograd, 2003.
- Perić, M., Kostadinović, A., Đorđević, M., *Socijalna ekologija* (izbor tekstova), Filološki fakultet, Beograd, 1999.

- Radović, I.T., Savić, I.R., Ekološko obrazovanje u funkciji zaštite životne sredine i održivog razvoja, *Ecologica*, 4: 277-281, 1998.
- Radulović, J., Bošnjak, M., Spariousu, T., Pavković, M., Kotlica, S., Simić, S., Pantović, M., Krnić-Lazić, M., *Koncept održivog razvoja*, Savezno ministarstvo za razvoj, nauku i životnu sredinu, Beograd, 1997.
- Sagoff, M., *The economy of the Earth*, Cambridge University Press, Cambridge, 1988.
- Savić, I.R., „Ekologija i zaštita životne sredine”, Peti kongres ekologa Srbije – Zbornik plenarnih referata, Beograd, str. 1-14, 1996.
- Stanković, Stevan, „Ekološke osnove u delima Jovana Cvijića”, Peti Naučno-stručni skup o prirodnim vrednostima i zaštiti životne sredine – Zbornik radova, Donji Milanovac, str. 1-6, 1997.
- Štambuk, V., Predgovor knjizi A. Gorza, *Ekologija i društvo*, Prosveta, Beograd, str. 5, 1982.
- Vuković, Milovan, Vuković, Miodrag, Marjanović, T., Doprinos dnevnog lista Politika formiranju javnog mnjenja o životnoj sredini, *Ecologica*, 4(4): 4952, 1997.
- Vuković, M., Ranđelović, D., „Vrednosti životne sredine kao sastavni deo političkog procesa”, EkoIst'04, Zbornik radova, Borsko jezero, 2004.
- Wildavsky, A., *Searching for safety*, Transaction, New Brunswick, New York., 1988.